

С. Шаймерденов

ТАҢДАМАЛЫ ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ

ПОВЕСТЕР

ПЬЕСАЛАР

Сафуан Шаймерденов

ТАҢДАМАЛЫ ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ

ПОВЕСТЕР
ПЬЕСАЛАР

Шаймас
БаспаҰйы

Алматы 2012

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз 7-4
Ш 18

*Қазақстан Республикасының
Мәдениет және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
“Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару”
бағдарламасы бойынша шығарылды*

46415

Шаймерденов С.
Ш 18 **Таңдамалы шығармалар жинағы. Повестер мен пьесалар.** — Алматы:
«Таймас» баспа үйі, 2012. — 320 б.

ISBN 978–601–264–084–7

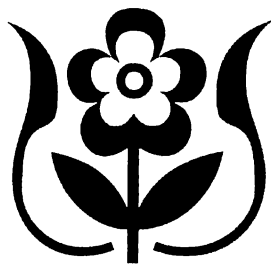
ҚР Халық жазушысы Сафуан Шаймерденовтің бұл жинағына кезінде оқырман мен көрерменнен өз бағасын алған “Қарғаш”, “Ит ашуы” атты повестері мен «Дөкей келе жатыр», «Әнім сен едің» және т.б. пьесалары топтастырылған.

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз 7-4

ISBN 978–601–264–084–7

© Шаймерденов С., 2012
© «Таймас» баспа үйі, 2012

Барлық құқықтары қорғалған
Басылымның мүлкітік құқықтары
«Таймас» баспа үйіне тиесілі

ПОВЕСТЕР

ҚАРҒАШ

*Әкем бір күйеу болған жер,
Шешем бір келін болған жер...*

Күдері Қожа

1

Алдымда менің жол жатыр. Бұралаң, бұлтарысы көп өмір жолы. Талай жыл жүріп келем, жүріп келем. Өріне шығып сүйінген, ойына түсіп күйінген де күндерім бар. Сонда да жүріп келем. Адал жүріп келем. Ойға алған көп дүниені тындырғандаймыз, асыл мұраттың біраз биігіне көтерілгендейміз. Көкжиек кеңейіп, жол шеті құбылып, ұзара түскен, қол жетпес арманша шалғайға тартып, шақыратын сияқты жұмбақ алысқа. Бір ғажабы, елегізімейтінге ұқсаймын. Күн болса, ұстараның жүзінен ауып, еңістеп барады. Самай шашты қырау шалды. Алдымнан қилы-қилы гүл атқан құбылма, көктемнің самалынан гөрі, байсалды, нәрлі қоңыр күздің шуағын молырақ сезінетіндеймін. Көңіл шіркін баяғыша жастық шақтың сағымын қуалап алабұртпайды да, «жаздың тотықұс түсті көбелектерін» аңсап әуре де болмайды. Қайта «махаббат, қызығы мол» жас дәуренді еске алып, жол бойғы бекет-белгілерге көңіл көзін жібергенді көбірек қалайды.

Жүріп келемін. Артымда бел-белестер бар мен өткен. Бірінде нәресте көңілімнің жасы бар. Бірінде балалығыммен қош айтысқанмын. Тағы бірінде тау өзеніндей дүрліге тұтанып, өзегімді өртеген алғашқы жалқын махаббатым оянған-ды.

Ие, жас кезім, албырт кезім – бәрі де алыстап барады...

Мен өткен жолдың үстінде қарағай үй тұр. Заман салмағы түсе-түсе шөгіп, аласара бастаған ескі үй. Жел мен күн жеген бөренелері шіріп, қарайып кеткен. Кішкене терезелері де алқам-салқам. Тозығы жетіп, топсасы қайырылған сыртқы есігі жабылмайды, толассыз соққан желмен ұзақты күн шайқақтап, шиқылдайды. Бұл – бір кездегі ауыл мәдениетінің ат байлары – мектеп үйі. Бірақ күмбір-күмбір қоңырау соғылмайды қазір. Сәбилердің айқай-шуы да жоқ. Шырқала салынған

ән де шықпайды. Бәрі де сап болған. Бәрі де жаңа жерге, жақсы қоныс-мекенге ауысқан.

Бұрын бұл орамда бұдан биік, бұдан сәулетті үй жоқ секілді еді. Көк шатырлы төбесі күндік жерден көз тартып, мен мұңдалайтын. Құдай-ау, бала көзге терезелері де аттылы кісі өткендей тым үлкен еді. Бөлмелері кең, самаладай жап-жарық, қай жерінде отырсаң да, ен даланың өзіндегідей қиян-алыс қырқаларды көретінсің. Ие, дүние деген кең екен ғой. Сол кең дүниеде биік-биік таулар бар екен, ұзын-ұзын өзендер, ол шеті мен бұл шетіне ат шаптырса жетпейтін ірі-ірі қалалар бар екен. Бәріне де сол үйдің сол бір кішкене терезелерінен көз салған едім алғаш. Тумысымда тұңғыш рет сәби қолыма қалам алып, «Ана» деп жазуды да сонда үйренгем. «Алғашқы махаббат» дегеннің азап-қасіретін де осында тартқанмын.

Бұл маған соншалықты ыстық үй.

2

Соғыс біткен жыл. Мен онда он сегіз жаста едім. Ал Қарғаш болса, толып, пісіп келе жетқан, он жеті жасар бойжеткен қыз болатын.

Екеуіміз бірге өстік, бір мектепке бардық. Жаз болса, орман аралап, шие, бүлдірген тергенбіз, қыс болса, қар лақтырысып, асыр салғанбыз. Бір жас үлкендігімді пайдаланып, ақыл айтатын, ұрысып, жылатып қоятын күндерім де болған. Кейін, есейе келе, осы ойынымнан от шығарын біліппін бе мен онда. Ие, ақ жарқын, ашық мінез Қарғаш басында да соншалықты қайғылы оқиға болар деп кім ойлайды дейсің ол кезде.

Ойымда түк жоқ еді. Бәрі де менің қалада мұғалімдер училищесін бітіріп, қайтып оралуыма байланысты болды.

Сөйтіп, мен төрт жылды артқа тастап, өзімнің туып-өскен мекеніме, өзім оқып шыққан бастауыш мектебіме келдім.

Шіркін, біздің Сұлуқия – неткен сұлу жер еді десеңізші! Бір жағында – бұйра талды, иіріле аққан сұлу Есіл. Бір жағында – үнемі сабасынан асып, шайқалып жататын сабатты шалқар көл. Сол екі ортада аласа болса да найзаша тік шаншылып аспанға ұмтылған қия – Сұлуқия.

Бұл өңір әсіресе көктем шағында тым өзгеше. Көк сілемек мұнар басқан тоғайлар қилы-қилы гүлге оранады. Құбылма сағым ойнаған қырат, жондарда бәйшешек пен сарғалдақ жайқалады. Ақ селеулі қырда бозторғай шырылдайды, тоғайда бұлбұл сайрайды. Соған жалғыз-жарым көкек даусы келіп қосылады. Ал көл беті болса, өзінше думан-шу. Міне, мен сондай жаздың ерке шағында сол ауылыма, аяулы адамдардың арасына келдім. Балаң көңілмен аттанып, марқайған жігіт болып, мұғалім болып келдім.

Анам байғұста ес қалған жоқ. Мені баяғы бала Сапар деп ойлай ма, немене, ертеден қара кешке дейін өбектей береді, аймалап бауырына баспақ болады. Бірақ өсіп, буыны қатып кеткен сүйекті мен құрғыр икемге келе де бермейтін сияқтымын. Оған жұрт та күледі, өзім де күлемін.

– Ойбай-ау, үлкен үйдегі келін-ау, тіл-аузымыз тасқа, Сапарың сой-талдай жігіт болып кетіпті. Етегің елпі, жеңің желпі жүріп жоқшы-лық тауқыметін көп тартып едің, қолыңды жылы суға малып, шалқая отыратын уақытың болды енді, тезірек келін түсір, – дейді абысын-ажындары.

Апам нық сөйлейді.

– Е, түсірсе несі бар, жасаған ием жеткерді. Маңдайынан шертіп жүріп түсірем.

Жиналған абысын-ажындардың бірі бір пәленің ұшығын шығарып та қояды.

– Бәсе, деймін-ау, міне, оң жамбасыңда да бірі отырған жоқ па, жұтынып.

Әңгіменің Қарғаш жайында болып жатқанын мен бірден түсінемін, өзімше күліп те қоямын. Өйтетінім, ауылға үйленейінші деп оралғаным жоқ. Жалғыз отырған анамның көңілін қимай келдім ғой. Ойым – Алматыға барып, жоғары оқуға түсу еді, апам қарсы болды. «Жалғыздық бір Алланың өзіне ғана жарасқан, шаршадым, шырағым. Қайтсең де, бірер жыл қасымда бол», – деп қарсы болды. Оның үстіне бұрын кемпірлер арасында осындай сөз бола қалса, не тұра жөнелетінмін, не:

– Қатын алмаймын, қатынның маған керегі жоқ, өздерің бастарыңа шайнап жағындар, – деп отыра қалып жер тепкілеп, бақыра бастайтынмын. Осы бір жайлар есіме түсіп күлемін. Әрі «жұдырықтай баланы қалайша сөз етеді екен обалсынбай» деп кейітін де секілдімін. Сөйтсем, бала кездегі Сапарын іздеген апама ұқсап, мен де Қарғашты баяғы қалпы деп ойлаппын ғой. Төрт жылдың ішінде оның да шынардай бой түзеп, сұлу қыз болып кеткені есіме келсейші тіпті.

Көрісуіміз де айта жүрерліктей қызық болды. Бұл мен келген күннің ертеңі еді. Болашақ бастығыммен танысайын деп мектепке бет алдым.

Баяғы «Сұлуқияны» орағыта орналасқан колхоз ауылы. Әрқалайша сыланған үлкенді-кішілі маймақ төбе үйлер. Осы қияға барып тірелер шолақ көшенің басында аумақты жерді алып, шатырлы бір үй тұр. Қабырғалары жауыр аттың арқасы секілді, ойдым-ойдым, сылағы түсіп, ырсиып көрінеді. Бұл – колхоз кеңсесі. «Кім бар екен?» деген құмарлық жеңді ме, қайдам, кіре кетейінші деген ой келді.

Баяғы қалпы. Ескі орындық, сыры түскен шкафтар, ішінде де, үстінде де, қағаздан бос орын жоқ. Талай жылғы колхоз есебінің түптеліп, тәртіпке түскен папкалары. Міне, төрде тиіп кетсең, шикылдай жөнелер ши аяқ үлкен стол, баяғы орнында. Баяғы қалпында. Бар өзгерісі – өңі тайған қызыл жамылтқының сия дағы жиілей, қалындай түскен. Сол столдың басында сарт-сұрт шот қағып көз қиығы сүйірлеу, дөңгелек жүзді сары кісі отыр. Ол осы елде ертеден «Арам сары» атанған, бірақ өз ісіне берік Мелдес Асабаев – колхоздың бас бухгалтері. Маңдай шашының кейіндеп, самайына қылау тұра бастағаны болмаса, оның да «ішімдегіні жарып ал» дейтін бұрынғы тымырсық қалпы.

Бұрын бас бухқа қарсы бетте кемпір иектеу келген сопақ бет зор кара – Дәулет отыратын-ды. Ол Арам сарыға көмекшілік қызметін ғана

атқарғанымен, сөзге ұста, келіп-шығып жататындарға орнықты жауап беріп, риза етіп жіберетін көшелі кісі еді, өткен қыста дүние салыпты. Енді сол Дәукең марқұмның орнынан ұзын шашын қос бұрым етіп өріп, алдына түсіріп жіберген, ақ өнді, бойжеткен бір бейтаныс сұлу қызды көремін.

Мен Мелдеске қол беріп, бойжеткенге «сәлеметсіз бе» – деп басымды ғана изедім.

Мелдес жылы жүзін танытып:

– Е, Сапармысың, қашан келіп қалдың? – деп мұрнынан бір мыңқ етті. Содан кейін «осы сұрағым да жетер, жауап беріп әуре болмай-ақ кой» дегендей, қағазына шұқшия төніп, шотын қаға берді.

Ал қыз болса, жауап қайтармады, әлдебір кекесінмен мырс етті. «Неге күледі бұл соққан?» – деп сескене күдіктеніп қалдым ба, немене, тіктеп қарасам, қан тепкен бетінің ұшындағы дөңгелек қалы үйіріле шұңқырайып барады екен.

«Ойбай-ау, сен Қарғаш екенсің ғой» дегенімше болмады. Қарғаш әзілге ұстарып қалған ауыл қызының мінезін танытып:

– Қалада оқығандардың әдеті, көзінің еті өсе келетін, – деді түйеден түскендей етіп.

Қапелімде аузыма сөз түспей, қысыла бердім. Бойжеткен бикешке санап, сыпайылық белгісімен кешірім сұрасам ба екен. Әлде баяғы бір шашынан тартып қалып, жылата салатын кездегідей бірдеме деп бетін қайтарып тастасам ба екен? Жөнін таппадым. Ақыры зорға дегенде:

– Танымасам, оған мен емес, өзің айыптысың, – дедім күліп.

Қарғаш маған тіке қарады. Құдай-ау, төрт жылдың ішінде қалай өзгеріп, өсіп кеткен десеңші! Бұрынғы қоңырлау өңі енді сүтке қан тамызғандай соншалықты нұрлы, бал-бұл жанады. Дөңгелек сәби иегі де сәл сүйірленіңкіреп, бұғағы айқын біліне бастаған. Түп-түзу қыр мұрыны бұрынғыдан ұзара биіктеп, толған ат жақты өңіне зергер қондырғандай әдемі сән береді. Күлімдеген қоңыр көзінде ұяндық жоқ та, осындай жаңа пісіп, толса да, әлі аузы жарылмаған қыз балаларда кездесетін соқтыққыш ойнақылық бар.

– Неге мен айыпты болмақпын? – деп ол күлімсірей сұрады.

– Соншалықты өсіп, өзгеріп кеткенсің.

Қарғаш ырзалық белгісін білдіріп, бұйығып күлді. «Өскенім рас» дегендей, биіктеп қалған кеудесінен асып түсіп жатқан бұрымын жауырынына қарай лақтырып тастады. Содан кейін әлдебір ойлы қалыпта сәл отырып қалды.

Арам сары бұл әңгімемізді ұнатпаған секілді. «Жұмысыма кедергі жасадыңдар» дегенді танытып, үлкен алақанының сыртымен шот тастарын сарт еткізіп бір-ақ қайырды да, бірдемені міңгірлеп қағазына қайта үңіліп, тізілген көп сандарды тағы да қаға бастады. Қарғаш терең бір дем алып, жымия күрсінді де, жұмысына кірісті. Ендігі тұрысты артық санап, мен де далаға беттедім.

Сөйтіп, арада төрт жыл өткен соң мен Қарғашпен осылай кездестім. Рас, бұл жылдарда жазғы каникулды пайдаланып ауылға талай келгенім бар. Бірақ шынымды айтсам, оны іздеген мен жоқ. Тіпті көрші отырғандықтан ба, Қарғаштың анасы Салиқа байғұстың мен дегенде жаны-құты қалмаушы еді. Келген сайын үйіне кіргізіп, дәм татырмай жіберген емес. Қызыл иегінде оқшау қалған алдыңғы екі күрек тісін айқын көрсетіп, күле жүретін де, «ал, іш, же, шырағым, жат жерде қай бір жағдайларың болып жүреді дейсің» – деп, бар дәмдісін алдыма тартатын. Сөйтсе де Қарғашпен бір кездесе алмаппын. Бір жылы келгенімде шалғайдағы ауданда тұратын нағашысына кетіп қалған. Ал одан кейінгі жылдары қайда болғаны есімде жоқ, тіпті «Қарғаш қайда?» деп сұрамаған секілдімін. Бір қызығы колхоз кеңсесінен шыға бергенде басыма әуелі оралған ой осы болды: «Неге сұрамадым екен?» деймін. Сонымды әлдебір әбестікке бағып, аздап қысылған сияқтымын. Міне, алдында айқын жол жатыр. Әр түп көдесі мен әр түп бұтасына дейін білем, бәрі де алақанымда деген жолын. Күндердің бір күнінде сол жолмен, өзіңнің таныс деген жолыңмен жүре қалсаң, оқыс бұрылыста, алдыңнан биіктеп өскен бір бейтаныс сұлу шынар шыға келеді. Сонда сен: «Апырау, не ғаламат бұл? Мына шынарды неғып көрмегенмін мен бұрын?!» деп таңырқайсың. Таңырқап қана қоймайсың, көңіліне бір күдік кіреді енді. Бұрынғы «білем» дегеніңнің бәрін де білмейтін сияқтысың. Басқаны қайдам, мен өзім осындай бір күйге түстім. Мына өз аулым өзімдікі емес секілді. Адамдары да бөлек, көшелері де баскаша. Сол бөлек ортада ең әуелі төмен қарап алып, тұғжындап шот қаққан Арам сарыны, содан кейін, неге екені белгісіз, Қарғашты көз алдыма әкелемін. Ол күле қарап: «Неліктен мен айыптымын? Бар кінә өзінде» – деп тұрғандай.

...Мазам жоқ... Үйде отырғым келмейді. Әлдекімді тосқан, ала көңіл адамға ұқсаймын.

Қызарып күн еңкейді. «Сұлуқияның» ұзын көлеңкесі тура мен отырған терезеге келіп түсті. Айнала жап-жарық. Аспандағы шуда бұлттар кешкі күн сәулесімен өртше алаулайды. Ақшыл-қызғылт ренге енген көл беті де тып-тыныш. Күн ұзақ ашық айдында жүрген қасқалдақтар енді қамысқа қарай бет ала бастаған. Кенет терезе алдынан көлеңке сызығын кесіп, жеңіл басып біреу өтті. Сөйткенше болмады, есік алдында апам біреумен сөйлескен сияқтанды. Құлағыма Қарғаштың дауысы келгендей. Жүгіріп сыртқа шықтым. Бөтен бір пенде жоқ. Аула ішінде жамырап қойған бұзаумен ұрсысып апам ғана жүр.

Далаға бет алдым. Көрші үйдің көк қақпасына сүңгіп бара жатқан біреудің қос бұрымы қылт етті. Ол маған тағы да Қарғаш сияқтанды. Неге екені белгісіз, солай қарай бет алдым. Кенет көк қақпа алдынан абалап ашулы бір ит ұмтылды да, орта жолға жете бере аңырып тұрып қалды. «Қалпақ киіп шікірейгенге бөтен біреу ме десем, өзіміздің Сапар екенсің ғой» дегендей, құйрығын бұлғаңдатып, танымай қалғанын ерсі көріп тұрғандай.

– Қырғын! Қырғын! – дедім ақырын ғана қайталап. Сөйтуім-ақ мұн екен, Қырғын салып келіп кеудеме қарғыды.

Мына көк қақпа Қарғаш үйінің қақпасы. Ит те сол үйдікі. Неге «Қырғын» атанды? Оны бір тәңірім білсін. Әйтеуір мен ауылда жүргенімде Қырғынның бірдеңені қырып тастағанын көрген емен. «Қырғынды» ертіп аңға шығып едім, пәлен түлкі алды» немесе «пәлен қоян алды» дегенді де естігенім жоқ. Бір кереметі, әйтеуір, қақпаға сақ болатын. Осы Өтеген қарттың үйіне бейсауат бір мал жақындап кетсе болды, қыр асырып салғанша айнала шауып, арсылдап ит-элегін шығарады. Қырғынның бөтен адамға да ұмтылатыны бар. Бірақ онысы жай қоқан-лоқы ғана. Жүрегінді тоқтатып, қарсы жүрсең, құйрығын қысып алып, қораның қараңғы түкпіріне қарай зытып отыратын-ды. Сөйтсе де, ол кезде Қырғын біз сияқты балаларға аса елгезектігімен қымбат еді. Бірдемені лақтырып жіберіп, «бар, мынаған әкеп бер» – деп бір баланы нұсқасаң, жаза баспайтын-ды. Сол балалығым ұстап кетті білем, қалтама қол жүгіртіп елім, лайықты ештеңе табылмады, содан кейін құр қолымды сілтеп қалдым: «Қырғын, бар алып кел!» Қырғын аспанға бір қарғыды да, тасырлата жөнелді. «Түскен жерің осы-ау» деген деңгейге дейін ағып барды да, олай-бұлай жосылтып сүзе бастады. Мен мәз болып тұрмын. Қырғын олай шапты, бұлай шапты. Ақыры тұра қап маған қарады. «Кәне, қайда жібердің?» деп қарағандай. Бір-екі рет тұмсығын көкке көтеріп үріп те алды. Содан кейін қорасына қарай бір-ақ тартты. Шақырсам да қайырылмайды. «Дардай жігіт екен десем, баяғы бала қалпың екен ғой» деп кекеткендей.

Кенет қора жақтан күлкі естілді. Қарасам, көк қақпаның жақтауына сүйеніп тұрған Қарғаш екен.

– Иә, алдауға жарап қалған екенсің ғой, – деп күледі.

Менің құлағыма дейін қызарып кеткен болса керек. Бұрқ етіп бетіме қан тепті. Жүрегім шымылдады. Қуанған сияқтымын. Сонымен бірге қатты қысылғаным да байқалады. Не дерімді білмедім. Бір реті табылар дедім бе, әйтеуір көк қақпаға қарай бет қойып, жақындай бердім.

Бірақ жайымды түсінген Қарғаш болмаса керек. Баяғы бір бала күніндегідей, қасыма жүгіріп кеп қолтығымнан алды:

– Сорайып кетіпсің ғой өзің, аспанған тіреу етпекпіз бе, қайтеміз енді, – деп еркін күлді.

– Неге тіреу етсең де, құзырындамыз, – деп мен жығыла айттым.

Қыз тағы да дауыстай күлді. Көзіне көзім түсті. Манағы бір соқтыққыш ойнақылықты тағы оқығандаймын. Разылық белгісі ме, кім білсін, бір сәт көзін жұмып, білегімді төсіне салып қысып-қысып қойды. Пісіп, ұшталып қалған шымыр кеудесі тиген жерін күйдіріп, батып бара жатқандай сезіндім. Бір ауық ыстық демі келіп мойнымды қытықтап өтті. Жүрегім тулай соқты. Өне бойымды бүгінге дейін оянбаған ыстық бір сезімнің жалыны шарпығандай, қалшылдай бастадым. Бірақ сездірмеуге тырысам, ептеп қолымды босатып алдым. Енді екеуміз де бір-бірімізге таянып, қатарласа жүрдік. Қарғаш әлденеге үндемей қалды. Сезіміне сезіммен жауап бермей өкпелетіп алдым да деп қор-

кам. Өзіме-өзім ренжіп, «әлде осы ынжық емес пе екенмін?!» – деп ойлаймын. Бір сәт «өзіне ұқсап қолтығынан алып, бауырыма тартсам кайтеді» дегендей де ой келді. Бірақ кешігіп қалсам керек, қыз ажары тым салқын. Жүрегім дауамады. Тыныштық қолайсыздығын бұзғым келді де:

– Оқуды неге тастап кеттің, Қарғаш, қызмет табылмай қалады деп ойладың ба әлде? – деп сұрадым оқыстан.

Қарғаш бет ұшындағы меңін үйірілтіп, тағы да күлді.

– Көрші отырған екі үйден біреу ұзап оқыған соң, со да жетер деген шығармын.

– Оныңды ендеше ерте неге айтпадың. Сен үшін де бірдемелердің... – деп келе жатыр едім, Қарғаш киіп кетті:

– Оқыған адамның көзі ашық демейтін бе еді, өзі де білер деген шығармын.

Жүзіне қарадым. Әлгі бір ойнақы күлкінің ізі де жоғалып үлгіріпті. Сондай мұңлы. Көзінде мен түсініп болмайтын тұңғық сыр жатқандай. Тағы да баяғы бір ой жүректі тырналады: қалайша осы Қарғаш жайлы ойланбадым екен мен бұрын?

Біз көк қақпаның алдына келдік. Ар жақтан Салиқа шешей көрінді. Қызыл иегінде оқшырайып оңаша қалған күрек тісін көрсетіп, күле көрінді:

– Құдай-ау, Сапаржанбысың?! Аман келдің бе, шырағым. Осында мұғалім болып орналасты деп еді, рас па?

– Рас, Салиқа апай.

– Ойбай-ау, Шәйза байғұста ес жоқ десейші онда. Әкең марқұммен біздің шал түйдей құрдас еді, барып бір түйе бас жасасам ба екен өзін!.. Бәсе, неғып кіріп шықпай жатыр деп едім өзім де. «Сәлемдеспеді» деп әлгі шал да торсандап жүр еді. «Асықпа, өзіміздің Сапаржан болса келеді» – деп басып қойғам. – Салиқа шешей салдырлай сөйлеп, есікті ашты.

Өтеген қарт үйде жоқ екен. Өзі қатарлы шал-тұрақтарға қосылып, колхозға шөп шабамыз деп өзен бойына кетіпті. Неге екені белгісіз, Қарғаш қайтадан сыртқа шығып кетті. Ал Салиқа шешей болса, үй жабдығымен айналыса бастады. Мен төргі үйде жалғыз қалдым. Енді байқап отырмын, үй іші соңғы бір жылдың ішінде мүлде өзгеріп кетіпті. Кемпір мен шалдікі дегеннің бәрі де сырылып ауызғы бөлмеге шығып, төргі үй түгелімен қыз тілеуіне бағындырылған. Қай бұрышына қарасаң да, «Бұл үйде бойжеткен қыз бар, бұл үйде Қарғаш бар, маңдайы жарылған біреудің Қарғашы!» деп пәш етіп тұрғандай. Оң жақта желпейлі ақ шымылдық. Ине-жіптен жаңа шыққан асыл көрпелер қатарланып жиналған ақ кереует. Тұс киіз орнында өрнекті кілем, маңдайда әдемі кенереде үлкейтілген Қарғаш суреті. Үлкен гүл алкасының бір қанатына ұқсас сол бұрымын иығына төмен құлатып, фотоаппарат қамтуынан әрі асырып тастаған да, оң бұрымын өріп тұрған халде. Күлкі ұялаған бойжеткендерде болатын «міне, мен қандаймын!» дейтін еркелік назы да, менмендік салқыны да байқалады. Үй іші соншалықты тартымды, тап-таза. Еденге төселген ашық бояулы,

машақат өрнекті алаша мен терезелерге ұсталған мәнерлі перделер де үй сәнін айрықша молықтыра түсетіндей. Бір бұрыштан жарқырауық үлкен әбдіре көрінеді. Ол да «мен Қарғаш үшін жаралғанмын!» дегендей жарқ-жұрқ етеді. Бір ғажабы, қыз жасауы сол әбдіреде емес, ұзын қабырғадағы терезе үстінен жүргізілген аспа сырықшаға ілінген. Сол кездегі ауыл сәнімен тігілген қыз киімдерінің бәрі де иін тіреседі.

Алғашқы ой: «Мұның бәрін неліктен мөлдіретіп қойды екен?» – болды. Содан кейін денем мұздап жүре берді. Көз алдыма бұдан бес-алты жыл бұрын тұрмысқа шыққан жақын әпкелеріміздің бірі келе қалды. Ол үй де қызын ұзатар алдында барлы-жоқтысының бәрін өстіп, дүкенге түскен дүниедей мөлдіретіп, жайып қойған болатын. Жалпы ескі қазақ ауылының, ұзатылған қыз бен дүние салғалы жатқан адамның жылдар бойы сандықта жатқан бар жақсысын жарық дүниеге алып шығатын әдеті бар. Сол есіме түсті. «Осыншама жасаулаған түрлері жаман, ұзататын болғаны ғой, тегі. Мезгілсіз оқудан шығарып алып, қызметке орналастырулары да тегін емес» деп ойладым. Жүрегім сазып ауырғандай. Тұңғыш рет қызғаныш деген оттың жалыны шарпып өтті өн бойымды. Шеңгелін салып бүріп келе жатқан бейтаныс бөтен біреуден Қарғашты қызғана бастадым. «Жоқ, қайтсем де арашалап қалуға тиіспін» деймін. Оның үстіне бұл тағдырына Қарғаштың өзі де разы емес сияқты. Әлгі бір оқу жайындағы әңгіме үстіндегі мұңлы кейпі соны аңғартады. Осыдан барып тағы бір қызық ойға тірелгендеймін: «Қой, бекер болар. Құда түсіп, қыз ұзатылайын деп жатса, естімес пе едім әнеугіден бері». Мына өзімшілдікті қарашы. «Мені қиып Қарғаш қайда кетуші еді» деп те қоям бір ауық. Манағы бір күлкісі, қолтығымнан алып, қысып-қысып қойғаны, тағы бірде жылы қарағаны көз алдыма келді. «Бөтен ойы болса, неге өйтеді?» – деп өзімді-өзім жұбатамын. Расында да, осыдан кейін көңілім орнығайын деді. Қызарып батқан күн сәулесі ойысып келіп қабырғаға түсті. Үй іші бір түрлі құбылып, әлсіз қызыл сарғыш түрге енді. Көңілім тағы да қыз суретіне ауды. О, ғаламат, басқа ала күнгірт дүниеден ала бөтен бөлініп, жұмбақ бір сәуленің көзі сияқты жарқырап тұр екен. Мына үй ішіндегі қызыл сарғыш сәуле күлімсірей қараған осы қыз нұрынан тарайтын тәрізді. Іштей толқынып, әсерленіп қалғандаймын. Көзімді жұмдым. Алысырақтан иттің үргені, бұзауын іздеген сиырдың мөңірегені естіледі. Есік алдынан салдырлатып арбалы біреу өтті. Әлдекімнің айқайлап сөйлескен даусы шығады. Ауыл қотаны кешкі тірлік қамында. Көзімді аштым. Қарғаш суреті өз орнында, бірақ сөнген жұлдыздай тым күнгірт тартып барады. Енді байқадым: қабырғадағы астыңғы шегесінен шығып, сәл шалқалаңқырап қалған кішкене айнадан күн көзі әрі аунап кеткен екен. Енді үй іші де қараңғы тарта бастады. Көңіл шіркін соған орайласты ма, кім білсін, тағы бір ой толқынының ала құйын ағынына түсіп кетті: «Қарғаш қия алмайтындай араларында не бар еді соншама?! Тым болмаса, төрт жылдың ішінде бір рет жылы сөз айтып, хат та жазған жоқсың. Дәмесінің зорын-ай!» Маңдайымнан тер бұрқ ете түсті. Қанша отырғанымды да аңғармаған секілдімін. Үй

ішінің нобайы мүлде өзгеріп, қою қараңғылық құшағына енген. Суға кеткен тал қармайды дегендей: «Сөйтсе де, бірге өскен құрбы емес пе, ең болмаса, кететінін күн ілгері айтып, сырласпайтын не болыпты Қарғашқа! Ойымдағыны сонда жеткізермін!» – деп далбасаладым.

Өстіп өз ойыммен өзім алысып отырғанымда Салиқа шешей самауыр алып кірді. Қарғаш шам жақты. Содан кейін баяғының қыздарынша ұзын көйлегін алдына түсіріп, бір тізерлей отырып шай құя бастады. Маған алғашқы шәшкені ұсынарда, «міне, мен де шай құйып бере аламын, бала санама» дегендей, тура қарап жымия күлді де, көзін тез аударып әкетті. Сосын тастан қашаулаған мүсіндей салқын бір сұлулықтан өзгермей, шайын құйып ұзақ отырып қалды. Қанша тесіліп қарамайын, назар салған жоқ.

Мұнысын қалай түсінсем екен? Ана алдында артық мінез танытпайын деп тартына отырғаны ма? Әлде жат жұртқа жаралған ежелгі қыз қылығына бағып, неғайбыл болашақтағы неғайбыл тағдырына өзін-өзі дайындап бой ұсына бастағаны ма? Қайтсе де, есейгендіктің, піскендіктің нышаны. Осы сәтте Қарғаш маған қанаты қатқан кішкене бір құс секілденіп кетті. Дәп қазір дүр сілкініп алып, ана жұлдыздар жымыңдаған алқара көк аспанның жұмбақ тұнығына самғай жөнеліп, ғайып болатындай көрінді. Оған мына ескі мекен – ұя да, мен де төтеп бере алмайтындаймыз. Тағы да әлдене бұрап, жүрегімді шымшылап өтті. Тезірек білсем деп елеңдеймін. Өйтетінім, Салиқа шешей әңгімені Қарғаш жайынан бастаған болатын. Бірақ менің халімді біліп алып, қасақана істеп отырғандай, «енді айтар, енді айтар» деген кезде шақпа қантты қызыл иегіне сап әрлі-берлі бұлтандатып, қою шайды сораптай тартады да, шалқайып жүре береді.

– Құдай-ау, оқуды тастап кетеді деп кім ойлаған. Бір демалысында үйге келіп еді, бір жұма ақ боран соқсын. Содан жуатын кір-қоңы, жамау-жасқауы бар дегендей, жат жерге қыз баланы сыбай-салтаң қалай жібере аласың. Ананы табайық, мынаны табайық деп жүргенде тағы бір жұма өтіп кетіпті. Сөйтіп жүргенде, ана Арам сарысы құрғыр қыр соңымыздан қалмағаны бар емес пе. Күн демейді, түн демейді, солбырайып кеп отырып алады да, шалдың құлағының етін жейді кеп: «Соғыс кешікпей бітеді. Армиядағылар елге оралады, заман түзеледі. Сол кезде алысырақ қалаға барып та оқыр. Осындайда қызмет істеп төселіп алғаны дұрыс. Есеп-қисаптың бәрін өзім үйретем» – деп. Жазғанды жай жазғырған екенбіз. Басында «мойнына бірдеме мінгізіп алмас па екен» деп, ішімізге ас баптай жүрсек те, кейін көңіліміз орнығайын деді. Үйреніп кетті-ау, әйтеуір, құлыным. Обалы нешік, ана Мелдес қой үйреткен көз майын тауысып, ерте демей, кеш демей. Күн барасың, түн барасың, екеуі тау-тау қағазды алдарына үйіп қойып, жазады да жатады бірдемелерді. Қалай шатаспайды десейші. Дегенмен, Сапаржан-ау, қызмет істеп, ішінде жүрген неге жаман болсын. Қарғашым іске араласқаннан бері бастықтың пиғылы дұрыс бізге. Қай жерде кездессе де тұра қалып амандасып жатқаны. Тіпті бар ғой, бұрын маңайынан құс жорғалатпайтын ана қара мұрт Әлмырза кілтші

бар ғой, соның өзі де, «жем-мем бірдеме керек болса, айтып қойындар, қалт еткенде апарғыза саламыз ғой» – деп үйіріледі. Тәуба, соның бәрі осы Қарғашымның арқасы ғой. Кісі болғаны ғой. – Салиқа шешей осы тұста аз-кем тыныстап алды да, босаған шәшкесін: «Шәйінді қоюырақ етіп құй, құлыншағым», – деп Қарғашқа ұсынды. Содан кейін әңгіме тақырыбын кілт бұрып, менің де өсіп, азамат болғанымды, жас шағы жесірлікпен, жоқшылықпен өткен шешемнің бағы енді ашылатынын айтып кетті.

Әлгінде әңгіме өзі туралы болғанда Қарғаш кәдуілгі үлкен адамдар-ша шешенің кей сөзін ерсі санап, қарсылық білдіре отырған еді, енді өңі бір түрлі нұрланып сала берді. «Міне, сен осындайсың!» дегендей, қошеметпен күле қарап, шәшкемді қолыма ұсыныңқырай ұстата бастады. Мен төбем көкке жеткендей, бір түрлі шалқып кеттім...

Далаға шықтым. Дүниені бозамық сәулеге бөктіріп Сұлуқиядан тік асып ай қалықтап барады. Сансыз жұлдыздар жымындайды. Төңірегім шырылдаған шегіртке үні. Тоғай жақта әлдебір түн құсы әлсін-әлі кәдуілгі адамша айқайлап қояды. Бір ауық үйіріліп аққан су сылдыры естілгендей. Алыста, арғы бетте енжар ит үреді. Жалғыз-жарым барлыққан күзетші даусы шығады. Түн жұмбақ сырларға толы.

Кенет бірен-саран көшеде өскен тал басын қыбырлатып Есіл беттен самал леп тұрды. Кеудемді айқара ашып, терең дем алдым. Адымдай басып ілгері аттаймын. Алдымда аласа үй бар. Кішкене терезесінен өлеусіреп жанған шам жарығы көрінген секілді. Ол – біздің үй. Күңгірт сәуле шашқан терезе де біздікі. Үйде қазір қадірлі ана отыр. «Құлыншағым қайда жүр екен?» – деп мені күтіп отыр. Бірақ үйге кіргім келмейді. Дәп осылай көкірегімді самалға тосып, жүре берсем деймін. Кеудемде беймаза бір күй бар оянған. Сол күй қиян шалғай алысқа, арманды бір жұмбақ алысқа шақырып, еліктіріп жетелеп барады.

...Кенет алдымнан бір ит бұлаң ете түсті. Қарасам, Қырғын екен. Манағы «өкпесін ұмытып» кеткенге ұқсайды. Құйрығын бұлғандатады. Қасыма шақырдым. Екеуміз де көкке келіп отырдық. Мен адамша, Қырғын итше шоқиып отыр.

Жаңа ғана өзім шыққан көк қақпалы үйге көз салам. Үлкен терезелері самаладай жап-жарық. Бір кезде сырт жақтан салдырлаған арба даусы шықты да, қақпа алдына келіп тоқтады. Қырғын ұмтыла беріп еді, жібермей қалдым. Бұл жұмыстан қайтқан Өтеген қарт. Әлгіндей болмай тарс етіп көк қақпа ашылып, жабылды. Үй ішінде әрлі-берлі жүрген адамдардың көлеңкесі көбейіп кетті. Өтекеңнің келуімен самарқау үй тірлігі жанданып сала бастады. Кенет ана көк қақпа мен самала терезелер де, мына менің қасымда шоқиып отырған ит те көзіме сондай ыстық болып жүре берді. Жынды адам сияқтымын, Қырғынды мойнынан қатты қысып, құшақтап алдым.

– Сен білесің бе, Қырғын, мен ғашықпын! – деймін дауыстап. – Самал желге, жымындаған жұлдыздарға ғашықпын! Адамға ғашықпын!

Әлде қатты қысып жібердім бе, әлде айтқанымды түсінгені ме, Қырғын екі-үш рет «ап!» деп үріп басылды.

– Қалай үрсең де хайуансын ғой, Қырғын, сен. Адам жүрегіндегі асыл сезімді түсінерсің бе, сірә да! – деймін тағы да.

Өзім терезеден көз алмай қарап отырмын. Сонымды сезіп қалғандай, ар жақтан бір қолдың көлеңкесі кеп перделерді сырғытып қойды. Құдды, «бұл үйде не шаруаң бар» дегенді танытқан секілді.

Тағы да жүдеп қалғандаймын. Үйге келдім. Сықсима шамның жарығымен апам байғұс үңіле түсіп бірдеме істеп отыр.

Үй іші жүдеу. Жөні бүтін төсек-орын да жоқ. Аралары адам сыйғандай алшақ-алшақ, қисық теректен жарып салған еден де шотырайып-шотырайып кеткен. Екі жаққа қараған кішкене екі тереземіз де жап-жалаңаш. Тіпті сәндік үшін демесең, перде дегеніңнің керегі де жоқ секілді. Өйткені әдейілеп кеп үңілген біреу болмаса, қоңыр тірлігімізді мына сықсима шамның өзі-ақ пердеден әрмен көлегейлеп тұратын секілді.

– Үйді ақтап, тым болмаса, еденді былай таза ұстамайсың ба, апа, – дегенді қалай айтқанымды өзім де білмей қалдым.

– Үй таза болсын десең, қатын ал, – деді апам қатқылдау үнмен.

Әңгіме басталып кеткен соң, мен де қайтпаған секілдімін.

– Е, мынадай кір үйге әйел келе ме?

– Әйел үйге келмейді, саған келеді.

Апамның бұл сөзін жөн санап, үндемей қалдым. Сонда да ішімнен үй тұрмысымның мынадай күйкілігіне қысылатын да түрім бар. «Алғашқы жалақыма, тірі болсам, құдай біледі, бұзыры бар шам алып, қарағайдан еден төсеттірермін-ау» деп түйдім.

– Қайда жүрдің соншама кешігіп? – деді апам.

Бір сәт ойланып қалдым. Бұрын басымда болмаған әлдеқалай толқу бар. «Айтқан жөн бе, айтпаған жөн бе?» Ақыры зорға дегенде «қуыстанатындай сонша не болып қалып еді, көрші отырған үй, айтқан жөн» деп қорыттым да:

– Мына Салиқа құрбыңның үйінен, – дедім. Сонда да, неге екенін қайда. – Есіктің алдында жүр едім. Салиқа апайдың өзі шақырып алды, – деп ептеп қосынқырап жібердім.

Апам үндеген жоқ. Бойын жазды да, жеңіл күрсінді. «Мына күйбеңі көп жұмыстан қашан босатасың?» – деген сияқты болды маған онысы. Бірақ мен де үндемедім.

Төсек салынды. Шам сөнді. Ұйықтай алмай ұзақ жаттым. Апам да көз іліктіре алмағанға ұқсайды, анда-санда күрсініп, дөңбекши береді. Күйеуден ерте қалып, жоқтық, жалаңаштықта өткен күйкі тірлігін ойлай ма, әлде адам санатына енді аяқ басқан баласының келешегін ойлай ма, кім білсін, ана көңілінде не барын. Ал менің көңілім болса, көрші үйге қарай көбірек ауа берді. Жайып қойған қыз дүниесі көз алдыма көлеңдеп, басқа бір жат істің хабаршысындай мазалайды. Шыдай алмадым, бір кезде:

– Апа! – дедім дауыстап.

– Әу, жаным, әлі ұйықтаған жоқсың ба?

– Көрші үй қызын ұзататын болған ба?

– Көрші үйің қайсы? – Апам басқа көршінің бәрі өз ағайындарымыз,

оларда бой жеткен қыздың жоғын біле тұра, қасақана сұрап жатыр. Анықтап, қайталап айтсын дейтін болса керек.

– Мына Өтеген үйінен басқа қандай бөтен көршін бар еді? – деп мен де ренжіңкіреп тіл қаттым.

– Естігенім жоқ. Немене, ұзататын болыпты дей ме?

– Қайдан білейін, әйтеуір, қыз жасауын жәйіп тастапты.

– Ә... онысы күйеу шақырудың амалы шығар. «Қызымыздың анасы бар, мынасы», – деп көрсетпей ме?

Жүрегім орнына түсті. Сонда да манағы бір сөзінің қарымын қайтарайын деп:

– Күйеу келсе, дүниесіне қарап келмейді, қызына қарап келмей ме?! – деп қойдым.

Бірақ апам басқа бір ойдың ағынымен кетті де, оныма мән берген жоқ.

– Қарғашы кеңсеге тұрғалы тұрмыстары мүлде түзеліп кетті ғой бұлардың. Не бәлесінің барын кім білсін, ана Арам сары да осы үйден шықпайды.

Үй ішін бір сәт тыныштық басты. Бір заманда:

– Оны неге сұрадың? – деді апам қайталап.

– Жәй...

Осыдан кейін апам да, мен де үндеген жоқпыз. Көп жаттым. Жаздың қысқа таңы қылаң бере бастады. Көзім ілінер емес сонда да. Бойыма бір дерт жабысқан секілді. Тәтті арман мен азап-қайғыны ала келген дерт. Қай шұқанаққа апарып тастайды? Қай ұшпаққа көтеріп шығарады?

Кім білсін оны?

4

Осы күннен бастап менде маза қалмады. Күні-түні ойлайтыным – Қарғаш. Күні-түні қарайтыным колхоз кеңсесінің үлкен есігі мен Өтеген үйінің көк қақпасы. Көңілінде бөтен ой болмаса да, ешкім секем алмаса да, ұры адамша өзіңнен өзің қуыстанып жүретін әдетін болады екен. Енді оңашалау сәттерді көбірек аңдимын. Қарғаш әуелі күлімсірей қарсы алады. Содан кейін алдындағы қағаздарды сырғытып, әлденені күткен адамша бір сәт отырады. Бірақ мен қызықты бір әңгіме қозғап, ермек етейін, көңілін көтерейін деп келмеймін ғой. Содан ба, жарытып ештеңе айта алмайтын секілдімін. Қарғаштың осыған көзі жетеді де, қағазына қайта үңіле бастайды. Маған керегі де осы. Жүзіндегі әр құбылыс-реңкті айнытпай бағып отыра беремін. Менің бүйтіп отырғанымды Қарғаш, әрине, сезеді. Бірақ аңғармағанды. Көзін сәл сығырайтыңқырап, қағаздағы көп сандарға үңіле түскендей болады. Әнтек қабағын тыжырады. Енді бір кезде сібірлеп атқан таң шапағына ұқсап, кейпіне бірте-бірте күлкінің нұры жүгіреді. Содан кейінгі қабақ қағыста басын көтеріп, маған тағы да күлімсірей қарайды.

– Сен өстіп отырғанда сондай қысыламын. Не істеп, не қойғанымды да білмей қалам.

Мен бұған да жөндеп жауап таба алмаймын. Расында да, не демекпін мен оған! «Жоқ, қысылма!» деймін бе? Болмаса, «Е, бәсе, осылай қысылғаның дұрыс!» демекпін бе? Үндемеймін. Езуімді жәйіп, жай ғана жымыып, күлем де қоямын. Қайтсе де Қарғаш пиғылынан өзіме деген әлдебір жылылықты сезінетіндеймін.

Қарғаш ашыла сөйлейді.

– Соңғы кезде тым жиі келіп, өстіп үн-түнсіз отырып алатынды шығардың. Сондай қолайсыз тіпті. Әсіресе Мелдес ағай отырғанда киын. Неге екенін білмеймін, жерге кіріп кете жаздаймын.

Рас, келуді жиілетіп жібергенімді өзім де аңғарам. Аңғарамын да: «Қой, мұным ұят болар, сиретейін» деп ант етіп, кеңседен шығамын. Бірақ бұл антым көпке бармайды. Бір сиқырлы күш солай қарай тағы да «жүр-жүрлеп» жетелей бастайды. Колхоз кеңсесінің сықырлап тағы да есігі ашылады. Ал Қарғаш болса, «енді не айтасың?» – дегендей, күлімсіреп қарсы алады.

Жоқ, бұл жолы өйтпеді. Мен кіре бергенде-ақ ұшып түрегелді.

– Жақсы келдің, Сапар. Қалай кездестіретер екем деп отыр едім.

Жүрегім дүрсілдеді. Қарғаш іздесе, одан артық не бақыт бар мен үшін! Дегенмен онымды сездірмеген болып жатырмын.

– Кешке күн бата біздікіне кел. Ал қазір Мелдес ағайдың тығыз тапсырмасымен отырмын. Кедергі жасама. Бар! – деп Қарғаш мені еркелей нұқынқырап сыртқа шығарып, есікті жауып алды. Не істерімді білмей аңырып қалдым. Сөйткенше болмады, есік қайта ашылып, Қарғаштың жарқын жүзі көрінді. Тегі, «мандайынан қағып, тым асырыңқырап алдым ба» деп қысылып, арқамнан сипап жатқаны болса керек.

– Ұмытып кетіп жүрме, Сапар, келетін бол... күн бата, білдің бе? – тәптіштей айтты.

– Жәйша ма? – дедім білмекке құмарлық жеңіп, шыдамым таусылып.

– Оны келгесін көресің, – деді де Қарғаш есікті жапты.

Далаға шықтым. Күн әлі тал түс. Жүрегім лүпілдейді. «Не шаруамен кел деді? Әлде жүрегінің түпкі тұнығында асыл қазынадай сақтаған құпия сырын ақтарар ма? Әлде біреуден көрген жәбірі бар ма екен айтатын? Қиналған, қысылған сәтінде көңіліне бірінші болып мен түсіп, «таянышым, панам демесіне кім кепіл» деп далмын. Бірақ қуанышымда шек жоқ. Не тілегі болса да, орындармын деп серт етем өзіме-өзім. Қайтсе де, қандай базына айтса да, қандай тілек қойса да басқадан орыным бөлек болғаны ғой деген байламға тоқтаймын. Бетім үй жақ. Көзім – көк қақпада. Төңірегі жым-жырт. «Қырғын! Қырғын!» деймін дауыстап. Жайшылықта арсалаңдап алдымнан атып шығатын Қырғыннан да дыбыс жоқ. Дауысыма елеңдеді ме, қора ішінен апам көрінді:

– Балам-ау, балалығың қалмайды-ау әлі күнге дейін. Қырғынды қайтетін едің жер-көкті көшіре дауыстап. Жоқ Қырғын. Ертемен шалкемпірге еріп кеткен.

– Шал-кемпірлері қайда еді?

– Олар таңсәріден құдаларына аттанған. Бірер жұмасыз оралмайды. Сасқаным ба, әлде қуанғаным ба, қайдам:

– Қарғаш не сонда, жалғыз жатпақ па есіз үйде? – деппін ойда жоқ жерден.

– Е, жалғыз жатса қайтеді екен? Бай әкетпесе, басқа кім тиер дейсің сойталдай қызға, – деп апам сұрағымды ерсі санап, ұнатыңқырамай сөйледі.

Кенет көз алдыма жаңағы бір кездегі Қарғаш келе қалды.

«Ұмытып кетіп жүрме, Сапар, келетін бол!.. Күн бата, білдің бе?!» – деп күлімсірей қарайды. Жүрегім алып ұшып аузыма кеп тығылады. Оңаша қалған Қарғаштың таңдағаны мен болыппын! «Неге ұмытайын, кеудемде шыбындай жаным тұрғанда. Барамын. Ешкімнің көзіне түспей барамын!» – деймін іштей толқынып.

Жүріп келемін. Сонау төменде көк сілемік мұнар басып, Есілдің көк арнасы жатыр. Шілденің ыстығына бөгіп, маужыраған ашық күн. Жанға жәйлі самал бар. Дүние тынысы кең соншалық. Бірақ сол кең аспанның астына сыймайтын секілдімін. Ерсілі-қарсылы көшені кезем. Әлсін-әлі мектепке барғыштаймын. Сан рет колхоз кеңсесінің алдынан да өттім. Бетінде балапан толқындары қыбырлап, тек жатқан көлге де бардым. Күндізгі кем шақ тынысқа ойысқан құстар кең айдында төгілген маржандай шашырай жусайды. Қызық бір қиял арнасын қуалаймын. Құс болып заңғар биікке самғағым келеді. Суға үңілем. Үстінде қисық жаға ақ көйлегі бар, қоңқақ мұрын бір жігіт көрінеді. Қара шашы қайырылмайды, маңдайынан тік түседі. Аяғында хром етік, шалбарының кең балағын қайырып, төмен түсіріп жіберген. Етігінің сырнайша жиырылған қонышы болмаса, әйелдер киетін кең белдемше секілді. Өз заманының сәні болған соң тамашалаймын ба, разы болып күліп қойдым. Су астындағы жігіт те күлді. Мына бүгінгі күннің айрықша бақыт күні екенін, бүгінгі кештің айрықша бақыт кеші екенін о да түсінетін сияқты. Бұрын білмеген, бірақ «білсем-ау» деп бар болмыс-тірлігім, тынысыммен аңсаған ғажайып бір тау бар еді, соның ғажайып сиқырлы басына шығатындаймын. Бұрын баспаған жердің бір жаннаты бар еді, сол жаннатқа еніп, татып көрмеген дәмді тататындаймын. Көкірегім толған нұр. Қай тарапқа қарамайын, дүние реңкі жарқын, күліп, құшақ жайып тұрған сияқты маған.

Күн жалқындап ұясына қонды. Батыс жақта шөкімдей бұлт жоқ. Бұл – ертеңгі келер күннің де дәп осылай айқын, ашық, жарқын болып келеріне хабаршы есепті. Үйге келдім. Бірақ орнығып отыра алмаймын. Қапасқа түскен жас арыстандай қораның ішін кезем. Күн қызылы бірте-бірте солғындап, көк аспан қара көк реңге ене бастады. Сұлуқиядан асып алғашқы жарық жұлдыздар көрінді. Кенет үйіне қарай Қарғаш өтті. Жүгіріп қақпаға кеп, соңынан қараймын. Қос бұрымы тілерсегіне кезек соғылып кетіп барады. Толықша келген, тарамысты аяғы тіп-тік. Аласа өкше туфлиін жұмсақ басып, қалқып алыстады да, көк қақпаға еніп ғайып болып кетті. Мен күрсініп алдым. Жаңа ғана көлең-

46413-
деп алдымнан өткен періштемнен көз жазып, айырылып қалғандай-мын. Қолымды созып, ұмтыла түсіп барып тоқтадым. «Асықпа! Әлі ертерек!» – дегендей әлдекім. Жоқ, айырылып қалмаған екенмін. Жарқ етіп төргі үйде сәуле көрінді. Қолына шам ұстаған Қарғаш көлеңкесі бір қырындап барып қабырғаға түсті. Ұш жағы сәл көтеріңкілеу келген мұрны мен тік маңдайы, жұқа еріндері айны-қатесіз. Кенет шам да, Қарғаштың көлеңкесі де ауызғы бөлмеге ауысты. Есік ашылып, сырттан шәлі салынған екі жас әйел кірді. Олар осы көрші отырған үйлердің келіндері, менің жеңгелерім. Ұзын бойлы, ашаңдау келген, шұбар бет жасамысы – Марқаба дейтін жеңгем. Ал орта бойлы, толықша келген дөңгелек жүзді сұлушасы – Тамаша деген, арамыз бес-алты атадан қосылатын жамағайынның әйелі. Тамаша соғыстың үшінші жылында келін болып түскен еді. Көп отаса алмады бірақ. Күйеуі іле майданға аттанды да хабар-ошарсыз кетті.

Екеуі де сөзуар, от ала келіп, отыз ауыз әңгіме шертетіндердің дәл өзі. «Жоқты, барды айтып отырып алар ма екен?» деп жүрегім суылдады. Жоқ, бекерге үрейленіппін. Қарғаш екеуіне күле қарап бірдеме деді де, итермеленкіреп шығарып жіберді. Маған онысы – «Басымды көп қатыра бермендер, жұмыстан шаршап келдім. Ұйықтаймын» – деген сияқтанды. Енді шам да, көлеңке де қайтадан төргі бөлмеге ауыса берді. Жоқ, ауыспады, табалдырыққа жете беріп, жалп етті. Қарғаштың көлеңкесі де жоқ болды. «Дұрыс жасады, шам жағып, жұрт көзіне түсудің, үйге кісі шақырудың керегі не!» – деймін. Енді «уақытын болды баратын» деген сияқтанды әлдекім. Сыртқа шықтым. Ту сыртым құмырсқа жүгіргендей шымырлап, денем мұздап сала берді. Тынысым тоқтап қалған секілді. Дүрсілдетіп біреу жүгіріп келе жатқандай. Бұрылып артыма қараймын. Тірі пенде жоқ. Тағы ілгері жүрдім. Әлгі дүрсіл зорайып тағы естілді. Бақсам, алып ұшқан өз жүрегімнің дүрсілі екен. Аздап тынышталайын дедім. Көк қақпаның алды жым-жырт. Бір басып, екі басып жақындап келем. Кенет арғы жақтан қараңдап біреу көрінді де, осылай салды. Тығылуға жер жоқ. Сасқанымнан қаттырақ жүрдім. Көлденең өтіп бара жатқан біреу секілді болып көрінбекпін.

Бері салған – жуырда ғана армиядан оралған Қайыржан деген жігіт екен. Тура көк қақпаның алдына келіп бір-ақ тоқтады.

– Әй, Сапар, сен де осы үйге келе жатырмысың?

Кенет: «Осы шіркін Қарғаштың оңаша қалғанын естіп төңіректеп жүргеннің қай жағы?» деген ой сап етті.

Құдай өзі кешірсін, «өзің комсомолсың, өзің кәші жейсің» дегендей, біреу болмаса, біреу естісе «совет педагогі де өтірік айта ма екен» деп тепсінеді ғой, бірақ болған іс болды, қалай жасырайын, тіпті мұғалім екенім мүлде есіме келмепті ол жерде:

– Бұл үйде ешкім де жоқ. Есігі жабулы тұр, – деп жосылттым да салдым өтірікті шімірікпестен.

Қайыржан дағдарып қалды.

– Қалайша, Қарғаш қайда?

– Қарғаш әке-шешесімен жол жүріп кеткен.

– Қой, мана осында еді ғой?

Енді күнәнің азы не, көбі не, бәрібір дедім де, міз бакпадым:

– Осы әлгіде ғана аттанды.

Қайыржан ойланыңқырап сәл тұрды. Бір кезде естілер-естілмес етіп бірдеме айтты да, жүріп кетті.

Ол ұзаған кезде барып демімді алдым мен. Ақырын келіп көк қақпаны қозғаймын. Ашық тұр. Әрине, ашық тұрады. Қалада оқып келген, Сұлукия бастауыш мектебінің мұғалімі, мына мен – Сәлменов Сапар келе жатқанда ашық тұрмағанда қайтушы еді. Бір аттап қараңғы қора ішіне ендім. Жүрегімнің лүпілі басылар емес. Сұп-суық сұмдық бір дүниеге еніп келе жатқандаймын. Денем қалтырайды. Күнде келіп жүрген есікті таба алсамшы. Қайдағы бір ашаларға соғылып, мандайдың да талай жерін шодырайттым. Қақпа мен есік арасында бір кедергі жоқ секілді еді, толып кеткен қайдағы бұл ашалар деп таңырқап, әр қабырғаларды бір сипалап, ғаріп болдым да қалдым. Дыбысымды естіді ме, әлде «келер кезің осы-ау» деген есебі болды ма, ақырын барып есік ашылды, үйде қайта шам жағылса керек, қора ішіне жалпақ жол болып сәуле түсті. Байқасам, мүлде теріс, сиырлар тұратын жаққа қарай кетіп қалыппын. Салдыр-гүлдір сол жақтан шыққан соң, Қарғаш шошынып қалса керек:

– Бұл кім? – деп қатқылдау үн қатты.

– Мен, – деймін ақырын ғана. Үйге ендім. Аяқ-қолым қалш-қалш етеді.

Мені ауырып қалды дей ме, Қарғашта ес жоқ. Төргі бөлмеге алып кірді. Асты-үстіме түседі.

– Саған не болған, Сапар? – деп сұрай береді.

– Өзім де білмеймін, жаным. Осы әлгінде сау секілді едім. Айығармын бірдеме етіп, ал енді отыршы келіп қасыма, – деп оның білегінен ұстадым да, сыпайылықпен өзіме қарай икемдедім. Қарғаш қарсылық көрсетпеді, бірақ «е, бәсесі де» бірден байқала қойған жоқ. Бір сәт өзгеше бір күйде, «қайтсем екен?» деген толқу күйде тұрып қалды. Содан кейін «қазір!» деп қолын босатып алды да, тез басып сыртқа шығып кетті. Неге екені белгісіз, менің ойыма баспалдағы салынбай ашық қалған қақпа түсті. Қарғаш соны барып жауып жатқан сияқты. Бұл ойымды үй ішінің қазіргі тәртібі де айқындайды. Дағдыда кереуетке жиналатын басы артық көрпе-жастық бәрін де енді әбдіре үстінен көремін. Қарғаш төсегі салынып, шымылдығы сәл түсіріліп қойылған. Тағы да жүрегім тулай бастады. Тұла бойым құтырына қызынып, шыдамым таусылып бара жатқандай. Бұрын түсіме енбеген қайдағы бір күнәлі ойлар көңілге оралады. Көзімді жұмам. Ойша Қарғаш төсегіне барып жатқан боламын. Екі қолымды ауада айқастырып, «аш белінен» қысып өзіме тартамын.

Кенет ауызғы бөлменің есігі сықырлап ашылды. Біреу сөйлей кірді. Бірден таныдым, шіңкілдек дауысты әлгі Тамашаның өзі.

– Көресімді ерке қыздан-ақ көрдім-ау, осы, тағы не қыл дейді, – деп төргі үйге қарай салып келеді.

«Ай мына жыңды қатын құртатын болды-ау», – деймін қыстығып.

Қарғаштың да даусы қосарлана шығып жатыр.

– Жөнешетайымнан айналдым. Оңды өзі. Түнергені болмаса, жауары жоқ. Танертең ерте тұрып, асығып үлгере алмай кеткен ем. Тез жинай ғой енді. Кісілердің алды келіп те қалды.

Тамаша қағастау отырған мені байқамады білем, бірден төрге өтті де, барып төсек-орынды жиыстыра бастады. Сөйткенше болмады, сыртта терезе алдында жерошақ басынан от жылтылдады. Отын ұсақтаған, қазан-ошақ көтерген кара-құра адамдар көріне берді.

Күн бойы қиялыммен соққан жалған сарайлардың бәрі де күрт құлады. Ата-анасы жол жүріп кеткен соң құрбы-құрдастарын шақырып, Қарғаштың бастанғы жасағалы жатқанына көзім енді жетейін деді. Әлгі Қайыржанның келісі де, мына кіріп-шығып жүрген жеңгейлердің де аңысы да соны танытады.

Бойымдағы кесел атаулының бәрі сап болды. Су ішінде ұзақ тұрған адамға ұқсап тоңазиын деген сияқтымын. Қайыржан есіме түседі. «Қазір ол қайтып келеді. Сонда не демекпін? Қой, одан да көрінбейін оған» деген оймен ұшып тұрдым. Тамаша мені осы кезде байқады білем:

– Көтек, – деді шошынып. – Мұғалім баламысың? Қайдан шыға келдің соншама шошытып? Әйтеуір, ағаңның әскерден қайтып оралмағаны мұндай абұйыр болар ма, әйтпесе айран-асыр жасайтын ең. – Сөзге жүйрік Тамашаның бұл әзілінде адалдығы да, соғысқа деген лағынет, кекесіні мен «енді қайтем?» деген дағдарысы да бар секілді. Мүмкін, тамырымды басып, қағытып жатпасына кім кепіл. Сөйткенше болмады, қасыма келіп, қолымды алды да:

– Кара, міне, лүпілдеп барады, – деп жүрегіне басты. Жүрегі шынында да атша тулап тұр екен. Бірақ бұлай тұрысты қолайсыз санап, қолымды тез босатып алдым. Сол кезде Мархаба кірді де, аузын бір сылп еткізді:

– Үйде кісі бар деп әлгі ерке қыз қоймайды. Кісі дегені мұғалім бала екен ғой.

Мен ауылдан көргеніме бағып, жеңгелеріммен еркіндеу, дөрекілеу сөйлесіп, шағыныңқырап жатырмын:

– Жөнешетай-ау, сонда не, мұғалім балаңыз кісі болмағаны ма? Кісілікке қолымыз қашан жетпекші?

Мархаба аңғырттау сөйлегеніне қысылғандай рай білдірді:

– «Қолда өскен түйенің тайлақ аты қалмайды» дегендей, дамба-сыз жүрген күніңді көрген соң, бала санай береміз-дағы. Әйтпесе кісі болдың ғой.

Сөзге Тамаша араласты:

– Кісі болғанда, қандай. Мұғалім бала қолыңа тисе, тақияңа тар соқпайды, – деп Мархабаны нұқып, күліп қойды.

– Қойшы, жазған, қайдағыны айтпай, көзің қарайайын дегені ме тіпті.

Әйткенмен албырт кезде адамның үлкен көрінуге талпынатын дағдысы бола ма деймін. Тамаша сөзінің астарын аңғарсам да, көтеріліп, марқайып қалдым.

Осы кезде тағы да есік ашылды.

– Шал-кемпірді өстіп, анда-санда болса да жіберіп алып тұрмайсын ба. Бас қосу, бастанғы жасау дегенді ұмыттық қой мүлде, – деп лекіте күліп Қайыржан келеді. Сасайын дедім. Бірақ ол ұсақ-түйекті теріп жатпайтын, құдай берген ақ көңіл, қызық мінезді жігіт. «Сапар, сенің жаңағың не?» деудің орнына соғыс таңбасы – бір езуін көтеріңкірей күле келді де:

– Сапар, біз бүгін осы көріспедік қой деймін, – деп қолын ұсына берді. Сөйтті де үй ішін үйіріп әкетті. Әлгіндей болмай ауыл-үйдің қыз-келіншектері де топырлап жиналысып қалды. Ол кез осы Есіл бойын мекендеген бұл елде жиын-той, думандарды сылтауратып арақ-шарап ішу деген түгелдей салтқа еніп болмаған кез еді. Дегенмен ішкілік ішіп қызбасақ та, бастанғымыз соншалықты қызықты басталды. Қайыржан бірде: «бұл майданда болған оқиға» – деп, қайдағы сұмдық оқиғаларды айтып, бәрімізді ұйытады, бірде ауыл-үй арасындағы әзіл-сықақтарды айтып ду күлдіреді. Шегіміз түйіледі тіпті. Одан Қарғаш та қалысар емес. Енді байқаймын, сондай ашылып, мынадай өз құрбыларының арасында майталман жорға болып алған. Қысылмайды, екі беті бал-бұл жанып, не айтса да әдеппен, орнымен тауып айтады. Ал мен болсам, төрт жыл болса да ауыл өмірінен алыстап кеткендігім бе, әлде табиғатымда тұйықтауым ба, әйтеуір ана Қайыржан мен Қарғашқа ұқсап топ жарып түсіп кете алмаймын. Бірақ көңілім қаяусыз. Не айтылса да, жұрттан бұрынырақ бастап, ұзағырақ күлемін. Дегенмен сөз қоспай отырғаным біреулерге танылып қалды ма, кім білсін, бір кезде қасыма Қарғаш келіп, ып-ыстық кішкене алақанымен шашымды қобыратты да:

– Сапар қала тәртібін үйреніп оралды ғой. Мана маған айтқан, бізге үйрететін жаңа ойыны бар екен. Ал, кәне, тыңдап көрейік, – деді төбеден түскендей етіп.

Жұрттына қалды. «Жоқ, өтірік айтады» деуге аузым бармады. Бірдеме дейін десем, қапелімде ойыма түк келсінші. Сасқаным ғой деймін.

– Олай болса, «Ауған хан мен Қалған хан» ойнайық, – деп салдым.

Жұрт селт етпеді. Бәрі де Қарғаштың аңысын байқап, «Қарғаш не дер екен» деп тартынып қалғандай. Манағы Тамаша жеңгем тілін сұққылап жатыр.

– Бетім-ау, не дейді, баяғы бала кезімізде өзіміз ойнайтын «Ауған хан мен Қалған хан ба?» Қала жастары да соны ойнай ма?

Бірақ мен де саса қоймадым. Білімімнің артықтығын танытып:

– Ұлы көсеміміз Ленин коммунизмге барған сайын қала мен дала арасы жымдаса береді деп үйретеді. Қала ойыны не, дала ойыны не – бәрібір, түк айырма жоқ, – деп қойдым. Деуін десем де, «па, салыстыратын жерді тапқан екенсің» деп ала түсіп жүрмес пе екен деймін жүрексініп. Бағыма қарай дауласқан ешкім болған жоқ. Расында да төрт жыл бойы қалада оқып, талай кітаптарды кемірген Сапар Сәлменовпен тайталасар мұнда кім бар дейсің. Сонда да Қарғаш «ие» дегенде, мына танауын шүйіріп, мақтанып отырған «оқымыстының» халі нешік боларын кім білсін, әйтеуір дес бергенде:

– «Ауған хан мен Қалған хан ба?» Табылған ойын! – деп қолын шапалақтап жіберді. Тоғанын ағытқан судай жұрт дүр сілкінді.

– Ойнайық! Қызық ойын!

– Ауған хан Қайыржан болсын!

– Онда Қалған хан етіп Сапарды сайлаймыз.

– Әбден дұрыс!

Жұрт өстіп «ананы сайлаймыз, мынаны сайлаймыз» деп бірінің сөзін бірі бөліп шуласып кетті. Көп сөйлемеудің пайдасы осындайда тие ме деймін, ойынымыз ескінің ойыны болған соң, өткен дәуірдің тілімен:

– Жарандар! – деп дауыстап едім, үй іші тынып қалды. – Жарандар! Ханның бірі – ерден, екіншісі әйелден сайланса, ойын қызықты болады. Хан болып Қайыржан мен Қарғаш сайлансын.

Үй дүр сілкініп, қызу қостай жөнелді. Сөйтіп, менің ұсынысыммен Ауған хан болып – Қайыржан, Қалған хан болып Қарғаш сайланды. Бірақ мен, сорыма қарай, Ауған ханның қол астына кетіп отырдым. Сөйтсе де әу баста босандау басталған ойынның бір қызық шиеленісі – бақытыма қарай, менің сол Ауған жағында болуыма байланысты туып кетті.

Біздің жақтың арасы селдіреп, Қалған хан жағы жеңе бастады. Сол кезде «хан» отырып: «Халқым ақ үйлі болып тозып барады. Ана Қалған ханға барып көршілес отырған тату ел едік, арамызды шиеленістіре бермесін, ауған халқымды қайтарсын. Сәлем айт, бар! – деді маған. Менің күтіп отырғаным да осы еді, өз «ханымның» елшісі болып барып, айтар сөзімнен жаңылған болып тұрып қалдым. Жұрт ду күлді. Қалған хан жағының бірі: «Бір сүйенері осы еді, мұның да саудасы бітті, отыр!» – деп иығымнан басты. Мен «не болса да» деп, Қарғаштың оң тізесін ала кеп құладым.

Енді Қалған хан жағы көтеріліп, Ауған хан жағы жасып, басылып қалған секілді. Қалған қарашасын жинап, Ауған хан еліне төнген қатер жөнінде төтенше, құпия кеңес құра бастады. Бірақ оған мән беріп жатқан мен жоқ. Бар ықылас-көңілім Қарғашта. Көпке сездірмей жиі-жиі ұрланып қарап қоям. Екі беті бал-бұл жанады. Пәк көңілінің бар тазалығымен күледі. Тығыз отырғандықтан ба, Қарғаш жақ бүйірім күйдіріп бара жатқан секілді. Тағы да өн бойым қызына бастады. Мазсызданамын. Қарғаш сонымды сезе ме деймін, иығымен иығымды қағып күле қарады. Сондай қылықты, ерке қарас. Бірер рет қолымды кішкене алақанына салып қысып та қойды. Шын бақыт дегенді енді түсінгендеймін. Бар болмысыммен еріп, балқып бара жатырмын.

Бір кезде:

– Алдияр хан ием, ғұзырыңызға құлдық! – деген әйел даусы санқетті. Қарасам, Қарғаш алдына кеп шарта жүгініп отыра берген Тамаша екен. – Ауған хан жұртынан келген елшімін.

– Иә, сөйле, елшім, – деді Қарғаш айрықша бір салмақпен. Атам заманда өткен кәдуілгі шын хан иенің өзі секілді. Тамаша мүдірер емес:

– Уай, хан ием!

Бұйырып патшам жіберді.
Қайта алмаймын бұл жерден
Іздеген жоғым табылмай.

– Елшім сонда не тілейді екен?

– Елінде патшамның Сапар атты қарашасы жүр. Хан иесі басына жаманшылық тілемесе, қайтарсын кісімді дейді.

Жұрт тынып қалды. «Қайтсын!» – дей сала ма деп зәрем жоқ. Қарғаш байсалды сөйледі.

– «Хан қайырымсыз болса, халқы безер» деген. Сол қайырымсыз ханынан безіп шыққанда Сапар ел таппай келмеген шығар. Қарлығаш та қанатымен су шашады. Айдың, күннің аманында қарлығаш құрлы жақсылық ете алмайтындай не бопты бізге. Қайтарылмайды. Өтеуіне не тілейді екен? Соны айта бар хан иеңе, – деп тоқтады.

Өксігін баса алмаған баладай бөліп-бөліп терең күрсіндім. Жұрт алдында жазадан тайсалып, жетім қозыға ұқсатып тастай салмағанына шалқып жүре бердім.

– Хан ием қарашамды қайтармаса, онда өтеуі алты ауыз өлең мен белбеу жіберген.

Қарғаш қысылмады. Шай табақты қолына алды да, Абайдың «Айттым сәлем, Қаламқасын» төгілтіп қоя берді. Әлдебір ыстық құмарлық, жалқын леппен беріле айтады. Енді бір кезде бұрыла отырды да:

Қылығында жоқ ағат,
Қарап тойман жүз қабат.
Ыстық тартып барасың
Бір сағаттан бір сағат, –

деп көзін тура маған қадап барып тоқтады. Әдейі арнап айтқан секілді.

Осыдан кейін іле: «Ал, кәне, белбеуінді әкел!» – деп алақанын тоса берді. Қаймығар емес. Тамаша да тайынбайды, жұмырлап алған бет орамалмен: «Өз обалың өзіңе, ерке қыз, қайтарып жіберсең, болмайтын ба еді», – деп көсілте соғады. Қарғаш: «Кімді қайтарып, кімді алып қаларын хан иесі ешкімнен сұрамайды. Соға бер», – дейді шімірікпестен. Мен қатты аяп, қылпылдап отырмын. Оның табанына қадалған шөгір менің маңдайыма қадалса етті деймін бе, жаным шығып кете жаздайды. Бәрін де өзім бастадым. Бәрі де мен үшін, білем оны. Ақыры шыдай алмадым. Қарғаштың қолтығынан қолымды өткізіп алдым да, кішкене алақанының үстіне апарып өзімнің үлкен алақанымды сала қойдым.

– Занды бұзғаны үшін тағы да бес белбеу үстемелесін! – деп дауыстады Ауған хан.

Қарғаш:

– Бүлдіресің өйтсең, өзіме жібер, – деді қолын ілгері созып.

Осы бір кішкене ғана жан иесінің қажыр-қайратына қайранмын. Кенет «Қарғаш басына қиямет-қатер төнсе бір, мен өзімді құрбан етсем де, сол қатерден оны арашалап қалатын болсам!» деп армандадым.

Бір кезде үзіліс жарияланды. Жұрт апыр-топыр далаға шықты. Мен

оңашалау бөлініп, алысырақ жерге барып бой жазып, ұзағырақ жүріп қайтсам, жұрт орынға отырып қалған екен. Қораның ішінде қалтылдап сықсима шам жанады. «Қашан ішесіңдер! Дайынмын! – дегендей, екі-үш самауыр гүжілдейді. Әлдекімді күткен, аңсаған сияқтымын ба, өзім де білмеймін, әйтеуір үйге енбей сәл тұрып қалдым. Іште думан, шу, күлкі естіледі. «Неғып іздемес екен қайда жүр деп?» «Қой, іздер, қалт еткен бір шақты пайдаланып шығатын болар». Кенет есік сықырлады. Жүрегім тулап, тынысым тарылып жүре берді. Үйден Тамаша шықты. Қақпаға келіп, сыртқа басын қылтитты. Қораның ішіне көз жүгіртті. Содан кейін бұрқылдап жатқан самауырлардың иығындағы тыныстарын ашып қайта кірді. Мен қақпа сыртынан шыға бердім. Сол кезде үй алдына қатты желіп келіп арбалы біреу тоқтады.

– Ал, Қарғаш, өкілдің бетін көрдің ғой. Қазір ұйықта да, ерте тұр. Тарат ана шуылдақтарды. – Мелдестің даусы. Аз-кем тыныштықтан кейін қорап сықырлады, біреу жерге қарғып түскендей болды. Содан кейін тағы да арба салдыры шықты. Қарғашқа мен қарсы жүрдім.

– Сен көре алмай қалдың ғой, қызық болды ғой жаңа. Ауданнан әлгінде өкіл кепті. Активтерді далаға қуып жатыр. Шақырып алып, маған да тапсырма берді. Алды жаман. Ұрсады айғайлап, зәрем ұшты... – деп Қарғаш асыға сөйлеп, әлгі екі арада көрген-білгенін айтып жатыр. Бірақ оны тыңдаған мен жоқ. Ойым жүйрік, көңілім басқада. Өкіл түгіл, құдай тағаланың өзі келсе де, селт етер емеспін. Қарғашқа сондай жақын келіп тұрмын. Оның бойынан да өзіме таныс, өзімдегідей бір діріл сезем. Кенет алдым да, өзіме тарттым.

– Ұят болады ғой, – деді Қарғаш сыбырлап. Бірақ қарсыласпады. Сонысы әл берді ме, кім білсін, бар күшіммен баурай құшып, маңдайынан сүйіп алдым.

Қарғаш ақ маралдың лағындай жәрдем тілеп, бауырыма кіре түскендей. Төмен қарап сәл тұрды. Дүрсілдеп соққан жүрегінің дыбысын естимін. Құлағыммен емес, жүрегіммен, бар болмысыммен естимін. Қарғаш жоғары қарады да, бұйығы ғана күлді.

– Бұл ненің өтеуі?

– Әлгі ойынның...

Қарғаш күлкісі қатты шықты:

– Қарашасын таратып жіберсе, хан хан бола ма?

– Баяғыдан бері көрші отырып, сені бөтенге қоя берсе, жігіт те жігіт болмайды.

Қарғаш терең күрсінді.

– Ойын ғой мұның бәрі...

Осы кезде есік сықырлады. Біз ажыраса беріп үйге беттедік.

Сөйтіп, мен өзімнің ауылыма келдім. Өзім оқып шыққан бастауыш мектебіме мұғалім болып келдім. Бірақ бала саны бұрынғыдан азайып кеткен. Аз жылға болса да, өнім-өсімді тоқтатқан соғыстың зардабы.

Баяғыша төрт класс бар. Ал мұғалім саны екеу-ақ. Бірі — мен, екіншісі — көп жыл бойы бастауыш мектепке сабақ беріп, тәжірибелі мұғаліме атанған аласа бойлы, бүйрек бет Зағыфыран Айтенова. Екінші емес-ау, бірінші — сол. Өзі аласа болғанымен, Сұлуқия бастауыш мектебінің дырдай меңгерушісі. Ал мен болсам, педагогика деп атанған өнер мұхитында оң мен солымды әлі айқын танып болмаған, есі-дертім Алматы, жоғары оқу орны болып жүрген көк қанатпын. Аудандық оқу бөлімінде де қайқы тұмсық бір шалғы мұрт:

— Сұлуқияға біз сені неге жіберіп отырмыз? — деп маған шұқшия төніп келіп, — ана тәжірибелі мұғалімнен үйренсін, тәлім алсын деп жіберіп отырмыз, — деп шегініп кеткен. Мен, сөйтіп, үйренейін, тәлім алайын деп келдім өз ауылыма. Расында да, жұрт айтқан жерден шықты. — Меңгеруші маған қатты ұнады. Несі дейсіз бе? Айтайын. Ең әуелі күткісі. Күлгенде-бар ғой, тіпті сұмдық. Басын бір жаққа әнтек бұрып тастап, бүйрек бетінің бұлшық еттерін, иығын, алшақ кеудесін, қала берді бүкіл быртық денесін селкілдетіп ұзақ күледі. Қарқылап, ақақалап күлмейді бірақ. Ернін жымқырып алады да, маржандай ақ тістерін болар-болмас көрсетіп, сылқ-сылқ күледі. Сондай жарасты. Күлкітұйыр жасты ұзартады дейді ғой ғылымда. Тегі соныңыздың жаны бар пікір ме деймін мына Зағаңа қарап. Өйткені жасы сол кезде отыз бестерге келіп қалса да, маңдайына кәрілік сызықтарының ізі де жоқ еді тіпті. Содан кейін — кішіпейілдігі. «Мынағы үйрен, былай үйрен!» — деп тәжірибесінің көптігін көрсетіп, бастықтығын пайдаланып жатпайды. Әу баста, аудандық оқу бөліміндегілердің тапсырысының қатандығынан ба, әйтеуір қай жағымынан шығып қалар екен деп жалтақтаңқырап, «Бастауыш класта сабақ берудің тәсілі» деген кітапты емтихан ұстайтын шәкіртше аударыстырып келіп ем, бірақ бір ғажабы, таныстығымыз тетелес адамдардың арасындағыдай оң-оңай басталып кетті. «Сабақ беру тәсілі» жайына қалды. Аты-жөнімді, кім екенімді айтуым-ақ мұн екен, меңгерушім әуелі сылқылдап біраз күліп алды. Содан кейін сөз арасында... жоқ, сөз арасында емес-ау, күлкісі арасында айтқаны:

— Қашан келеді деп күтіп отыр едім. Сапаржан, міне, мынау өзін оқыған мектебің. Мынау сондағы мөр. Ал жарлық керек болса, мінекей, қазірден бастап директор өзіңсің. Көрші ауданда көптен шақырса да бара алмай жүрген туғаным бар еді. Осы бір жұмыстың аз кезін пайдаланып, бес-алты күнге соған барып қайтпақпын, — болды. Меңгерушісің деген жоқ, директорсың деді.

Мансапқұмарлық кімде жоқ дейсің. Ғибадатханаға баратын діншіл адамдарға ұқсап, бір кезде жүрегіміз лүпілдеп кіретін қастерлі мектепке енді аз күнге болса да, «қазірден бастап директорсың» дегенге есім шығып кетті ме, немене:

— Жарайды, қаншаға болсын жүре беріңіз! — деп қалай айтқанымды өзім де білмеймін. Содан Зағаң табаны күректей он бес күн жоқ болды. Ал мен болсам, «жерден жік шықты, екі құлағы тік шықты» дегендей, ойда жоқ жерден табаны күректей он бес күн «директор» болдым да шықтым.

«Бірақ бүйтіп болған «директорлығы» құрысын. «Байтал түгіл, бас қайғының» кері болып, мұғалімдіктің өзінен айырылмай аз-ақ қалдым. Кей адамдармен арамыз ашылды. Тіпті ол да ештеңе емес. Бәрінен бұрын Қарғашты айтсайшы, оның ренжітіп ала жаздадым ғой.

Шын директор шынында да тәжірибесінің молдығын істеп кетіпті. «Жұмыстың аз кезі» деген жай сөз болып шықты. Асылында бұл мектеп өміріндегі ең қауырт шақ екен. Үлкенді-кішілі ремонт, отын дайындау, балалардың тізімін алу, тағы сондай-мың түрлі жұмыс. Бәрінен бұрын қожа көп. Көлденең өткен өкіл атаулы бір босатпайды: «Ремонт қалай? Отын дайындығы?.. Пәлен срок беріледі, түген срок беріледі. Орындымасаң, орнынан алынасың!» Сөз осы.

Осының бәрі мектепті аралап келіп, өз көзімен көріп айтылса жақсы ғой. Жә, өйтпейді олар. Колхоз кеңсесіне шақырып алып, қыл көпірдің үстімен жүргізгендей етіп қысады.

Міне, мен қазір сондай бір көпір үстінде тұрмын. Колхоз кеңсесі. Мелдес те, Қарғаш та өз орнында. Шотын қағады, қағазына қарайды. Баяғыша. Жә, баяғыша емес. Оң қолда председателі столы. Басында аласа бойлы біреу отыр. Басына киген телпегінің етегі қарыс сүйем, содан ба беті қуыршақтың бетіндей болып шүмшірейіп қалыпты. Одан әрі өзіме таныс колхоз председателі, жылы жүзді Нәуан түрегеп тұр.

— Аудандық тері-терсек жинайтын мекеменің бастығы — Мүсәпіров Бақыт, біздің колхозға келген төтенше өкіл, — деп таныстырды оны Нәуан.

— Жақсы болған, — дедім мен сыпайылық білдіріп.

Сол сол-ақ екен, шүмшіш бет киді де кетті.

— Ол не деген сөз? Жақсы болғаның қалай?

— Сіздің осы ауылға келгеніңізді айтам, — дедім ұялып қалғанымды сездіргім келмей.

— Не, «жақсы болды?!» Ондай кекесінді тоқтат, бала.

Әңгіме бұлай шұғыл бұрылып, шатаққа кетеді деп ойламасам керек, абдырап қалғандаймын. Әсіресе Қарғаш алдында «бала» дегені өліммен тең ғой. Бетім өрттей жанып, біреу шапалақпен салып жібергендей дуылдап жүре берді.

— Жұмысқа неге шықпайсың?

— Жұмысқа шықпағаны несі? Кеше бір класты ақтаттырдым. Алдыңғы күні екінші класқа жаңадан еден төсеттірдім. Бүгін...

— Жә, колхоз жұмысын айтам. Көмектеспейді дейді ғой сені колхоз жұмысына?

Бұл Арам сарының шағыстыруы екенін мен бірден түсіндім. Анада ол «балаларды алып шөпке шық» дегенде, «бірер күнге шыдай тұрындар. Мектептің сылағы бар бітпей жатқан» дегенмін. Бірақ оның аяғы мынадай насылға шабар деп ол кезде ойламаған болсам керек. Енді ұяндық пен қысылысты ашуға жеңдіре бастаған секілдімін. Кімге ашуланамын? Істің ау-жайына үңілмей құр тапырақтап жатқан өкілге ме, әлде түймедейді түйедей етіп қопайтып жеткізген Арам сарыға ма? Білмеймін ол арасын. Әйтеуір қорғанысқа бекініп, бойымды жинап

алғандаймын. «Оттапсың!» – деген бір сөз көмекейіме келіп қалды. Қарғашқа қарадым. Оның осы сәттегі аянышқа толы кейпі: «Ақылсыздық жасама, Сапар!» – дегенді танытқандай еді.

– Неге үндемейсің?! – деп тіксінді өкіл.

– Үндегенде не дейін. Колхозға көмектес дегенді ешкім шындап айтқан жоқ маған.

Өкіл шықылықтап күлді.

– Еше шындап айту керек екен ғой бұған. – Осыдан кейін қайта түйілді. – Дардай мұғалімсің. Шындап айтудың керегі не саған? Өзін неге білмейсің? Балаларды қалай оқытпақсың ертең?

– Оның үстіне, уақытша мектеп меңгерушісі, – деп Арам сары күңк етті.

– Вот эне, еше мектеп меңгерушісі, – деп өкіл орысша, қазақшаны араластырып қойды.

Бұл әңгіменің немен тынатынын кім білетін еді, әйтеуір уақытымен Нәуан сөзге араласты.

– Сапар, сен ренжіме, бәрі де ел, колхоз қамы. Соғыс біткенімен де, етек-жеңімізді әлі жия алмай жатырмыз ғой. Сан-салалы шаруашылық бар. Бөле келгенде соның көбінде адам мен көлік жетісе бермейді. Жәйіміз сондай қиын кәзір. Жан мұрынның ұшында. Пішен шабудан соңғы орындамыз. Қауырт бір қарқын туғызбасақ, келер қыста малды қырып алатын түріміз бар. Қолда бар адам күшін де, көлік күшін де осы пішен науқанына салайық деп едік. Оқушыларыңды алып, біраз күн егіннің арам шөбін жұлдырып қайтсаң деген тілек білдіргелі отырмыз, – деді ол кең түсіндіріп.

Әлгі бір әзірге қыстығыңқырап қалғандай едім. Мына түзу сөзден кейін көңілім орнына түсейін деді. «Құп» айтып далаға шықтым. Сонда да ашудың ағынымен келем. «Бұрын бармаймын десем екен, онда қалай сіліксе де жөн. Ал мынасы несі жөн-жосықсыз, бірден әкіреңдей жөнелгені. Мен бокмұрын бала болармын ба бұларға бір. Жаңағыдай жайлап түсіндірсе де жететін еді ғой» деп өз ойыммен өзім алысамын.

Артымнан Қарғаш қуып жетіп:

– Керемет ерлік жасадың, Сапар. Қарсыласып қала ма деп қысылып отырдым тіпті. Мінезі өзінің. Мелдеске де, Нәуанға да кейде «қырам, жоям!» деп айқайлап қояды. Бір жақсы жері олар үндемей құтылады, әйтеуір. Бір ретте: «Ескілікті көздейсіңдер, ә! Үйіңе жастарды жинап алып «хан» ойынын ойнайсыңдар!» деп мені де қағып өтті. Аузымды ашпадым, – деп мені көтермелеп қойды. Бірақ Қарғаштың бұл сөзі отқа сары май құйғандай әсер салып кетті маған. Енді ойласам, жазықсыздан-жазықсыз жәбірлеп, босқа әкіреңдеген өкіл алдында өзімді тым ынжық ұстаппын. «Тап сол жерде ендігәрі олай етпейтіндей етіп, сазайын беруім керек еді», – деймін. Зығырданым қайнады. Арам сарыға да ашулымын. «Өмірімде «Мелдеке» дегеннен басқа не жаздым оған?»

Осылай бұрқанып мектепке келдім.

Мен енді ала көбеден тұратын болдым. Жүгіріп мектепке барамын. Үй жөндеп жатқан шеберлермен ендігі істелінер жұмыстың жайын сөйлесемін. Содан әр үйдің есігін қағып, ауылда қалған балаларды жинаймын. Күн сәске болады. Кішкене ғана сап құрып, қызыл жалау көтереміз де, егін даласына аттанамыз.

Менің осылай жүгірінді болып жүргенімді байқады ма, бір күні ертемен үйден шыға бергенімде есігінің алдында жүрген Өтеген қарт: «Әй, бала, бері келіп кет!» – деп шақырып алды. Селдір өскен шоқша сақалын сипай күліп, жаңғырыққа кеп отырды. Өтекеңнің кейде ыңырси сөйлеп, үлкен-кіші деп қарамай әзіл айтып қоятын жымысқы қулығы болатын-ды. Қазіргі кейпінен сондай шымшыманың салқынын танығандаймын. – Осы сені, Сапар шырақ, осы ауылға мұғалім болып келді дей ме?

– Ие, Өтеке, мұғалім болып келдім.

– Қалада төрт жыл оқу оқып?..

– Иә, төрт жыл оқып.

Өтекең мырс етіп күлді де, сәл отырып қалды.

– Мен сені құрығанда колхозға есепші болатын шығар деуші едім, төрт жыл оқып мұғалім болған азабым құрысын!

Мен бала оқыту үшін мұғалім білімінің көп болуы керек екенін айтып келе жатыр едім. Өтекең кесіп тастады:

– Әй, тәңірі-ай, жоқты айтады екенсің ғой. Ана Кеңпейілдің Қапездері он жылдан бері оқымай-ақ мұғалім болып, бала оқытып келе жатқан жоқ па? Ең болмаса, пермеге үшетшік болып орналасып ал, қарның тоқ болады.

– Аяғын қаз-қаз басып, жаңа шыққан сәбиге «әліпби» үйреткеннен артық қызмет бар деп ойламаймын, Өтеке.

– Әкең марқұм құрдас еді, сол есіме түсіп айтып жатқаным ғой, бала, бетіңнен жарылқасын, – деп Өтекең аздап ауырлаңқырап қалды.

Шал көңілін аулағым келе ме:

– Рас, Өтеке, біздің орын бұл емес қой. Тағы да оқи берсем, Алматыға барып оқысам деймін. Бірақ оған апам көнбейді. Сол кісінің көңіліне қарап өстіп жүрмін ғой, – деп көңілімдегі арманымды да айтып салдым.

Әйткенмен мұғалімдік қызметті жек көрмейтін секілдімін. Балалар арасында болған кезімде өмірдің көп кем-кетік жайлары есімнен шығып, бой жазып, көтеріліп қалам. Шын рақат әкеледі олар маған.

Кеңседегілер мен Өтекең қарт бала санағанымен, оқушы қауым дүние сырларын әбден меңгеріп болған дана қариядан кем көрмейді. «Мұғалім!» – деп алып, қоймайтын сұрақтары жоқ. Мен оларға егін жайға бара жатып та, келе жатып та өзім оқыған кітаптардан әңгіме шертем. Қала жәйі мен дала жәйі да, Ұлы Отан соғысы батырларының ерлік істері де тілге тиек болады. Сөйтіп өкілден көрген жәбірімді ұмыта бердім. Қарғаштың «Керемет ерлік жасадың, Сапар» деген сөзінің

мәнін енді-енді ұғып, қанаттана бастағандаймын. Бұл сөзді басқа емес, Қарғаш айтса, одан артық не мақтау бар мен үшін!

Осы қуанышыма тағы бір қуаныш қосылды. Енді егіннің арам шөбіне балаларды Қарғаш екеуіміз бастап баратын болдық. Оны осы әлгінде ғана мектепке жүгіріп келіп, Қарғаштың өзі айтып кетті:

– Балаларды жинай бер, Сапар, ертеңнен бастап мен де далаға баратын болдым. Осы әлгінде ғана өкіл мен Нәуан ағай екеуі отырып: «Ертеден қара кешке стол кеміріп немене, сен де шық егіннің арам шөбін жұлуға. Мелдеске өзіміз айтамыз», – деді.

Көктен тілегенім жерден табылғандай. Ертеңіне ұшып жүріп балаларды жинадым. Сұңғақ бойлыларына қызыл жалау ұстатып, сап түзеп, дабыл қағып колхоз кеңсесінің алдына кеп тоқтадық. Қарғаш жоқ. Көп күттік. Ақыры «бұл неғып жатыр?» – деп кеңсеге кірсем, Қарғаш оңаша отыр. Екі көзі бұлаудай ісіп кеткен. Жүрегім мұздады. «Кім сені жәбірлеген? Айтшы, барып қолында өлейін!» – деймін ойша. Бірақ тілім байланып қалған секілді. Ойымдағыны айта алмаймын.

– Не болды, Қарғаш, саған? – деймін көңілдегі шар болатты соншама жасытып.

Қарғаш қол орамалын алып көзін сүртті. Біршама үнсіз отырды. Мен де әлгі сұраулы пішінмен қимылсыз тұрмын.

– Жәй, – деді Қарғаш ақырын ғана, кем шақтан соң. Өксігін баса алмай айтты.

Түйілген қалпым, бойымды жинап алған секілдімін.

– Кім жәбірледі? Айтшы, Қарғаш, барып қолында өлейін! – деп енді айттым.

Адалдығымды танып разы болғаны ма, әлде көзсіз аңғалдығыма көзі жетіп мазақтағаны ма, әйтеуір, Қарғаш езу тартты.

– Батыр екенсің ғой, Сапар, оңынды ерте неге білмегенмін? – Әлде өкініш, әлде кекесін? Аңғара алмаймын мұны да.

Қарғаш түрегелді.

– Сапар өзін жүре бер. Мен бүгін бара алатын емеспін.

Сонда да кеңседен кеткім келмейді. Қарғаш сырын білгенше асықпын.

– Кеше ғана жап-жақсы едің. Не болып қалды сол екі арада?

– Оны кейін айтармын. Өкіл көрсе «тал түс болды, балаларды әлі әкеткен жоқ» деп сөз қылады, бар, – деп қиылды Қарғаш.

Амал бар ма, тасыған көңіл судай басылды. «Қалайша өзгерді бір сәтте? Нәуан мен өкіл жәбірледі деуге дәлел жоқ. Әлде Арам сары болды ма екен? Әр жәйды орағытып келіп, неге екенін қайдам «Арам сары» дегенде күдігім молая түседі. «Секектеме, не есепті жүргіз, не арам шөп жұлуға аттан! Екіншісі бірі» демесіне кім кепіл? Қайтсем де білгім келеді. «Оны кейін айтармын» деген Қарғаш сөзі есіме түсіп, асыға түсемін. Бірақ «қырсыққанда қымыран іритін» әдеті емес пе, көпке дейін Қарғашпен кездесе алсамшы. Сол күннің ертеңіне жүгіріп кеңсеге барсам, Мелдес екеуі бригада басына кетіп қалыпты. Екіншіде тағы да жоқ болып шықты. Үйіне барғаныммен оның да реті жоқ. Оңаша сөйлесе алмайсың. Ақыры аңдып жүріп, кеңседе отырған

үстінен түстім-ау бір күні. Бірақ бүйтіп кездескені құрысын, Арам сары әкесі өлгендей тұнжырап алған, тіл қатпайды. Соның ыңғайына баға ма, Қарғашта да жылылық жоқ. Сондай салқын. «Сапар келді-ау» деп көз қиығын да салмай отыра берді. Осыдан кейін, көз тұрткі болған жетімдей, бейсеует кеңсеге кіруге де бата алмайтын болдым. Мелдестен емес, Қарғаштан қаймығамын ғой деймін. Жоқ, Қарғаш отырған жерде Мелдестен қаймығатын секілдімін. Қарғаштың көзінше: «Не шаруаң бар еді? Ертеңді-кеш кеңседен шықпай қойдың ғой», – десе, не демекпін? Содан ба, бар қызық балалармен бірге секілді. Бірде оларды егін жайға апарамын, бірде тоғай аралап тал кесеміз. Өзім білетін өсімдіктер мен ағаштарды көрсетем. Шамам келгенде солардың тірлік ерекшеліктері жәйінде сөз қозғаймыз. Сондай көп күндердің бірінде кештетіп үйге келсем, көрші үйдің алдында кер ат байлаулы тұр екен. Бірден таныдым. Мелдес мініп жүретін әйгілі ақтанкер ат. Неге екенін қайдам, жүрегім тулай соғып кетті. Кенет «кіріп барсам қайтеді?» деген бір ой келді. Бірақ ар жағым қозғалмайтын сияқты. Екі үйдің бірі болып, араласып кеткен көршіге де қаймығамын. Бұрын болып көрмеген қызық сезім. Құдай-ау, бала күнгі батылдығым қайда кеткен десеңші! Ерте демей, кеш демей, кіріп барып: «Қашан бір уыс ет асатар екен? Қашан бірер бауырсақ ұстатар екен? – деп телміріп тұрмаушы ма едім? Енді не болды?

Ақырын кеп терезеге үнілем. Пердесі жабық тұр. Бірақ төргі үйде қатарласып дөңгелек столдың басында отырған екеудің көлеңкесі анық көрінеді. Бірі – әйел, екіншісі – еркек бейнесі. Айналып, екінші терезеге барам. Оның да пердесі түсірулі. Жоқ, етегінде болар-болмас саңылау қалған екен, соған үңілемін. Расында да дөңгелек столдың арғы басында бері қарап Қарғаш пен Мелдес отыр. Алдарында қоқырсыған көп қағаз. Бастарын түйістіріп, соған үңіліп ұзақ отырды. Мына кереметті қараңыз, менің де кеткім келмейді. Тапжылмаймын, көп уақыт өтті, көп үйлердің шамы сөнді. Салиқа шешей көрінді де, төргі үйдің есігін жапты. Көп кешікпеді, ауызғы бөлменің шамы сөнді. Қарттар ұйқыға ауысты. Енді Мелдес пен Қарғаш екеуі төргі үйде оңаша қалды. Тағы да жүрегім лүпілдей бастады. Бірақ екеуінде де артық бір қимыл жоқ. Құдды менің терезеден қарап тұрғанымды біліп отырған секілді. Үңілген қалыптары. Мелдес әлдебір қағаздарды аударады. Ол аударған сайын, Қарғаш бірдемелерді жазып қояды. Бір заманда ауылдың бас жағынан тауық шақырып тынды. Түн ортасы болды. Мелдес қағаздан бас көтерді. Қарғашқа қарап бірдеме деген секілді – еріндері жыбырлады. Қыз ілтипатпен сәл тыңдады да, күлімсірей қарап, басын изеді. Мелдес түрегелді. Қарғаш та орнынан көтерілді. Әлгіндей болмады, сыртқы қақпаның баспасы сылдырады. Мен тасалау жерге шегіндім. Әуелі Мелдес, содан кейін Қарғаш көрінді. Арбаға отырып жатқан Мелдес:

– Ал, білдің ғой енді. Ертеңгі шәйға дейін қайтсең де бітір. Әлгі өкіл түскір асықтырып жатыр, – деді де жүріп кетті. Мен көк қақпаға қарай ұмтыла түсіп қалдым. «Қарғаш!» дегенімше болмады, сықырлап ағаш үйдің есігі барып ашылды.

Аңырып тұрмын. Не істегеніме енді есеп бергендеймін. «Бір мектептің дардай мұғалімімін. Солай тұрғанымды біреу-міреудің көзі шалып қалса, не болмаса қасыма келіп «мұғалім, не істеп тұрсың?» – деп иығымнан тартса, не айтқан болар едім? Үйге келдім. Тағы да ой ағынын қуалап ұйықтай алмаймын. «Осы менікі не жасқаншақтық? Бірге өскен өзіміздің Қарғаш емес пе. Еркінірек ашып есікті кіріп неге бармаймын? Ездік еншіме тиіп пе еді соншама!» – деп толғанам. Өстіп жатып қалай ұйықтап кеткенімді де білмеймін, көзімді ашып алсам, үй іші жап-жарық. «Бар! Бар!» деді бір ой итермелеп, түндегі ерсі ісімнің қарымын қайтар дегендей. Бұдан басқа түк ойлаған жоқпын. Ойлағым да келмейді. Ойлансам, таразыға салсам, айнып қалатын сияктанам. Салып отырып Қарғаш үйінің есігін аштым. Шал мен Салика апай жаңа ғана тұрып жатыр екен. Ал төргі үйден тырс еткен дыбыс шықпайды. Күннің соншама ерте екені сонда ғана есіме түсті. Шып-шып маңдайым терледі.

– Көптен бері көрінбей кеттің ғой, Сапаржан, бір жакка барып келдің бе? – деп жатыр шешеміз.

Ал Өтекең болса, елегізіп қалғанға ұқсайды:

– Ертелетіп не, шырағым, тыныштық па?

Не дерімді білмедім. Күмілжи бердім. Түнімен жөндеп ұйықтай алмаған басым, кеспірім де өрт соққандай ма, немене.

– Амансыңдар ма? – деді шошыныңқырап шал мен кемпір қосарланып.

Жаңа кіре бергенде қора ішінде тұрған Өтекең қарттың арбасын көзім шалған еді, кенет ойыма сол арба түсті. «Суға кеткен тал қармайдының» кебін киіп, енді соған жабыстым:

– Жәй... үйге бір тал түсіріп алайын деп... сосын ана арбаларың бос болар ма екен деп... соны білейін деп... – деп міңгірледім «депті» көбейтіп.

– Е, солай демейсің бе, күмілжи бергенге бір сұмдық болып қалған екен десемші. Бар, қораның ішінде тұр, – деді Өтекең.

Ал Салика шешей разылық білдіріп жатыр:

– Әне, кісі болды деген осы. Жарайсың, жаным, осындай жер қара, күн жылыда үйіп алғаның жөн. Мына шалға құдайдың зарын қыламын, осы бастан отын-суынды жинай бер деп. Баспайды. Ауру бар, сырқау бар дегендей, кім ғайыпты болжап біліпті.

Өрі тыңдауға дәтім шыдамады. Есікке қарай айнала бердім. Сол кезде Өтекең қайта тіл қатты:

– Арбаң – арба-ау, көлігің қайда, шырағым?

Табан аузында тағы ештеңе таба алмай абдырап жатырмын:

– Көлік пе, көлік болғанда... көліктің өзі...

«Мынаның есі дұрыс па өзі?» деп ойлады ма, кім білсін, Өтекең бетіме бажырая бір қарады да, «ие, бара бер, бәрі де түсінікті» дегендей, есікке қарай қолын сілтеді.

Мен «өлдім-талдым» дегенде қораға шықтым-ау әйтеуір. Жұрт Өтекеңді «қолында барды шашау шығара қоймайтын, сібер адам» деуші

еді. Қырсыққанда орынсыз жерден мырза бола қалғанын көрмейсің бе? Енді не істеу керек? Амал бар ма, көк қақпаны айқара ашып, арбаны жан дәрмендеп алып шықтым да, сүйреп үй қасына әкелдім. Ар жақтан апам көрінді. Ол да таң-тамаша.

– Сапаржан-ау, мұнымен қайда барасың?

– Отынға, – дедім шімірікпестен.

Апамның қуанышында шек жоқ.

– Өй, құлыншағым сол, үп-үлкен кісі болып, шаруа қамын ойлап жүргеніңнен айналайын.

Дегенмен қысылатын мен жоқ енді.

– Күнде бала көре бересің-ау мені. Тал шаба алмайтын не болыпты соншама!

– И, жаным, көлігің қайда?

– Көлік деген сөз болып па, тәйірі. Бәрінен де арбаны айтсаңшы.

Апам қасыма жақындай түсті:

– Оның рас. Мына шал арбасын сен болған соң ғана беріп отыр. Әйтпесе үстінен құс жорғалатпайтын. Құдай бірдеме берер.

Апамның осы сөзі қамшы болды ма, әлде қайтсем де өтірікші болмайын дедім бе, енді тал шабуға шын бел байлап, көлік іздеуге кірістім. Бірақ «көлік деген сөз болып па» десем де, ең қиыны осы болды. Олай жүгірдім, бұлай жүгірдім, «ат мінетін еді-ау» дегеннің бәріне бардым. Қиығы бір келетін емес. Бірі ерте тұрып, далаға кетіп қалған. Бірі түнде күзеттен келіп, жүгенін сыпырып қоя беріпті. Бригадирлердің де ешқайсысын таппаймын. Салым суға кетіп үйге келдім. Арба қаңқайып есіктің алдында тұр. Екі-үш рет Өтекең қарт терезеден қараған секілденді. «Жарайсың, шырағым, ісіңе болайын, пысықсынып таң атпай келіп едің, ерте күнді кеш қылып әлі жүрсің бе?!» – деп кейіп отыр ма, кім білсін. Жоқ нәрсені ұят санап, жоқ нәрсеге намыстанып қалатын жастық шақ-ай десеңші, бара алмай қалсам, өлім көретіндеймін. Шын сасайын дедім. «Сау басыма сақина тілеп» дегендей, жоқ жерден өңбес жұмыс тауып, әуре-сарсаң болғанымға кейіңкіреп, есіктің алдында отыр едім, кенет астындағы құласын жүгіртіп кесек денелі, адырақ көз бір қара қасыма келіп тоқтай қалды. Бұл – осы колхоздың комбайнері Сағит Тапин деген кісі. Армиядан келгеніне бір жылдан асса да, үстінде солдат көйлек, басында пилотка, кең кеудесінде орден, Сталинградтан бастап толып жатқан қалаларды «азат еткені үшін» медальдар.

– Ал, Сапар шырақ, жұмыстың қауырт кезі ғой, әне-міне деп жүргенде уақытты өткізіп алдым. Ертерек келіп амандаспады деп өкпелеме, міне, кінәмді кешірсін деп әдейі келе жатырмын, – деді ол атынан қарғып түсіп.

Мен:

– Саға, көріскен едік қой... – деп барып тоқтадым. Есіме түсті, бұл кісіні бұдан бірер күн бұрын облыстық газеттен көрген екенмін. Үлкен комбайн, соның бер жағында осы киімімен түскен Сағит. Жоғарыда қара әріппен «Бұлар кеше советтік танкпен жауды таптады, бүгін

советтік комбайнмен егін даласын аттайды!» делінген. Шіркін, газетте отырғандар да осындай бір жалаңқая сөзге келгенде шалдырмай кетеді-ау!

Сағаң сәл сылти басып келіп қасыма отырды. Әбден қара май сіңіп, көбелері қарайып кеткен арбақ саусақтарымен арқамнан қапсыра құшақтап алды.

– Ал амандық соңында оңаша айтар сөзім де бар.

– Құлағым сізде, – деймін мен күлкімді зорға басып.

Сағаңның оңаша қалай сөйлесетінін есіме алып күлемін. Өйткені Сағаң сыр-сыбыр дегенінді білмейтін адам. Біреуді «оңаша сөзім бар еді» деп былай алып шығып, бар даусымен дабырлап сөйлеп, жер-көкті көшіріп жататын ескі әдеті. Жұрт онысына күледі. Ол бар жерде әдейі «оңаша сөйлесейікші» деп, өзді-өзі жырылып шығып, айқайласып жатқаны. Бірақ Сағаң оның біріне де мән бермейді. Дүрдік ернін қайқы танауы мен ата сақал бітетін жеріне дейін жиыра ашып, маржандай ақ тістерін көрсетеді де, қолын бір сілтеп тарта береді. «Оңаша айтарым бар» дегенімен, қазір де сол дағдысына бағып, дабырлап сөйлей жөнелді. Бірақ оңып отырған мен жоқ. «Құлағым сізде» дегеніммен, көңілім Сағит мініп келген атта. Содан ба, кім білсін, осы бір ұзақ-сонар дабыр-дұбырдан бар ұққаным – Сағит колхозда тексеру комиссиясының председателі екен... Осы ретте тексеретін бір нәрселер бар екен...

Бір кезде «мұны неге соншама тәптіштеп айтып отыр? Маған оның қандай қатысы бар?» деген ой келе беріп еді, Сағит арқамнан қолын алды да:

– Ал, Сапар, бұған не дейсің? – деп тура қарады.

– Қайсыған? – деппін мен тыңдамай отырғанымды танытып.

– Ау, шырағым-ау, манадан бергі айтқаным ше?

– Саға, оныңыздың бәрі де түсіндім, – дедім мен түсінбесем де. – Егер соның бәрі маған тіреліп тұрса, мен қарсы болады екен демей-ақ қойыңыз. Оны бірақ кейін ақылдасайық...

Сағит киіп кетті.

– Е, өзім де осылай ойлағанмын.

– Ал қазір маған сіздің атыңыз керек.

– Менің атым ба?

– Ие, сіздің атыңыз...

Сағиттің ақкөңілділігі сондай, «қайда барасың? Қашан келесің?» – деп те сұраған жоқ.

– Ала ғой! Қазір комбайн ремонтының кезі ғой. МТС-қа біреуге ілесіп-ақ барармын. Осыдан кейін Сағит дауысын сәл төмен түсіріп: – Жаңағыны әзірге тісіңнен шығара көрме, – деп қойды. Мен «неге?» деп қала жаздадым да, зорға тоқтадым:

– Тісімнен шығармауын шығармаспын-ау, бірақ аузына ана өткен-кеткендер ие болса, болғаны ғой.

Сағит дүрдік ернін көтерді де, қолын бір сілтеп түрегелді. Ал мен болсам, ойда жоқ жерде апамды қуантып, Өтеген қарттың арбасын, Сағиттың атын мініп отынға аттандым...

Мен сөйтіп, ойда жоқ жерде тоғайға барып, өз үйіме бір арба тал алып келдім. «Бәле, тапқан екен айтар сөзді!» дейсіз ғой. – Біреудің ат-арбасын мініп тоғайға барды. Тоғайға барып үйіне отын әкелді! Осы да сөз болып па!» – Рас, сөз емес. Ауыл тірлігінде қиян-қилы шаруа бар: біреулер тоғайға барады, отын әкеледі. Біреулер шөп шабады, мал бағады. Біреулер құдық қазады, үй салады. Жер де жыртылады, егін де орылады... Арыз жазылып, өсек те айтылады, жеңіл-желпі ұрлық та жасалып тұрады.

Бір ғажабы осының бәрі де колхоз ауылына кіре берістегі «Отан үшін жан пидә!», «Бәрі де коммунизм үшін!» деген үлкен ұрандар ілініп тасталған биік дарбаза арқылы өтіп жатады. Үйге отын әкелсем, ол да сондай елеусіз ұсақ істердің бірі. Бірақ шынымды айтайыншы, шатақтың басы осы бір «елеусіз» деп отырған талдан басталады.

Елеусіз дегенім жай сөз. Ең алдымен, бұл ісімді апам елеп, қуанды. Онысының реті де бар. Өйткені мен бұрын жас едім. Бір үйдің бас көтерері өзі болған соң, отын-су да қайтсе де апамның өз мойнында болатын. Енді мен отын әкелсем, апамды бір машақаттан босатқаным, кісі болғаным. Сол себепті апам бұрынғы ғұрыптың ырымы деп, абысын-ажындарын шақырып «тоқым қағар» жасады. Ал содан кейін елеген кім болды дейсіз ғой? Айтайын. Содан кейін елеген адам... бір кереметі, анадағы шүмпіш бет өкілдің өзі.

Отын әкелген күннің ертеңіне мен тағы да колхоз кеңсесіне шақырылдым. Баяғы кеңсе, баяғы столдар. Адамдар да бәз-баяғы орнында. Жалғыз-ақ Нәуан ғана жоқ. Мен председатель столында отырған өкілге қараймын. Басқаға қайдам, ол маған басына үлкен телпек кигізіп, бақша ішіне шаншып қойған қарақшы секілді. Қансыз өңі сұп-сұр. Ойнақшыған көзі қалпақ астынан әрең-әрең көрінеді.

– Ал, директор жолдас, кеше қайда болдың?

Өкілдің энеугі жәбірін әлі ұмытпасам керек, жүрегім тулай соғып, тынысым тарылып жүре берді.

– Үлкен кісі сұрап отыр, дұрыстап жауап бер! – деп Арам сары қабағын түйіп күңк ете түсті. Тегі мына тұрысым оған ұнамағанға ұқсайды.

– Тоғайда, – дедім салмақпен.

– Тоғайға сені кім жіберді?

Мен Қарғашқа көз қиығын салдым. Ол жымыып күлді де, төмен қарады. Маған солай көрінді ме, әлде расы осы ма, беті нұрланып, бал-бұл жанып бара жатқандай. Құдды, менің тоғайға неге барғанымды біліп алған секілді. Көңілім орнына түсейін деді. Мына отырған өкіл мен Арам сары не десе ол десін, жүрегімнің түкпірінде жатқан осы бір киелі сыр-сезімді Қарғаш білсе, одан артық не арман бар!

– Ешкім жіберген жоқ. Өзім бардым.

– Ешкім жібермесе, өзің неге барасың?

Мына сөзге мен тағы да шамданыңқырап қалғандаймын. Өкілдің не тілейтінін біле алмаймын тіпті.

– Өзім бармағанда қайтем, абақтыда отырған адам емеспін ғой соншама!

Өкіл менің тура кеткенімді сезе қойды ғой деймін, енді басқа бір әлсіз тұстан келіп тиісті.

– Жоғары басшылар, айталық мына біздер, күні-түні кірпік ілмей, сенің бақытыңды ойлап отырмыз. Ал сен болсаң, тоғайға барып, үйіңе отын шауып әуресің. Коммунистік сана деген қайда, шырағым-ау?

Арам сары да қосарланып қалып жатыр.

– Өзімшілдік деймін, осы өзімшілдік құрты бұған да дари бастаған деймін.

Мен үндей алмай қалдым. Өйтетінім, өкілдің бұл сөзінде жан бар деп ұғамын: әкем ес білмей тұрған кезімде өліпті. Жетім баланың көрген күні не болсын, жалаң аяқ қар кешіп дегендей, өйтіп-бүйтіп жүріп ауылда бастауыш мектепті бітірдім. Содан кейінгі бар сабытымды мемлекет көтерді. Интернаттың тамағын іштім, киімін кидім. Интернаттың төсегінде жаттым. Сабағын оқыдым. Сосын «жетім еді» деп, басқалардан бөліп қалаға жіберді. Ақыл көзін жүгіртсем, күні бүгінге дейін жетімге тиешектің бәрін де алып келіппін. Бірақ қайтарған әлі түгім жоқ. Өкіл осыны бетіме салық еткен секілденді. Үндей алатын рет бар ма енді. Алайда тағы бір ой келіп тайталасады: егер «өз үйім» деп күнде тоғайға барсам, колхозға көмек көрсетпесем, онда іс басқа, қалай айқайласа да сыйып жатыр. Келгенім кеше, әлі жөндеп орнығып та болған жоқпын. Тіпті өзімді мұғалім екенмін деп те ойламайтын секілдімін. Баяғы студент қалпымдағыдаймын. Ауыл-үйдің адамдары да әлі күнге дейін «бала» деп сөйлейді. Тек құдайға қараған кейбір жеңгелерім ғана «мұғалімді» қосып «мұғалім бала» дейді. Сөйтсе де қарап отырған мен жоқ. Таңның атуы, күннің батуы мектепте боламын, одан қалса, балаларды бастап барып егіннің арам шөбін жұлғызамын. Не қыл дейді енді?

– Үндемейсің, ә? – деп өкіл сәл қозғалып қойды.

– Мойындағаны ғой, – деп Арам сары күңк етті де, шотын сарт еткізді.

Осымен әңгіме біткенге санап, бұдан былай қайтсе де тоғайға өйтіп бармасқа өзімше ант етіп қозғала бердім. Шынымды айтсам, үлкендердің алдында ұнжырғасы түсіп кететін танауының алды кеппеген ынжық балаға ұқсап «жаздым, жаңылдым» деуге Қарғаштан ұялдым. Бірақ үндемегенімді өкіл басқаша түсінді ме, қайдам, не болса да жеріне жеткізіп тынайын дегендей:

– Колхоздың қандай халде екенін білесің бе өзің? – деп қалды.

«Білем» – деп тоқтасам, іс насырға шаппайтын ба еді, әлде қайтетін еді, «шығасыға иесі басшы болады» дегендей, құр «білеммен» түк шықпайтын секілденді маған. «Білмейді екен» деген пікірден өкілді ада-күде құтқарып алайын деген болсам керек, сабағын жаттап алған шәкіртше:

– Білгенде қандай! Колхоз халі мүлде ауыр қазір. Пішен шабу науқанынан артта қалып қойып отырмыз, – деп тақ еткіздім. Басын төмен

салып, қысылыңқырап отырған Қарғаш маған бір түрлі ұнатпаған кейіппен шошына, тіксіне қарады да, жеңіл бір күрсініп қозғалып қойды. Ал өкіл болса, бір жеріне біз сұғып алғандай шоршып түсті.

– Оны саған кім айтты?

– Кім айтқаны қалай? Өзім білемін.

– Өзі біледі... – деп өкіл Мелдеске бұрылды. Содан кейін бір тоқтамға келгендей қадай сөйледі:

– Колхоз шөп науқанын орындай алмай отырса, ол мына сен сияқтылардың қырсығы.

Мен түкке түсінбей аңырып қалдым. Бірақ түсінбейтіндей түгі де жоқ екен. Енді ойласам, менің жауабым: «Өкіл болып келгеніңе көп болды, колхоз шаруашылығы қирап жатыр. Немді бітіріп жүрсің?!» – дегенмен тең екен ғой. Әйел қауымы ерте пісіп, сұңғылалықты бұрынырақ байқамай ма, Қарғаштың тіксіне қарауының төркіні де сонда жатса керек. Алайда бұлай екшеп саралауға ол жерде менің шамам қайда, түкке түсінбеген сол күйім. Тұра бердім. Өкіл телпегін баса түсті.

– Бәрін біледі. Біле тұра өз шаруасын күйттеп кетеді, – деп маған кекете тіл қатты. – Осы сен халық жауы емессің бе?

Тағдырдың мына сайқымазағын көрмейсің бе, «ойыннан от шығады» дегендей, бір арба талдың ақыры, міне, қайда әкеп соқты десейші. Ашу буды ма, әлде аузыма басқа сөз түспей қалды ма:

– Жоқ, мен халық жауы емеспін. Сен – халық жауы! – деп қалай айтқанымды өзім де білмей қалдым.

Өкіл ұшып тұрды. Көзі сөніп жанған электр шамына ұқсап, қалпақ астынан көрініп жоғалып, көрініп жоғалып ойнақшып кетті.

– Кәне, дәлелде!

Не деп дәлелдей алмақпын? «Халық жауысың!» десем, оным – қару сілтегенге құралақан болса да қол көтерген сияқты жандәрмен, бассауғам емес пе. Үндей алмадым...

Осы оқиғадан кейін апалаң-топалаң болып кетті. Милицияның оперативтік өкілі қайта-қайта жауапқа шақырды. Аудандық оқу бөлімінен кісі келіп, мектептің жәйін тексерді. Жайшылықта бар, жоғын сездірмейтін аудандық комсомол комитеті де шабуылдаумен болды. «Ауған хан мен Қалған ханды» қалай ойнадыңдар? Неге сен дәл осы ойынды ұсындың? Көздеген мақсатың не? Бұл ойын үстінде тағы қандай сөздер айтылды?» деген сияқты толып кеткен сұрақтар жауды. Ақыры кеп тексерістің соңында «Сұлукия бастауыш мектебінің қысқа әзірлігі нашар. Колхозбен байланысы жоқ» деген қорытынды шығарылды. Мені дұрыстап тәрбиелей алмағаны үшін Зағыфыран Әйтеноваға ескерту жасалды. Ал менің өзім болсам, ақырғы сөгісті арқалап шықтым. Істің мұнан да жаманмен тынатын түрі бар екен, әйтеуір, дес бергенде жастығым, тәжірибесіздігім қатты ескерілген болып шықты.

Мен енді бұдан былай Өтеген қарттың арбасын өйтіп «сұрамасқа», сұрап алып отынға «бармасқа» ант еттім. Бірақ қайткен күнде де Қарғаш есімнен кетер емес. Қай жерде жүрмейін, мейлі, үйде, жә мектепте болайын, мейлі, далада қос басында болайын, «кіріп келмес пе екен, кездесіп қалмас па екен?» деп үнемі ала көңіл болып, жүрегім лүпілдейді де жүреді. Енді бұрынғыша Өтеген үйіне де бара бере алмаймын. Әлі ешкім еш нәрсені сезбесе де, бетімде бір шіркеу тұрғандай, өз-өзімнен қаймығып жүрексіне берем. Оның үстіне қылығыңды қабағыңнан айнытпай таныр кәрі тамыршылар емес пе, Өтекең де, Салиқа шешей де бұрынғыша «үйге жүре ғой!» деп жалбақтамайды, кездесе қалса, сыпайы амандықпен шектеліп қала береді.

Өз тайғақтығымнан ба, әлде басқа бір себебі бар ма, әйтеуір, өкіл екеуміздің қақтығысымыздан кейін Қарғашпен мүлде сирек кездесетін болып кеттім. Әдейі іздеп бара қалсам, әманда бір қарбаластың үстінен келіп шығам. Ал жұрт аяғы селдіреген бір уақытты таба қалсам, Қарғаштың реті келмейді. Қайдағы бір себепті айтып, сырғақтай береді.

Ойымда сондай асыл сөздер бар. Айтқым келеді. Бірақ оны тыңдар Қарғаш жоқ. Бір ауық «Бәрін де хатқа жазып берсем қайтеді?» деп те ойладым. Тағы да көрші отырып ұят болар оным, одан да үйіне бұрынғыша кіріп барып: «Қарғаш, сенде шаруам бар, шығып кетші» – дегенімнің өзі жақсы емес пе. Шаруа жәйімен Қарғашқа сан-сапалақ кісілер келіп жатады, соның «мынасы ерсі» деген шал-кемпірді көргенім жоқ қой деп тоқтаймын. Шешім осы болды. «Қарғаш кеңседен оралды-ау» деген кешқұрым кезде есік алдына шықтым. Өрістен тойып қайтқан шаңырақ мүйіз, шеңбірек қарын сиырлар тұяқтарын сыртылдатып, сыралжынды көк майса көшемен үйлеріне қайтып жатыр. Мал қайырған балалар, шелек ұстаған әйелдер. Өтекең үйінің алдында да қара-құра мал. Бірде Өтеген қарт, бірде Салиқа шешей көк қақпаға шығып, кіреді. Олар да кешкі шаруа қамында.

Екі қолымды қалтама салып, олай-бұлай көп жүрдім. Не істерімді білмеймін. Әлдебір қолайсыздықты сезіне бастағандаймын. Мына кереметті қараңызшы, біреу-міреу: «Ә, көк сокқыр, дәуде Қарғаштың жұмыстан қайтар кезін аңдып жүрсің-ау», – деп қағытар ма деп, өз үйімнің алдында ұзақ жүруге де қаймығамын. Енді бір айналғанымда қолында балтасы бар Салиқа шешей көрінді де, тура жаңғырық басына салды. Қасына қалай келгенімді да білмеймін, «апа, маған беріңіз» деп балтасын сұрап алдым да, отынды жосылтып ұсақтай бердім.

– Ер бала деген, міне, осы. Шайзаның енді не арманы бар десейші. Есігінің алдындағы отын анау тау-теңіз боп үйіліп жатқан. Көзі ашылды ғой байғұстың, – дейді шешіле сөйлеп.

«Отын» дегенде қаншалықты оның қымбатқа түскен отын екенін ойлап, қызарып жүре бердім. Онымды сездіргім келмейді бірақ.

– Отын әкелу онша қиын емес қой, Салиқа апа, керек болса, айтыңыз, бір қалт еткенде сіздерге де әкеле салайын, – деп жатырмын.

Салиқа шешей жымыып күліп қойды. Ұсақтаған талды көтеріп үйге беттеп бара жатып:

– Сапаржан, үйге кір. Қарғашқа дайындаған дәм бар азырақ, бөліп жеңдер, – деді.

Қуанып кеттім:

– Қазір, Салиқа апа, қазір. Тағы да азырақ ұсақтап тастайын... – Ісім бұрынғыдан да өніп жүре берген сияқты. Барымды жұмсап, қанша қимылдайын, көзім кеңсе жақта болса керек, бір кезде есік ашылып екеу шықты да, табалдырықта сәл аялдады, содан бірі сылти басып ат қора жаққа тартты да, бірі осылай қарай салды. Олардың кімдер екенін мен іштей білем. Дегенмен көрмеген кісі болып, төмен қарап тұғжындап, балтаны құлаштай сілтеймін. Жақын жерден аяқ сыбдыры шықты. Қазір:

– Тал десе, құтың түсетін болды ғой! – деген сыңғыр дауыс пен ашық күлкіні естимін. Аяқ сыбдыры тура алдыма келді. Қызыл туфлидің жып-жып еткен сүйір тұмсығы да көрінді. Күлкі естілмеді, бірақ сыбдыр алыстап, көк қақпа сықырлады. Басымды көтердім, қызыл туфлидің біз өкшесі көтеріле беріп, қора ішіне сүңгіп кетті.

«Неге тіл қатпады?» деймін айсыз түнде адасқан жолаушыға ұқсап қалың ойдан жөн таба алмай. Балтаны жаңғырыққа құлаштай соғып қададым да, түрегелдім. Көңілім бейжай, сынып, шөгіп қалғандаймын. Біршама уақыт өтті. Колхоз кеңсесіне қарсы атқора алдында Мелдес ақтан керді жегіп жатыр. Қимылында жітілік, жинақылық бар. Әлде бұлар бір жаққа жиналып жатыр ма екен? Әлден уақытта үйден жүгіріп Қарғаш шықты. Менің мына бишара тұрысымды мүсіркеді ме, қасымнан өте беріп сәл ғана жымыып, езу тартты:

– Асығыс шаруа бар еді...

Сол кезде Арам сары да ақтан керді делбемен жосылта бір тартып, бізге қарай екпіндей салды. Әлгіндей болмады, Қарғаш тар, буылтық қорапқа Арам сарымен қатарласа кеп отырды. Делбе жеп, жұлқынып тұрған ақтан кер әуелі аспанға қарғыды. Содан кейін бейне бір жүйрік тазыға ұқсап, алдыңғы аяғын басынан асыра салып, жер бауырлай көсіле жөнелді. Сөйткенше болмады, шолақ көшенің басынан ағындап шықты да, Қарғашты түн қараңғылығына еніп, қарауыта түксиіп көрінген қалың орманға қарай зырлатып алып алыстай берді. Кенет «ең болмаса, перміге ушетшік бол» деген Өтекең сөзі есіме келді. Дүниенің «қоры» – мұғалім болғанша, есепші болып неге жаралмадым екен! – деп армандаймын да, жүрегім сазады. Бір түрлі Қарғашты қызғанамын. Қалың орман өзінің аса бір қатерлі тылсым күшімен, тұңғыық сыр-жұмбағымен жүрегімді тырнап мазалайды, үрей салады. «Қайда кетті Қарғаш? Қайда алып кетті Қарғашты Арам сары? Ойбай-ау, қайдасындар? Барсындар ма маңайда? Бірдеме десендерші?».

«Міне, мен бармын» дегендей, сүйкене көлеңдеп су алып Тамаша өтіп барады:

– Мұғалім бала-ау, екі иініңнен су кеткендей, ұнжырған тіпті түсіп кетіпті ғой өзіңнің. Өстіп көз майынды тауысып, соңынан қарап қала

бергенше, қасыңа отырғызып алып неге кетпейсің? Ай, ынжықсың ғой деймін.

– Алып кетпеймісің деп тұрғаның кім? – деймін түкке түсінбегенсіп.

Күлкі естілді. Тамашаның даусында ойнақылық бар:

– Біле...міз, мұғалім бала. «Мен білгенді кім біледі» дейсің ғой баяғы. Жасырғаныңмен, жағаңнан шығады әлі.

Тамашамен тәжікелесуге дәрменім жоқ. Үндемедім. Кенет «кездескен бір атқа жайдақ болса да міне салып, салып ұрып барсам ба сондарынан?!» деген ой сап етті. «Қой, мен ойлағандай болмай шықса, неге келдің еңтігіп, есің дұрыс па өзіннің?» – десе, не айтпақшымын деймін.

Осы кезде Салиқа шешейдің жаңғырық басынан даусы шықты.

– Сапаржан-ау, мынаны неғып тастағансың?

Қарасам, жаңғырыққа қадаған балтаны суыра алмай әуре-сарсаң.

– Ылғи от алып, асығады да жүреді өстіп. Бір шәшке шәй ішуіне де қаратпады. Не сұмдық бұл дайын тұрған тамаққа қарамаған! Айдың, күннің аманында үнемі өрт сөндіріп жүрудің несі жақсы дейсің. Ал жүре ғой, жаным.

– Жоқ, Салиқа апай, тағы бірде келермін. Қазір тамаққа құлқым соқпай тұр, – дедім, жаңғырыққа өзім қадаған балтаны олай шайқап, бұлай шайқап зорға дегенде суырып алып.

«Қарғаш болса жоқ, шал-кемпірмен отырып не рақат табасың?» – деді ме, Салиқа шешей үндемеді, балтасын алып үйіне жөнеле берді. Мен үйге беттедім. Ойыма тағы да түксиген орманға қарай зырлап бара жатқан ақтанкер түсті. «Мұндай қорлықты көргенше, апамның айтқанына қарамай-ақ, сол жақтан оқуға тартып отырмаған екенмін» деп өкіндім.

Сондай оғаш, қызық бір теңеу – Арам сары осы үйдің жаңғырығына мықтап тұрып қадалған жаңағы қара балта іспеттес.

Суырып алар күш қайда оны?..

9

Жоқ, күш бар екен. Дәл мына өзімде бар екен күш. Алдым қарауытқан орман. Қараңғы түн. Жоқ, түн емес, таң саз беріп қалыпты. Орман да қарауытпайды, көгеріп, сілеміктеніп көрінеді. Шеңгелдерді жапырып, қалың жынысты жарып келем. Шапанымның етегін бұталар алып қалып жатыр. Үстімдегі ақ көйлегім де пара-пара. Жоқ, бұталар алып қалып жатқан жоқ, қайтар жолда адасып кетпейін деп өзім іліп кетіп барам. Кенет ат кісінеді. Жер тарпып «тез жет!» деп кісінегендей. Жануарай, жылқы болса да, оның да бүйрегі маған бұрады екен ғой. Сыр-сыр етіп қол шалғының даусы шығады. Ағаш арасы селдір. Баспалап алаңға қараймын. Көкорай шалғыны белуардан келетін әдемі алаң. Қапсағай денелі Сағит ұзын шалғымен орай сілтейді. «Колхозға жаны ашитын шын еңбек иесі ғой. Көмектесіп жатқанын көрмейсің бе?!» деймін. Жақындай бердім. Шөп арасынан бір әйелдің басы көрінеді. Жоқ, әйел емес, Қарғаш, менің Қарғашым. Екі көзі бұлаудай.

– Саған не болған, Қарғаш?

Қарғаш үндемейді. Төмен қарап, солқ-солқ жылайды. Жауапты Сағит беріп жатыр:

– Не болғанын қайтесің. Өлім аузынан алып қалдым. Қолыма түспей кетті ит. Әйтпегенде мытитын едім өзін бір. Бар, қуып же те, жазасын бер.

Кімді қуатынымды бірден түсінгендеймін. Айнала бердім:

– Кәне, қайда, қалай кетті?

– Былай қарай, былай, – деп дауыстайды Сағит.

Бойымды жинап алдым. Алдымда қас жауым тұрғандай, аяғымды еппен басам. Жоқ, ол тіпті аңдымапты. Қарғашты жәбірлегені де есінде жоқ. Артынан мен қуып келер деп те сескенбеген. Сондай жайбарақат. Шотын қағып отыр.

– Осы арада да шот қағып жатырмысың? Қай есебіңнен жаңылысқан едің? – деймін. Даусымда салқындық бар.

Ол үндемейді. Сәл ғана қабағын шытты. Кәдуілгі дағдысынша бірдеме деп мұрнынан міңгірлеп тынды. Анық түсіне алмаймын.

– Неге үндемейсің? Тілің бар ма өзіңнің?

– Бар. Мінекей. – Ол аузын ашып, тілін шығарады. Жоқ, тіл емес, құжынаған есеп шоттары.

Кілең бір қызыл сымның бойымен әрлі-берлі жылтындап есеп тастары сарт-сұрт жүгіреді кеп, сөйлейді кеп.

– Мен ісімді үндемей тындырам. Мен сөйлемеймін. Өлең де айтпаймын. Сендер секілді ыржақтап, күлмеймін де. Жүрегімді суырып, «күйдім, жандым, ғашықпын» деп те жатпаймын. Оны да сендерге бердім. Өйткені менде жүрек жоқ, есеп қана бар. Сендер «Жүрек! Жүрек!» – деп даурығып жүргендеріңде, мен бәрін де шотыма салып, есептеп қоям, сол себепті қателеспеймін де. Ұпайым да түп-түгел.

Әлгі бір әзірде «тіл орнына шот болғаны несі?» деп шошыңқырап та қалған едім, енді ойласам, түк оғаштығы жоқ секілді. Етім үйренейін деді. Мұндайлар да бола береді ғой деп қоям. Сонда да көкейімнен Қарғаш кетер емес.

– Үлкен балаңмен жасты Қарғашты қайтіп жәбірледің? Ұятың қайда? – деймін қыстығып.

«Ұят мынада!» дегендей, ол шотын көтерді.

– Бәрінің де тірегі – есеп. Есептей біл.

– Қарғашты неге жылаттың? Мұнында да есеп бар ма?

– Есеп бары рас. Бірақ Қарғаш жылаған жоқ. Жыламайды.

– Көріп келдім ғой.

– Жоқ, жыласа сенің Қарғашың шығар жылаған. Менің Қарғашым жыламайды.

– Дүниеде екі Қарғаш жоқ. Қарғаш біреу-ақ. Менің Қарғашым.

– Есептей біл дедім ғой мен саған. Міне, кара Қарғашқа, жылап тұрма, күліп тұрма?

Расында да, манағы Қарғаш дегенім, басқа бір әйел болса керек, шын Қарғаш күліп келеді.

– Ей, Сапар жазған, баласың әлі, шорқақсың есепке. Есептей біл, – дейді ол да сыпайы күліп.

Апырау, бұл не қылған сұмдық, айналам есеп шоттарына толып барады.

Қолымды сермеп, сытылып шыққым келді. Тұншыққан секілдімін. Айқайлаймын жан-дәрмен деп:

– Құрығанда есебі құрысын!

Өз даусымнан өзім шошып ояндым. Терезеден күн сәулесі тура менің басыма түсіп, күйдіріп барады екен. Терлеп қалыппын, көзімді ашып, пеш жаққа қарасам, апамның қасында кәдуілгі Қарғаштың өзі отыр. Жүзінде нұрлы күлкі. Көзінде қуақылық. Құдды әлгі есеп шоттарының арасынан келген беті секілді.

– «Есеп, есеп» деп сұмдық айқайладың ғой, Сапаржан. Қолайсыз бір түс көрдің бе деймін, – деді апам.

Қарғаш жүзіндегі күлкі ізі айқындала түсті:

– Көрмегенде қайтеді. Тым болмаса, жатарда құдайды аузына бір алмайды, – деп от тастап жатыр.

Апам жанып кетті.

– Е, соны айтам. «Бісмілда!» – дей салса, несі кетеді. Жаман үйренген түге!

Апамның сөзіне мән берген мен жоқ. Әлгі түстің әсері ме, «осы сен кімнің Қарғашысың, сонынды айтшы?» деген қызық бір ой келді маған.

Қарияның аңқау балаша ойын сөзге оңай еріп, көрінеу құрылған қақпанға жеңіл түсіп қалғанына мәз бе, Қарғаш төмен қарап қыстыға күліп, зорға отыр. Дәл қазір осы бір күлкісімен «жоқ, мен басқанікімін» дегенді танытатын секілді. Жалынғым келеді: «Күлмеші, Қарғаш, бүйтіп. Жылашы, бүйтіп. Жылашы қайта, егіліп жылашы» – деймін ішімнен. Кенет оның анада кеңсе ішінде жылап отырғаны есіме түсті. Апырау, кім жәбірледі екен десеңші сонда Қарғашты?

Ойымды Қарғаштың даусы бөлді.

– Сапар, тапсырма бар. Бүгін өкіл мен Нәуан: «Сапар екеуің бірінші бригадаға барып, қабырға газетін шығарындар» – деді. Соған келдім.

Мен ұшып тұрдым да, асығыс киіне бердім...

10

Ашық күн. Айнала тып-тыныш. Күлгін түсті ұсақ жапырақ жамылған қалың талдар қимылдамайды. Ұзарып пісіп, сабағы енді қата бастаған үкі бас қурайлар мен жалбыздың ісі шығып, аптап ыстық леппен ауық-ауық мұрынды қытықтап өтеді. Арғы бетте өзен бойын жарыса қаулап кете берер қалың тоғай. Одан әрі көгерген көк алсынды жалпақ шабындықта талмен өріп, бастырып тастаған маялар – жер бетінің меңдері секілді.

Біз өзен арнасының оқыс ойысы, кең қолтық жасап өтер биік жар қабағында отырмыз. Алдымызда Есіл жатыр. Жай көзге өзен беті сондай алдамшы, тып-тыныш. Биіктеп шыққан күн сәулесі айнадан

көрінгендей, қалтылдап қаймақшымайды. Су бетінде тірлік күресінің жорығымен әлсін-әлі шоршып шығып, қайта сүнгіп жатқан су мекен-деушілердің ғана ізі бар. Әуелі ноқаттан басталар сақиналар сан буын құрап барып, жағаға жетіп жоғалады. Мұның бәрі алдамшы тыныштық. Ағынның қатты екенін бейсеует қалқып, батып, шығып, қылтындап, зырлап бара жатқан ағаш түбірі, томарлардан байқайсың. Суға тапшы кең сахара – Сарыарқаның сан мыңдаған жыра-сайларынан жылап шығып, барған сайын кеңейіп, барған сайын молайып кең арнаға айналар өзен бұлықсып, дыбыссыз ағады. Бір сәт тоқтау жоқ, бір сәт үзіліс жоқ. Өйткені алдында құшағын кең жайып, асыға күтіп жатқан қиырсыз ұлы мұхит бар. Соған асығады. Табиғат эманда ұлылыққа құштар. Ұлан-ғайыр кеңдікті аңсайды. Уақыт та, адам да солай. Мен де шалқыған теңізді – махаббат теңізін аңсаймын. Қасымда жымыып күліп отырған Қарғашқа ұмтыламын. Бірақ өзен маған: «Сабыр, батыр-екесі, сабыр! Шын құштарлық, терең сезімде, «ал кеттім» жоқ та, сабырлылық қана бар» дегендей болады.

Бұл бір көптен күткен, түсіністік іздеген жақсы күнім секілді. Қос басына Нәуанның өзі әкеп салған. Жұрт ертеңгі шайын ішіп жұмыстарына кетті. Біз екеуміз оңаша қалдық. Алдымызда қабырға газетінің макеті. Бастарымызды түйістіріп, үңіліп отырмыз. Үндемейміз. Қарғаштың не ойлайтынын қайдам, ал менің көзім қағазда болғанымен, көңілім мүлде басқада. «Сұрайтын кезің осы шақ. Қазір ас пісіретін әйел келіп қалады» деп бір ой мазалайды. Сөйтсе де батылым бармайды. Тамағымды қырып, талай рет оқталам да, «кейінірек айтайын» деп кешеулете берем. Қарғаш осы күйімді байқады ма, қарындашпен алдындағы қағазды шұқылап, төмен қарап отырған бойы:

– Сапар, не ойлап отырсың? – деп сұрады.

Айтар сөздің қолайы келген соң іркілмедім.

– Не ойлайын. Сені ойлаймын-дағы.

Қарғаш жымыып күлді.

– Мені ойлайтындай не, кереметпін бе соншалық?

– Кереметсің, Қарғаш. Бірақ оныңды өзің білмейсің.

– Білгенде не істемекпін?

– Білгенде ме, білгенде... биік басынды қор етіп, «жүр» дегенге ілесіп кете бермес едің ғой.

Сөзім дөрекілеу шықты. Ренжіп қала ма деп жүрегім су ете түсті. Бірақ Қарғаш кескініне күлкінің нұрын жинап үнсіз қалды. Мен әлденіп кеттім.

– Білетін, бағалайтын болсаң, күннен де, желден де қызғанамын сені, Қарғаш.

– Қызғанудың да жөні бар емес пе?! – деді ол байсалды түрде. Менің көкейімде не тұрғанын, нені тұспалдап отырғанымды дәп басып шешіле сөйледі. – Қызық болды ғой соншалық. Бірінші бригада басындағылар өкілге «учетчик еңбегімізді дұрыс жазбайды, шапқан шөбіміздің есебі дұрыс емес» деп шағым жазыпты. Содан ол кісі кеңсеге келіп, екі аяғымызды бір етікке тықпасы бар емес пе. «Бұл

жерде не бітімшілдікке отырсындар? Ертең таңға дейін анықтап, маған жауабын беріндер!» – Сөз осы. «Бар, сен де бар, көмектес Асабаев жолдасқа! Салқын жерде отырып әбден жаман үйренгенсіңдер», – деп маған да шүйлікті. Алас-қапаста далаға кеткен себебіміз сол. Ұйқы-күлкі көрмей, түнімен үйілген шошақтарды өлшедік. – Қарғаш сәл кідірді де, езу тартты. – Биік басымның «қор» болғаны содан.

Осы бір зілі жоқ мазақ, жеңіл кекесін мені шабыттандырып жіберді білем:

– Ал анадағынды қалай түсінуге болады? – дедім турасынан салып.

Қарғаштың көзі күлімдеп, тура қарады:

– Қайдағыны айтасың?

– Анада кеңсеге барғанымда жылап отырғаныңды... Кім жәбірледі.

Неге жыладың?

Көзіндегі әлгі бір күлкі айныған жоқ, бірақ күрсініп қойды:

– Жылағым келді, жыладым...

– Ал арам шөп жұлысуға шығам деп, шықпай қалғаныңды қалай түсінбекпін?

– Бәрін де білгің келеді. Аңқаусың, Сапар, соншалық. Баяғы бала қалпың. Тіпті ит алдауға да жарамағансың ғой деймін.

Неге бұлай деді! Көңілімдегі күдік зорая түсі. Не себепті баласына береді осы мені. Не қылық көрсеттім сондайлық?

– Неге үндемей қалдың? – деп сұрады Қарғаш қолындағы қарындашты алдына қойып.

– Жәй...

Неге екені белгісіз, Қарғаш әлдебір шаршағандықтың белгісін танытып, шағына сөйледі.

– Жұмыс соншама ауыр. Күні-түні бір дамыл таппайсың. Кейде «оқуды неге тастадым екен осы?!» деп өкінем.

– Онда бәрімен де хош айтысып, қол ұстасып, оқуға аттанайық.

Қарғаш разы болған секілді, иығымнан келіп басты.

– Рас айтам, Қарғаш. Бар пейілім осы.

Қарғаш қайта кеп орнына отырды. Жүзіндегі күлкі ізі суып үлгерген. Көзін бұлдыр алысқа қадай сөйледі.

– Жоқ, Сапар, бәрі де кеш мен үшін. Ал сенің оқи беруіңе болады. Келешегің алда.

– Дүниеге келмей жатып, келешектен үміт үзген сені ғана көрдім.

Қарғаш үндемеді.

– Мелдес екеуіңнің араларыңда не бар осы? Шыныңды айтшы? – деп сұрадым мен оқыста. Қалай айтып қалғанымды өзім де білмеймін.

Қарғаш тіксіне, шошына қарады маған. Кірпіктері найзаша қадалып, қабағы қимылдап кетті. Сондай бір ашумен:

– «Іріген ауыздан шіріген сөз шығады» дегендей... Есің дұрыс па өзіңнің? – деп ұшып тұрды да, есікке ұмтылды.

Абдырап қалдым.

– Қарғаш, Қарғашжан, кешіре гөр, аузымнан қайтіп шығып кеткенін өзім де білмей қалдым, – деп мен де іле ентелей шықтым қостан.

Бір кезде Қарғаш тұра қалды. Жүзінде әлгі бір ашу.

– Мені кім деп ойлайсың сонда?

Мен жүзімді төмен салдым. Қарғашта да үн жоқ. Тесіле қарап, тіксініп тұрғанға ұқсайды.

– Жақсы, – деді ол бір кезде кесімді өктем дауыспен, – бұдан былай мұндай сөзді айтпақ түгіл, ойыңа алатын болсаң, мені бүйтіп қасымда жүреді екен деп есептеме!

– Кешірші, Қарғаш! – деп жалындым, үлкеннің алдында қалтыраған балаға ұқсап.

Қарғаш қайталап ештеңе демеді. Мен оның осы бір жерде жарқ етіп көрінген кесек мінезіне сүйсінген секілдімін. Адал екеніне көзім енді жеткендей. «Адал болмаса, осынша қазылып шамданар ма еді?» – деймін. Бұрынғымның бәрі де болымсыз күдік болып шықты. Осы күні ойлаймын, тегі, әр дәуреннің өзіне тән қызғанышы болады екен ғой. Біз, міне, бұл күнде албырт жастықтан алыстап бара жатқан жандармыз. Қазіргі тоқтасқан шағымыздың сезім-махаббаты мен көңіл күйі де өзгеше. Ең жақсысы – өзіңдікі қайсы, өзгенікі қайсы, дөп басып ажырата білесің. Ал «осы менікі болмайды-ау» дегенге орынсыз жүгіре бермейміз. Содан болар, біз құралпылардың қызғаныш-махаббатында «ал, кеттім» жоқ та, жарасты сыпайылық, әдептен озбаушылық басым болады. «Үмітсіз сайтан ісі» дегендей, жақсыға қолымызды созамыз, бірақ уысымызға ілікпесе, сабырсыздық танытып мінез көрсетіп жатпаймыз. Іштен тынып қала береміз. Сөйтеміз де, қит еткенді «бала соққан кездіктің басы жарық болмай ма, жеңілтектік, ақылсыздық мұнысы» – деп құстаналаймыз. Құдды өзіміз бір бала болып көрмегендейміз.

Ал жас дәуреннің жөні басқа ғой мүлде. Албырт кезінде «басқанікі» дегенді кім біліпті. «Мынау артық, мынау кем, анау аласа, анау асқар» деген де ұғым жоқ. Айнала жасанып, құлпырып көрінген кең дүниені бар асылы, бар жасығымен қосып «өзімдікі» деп баурамақ боласың. Өрең жетпесе, өтеуі жоқ қайғы. Өзіңнен, өз бойыңның шырғалығынан көрермісің оныңды сірә да. Ол кезіңнің қызғанышы да бір түрлі қызық. Сондай секем алғышсың. Жоқ, жерден орынсыз таусылып, түңіліп жатқаның. Байыбына бару жоқ қайтсе де.

Сол бір сәттегі бет әлпетім, тұрған тұрысым соншалықты аянышты болса керек. Қарғаш кенет өзгерді де, менің қолымнан жетелей сүйреп, өзенге қарай беттеді.

Есідің тоғайын аралап, биік жар қабаққа осылай келгенбіз. Әуелі үндеспедік. Қарғаш мені бірдеме айтсын дейтін секілді. Ал мен болсам, не дерімді білмей жер шұқылай берем. Біршама уақыт өтті. Тағы да жалбыздың иісі кеп мұрнымды қытықтады.

– Қарғаш... – дедім момақан дауыспен естілер-естілмес етіп.

Қарғаш маған тура қарады. Жүзінде сұрау бар. Жүрегім тулады.

– Мен сені жақсы көремін ғой, Қарғаш...

– Білем. – Ол осымен тынды.

Тағы да біраз жер шұқыладым. Содан кейін зорға дегенде:

– Ал сен ше?
Қарғаш бір сәт көзін жұмды, басын шайқады...
– ...Ондайды айтыспайды, Сапар.
– Екеуміз бала кезімізден көрші тұрдық. Енді, міне, есейдік, ел санатына қосылдық...
– Ие, сосын?.. – деді Қарғаш сәл жымыып.
– Менде әке, ал Өтекенде ұл бала жоқ...
Қарғаштың өңі құбылып, сынық тартты. Мен сөзімді жалғай бердім:
– Екеуміз де жартымыз...
Қарғаштың әлгі сынық қалпы. Көзі бұлдыр, алыста.
– Бір бүтін болайықшы, Қарғаш...
Қарғаш үндемей көп отырды. Мен ұстараның жүзін басқандай, «үндесе екен, бірдеме айтса екен!» деп асығам. Ұрланып кейпіне қараймын. Не қуанышы, не қайғысы жоқ, бір түрлі. «Өмірлік жар таңдау оңай ма, қиналады ғой» деймін ішімнен. «Етегіңнен ұстадым... Бастай бер!» дейтін сияқты болып көрінді. Ұлы Мұхитқа асыққан Есілше, уақыт та үнсіз есіліп зырлап барады. Жүрегім алып ұшады. Тынысым тоқтап қалғанға ұқсайды.
Бір кезде Қарғаштың жүзіне күлкі жүгірді. «Уһ, бар жұмбақтың түйіні шешілді енді». Жоқ шешілмеген секілді.
– Сосын?... – деді қыздың жіңішке даусы.
– Сосын бақытты семья құрамыз.
Қарғаш салғырт сөйледі:
– Жок, Сапар, саған оқу керек әлі.
Шыдамым таусылды.
– Содан кейін де оқи береміз ғой, Қарғаш.
– Жок, алдымен оқуды бітіріп аласың. – Дауысы қатқыл, кесімді.
Одан әрі не демекпін? Ойланып қалдым. Қыз жауабын ой сарабына салам. «Жок» деген секілді. Дегенмен «е, бәсесі» де танылмайды. Неге бұлай сөз бұйдаға салады? Шын сүйетін болса, айтпай ма бірден сүйем деп? Есіме тағы Арам сары түсті. Баяғы күдік тағы да мазалай бастады. Содан қашқым келе ме, биік жар қабақтан түбіне дейін көрінер мөлдір қайраң терең иірімге көз салам. Айнала жүйткіп шабақтар ойнайды. Жоқ, ойнамайды, тірлік күресінде, жем іздейді. Ерсілі-қарсылы үйіріле жосылып, бейбіт іздейді жемді. Солардан оқшауырақ шығып жүрген, үлкендеу келген ала канат бірі бар. Көзім соған көбірек түседі. Басқаларындай жүйткімейді ол. Нар қамыстың арасында құйрығы мен ала канаттарын баяу қозғап, енжар қимылдайды. Төңірегінде жүріп жатқан тірлік күресінің түгіне мән бермегендей, марғау. Әдепкіде бұл келгенде қатары бұзылып, сапырылысыңқырап кеткен шабақтар мұның бейқам қалпын көріп, манағы бір үйір тәртібіне қайта ауысты. Ала канатқа керегі де осы екен. Бұған еті үйренген үйір ішінен бірі сетіней шықса бітті, оқша атылып барып бас салады да, бір-ақ қылғиды. Содан кейін баяғы монтаны марғау кейпіне тез еніп, ала канатын анда-санда енжар қозғап қойып тұра береді. Бейқам жайылған үйірдің бұдан түк хабары жоқ.

Мен күліп жібердім.

– Неге күлдің? – деп сұрады Қарғаш шошыңқырап.

Арамдығына найза бойламайтын ала қанаттың жәйін түсіндірем.

Тұтқиылдан шабуылдап түре тиіссе, көп болса, бірін не екеуін ғана жем етер еді. Көрмейсің бе тасадан баспалап келуін. Пайдасын біледі. Әрі ана шабақтарға жаманатын да байқатпайды.

Енді Қарғаш та су ішіндегі көріністі тамашалай бастады. Не болса да болсын деймін бе, отпен ойнаған балаға ұқсап тиісе сөйлеймін енді:

– Аумаған Арам сарының қылығы.

Бірақ Қарғаш мен ойлағандай шамданбады. Дегенмен:

– Мелдес аға не істеді соншалықты? – деп ұнатпағандығын да танытып қойды.

– Жоқ, үндемейтінін айтам...

– Мелдес ағаны жұрт түсінбейді. Түсініскен адамына ол сондайлық ашық.

Мен таласпадым. Қарғаш та осыдан әріге бармады. Екеуміз де біршама үнсіз отырдық. Екеуміздің де ойлағанымыз бір адам. Бірақ екі түрлі пікіріміз бар.

Жоқ, тіпті бұлай болмай шықты. Мұным – өз қиялымның ғана жемісі екен. Қарғаш қулана күлді де:

– Жаксы, Мелдес аға ала қанатқа ұқсасын. Ал сонда ана шабақтарды кімдер демексің? – деп сөз ұшығын тигізе айтты. Мен не дерімді білмей іркіліп қалдым. Сөйтсе де сөзден тоқтаттым деп отырған Қарғаш жоқ. Қиыла сөйледі:

– Қабыл алсаң, қолқам бар салатын, Сапар, саған.

Мен лыпып кеттім.

– Қабыл аласың ба?! Сенен қызғанатын не бар еді менде. Қолқалай бермейсің бе бірден, –деп жатырмын.

Қарғаш күлді. Разы болғанын танытады.

– Мен десем, ана Сағиттың сөзіне ерме!

Мұның не қолқа екенін біле алмай таңырқай бердім.

– Ол не дегенің?

– Жасырма, бәрін де білеміз. «Сапар Сағитқа көмектеседі екен. Екеуі бірігіп, колхозға ревизия жүргізеді екен», – деп бүкіл ауыл шулап жүр.

Есіме енді түсейін деді. Анада атын сұраған жолғы ұзақ-сонар Сағит әңгімесі осы жәйінде болған екен ғой.

– Ревизия жасаса қайтеді? Онда тұрған жаманшылық не? Бәрібір мен болмасам, басқа біреу көмектеспей ме? – деп ойымдағыны ірікпей айттым.

– Көмектесе берсін. Он жерден тексерсін, бәрібір Мелдес ағай есебінен бір шашау таба алмайды. Құр жаманатты боласың. Онсыз да өкіл саған қырын қарап жүр.

– Сол өкілің не істе дейді маған?

– Не істе десін, түк те демейді. Оның да ойлап жатқаны осы ауылдың шаруасы. Ақырын айтсын, қатты айтсын, бәрі де мына біз үшін.

Үндей алмаймын. Дауласарға дәрмен жоқ. Қалай десең де ол осы елдің қамын жеп жүр. Жәбір көргендіктен бе, мен соған ақыл көзін жүгірте алмаймын. Бұл Қарғаштың есейіп қалғандығы. Содан ба, бірден көндім. «Расында да өз жөнімді жөндеп алайын. Колхозда менің не шаруам бар? – деймін. – Қыз сөзі – жанашырлық сөз».

Тағы да су түбіне көз салам. Әлгі бір жайбарақат жосып жүрген шабақтардың енді бірі жоқ. Алақанат та қамыс арасына тығылған. Көзі шарасынан шығып барады. Қылт етіп, қатердің бір белгісі білінсе-ақ зыта жөнелуге әзір секілді. Байқасам, тұнықты ерсең-қарсаң жосылтып оқтаудай бір шортан жүр. Бұл қойнауудың ендігі әміршісі сол ғана.

Кенет алшандай басқан ат дүбірі естілді. Қарғаш маған ым жасады да, бұға қалды. Қыз көңілін қайтармайын деп мен де жасырынып жатырмын. Қалың тал арасынан сығалап көз салам. Осы тұсқа таяу ойысыңқырап келіп өтетін айдау жолмен бері салып келе жатқан екі салт атты көрінді. Бірі – Арам сары да, екіншісі – өкіл. «Басыңды көтерме!» дегендей, Қарғаш желкеменнен басты. Шын қорыққан секілді, қолы дір-дір етеді. Арамызда айтарлықтай ештеңе болмаса да, әлденеден күнәлі жандарша осылай жасырынбақ ойнағанымызды ептеп мақтаныш етем бе деймін. «Көріңдер менің кіммен отырғанымды» дегенді танытып тамағымды кенеп қоям.

Аттылар өкпе тұсқа лекті. Міңгірлеген Мелдес даусы анық естілді.

– Бала, қалай десең де, басқа мектепке ауыстырылғаны жөн. Қатты өтінеміз. Бұл жерге бас-жөн білетін, айтқаныңды екі етпейтін тіс қаққан мұғалім керек. Өзің де байқап жүрген жоқсың ба, әр үйдің терезесін сығалағаннан басқа не бітірді келгелі? Түк те бітірген жоқ, қалада бетімен жүріп жаман үйреніп қалған... – Одан ары Арам сары не айтты? Өкіл не деп жауап берді? – Ести алмадым. Олар ұзай берді.

Әңгіменің төркіні мен жайында екенін бірден түсіндім. Жүрегім дүрсілдей соқты. «Терезеден сығалағаным да жұртқа аян болған екен ғой». Бетімнен отым шығып өртеніп барам. Жердің жарықшағы болса, батып кетсем деймін. Қарғаш та қолайсызданып қалғандай.

– Қазір қос басына бара салып, бірден бізді іздейді аналар. Екі бөлініп кетейік, – деп тал-талдың арасымен жүгіре жөнелді.

Мен де қос басына қарай бет алып келем.

«Осы Арам сарыға не жаздым, соншама соңымнан қалмайды?» деп булығам. Оның үстіне тағы бір шаншу сұрақ кеп кадала береді: «Япырау, бірге жүрсек несі бар? Неге үрейі ұшты соншалық? Түк қылмысымыз жоқ еді ғой, жәйдан жәй жүріп, Арам сары десе, көлеңкесінен неге қорқады?» – деймін қазылып.

Аптап ыстық август айы. Елеусіз кемітіліп жаз да таусылуға айналды. Жердің көк жасыл реңкі аса бір құдірет шеберлікпен бірте-бірте жасыл сарғыш тартып, дала жаңа бір түске елеусіз еніп келеді. Егін сары балақтанып, кара бидай пісті. Қанша орындалғанын кім білсін,

әйтеуір пішен ауызға сирек алынады. Өкіл де, колхоз белсенділері де енді «Астық!» – деп айқайлай бастады. МТС-тан шыққан Сағит комбайны ауылды басып тура егін жайға аттанды.

Жыл жыл бойғы өз бойына жинаған ауыр жүк, бар жылуын толық дәнге айналдырып, соғыстан күйзеліп шыққан ел ырысына мол ұсынып жатыр...

12

...Ертемен күн ашық еді. Енді бұлт түнере қоюланып, жанбыр бүрке бастады. Ертемен менің көңілім де ашық болатын, енді қамығып, ақылымды әлдебір намысқа алдырыңқырап келем. Өйтетінім – мен атқосшы есебінде көшірде отырмын. Ал артта тар буылдық қорапқа бір-біріне тақасып Арам сары мен Қарғаш жайласқан. Мен мектепке керекті көрнекі құралдар аламын деп оқу бөліміне бара жатырмын. Ал Қарғаш пен Арам сарының не шаруамен шыққанын сұрағаным жоқ. Керек десең, Арам сарымен сапарлас болармын-ау деп те ойламағам. Ертемен көлік сұрап Нәуанға барғанымда:

– Қазір ауданға Мелдес жүргелі жатыр... Сені ала кет деп соған тапсырғанмын. Барып жолық, – деген ол дағдылы жұмсақ мінезін танытып.

Бірақ Арам сары жылылық нышанын байқатпады.

– Ауданда сені кім сағынып отыр екен? – деп күңк етіп тынды.

Нәуанның әлгі сөзі қамшы болды ма, ашылайын деген секілдімін:

– Кім сағынушы еді, мектептің шаруасы бар-дағы, – дедім тігірек келіп.

Арам сары үндемеді. «Жарайды, ала кетейін», – деген жоқ. Бірақ «ала кетпеймін» деп те айтпады. Сылти басып күйбендеп, ақтан керді жегіп әуре. Жалығып кеттім. Мектепке барып, бар оқиғаны Зағыфыранға айттым. Неге екенін кім білсін, ол кісі: «Арам сары болса, сөйтеді...» – деп сылқылдап ұзақ күлді. Күлкі арасында тағы да:

– Бірер күнде қайтарсың. Ана спектакльді тезірек дайындап, қос басына апарып қойып жіберейік. Ертең оқу басталған соң қолымыз тимей кетеді, – деді.

Мен тіпті, шынымды айтсам, ауылдан шыққым да келмейді қазір. Есі-дертім сол спектакль. Спектакль емес-ау, Қарғашты ойлаймын.

Бұл жөнінде Зағаңа мың да бір рахмет. Өйткені осы спектакль дегенді шығарған сол. Бір күні: «Колхоз қара бидайды шаба бастады. Қос басындағыларға апарып ойын көрсетейік, соны ұйымдастыршы», – деді. Сол – сол-ақ екен, ауыл жастары «Қозы Көрпеш – Баян сұлуды» қоямыз» деп шулап кетті. Көктен сұрағаным жерден табылғандай. Күнде кешке мектепке жиналамыз. Қарғаш – Баян да, мен – Қозы. Репетиция жасаймыз.

«Бүгін жер бетінде жалғыз ауыз сөз жүр!.. Ол – Баян. Жел – Баян деп ызындайды, көл – Баян деп теңселеді, өзен – Баян деп ағады, тау – Баян деп күңіренеді!..» деймін бүкіл үйді басыма көтеріп. Бірақ бұл

жаттанды сөз емес. Көңілімнен жарып шыққан өз сөзім секілді. Асыл махаббатты ту етіп көтерген талай ғасырдың Қозылары осы асқақ сөзді сұлу Есіл жағасындағы кішкене ғана Сұлукия аулының жетімегі мына мен – Сапар үшін әдейі арнап қалдырып кеткендей. Баян деп аузым ғана айтса, ішімнен «Қарғаш» деп мың қайталаймын. Соны Қарғаштың өзі де сезеді ғой деймін. Мен «Баян! Баян!» деп тебіреніп тұрғанымда, жүзін бір қырын төмен салып жымыып күліп отырады.

Қарғаштың осы бір кейпі көз алдыма келді.

– Ауданға өзіңіз-ақ барсаңыз қайтеді? Мен мұнда сіз келгенше спектакль дайындап қояйын, – деймін қипалақтап.

Зағаң тағы да сылқылдап күлді.

– Жоқ, маған бастауыш партия ұйымының кезек күттірмейтін тапсырмасы бар. Шыға алмаймын.

Осы кезде терезе алдынан зыр етіп бір арбалы өтті. Ат жүрісінің жітілігіне қарағанда, ақтан кер ме деймін. «Токтамай-ақ қойса екен!» – тілегім осы. Сөйткенше болмады. «Сапар!» деген дауыс шықты.

– Әне, келді, бар! – деді Зағыфыран апай.

Сыртқа шықтым. Басын көңілді шұлғып, арыстай көсіліп ақтан кер тұр. Арбада Арам сары. Қасында дәл қазіргідей Қарғаш. Үстінде мен көрмеген гүлді жібек көйлек. Камзолға ұқсас, ұзындау, мол тігілген таза пиджак. Бар жақсысын жолға киіп шығатын ауыл әйелдерінің әдеті болушы еді. Кенет сол есіме түсті. Бір түрлі, қуанатын секілдімін. Жүрегім лүпілдеді. Әлгінде Зағаң «Жақсы. Олай болса өзім-ақ барып келейін» дегеніне шүкіршілік айтып қуанам.

– Ауданға баратын ба едің? – деп күңк етті Арам сары.

– Барам...

– Ендеше қайда жүрсін? Арбаға көтеріп салу керек пе осы сендерді?

– Қайдан білейін, жаңа үндемей қалған жоқ па едің. Апармайтын шығар деп ойлағанмын, – дедім орнықты түрде.

Одан артыққа Арам сары бармады:

– Ал отыр! – деп қабағын шытыңқырап арбаның алдын нұсқады.

«Атқосшы болмақпын ба мен сонда бұған?»

Сәл толқып, кешеулеңкіреп қалып ем, Қарғаштың:

– Кел, отырсайшы енді, – деген даусы көтеріп әкеп көшірге бір-ақ қондырды. Содан кейін: «Өзінде де бар-ау осы. Үш кісі қатар сыймаған соң, менен басқа кім отыруға тиісті еді? Қарғашты қайтып көшірге отырғызбақпын? Ал Арам сары болса, өлсе орнын берер ме маған?» – деймін өзімді өзім сөгіңкіреп. «Қарғаштың көшіріне отырудың өзі неге тұрады. Маған айтпай, екеуден екеуі тартып отырса, қайтер едім? Ала кетейік деген, әрине, Қарғаш кой. Шүкіршілік осынысына да».

Осыдан кейін жадырай бастадым. Алдағы бірер күннің жоспарын сызамын. Қайтсе де Қарғаш екеуміз бірге боламыз. Мен оны клубка апарам. Одан шыққанға дейін күн де айығады. Біз село шетіндегі бақшаны аралаймыз. Көңіл сандығын ашып, сыр шертісеміз. Содан кейін олай өтіп, бұлай өтіп жүргенде түсетін таныс үйге барып, қонамыз...

Өстіп енді-енді желкектеп, көтеріліңкіреп келе жатқан көңіл-күйімді айнала түнеріп, арты ақ жаңбырға ауысып бара жатқан бүрікпе күн астан-кестен етіп жүре берді.

Алғашқы жаңбыр тамшысымен Арам сарының дауысы бірге шықты.

– Тоқта, Сапар!

Мен аттың басын тарттым. Арбадан жайлап түскен Арам сары астында жатқан етек-жеңі кең, жалбағайлы брезент шекпенді алып шықты да, бүркене жамылып Қарғашты қолтығына ала отырды.

– Ал жүр!

Жүріп келем. Ой түбіне жете алмай келем. Кәдуілгі ерлі-зайыпты адамдар секілді, бірінен-бірі қысылмайды тіпті. Мені де кісі санатына қоспайтындай... «Арам сарыныкі бір жөн, ал Қарғашқа не болды?» – деймін өзімнен өзім қорланып. «Кел, Қарғаш, мына менің қатарыма отыршы!» деген сөз орала береді тілімнің ұшына. Бірақ айта алмаймын. Орын тар. Оның үстіне ана Арам сарынікіндей шекпенім де жоқ. Арқамнан аздап дымқыл білініп, сүмірейіңкіреп отырған күйім бар. Не түріммен кел демекпін?! «Жығылған үстіне жұдырық» дегендей, осы бір жүдеу көңілімді көрші ауылдың мына Арам сары тұрғылас бір ку тақымы қарсы кездесіп, мүлде құлазытып кетті.

– Ей, Арам сары, атқосшына дейін түгел, сайланып шығыпсың. Кәріліктің алды, жастықтың соңы деп жігітшілік құрып бара жатқанның қай жағындасың? – деп әлденеге мегзеп, астарлап сөйлеп жатыр.

Қаным қайнады. Екеуінің де өңешіне қорғасын құйып, үнін өшірсе екен деймін де, бар үмітпен Қарғашқа қараймын. Жымия күлген кейпінде ашу-ызаның түк белгісі жоқ. Намысқа булығып қалш-қалш еттім. «Арбадан қарғып түсіп, жаяу кетсем бе екен» деп те ойлаймын. Дегенмен ашуымды ақылға жеңдірдім. «Таусылатын не бар! Ауыз өздерінікі, надандар не демейді. Соның бәрін ауыр алып, шыжбалақтай бере ме екен? Әй, Сапар-ай, баласың әлі?» – деп Қарғаш сөгетін болса, не айтпақпын?

Осы ойдан кейін тағы да аздап жадырай бастаған сияқтымын. Қыздың әлгі кейпі ана ку мүйіздердің әлгі бір сауал, жауаптарын қолпаштау емес, қайта елемегендікті, менмен биіктікті танытардай болып көрінді енді. «Шу, жануар!» – деп делбені қағам. Онсыз да жерді өндіре ұтып, ұмтыла салып келе жатқан ақтан кер жібек құйрығын бір шипың еткізеді де, ытырына жөнеледі. «Тарта, тарта баланың алақаны тозады» дегендей, делбені қарыстырып ұстаймын. Жалпақ жая үстіндегі шлея тармағы ақ көбікке малынып сарт-сұрт ұрады. Галифе шалбарша бұлттия шығып тұрған күбішек сандар бұлт-бұлт етіп ойнаған доп секілді. Доңғалақ зырылдауықша айналып, енді-енді жаңбыр себелей бастаған асты кебу жол шаңдағы бұрқырай көтеріледі. Таяқ тастам жерде кездесер тостаған көлдер мен шоқ-шоқ ағаштар кейін қалып жатыр...

«Шіркін ақтан кер аттың төресі ғой. Колхоздың бірінші басшысы Нәуан мінетін-ақ жануар. Әттең, Арам сарыға батып «маған бер!»

дей алмайды» деп ойлаймын. Бірақ бұл менің сөзім емес. Ауылда естігендерім. Нәуан – шаруашылықты да, жол-жобаны да білетін кісілігі бар басшы. Әттен, Арам сарыдан аса алмайды. Қисынды жерде ешкімнің бетін қайтармайды. Ондайда «жоқ, бұл болмайды!» дегенін көрген емеспін. Қуанышына бірге қуанысып, ренішінді бірге бөлісіп, пейілін салып тыңдайды айқанынды. Сөзі де майда. «Жарайды, бірдеме істерміз», – дейді. Бірақ істелгенін көре алмаймын. Мұның себебін жұрт Арам сарыдан іздейді. «Нәуанның өз басы жақсы ғой. Бәрін бүлдіретін Арам сары. Қыл шылбырмен қызыл кеңірдектен қылқындыра ұстап жібермейді», – дейді. Бұған іштей мен де қосылам. Өйткені Нәуан: «Жә, осылай болсын!» – дегенде, Арам сарының далада болса, күңк етіп теріс айналып кететінін, кеңседе болса, қағып отырған шот тастарын кейін серпіп, ұнатпағанын қабағымен танытып қалатынын талай-талай байқағанмын. Сонда мен: «Аузын бұған өгіздей үндемейтін осы Арам сарыдан жұрт сондайлық неге қаймығады? Не кереметі бар мұның?» деп ойланам да, жауап таба алмаймын. Менің балаң ойымша біреу болмаса, біреу келіп: «Арам сары, көрінген жерге араласа берме, есебінді біл!» – десе, ол тіпті қарсыласпаған болар еді. Бірақ бұлай дейтін пенде жоқ. Пенде табылар еді-ау, «езіп тұрғаның не өзіңнің? Қай егінің түсіп ем? Дәлелде!» – десе, «Ана жөнсіздігің бар», «мына жөнсіздігің бар», – деп мойнына салу қиын. Себебі Мелдекең «Арам сары» болып бекер атанбаған ғой. Ол не істесе де ешкімге сездіртпей, жымба жолмен астыртын істейді. Дәлелдеу қиын.

Міне, менің де күдігім мол. Өлердей қызғанам одан Қарғашты. Бірақ «Шаруаң болмасын! Жәйіңе жүр!» – дей алмаймын. Дәлелім жоқ. Өй деуге артық бір қимылын көрмеген соң «бірге кетті», «қатар отырды» деген ұсақ-түйекті негізсіз күдікке айналдырып, жүрегімді жаралап босқа жүрмін. «Қашанға дейін өстіп жүре бермекпін?» – деймін жан ұшырып. Жоқ, оған көп қалмапты. Кейін ойласам, біз сонда жар жағалап келе жатыппыз ғой. Бірақ мен оны білмеппін.

Күн түске ауысты. Бұлт қоюланып, жер-көктің бәрі күнгірт сілемік тартты. Дүние жабырқау, ағаштар селт етпейді. Жолдың миы шығып, доңғалақ күбішегінен енеді. Су араламаған жерім қалмады. Қалш-қалш етем. «Тоңып қалдың-ау!» деп айтатын бір жан жоқ. Арам сары да, Қарғаш та үндемейді. Мол шекпенге оранып, жауын-шашынға шалдықпай, бұйығы отыр.

Жүріп келеміз. Жаңбырмен шыланып, тұнжырап тұрған аудан орталығының да төбесі көрінді...

Кешке қарай ызғарлы өкпек жел көтерілді. Қара бұлттар жөңкіліп көше бастады. Бірақ арасы бір сетінемейді. Таусылмайтын неткен көп бұлттар десеңші. Шетсіз, шексіз телегей-теңіз бір жатқан. Бұрынғыдан да қоюланып алған секілді. Былжырап тұрған ақ жаңбыр енді борай соғатын болды.

Жиіркене басып кітап магазинінен шықтым. Арқамда үлкен қапшық бар. Іші толған көрнекі құралдар мен оқулықтар. Қайтсем жаңбырға тигізбеймін деймін. Бұрылып, баспалап өтер жер жоқ. Ондай баспаны менің де іздегім келмейді. Шешінген судан тайынбайдының кері ме, миы шығып, қорысқа айналып кеткен ақшу көшелермен аяғымды қағылез басып, салып келем. Бұл село да – кең сахара қазақ жеріндегі үлкен мәдениеттің даңғыл жолынан әлі де болса қағастау жатқан аудан орталығының бірі. Сонда да жазды ен далада самарқау өткізіп, зерігіңкіреп қалған маған үлкен қала секілді. Облыс орталығында өткізген күндерім есіме түседі. Көңілім бөлінгендей. Әрі мына мектеп жұмысының да әсері бар ғой деймін, жолдағы ауыр ойдан біраз айығып қалғандаймын. Сонда да Қарғашты ойлай берем. Қайтсе де оны Арам сарыдан бөліп әкетсем деймін. Ол жөнінде бағана қыздың тамырын да басқан ем. Біз аудан орталығына келіп кірген бетте Арам сары жуан портфелін алған бойы аудандық жер бөлімінің қасында:

– Сендер жуан Мекеттің Сашкасы бар ғой, соның үйіне барып түсе беріңдер. Менің тығыз шаруам бар мұнда. Сапар, сен атты доғарып, суытып қой, – деп түсіп қалған-ды.

Мен ілгері жүрдім. Жол ауыр болса да ақтан кер сыр бермеген, ширақ басады. Бұрылып екінші көшеге түсем, үндемеймін бірақ. Бір кезде Қарғаштың:

– Сапар, мында отырсайшы, – деген даусы шықты. Мен естімеген секілдімін. Арба шайқалды. Қарғаш жағамнан тартты.

– Саңырау болғансың ба өзің? Мына жерге отыр деймін.

Жүзіне қарасам, сондай көңілді. Шыдай алмадым. Арам сарының орнын енді мен бастым. Тіпті брезент шекпенді бүркеніп те алдым. Жып-жылы. Таяна отырмын. Қарғаш қаймықпайды, қашқақтамайды.

– Қарғаш, – деймін бойым жылына бастаған соң. – Осы бетімізбен ғажайып бір алысқа тартып отырайықшы.

Қарғаш жымыып күліп, бүйірімнен түртіп қойды.

– «Бала қыран алғыр да келеді, аңғырт та келеді... Обалыңа қалам ба деп те ойланам. Бұғанаң қатпаған көрінеді».

Осы бір сөзді сан қайталап естіген едім. Өйткені ол «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» пьесасының екінші актысынан үзінді. Баян қол бастап жауға аттанып бара жатады. Жас батыр Қозы келіп «жолыңды бер, жауыңа мен барайын» деп қолқа салады. Сондағы Баянның айтқаны. Естіген сайын шаншудай қадалады, әйтеуір. Баянның Қозыға емес, Қарғаштың мына маған – Сапарға айтып тұрғаны секілді. «Жоқ, обалыма қалмайсың, бұғанам қатқан» дей алмаймын. Дыбысым шықпайды. Мен түгіл, Қозының өзі де дәп осы жерде үндемей қалыпты. Не демекпін.

Жуан Мекеттің Сашкасының үйіне кеп түстік. Қарғаш үйге кірді. Мен аула ішінде ақтан керді ағытып, ашаға байладым да, тура оқу бөліміне тарттым. Үсті-басым малшынған су болса да, намысқа тырысам. Арам сары дем алмағанда, мен неге тоңып келдім деп сыр бермекпін? Шынын айту керек, жұмыс жағына келгенде Мелдеспен

таласа алмайсың. Ертеңгі-кеш қазылып кеңседен шықпай отырады да қояды. Ісіне сондай тыңғылықты. Бетіне жұрттың келе алмайтыны да содан болса керек.

Сөйтіп, Арам сарыға еліктеп мен де біраз жұмысты тындырып келе жатырмын. Ендігі ойым: «Спектакльді тезірек дайындап, қойып жіберейік», – деп Қарғашты көндіріп, ауылға қайтып отыру. Осылай Жуан Мекеттің Сашкасының ауласына кірдім. Дереле байлаулы тұрған ақтан кер «отқа қоятын уақытың болды» деп оқыранып қойды. Ат дыбысын естіді ме, үйден Қарғаш шықты.

– Жаңа осында сені іздеп Мелдес ағай келіп кетті.

– Ие, – деймін елендеп.

– Осында Қайыржан жүр екен. «Жұмысын тез бітірсін де, қайтсын сол Қайыржанмен» деді саған.

– Ал сен ше? – деппін абдырап. Түкке түсінбей қалсам керек.

Қарғаш тағы да Баян болып ойнап кетті:

– «Бері қара, батыр! Жоқтағаным кімнің намысы деп менің жәйімді сен сұрамайсың. Жұмсағаным кім деп сенің жәйінді мен сұрамаймын»...

Бұл не мазағы? Күлейін бе, жылайын ба? Жоқ, онымен түк те ұта алмаймын. Әрбір удың усойқын таба білу керек. Ол Баян болса, мен Қозымын:

– Мұныңды орындай алар ма екем! Осы шартыңды қоймағанда қайтетін еді? Не қырсығы тиетін еді соның?

– «Қыз сырын сұрамас болар... қыз арынын сынамас болар...» – деп Қарғаш та болмайды.

Осыдан кейін бұл көріністе Қозы «Амалым, не көнемін тағы», – деп, қыз қаруын асынып жауға аттанады. Ал менің көңгім келмейді. Қозы өзінің қайратына сенді. Ертең-ақ жасанған жауды талқандап кеп қыз жүрегін дауалары қақ. Ал мен болсам, ана Арам сары тұрғанда өзіме де, Қарғашқа да сене алмаймын. Шіркін, қыз дегенің неткен тасбауыр, қатыбас еді! Бір жылы сөзі үшін жүрегінді суырып беруге әзірсің ғой.

Неге білмейді соны? Неге бағаламайды? Үңілсеңші, Қарғаш, жанымның тұнығына. Онда сен деп шалқып жатқан дария бар. Онда сен деп лапылдап жанған от бар. Тым болмаса, көзіңнің құйрығын салсаң да түсінер едің ғой соны. Дариясына елігіп жүзер ең. Отына лаулап күйер ең. Түк киыны жоқ, назарыңды салшы, жаным! Дүниеде, тазалықты, пәктікті елемеуден жаман бар ма. Қатар отырған екі үйде бірге түтін түтеткен, бірге өскен, бірге жылап, бірге күлген құрбы түгіл, адам сапар шегіп келе жатып, жол үстінде кездескендерге де тоқтап, амандасады ғой. Жөн сұрасып, кім екенін біліседі. Қайдан шыққанын, қайда бара жатқанын, анықтасады. Сол бейтаныс жолаушы құрлы болмағаным ба, Қарғаш? Сенбесең, сынамайсың ба? «Ерлігіңді көрсет! Тазалық-тұнығыңды көрсет!» – деп салмайсың ба, қиынға! Неге болсын ойланбастан-ақ барар ем ғой. Не болды саған? Не жұмбақ сырың бар мен білмейтін?»

Осындай бір күйінішпен үйге ендім. Шағын ғана бөлме – ауыз үй,

төр үй. Жып-жылы. Тап-таза. Ашытқан нан иісі шығады. Сарымсак иісі шығады. Қыр адамына таңсық, ауыздан сілекейінді шұбыртар иістер. Үй иесінің әйелі сары кідір тартқан жуан ақ сары кісі екен. Бәйек болып жатыр:

– Балам-ау, су болғанда да оңбай қалыпсың ғой. Кел, шәй ішіп жылынып ал, – деп ақ булқасын, сүтін, ыстық шайын менің алдыма қойды. Қарғаш та қасыма кеп отырды. Менің жан дүниемде соғып өткен ала құйын дауылды сезе ме, үндемейді.

Сөзді мен бастадым:

– Кететін болсақ, бірге кетейік, Қарғаш. Сені мұнда қалдырғым келмейді.

– Біздің жұмыс бастан асып жатыр ғой, Сапар. Бірер күн боламыз біз.

Күйініп отырғандықтан ба:

– «Бізін» не осы? Отырсаң, тұрсаң да ылғи біз дейсің де жүресің. «Мен» деп еншінді бөліп, іргенді ажыратар күнің бола ма? – дедім тұңғыш рет мінез көрсетіп.

Қарғаш таңырқай қарап сәл отырып қалды. Мұндай сөзді күтпеген секілді. Дауысы баяу, орнықты:

– Қалағаның сол болса, ал «мен». Менің жұмысым басымнан асып жатыр. Ертең ертемен мен банкіге барам. Сосын түстен кейін мен жер бөлімінде болам, – деп «менді» көбейте сөйлеп езу тартты. – Разымысың енді?

– Неге кетсін дейді Арам сары маған? «Сұлуқиядан қуындар. Басқа мұғалім жіберіндер!» – деп басқаға жамандайды. Егініне түстім бе оның.

Қарғаш менің ашуымды бағып, сипай сөйледі.

– Жер болса лайсаң. Жол болса ауыр. Ақтан кер десе, ағайдың ішкен асын жерге қоятынын білесің.

Бұдан кейін мен де тым биіктенкіреп кеткенімді сезіп, төмен түстім:

– Жаксы, менің де жұмыстарым бар. Біте қалса көрермін, – деп қайта сыртқа беттедім де, содан жатар орынға бір-ақ оралдым. Қайыр-жанды іздегем жоқ. Қарғашты қалдырып кетем дегенді ойлағым да келмейді.

Арамызда болған оқиғаны Қарғаш айтып жеткізді ме, әлде «қайтсын!» дегенге қайта қоймайтынымды өзі сезді ме, әйтеуір Арам сары талағы бетіне шығып, күреңітіп отыр екен.

– Осы жұрт деймін ауданға келсе, қыдыру үшін келеді деймін, – деп, күңк етіп басылды.

Мен түсінбеген болдым да, үндемедім. Арам сары секілді тұйық мінезді адамдарды шапқа түртіп, шамдандыру үшін олардың өздеріне ұқсап діңкелетіп, үндемей, мән бермей қою керек пе деймін. Мен дәп сөйттім. Бұл үйде Арам сары жоқ есепті маған. Көп отырдық. Тым-тырыс. Қарғаш та әлденеге жазықты кісіше аяғының ұшымен баса-

ды. Ақыры мен жеңдім. Арам сарының шыдамы таусылса керек, сөзді бұрын бастап, тиісе сөйледі.

– Мектептеріңнің қысқы әзірлігі нашар. Отындарыңның тең жартысы тасылған жоқ әлі. Көп терезелер замаскаланбаған. Ертең азынаған суық үйде балалар қалай оқымақ деймін?.. Соны неге ойламайсың деймін?..

Енді мен де шыдай алмадым.

– Ойлайтын жерді тапқан екенсің!

Арам сары әрі аспады. Жүзі сәл құбылып, қабағы жазылыңқырап отырып қалды. Бір кезде әлде бір әлсіздікті танытқандай болып:

– Ендігінің жастары, міне, өстіп «ә десен, мә» деп шыға келеді, – деп тынды.

Кезегі келсе айтармын деп жүрген сөзім көп еді. Бірақ Қарғаш алдында ұсақтық танытып, тәжікелесіп жатпай-ақ қояйын деп сыртқа шығып кеттім.

Қараңғы аула іші. Жел қайта басылған. Былжырап жаңбыр жауады. Төңірек жылбысқы жас терідей, сонша жиіркенішті, сонша жабырқау, тым-тырыс. Үй де, үй алдындағы шағын-шағын, шажырқай сарайлар да аласарып мелшиіп қалған. Осы көңілсіз дүниеден су болса да көк шөпті күрт-күрт шайнаған ақтан кердің көңілді дыбысы ғана оқшау шығады. Күндізгі су шалған, суық шалған денем ауық-ауық соғып өтетін тым салқын жаңбырлы лептен тоңазып, қалтырай бастадым.

Не істемекпін?

Әлде басқа бір таныс үйдің терезесін барып қақсам ба екен?

Кенет Қарғаш есіме түсті. Суық қолдан балапанын қорыған ұба-сарға ұксап айналсоқтай бергенім сол Қарғаш үшін емес пе еді! Енді Арам сарының қасына қалай оңаша тастап кетпекпін? «Басқа бір үйдің терезесін қақсам ба?» – дегенім жай бір шарасыздықтың шалығы. Бер жағым айтқанымен, көңілім шегіншектей береді. Еріксіз басып үйге кірдім. Төргі үйдің есігі жабық тұр. Ыдыс-аяғын жинастырып күйбеңдеп жүрген Мария Ивановна алдымнан шықты.

– Олар ана бөлмеде тынығатын болды. Ал сен түнде ат қарайсың ғой, мында жат, – деп жалпақ орыс пешінің үстін көрсетті.

– Ат қарайды дегенді кім айтты сізге?

Даусым қатқылдау шықты білем, Мария Ивановна ренжітіп алдым ба дегендей қипалақтап қалды.

– Ана Мелдес Асабаевич солай деді ғой.

Денем мұздап сала берді. Төргі бөлменің есігін қалай ашқанымды да білмеймін. Арам сары жердегі төсекте жатыр. Ал Қарғаш болса, кішкене айна алдында шашын жазып, түрегеп тұр.

Ай-түй жоқ, бірден:

– Жүр, Қарғаш, мен десен! Кетеміз! – дедім қатқыл үнмен.

«Қайда?» – дегендей Қарғаш таңырқай қарады. Шарасыздық па, әлде көнбістік пе, әйтеуір мүләйім қарас. Баяғы асаулықтың белгісі жоқ, қайтсе де.

– Жүресің, Қарғаш, менімен. Жатпайсың бұл үйде. Жатқызбаймын, – деп таяп барып білегінен алдым.

Қарғаш шегіне берді.

– Қой деймін, Сапар. Түн ішінде, мына жаңбырда қайда барамыз? Ұят болады.

– Кімнен? Мына жатқан Арам сарыдан ұят па? – деп айқайлап жібердім.

Арам сары басын көтерді.

– Ау, денің дұрыс па өзіңнің?

– Дұп-дұрыс, сап-саумын!

Қарғаш буын-буыны қалтырап, қалш-қалш етеді. «Босат деймін!» – деп менің қолымды жазбақ болып, шегіне тартып тырмысады.

– Қарғаш, айдай әлемге айқайлап айтам: жақсы көрем сені! Өмірлік жарым деп қараймын саған! Илан осыған! Иланбасаң, шарттың ең ауырын қой. Орындай алмасам, жолда қалайын! Мен десен, жүресің қазір, кетеміз бұл үйден!

– Жоқ, жоқ, атама ондай сұмдықты. Ешқайда да бармаймын мен бұл үйден! – Қарғаш даусы да қатаң, кесімді.

– Рас айтасың ба?

– Рас айтам, Сапар!

Енді айтар ештеңе де қалмады. Қолымды жазып жібердім. Тартынып тұрған Қарғаш тура Арам сарының үстіне барып құлады. Мен сарт еткізіп есікті жаптым да, сыртқа жүгіре шықтым.

Сабалап тұрған жаңбырдың астымен қараңғы көшеге бет алдым. Жаңбырмен малшынып, жайсыздықты сезіне ме, «жеті қараңғы түнде қайда барасың?» дегендей, ақтан кер де бір-екі рет оқыранып қала берді...

14

Ашу үстінде есікті қатты серіптім бе деймін, ақылға қазір қонақ беріп отырғандаймын. Енді қайттім? Қайда барам? Ауылға барсам, Қарғаш көзіне қалай көріне алам? Арам сарыға не деп сәлем берем? Әлде үйреншікті қалаға тартып отырсам ба екен. Бірақ онда не бітір-мекпін? Көше кезіп, табан тоздырғаннан басқа, арам жолмен мал тап-қыштардың тобына қосылғаннан басқа не бар күтіп тұрған? Жоқ, одан да Алматыға аттанып отырайын, жетімдігімді айтармын, көзімнің жасын сатармын. Мүсіркейтін, қол үшін беретін біреу табылар...

Ал сонда анам қайда қалады?

Осы бір сұраққа тірелем де мүдіре берем. Айтпай кетсем, жарым-жасы құрып, мүлде шөгіп қалады-ау. Жазығы не байғұстың? «Қой, ең болмаса бір көрініп, қайда баратынымды айтып кетейін» деймін көп ойланып. Оның үстіне, жасыратын несі бар, Қарғаштан да үмітсіз емеспін. Өткендегі кездесулердің бәрі де жай нәрсе секілді. Шын отырып, көңілімдегіні жеткізе айтсам, қайтіп иілмейді, қайтіп кеудемнен итере салады кет әрі деп? Мүмкін емес сияқты.

Осындай болымсыз үміттің өлеусіреп жанған шырағын медеу көріп Сұлуқияға бет қойып келем. Үш күн толассыз жауған жаңбырды

тосып, екі күн осылай қарай жүретін көлік бола ма деп бүкіл аудан басын кезіп, араға бес күн салып келем. Жақындаған сайын баяғы аудан орталығында жасаған байламдарымның бәрі іріп, көңіл күдігі зорайып бара жатқандай. Мазам жоқ. Қырқаға көтерілдім. Әуелі Сұлукия, одан кейін ауылдың нобайы көрінді. Ыстық күннің лебімен бұйраланып жосыла ойнаған сағым арасынан тыныш, жайбарақат қалқып құбыла көрінеді. Сонда да бұл бір алдамшы құбылыс секілді, жүрегім дауаламайды. Арам сарыны жауын ашылысымен кеткен деп естігем. Келе салып, алдымнан не «сыйлығын» дайындап қойғанын кім білсін!? Үйге ешкімнің көзіне түспейін деп сырт жақтан жасырынып келіп кірдім. Апамның бірінші сұрағы: «Шырағым-ау, энеугіден бері қайда жүрсің?» болды. Жүрегім қылп ете түсті. «Іздеп жатыр екен ғой» деймін.

– Немене, бөтен әңгіме бар ма?

– Жоға... Арам сарылардан неге қалып қойдың дегенім ғой.

– Жұмыс болды ғой, апа. – Апам күрсініп алды.

– Тірі адамның жұмысы таусылар ма? Сапаржанымды қайда тастап кеттіңдер деп ем. Қарғаш та: «балаңыздың жұмысы болып қалды, апа», – деп күледі. Жеңілдеу бірдемеге тұруыңа болмады ма! Өз жаныңды өзің жеп қайтетін ең сол.

Жүрегім орнына түсейін деді. Анамның аңқаулығына іштей күліп, мәз болып та қалдым. Үйге беттеймін. Апам байғұс «төсек орынды мында, шошалаға шығарғанмын, былай жүр» деп жатыр.

– Шошалаға шығарғаны несі?

– Ағаш үйдің тақтайын қопарғызып тастадым.

Ие, үй іші астан-кестен. Ескі теректен жарып салған тақтайлар түгел алынып, сыртқа шығарылған. Мен апама таңырқай қарадым.

– Кеше Арам сары: «Анада Сапар едендік тақтай керек деп жүруші еді, реті келетін түрі бар соның. Қарағайға кеткен көп көліктің алды келе бастады. Дайын отырындар», – деп кетті. Сонсоң үйдің асты кебе берсін дегенім ғой...

Сасқаным ба:

– Қой?... – деппін. Апам бетін жырты.

– Құдай-ай... Ойнап тұр дей ме бұл байғұс. Мына Өтеген үйінен аттанып бара жатып, әдейі бұрылып келіп айтты.

Қайран қалып тұрмын. Рас, көңілі түскен бір кездерінде «едендік тақтай керек еді» деп құлаққағыс еткенім бар еді.

Бірақ «көрермізден» артық жарытып ештеңе демеген. Қайтсе де жаманшылыққа жорығым келмейді. «Мүмкін, онда тақтай болмаған шығар. Ал енді қарағай тасылып әкелініп жататын болса, өз ақшама бермегенде не істейді? Қанша айтқанмен, барды-жоқты көріп, ауыл жөйін ойлай жүретін адам ғой, болмашы бір ағаттық үшін баламен бала болып жатсын ба!» деймін. Сонда да сыңайын байқағым келеді. Мектеп жаққа бет алдым. Айтқандай-ақ қораның алдында Мелдекенмен жолығыстым. Жүзінде бір жылылық бар секілді. Аздап сылти басып қасыма келді.

– Сапар деймін, ендігі отынды қораның жел жағына үйгізіндер. Ық жаққа қар көп үймелейді. Қыста аршып алуларың қиын болады, – деп жатыр. Түк болмағандай.

Әуелде отыншыларға ық жақты көрсеткен мен едім. Қай жаққа қардың көп үймелейтінін есептемеппін. Бұл қатемді сапардан оралған бетте Зағыфыран апай да көрсеткен болатын. Сол себепті Мелдекен ақылын құп алып жатырмын.

Ол енді мектепке жақындап келді.

– Ана-мына десек те ремонтты жақсы жасадыңдар, – деп мақтап та қойды. Содан кейін кірер есікке қамыстан жылы қалқан ұстауды, әйтпесе қыста балалардың кіріп-шығуының қиын болатынын айтты. Ол үшін колхоздан кісі де бөлмек болды. Осыдан кейін мен бұрынғының бәрін ұмытып жүре бердім.

Арам сарымен ара қатынасты бірыңғайлап, көңілді орнықтырған соң, енді Қарғашты ойлаймын. Көруге құмартам. Бірақ ол аудан басынан келе сала колхоз шаруашылығымен бес-алты күндік жол жүріп кетіпті. Дегенмен жадырай бастаған секілдімін. Арам сарыдан мақтау алғандықтан ба, күндіз-түні мектептен шықпаймын. Ерте кетем үйден, кеш оралам.

Бір күні кешқұрым күндізгі әдетім бойынша мектептен келсем есік алдында бір арба тақтай жатыр. «Мелдекен сөзінде тұрған екен» – деп үйге кірдім.

– Апа, мына тақтайларды кім әкелді?

– Әлгінде бір-екеу кеп түсіріп жатқан. Ана Арам сары жіберген шығар деп тіпті кімдер екенін байқаған да жоқпын, – дейді апам. Көзім ұйқыға кеткенше ойлағаным еден жәйі. Қай шеберді шақыртып, қалай төсеттіретінімді жоспарлаймын ұзақ жатып.

Ертеңіне ертемен жүгіріп кеңсеге бардым. Мелдекенді орнынан басып, тақтайлардың құнын төлейін деймін. Бірақ ол асығыс екен, салқын ғана амандасты да:

– Шаруаң болса кейін келерсің, Сапар, – деп ақтан керді борбайға бір салып, дала бригадасын бетке алып тартып отырды.

Ойымда түк жоқ. Жайбарақат бір халде мектепке келіп оқу программасын оқимын. Талай рет тексеріп, талай рет қайталап көшірген балалардың тізіміне үңілем. Ұзақ отырып тағы да көшіре бастадым. Терезеден қиыстау түскен күн сәулесі бөлменің орта тұсына қарай аунады. Кенет Сағит келіп кірді. Жүзі салқын. Әлденеге ала көңіл болғандықты танытады.

– Оңаша отырғаның жақсы болды, – деп скамейкаға кеп жайғасты да, мектепті басына көтеріп дабырлай сөйледі. – Сен бала, осы, істеп жүргенің не?

Жүрегім мұздап сала берді. Аудан басындағы әбестігімді естіген екен ғой деймін. Ештеңе дей алмай, күмілжи бердім.

– Өйтіп тақтай ұрлағанша, қаңғырып кеткеніңнің өзі жақсы ғой.

– Тақтай ұрлағаны несі? – деймін шошынып.

– Осы әлгінде қос басында тамам жұрттың көзінше Арам сары өкілге

айтты. «Кеше кешке таман колхоздың тақтайы жоғалған еді, іздестіре келсек, әлгі облыстан оқып келген мұғаліміміздің қорасынан таптық», – деді.

– Қой, бекер шығар, Саға, – деймін. Тіпті сенгім келмейді.

– Мынау не дейді! Міне, оң құлағыммен естідім де, анығын білейін деп әдейі шауып осында келдім. Өкілдің беті жаман, шырағым.

Менің басыма қарай бір сұмдықтың шоғырланып келе жатқанын енді сезгендеймін. Қапасқа түскен арыстандай, өзімді өзім қоярға жер таппаймын. Ұзақты күн арпалысумен болдым. Апырау, мұнысы несі? Құтылғысы келсе, басқа бір амалын таппайтын ба еді? Басымды қылмысқа итермелегені қалай?

Күн алаулап, батыс жақты қызыл күрең өртке бояп көкжиектен асты... Ымырт үйірілді. Тоғай жақ қарауытып, арғы қырқалар суалған көз жанарындан бұлдырай іріп, жоғалып барады. Колхоз кеңсесінде самаладай болып шам жанды.

Арам сары жалғыз екен. Алдындағы қағазға үңіліп үнсіз отыр. Келгенімді ұнатпағаны ма, маңдайын тыжыртты. Мен де ештеңені естімеген адамша:

– Мелдеке, ана тақтайлардың ақшасын төлесем бе деп едім, – деймін биязы ғана.

Арам сары қағаздан басын көтеріп алды да:

– Қайдағы тақтайдың ақшасы? – деп күңк етті.

– Ана сіз түсіртіп берген тақтайлардың...

– Өзіннің айтып тұрғаның не? Мен қашан тақтай түсіртіп беріп едім? Есің дұрыс па?

– Апама уәде беріпсіз ғой...

Арам сары даусын бір саты төмен түсіріп, сәл жайыла сөйледі.

– Шешенді кездестіргенім рас. «Көрерміз» дегенімнен де танбаймын. Бірақ сол «көрермізді» пайдаланып, ешкімнен сұрамастан, бас жоқ, көз жоқ, қоғам мүлкін сүйрей жөнелуді қайдан шығардыңдар?

– Мен сүйредім бе? Түсіріп берген жоқ па!

– Кім түсіріп берді? Кәне, айтшы соны. Жерге қағып жіберейін әулие болса да.

Мен күмілжи бердім.

– Ә, бұған келгенде үндей алмайсың.

– Мен үйде жоқ болатынмын. Апам сіз жіберген кісілер шығар деп тіпті мән бермепті, – дедім ағымнан жарылып.

– Өлсеңдер, біреуге қандарыңды жақпай өліңдер, – деді де Арам сары қағазына үңілді.

«Сөзі бітті осымен. Бар, жөнел!» дегені бұл оның. Бірақ кеткім келмейді. Сөз аяғы тынбаған секілді. Сасқаным ба:

– Енді не істеймін? – дедім бір кезде тұрып-тұрып. Арам сары басын көтерген жоқ.

– Мен ештеңе де білмеймін. Бар, Нәуанмен сөйлес, – деп күңк етті де, быртық саусақтарымен шот тастарын сартылдата жөнелді.

Бұдан кейін Арам сарыны «әке», «көке» деп сөйлете алмайтынымды

мен жақсы білем. Торығып сыртқа шықтым. Дөңгеленіп толысқан ай беті күп-күрең, талаурап кеткен. Қара өрт ішінде шымырлап қайнап жатқан секілді әлдене.

– Апыр-ай, Сапаржанбысың, шырағым? Бір сұмдыққа көрінбесе жарар еді, ай жарықтық тұтылып тұр ғой, – деп бір кемпір күбірлеп өтті.

Денем мұздады. Баяғы бір шоң желке сұрақ тағы алдымнан көлденеңдей қалды: енді не істемекпін?

Атқораның алдында қарандап біреу жүр. Даусынан таныдым. Нәуан. Жүгіріп қасына бардым да:

– Иланыңыз, Нәуке, тақтайды мен ұрлаған жоқпын. Имандай сырым, адалмын. Өзім жокта біреулер кеп түсіріп кетіпті, – дей бердім.

Асығып, аптығып тұрғандығымнан ба, Нәуан күлген секілді болды.

– Тақтайың не? Қайдағы тақтай?

Көңілім орнығайын деді. Мен енді болған оқиғаны басынан бастап баяндадым.

Нәуан ықыласымен үнсіз тыңдады да:

– Жарайды, бір жөні болар. Қорықпай-ақ қой. Мелдес түсіртсе тана қоймас. Сұрастырармыз. Анық-қанығына жетерміз, – деді.

Нәукеңнің осы бір жұмсақ жауабын малданып үйге келдім. Келсем, есік алдында үюлі жатқан тақтайларды қарап, құрылыс бригадасының бір-екі адамдары жүр.

– Ие, бұл жоғалған біздің тақтайлар, – дейді біріне бірі.

Мені көріп бірі қасыма келді:

– Сапар-ау, айдың, күннің аманында бұл не қылғаның? Тақтай ұрлады деген не сұмдық мұғалім басыңа! Одан да қайыр сұрап, ел ақтап кеткеніңнің өзі тыныш емес пе еді?!

Мен үндей алмаймын. Ызаға булығып үйге кірдім. Ұрынарға қара таба алмағаным ба, апамды кінәлаймын.

– Үйде отырып, кімдердің кеп түсіріп кеткенін де білмейміз, қайтып ел санатына қосыла аламыз осы!

Бәрінен де бейхабар апам байғұс аң-таң.

– О не боп қалды?

– Тақтайды кім түсірді, ие жоқ. Маған өзің ұрлап алып отырсың деп бәле жауып жатыр.

– Не дейді? Әлгі Арам сары қайда?

– Арам сары ештеңені де білмейді. – Апам күмілжіп қалды.

– Қайдан білейін, бір-екеу дабырласып сөйлесіп кеп арбаларын қораға тақап қойып түсіріп жатты. Тіпті шаруам да болған жоқ. Әлгі Арам сары жіберген шығар деп, өз ісімен айналыса бердім.

Ен далада еркін жүріп, үйреніп қалған қазақшылық-аңқаулық-ай десеңші! Кулық-сұмдық дегенмен қайдан ауылдас қонсын! Дегенмен кесімді бір байлам жасап: «Мұның бәрін Мелдес жасаттырып отыр» деуге көңілім тағы дауалай алмайды. «Қайтіп ол мұндай пасықтыққа бара қойды? Әлде бір жаңсақтық жоқ па екен бұл жерде?» – деймін толғанып.

Көреп таң көзбен атты. Не болып жатыр екен деймін бе, тұра салып

кеңсе жаққа бардым. Ойда жоқта қарсы алдымнан Бақат шыға келді. Телпегі бұрынғыдан да үлкейіп, өзі бұрынғыдан да кішірейіп кеткен секілді.

– Ә, бала, бұрынғы кінәларың аздай, енді ұрлық жасауға кірістің бе? Тұра тұр, – деді көзін ойнақтатып.

– Мен ұрлық жасағаным жоқ.

– Енді кім? Сен болмағанда, мен бе енді? Тақтайды қайдан алдың? – Дауысы сондай қатаң. Беті сондай жаман. Енді бірдеме десем, ушықтырып алар түрім бар. Түсіндірем дегенмен, илана қояр ол жоқ. Үндемегенді жөн көрем. Бірақ онымен де ештеңе ұтпадым. Өкіл бел алып кетті.

– Үндемейсің, ә? Үндеттіремін әлі мен сені! – Бақат одан арғы сөзді артық санады ғой деймін, кілт бұрылып кеңсеге кірді.

Шын қатерді мен енді сезгендеймін. Дүние тынысы тарылып, айналам қусырылып келе жатқан секілді. Қазылып, таусылып қалдым.

Өстіп жаның күйзеліп, қысылған кезінде «»суға кеткен тал қармайдының» кері ме, Нәуанның кешегі «бір жөні болар» дегені есіме түсті. Енді соны іздеймін. Жүгіріп үйіне барсам, далаға, егін басына кетіп қалыпты, жаяулап-жалпылап егін басына барсам, басқа бір жолмен ауылға кетіп қалыпты. Апырай, жол дегенің неткен көп еді! Дүниеде бір-ақ жол неге болмайды екен осы? Адамдар сонда адаспас еді ғой. Бірін-бірі өстіп іздей қалса, жолығыса алмай шарқ ұрып қиналмаған да болар еді. Мына мен секілді, жоқ жерден бәлеге тап болып, күйзелмес те еді. Әттең, не керек... Жазған құлда шаршау бар ма, тағы да жаяулап ауылға келдім. Әйтеуір уақытымен келіппін, аудан басына жүргелі жатқан үстінен шықтым. Бір жақсысы, қабағы жазық, жүзі жылы екен. Көңілге сонысы тоқ.

– Сені тақтай ұрлады деп жазғыра алмаймын, Сапар. Сенбеймін ондай сөзге, – деді Нәуан жұмсақ сөйлеп. – Сондай-ақ Мелдесті де жазғыра алмаймын. Оған да көзім жетпейді. Олай дейтінім, тақтайды біз алыстан тасып әкеп жатырмыз. Колхоздың өз жыртығын бүтіндемей тұрып, Мелдестің маған түк деместен, шешене кездескенде айтқан «көрермізден» басқа мырзалық жасауы мүмкін емес. Меніңше, мұнда бір жаңсақтық бар ма деймін: колхоз мүлкіне арам қолын сұққан біреулер сенің үйіңнің қасынан өте бергенде әлденеден қысылған да, аударал салған. Әйтпесе ұзыннан өші, қысқадан кегі жоқ Мелдес ағаң не себепті ондай іске барады? Сені жыққанда не мұратқа жетеді? Ойланшы өзің. Мүмкін емес.

Нәуан көңіл пернесін дәп басты білем:

– Өзім де солай ойлаймын, – деп салдым. Нәуан сөзін жалғай берді.

– Олай болса, милициядан кісі шақыртып, шу көтерудің қажеті жоқ. Өкілге мен осы пікірді айтам.

Бұл сөзге де мен құлақ асып тұрмын.

– Жөн сөз.

– Жөн сөзің жөн сөз-ау, бірақ мұнымен іс бітпейді, Сапар. Сен

мұғалімсің. Ал ел ішінде «ұры мұғалім» атанған да жаман. Мешкей деген жақсы емес. Тілімді алсаң, қоныс аудар. Басқа ауданға көш. Не болмаса, осы ауданның алысырақ бір колхозына сұран. Әйтеуір бұл жерде қалма енді.

Нәуан осыны айтты да жүріп кетті. Мен көшеде ойланып қалдым. «Әйтпесе ұзыннан өші, қысқадан кегі жоқ Мелдес ағаң не себепті ондай іске барады?» – деген сөз құлағымда тұр. Ие, баруға тиісті емес. Бармайды.

Осы бір тоқтам тағы да мені колхоз кеңсесіне жетелеп әкелді. Қарғаш орны бос тұр. Столының үстіндегі шыныдан жұқалаң шаң көрінеді. Арам сары жалғыз. Баяғы қалпы. Төмен қарап отыр. Сықырлап есік ашылғанда көзінің астымен бір қараған еді, содан кейін үнсіз қалды. Қарғаш столына кеп отырдым. Кіріп келгенде жалтырап таза тұрсын деймін бе, неге екенін қайдам, жеңіммен орап шынысын сүрттім. Арам сарыда дыбыс жоқ. Ұшы майлы аяқтанып бітетін жалпақ табан қаламұштың қағаз бетіндегі жорға сырылы ғана естіледі. Әңгімені неден бастаймын? Не айтпақпын? Білмеймін тіпті. Тілім сөйлеуге келмейтін секілді. Дауыстан да айырылғандаймын. Кенет «Қарғаштың да кетіп қалғанын көрмейсің бе! Ол болса, қалай десең де «Сапар кінәлі емес бұл жерде» деп кесіп айтар еді» – деп ойлаймын. Күнді санаймын. Бүгін бесінші күн. Ертеңдер келіп қалуға тиісті.

Арам сары маңдай сызықтарын жиырып, сәл қабағын түйді. Бір сәт ойлана отырып қалды. Содан кейін қайта еңкейе беріп жүндес келген жуантық саусақтарын шот тастарын бойлатып жүгірте жөнелді. Менің ұзақ күтіп отырғаным қаперіне кіретін секілді емес мүлде. Тіпті менің дүниеде бар, жоғымның түк мағынасы жоқ па деймін ол үшін. Ертең мен сотталып кеттім. Жә болмаса, осы бір әділетсіздікке төзе алмай жарық дүниемен хош айтыстым, бәрібір ана жүрек селт етпейтін, ана шот тастарын қуалап отырған жүндес қол қалтырамайтын секілді. Арам сары осы бір сарғылт, жайбарақат қалпында қала беретіндей.

Жүрегім тулай соқты. «Неге осындайсың, Мелдес? Не жазығым бар еді бірауызсөзіңе зарететін? «Өкпеге қиса да, өлімге қимайды» демеуші ме еді атамыз қазақ? Менің туғанымды көрдің ғой. Бәлкім, шыр етіп жерге түскенімде інғалаған даусымды бірінші болып естігендердің бірі де шығарсың?! Сонда дәл мына қазіргі мен секілді жас тілеулі балаң жігіт емес пе едің? Үмітің бар еді, отың бар еді. Махаббатың бар еді кеуденде, арманың бар еді ғой алыстан іздеген. Ие, шілдеханамда да болдың ғой. Кезегің келіп жұрт қоймаған соң бір-екі ауыз өлең де айтқансың менің қошеметіме. Сол кезінді есіңе неге алмайсың осы бір сәтте? Тіпті сені жазғырмаймын. Бәлкім, адал да боларсың. Нәуан айтқандай, бұл бір жаңсақтық шығар. Сонда да мынадай менің жаным қыл үстінде тұрған осынау бір шақта жан дүниемді түсініп, «ие, мен жіберткем» – дей салсаң, жас тілеулі бір пендені апаттан сақтап қалмас па едің! Ағалығың қайда сүрінгенде жол көрсетер?

Арам сары тағы қабағын түйді. Түрегелді де артына кілт бұрылып, шкафты ашты. Маған жауырынын беріп, әлдебір папканы ұзақ тұрып

актарды. Ең болмаса, «неге келдің?» деп болса да тіл қатар түрі жоқ. Шыдамым таусылды. Ұзақ сықырлатып есікті соза аштым. Арам сары сонда да селт етпеді. Сол жонын берген қалпы қала берді...

Ендігі тірек – жалғыз Қарғаш.

15

Мектепте, шағын ғана мұғалімдер бөлмесінде отырмыз. Кеш түсіп, төңірегіміз ала көлеңке тартып келеді. Шынжырына екі кірпішті қосақтай байлап қойған ескі қабырға сағаты дағдысынан тез, шықылдай соғып, шолтаң-шолтаң етеді. Бірақ уақыт жылжымай тұрып қалған секілді. Жүрегім лүпіл қағып, асыға күтем. Жоқ, күтпеймін, уақыт осылай тынып қалса екен деймін. Зағыфыран апайда да өзгеріс бар. Аралата, сирегірек күліп, салқындау отыр. Тамаша бұрышта тұрған глобусты айналдырып әуре. Қодар рөлінде ойнайтын Қайыржан, неге екенін кім білсін, «Сары аурудан сауығу бар ма еді, кетермін де Сарыарқаны сандалып!» – деп күрсініп қойды. Ұстараның жүзінде отырғаным сондай, бұл сөз де шаншудай қадалып жатыр.

Есік алдында аяқ дыбысы естілді. Басқалардан артығырақ елеңдеп отырғандығымнан ба, бойымды электр тогі соғып өткендей болды: «Ал, келді. Ашылды бәрі де!» Жұрт шуласып есікке қадалды: «Келе жатыр!».

Жоқ, келе жатпапты. «Спектакль қояды» деп сыртта дүрліккен балалардың бірі болып шықты. Өксігін тыя алмаған балаша, мен бөліп-бөліп күрсініп қойдым.

– Мынау жұмыр жер болып, осылай зырқырап айналып тұрса, жер үстіндегілер сыпырылып түсіп қалмай қалайша жүреді екен? – деп Тамаша ернін сылп еткізді.

Әрқайсымыздың шеше алмай жатқан әр қилы сырымыз бар.

Зағаң сылқылдап ұзақ күлді. Тамашаның аңғал сұрағына мәз бе десем, мүлде олай емес.

– Бұл шіркінге не болды? Әлгі жіберген баламыздың өзінен айырылып қалдық-ау, – деп, дем ала алмай буына күледі.

Ай, Зағыфыран апай-ай, жаның нәрестедей таза болса да, мінезін оғаш, қызық бір жансың-ау. «Ол шіркіннің келмеуінде» сонша буынып күлетіндей не бар еді? Әлде аудан орталығындағы оқиғаны естідің бе екен? Тынышсызбын.

Күткеніміз – Қарғаш. Өнеугі жаңбырлы күннен бері мен оны көргенім жоқ. Күн сайын осылай мектепке жиналамыз. Күн сайын өстіп күтеміз. Босқа күтеміз. Үш күн өтті... төрт күн өтті... Келмейді. Бүгін де жиналып, тосып отырмыз. Өзінен де, жіберген баладан да хабар жоқ.

«Бұл шіркінге не болды?» – деп жұрт аң-таң. Қарғаш қылығы оларға терең жұмбақ. Оларға жұмбақ болғанымен, маған аян. Сол сыр-жұмбақ барша жұртқа пәш болса, құрыдым ғой онда. Жұрт көзіне қалай көрінем? Кезенген мылтықтың аузына қарсы жүргендей, күнде мектепке құр сұлдерім келеді. Қашанға дейін өстіп бітеу жараға ұқсап

жүре бермекпін. Келсе екен тезірек деймін. Өлетін баланың молаға қарай жүгіретін әдегі емес пе, көрсем деп аңсаймын. Әлдебір тал қармағандай, «өкпеге қиса да, өлімге қия қоймайтын шығар» деп, жоқты медеу тұтып, жұбаныш табам ондайда. Сөйтем де оқыс шошынып, айнып қалам. Ал келді? Ал жұрт болып «саған не болды?» деп жан-жақтан анталап сұрақты жаудыртты кеп? Сонда Қарғаш тұрып: «Оны мына Сапар біледі. Осыдан сұрандар!» – десе, не деймін? Жок, жүрегім дауаламайды. Көңіл күйімді, жан күйзелісін түсінер Қарғаш жоқ секілді енді. Өңі салқын, тіл қатпайды. Қарсы келе жатсам, бұрылып кетеді. Соңынан жүрсем, қайырылмайды.

Ет қызуымен бірдемені бүлдіріп тастап, артынан бетіңнен басып өлгенше өкінетін бір кезің болмай ма. Тап сондай бір халдемін. Қарғашты ренжіткенім қақ. Қатты ренжіттім. Не жаза қолданса да обалым жоқ. Рауа. Жаман ойға қалай бардым? Күнәдан пәк, асыл Қарғашты жаман атқа қалай қидым десеңші?! Ал арбада қатар отырды... Ал тіпті қатар жатты... Ар жағында көңілі таза болған соң, онда тұрған не бар еді? Қорап тар болған соң, қатар отырмағанда не істейді? Үй біреу болған соң бір бөлмеде жатпағанда қайтеді? «Осының көңіліне күдік келер-ау» деп, мені ғана ойлап, қалайша басқа үйге кетіп қалмақшы? Арам сарының алдында қолынан ұстап, «Жүр, кетеміз!» деп тарттым-ау, масқара-ай.

Осындай мазасыз бір ойлар жанымды жегідей жеп азаптайды. «Қол жетпес қияда тұрған алтын басыңды төменде деп ұғынып, дөрекі мінез көрсеттім. «Кешір, жаным!» – дегім келеді. Бірақ соған жағдай жоқ. Талай рет талай ғасырдың сенімді серігі болып келе жатқан кәрі қаламды алдым қолыма. Талай рет көңілімдегі асыл есімді «жаным Қарғаш!» – деп қағазға да түсірдім. Бірақ айтайын дегенім бұл емес сияқты. Ұнамайды өзіме, жүректе лаулап жанған от қағазға түскенде су сінді шаладай қарауытып сала береді.

Қабырға сағаты шық-шық етеді. Үй іші қараңғыланып, қара қаңыл-тырлы дөңгелек пешпен мүлде астасып алды. Кішкене бөлме болса да, бір-бірімізден көз жазыса бастадық. Үй күтуші әйел кеп керосин шам жақты, ала көлеңке күңгірт қабырғаларда енді дәу-дәу көлеңкелеріміз түсіп, баяу қимылдайды.

Осы кезде Қарғашқа жұмсаған бала келіп кірді де, Зағыфыран апайға тілімдей бір қағаз ұсынды. Зағаң әуелі жүгіртіп ішінен оқып, сылқылдап тұрып күлді. Жұрт кейпінде – «Не болды?»

Зағаң маған қарады. Содан кейін басқаларды шолды.

– Оқиын ба?

Бір сұмдық барын сезген секілдімін. Тынысым тарылды. Бетіме бүрк етіп қан тепті.

– Оқы, оқымағанда ше! – деп шуласты көпшілік. Зағаңның даусы естілді:

«Сапар Қозы болса, мен Баян болып ойнамаймын. Қодар рөлін алса, қарсылығым жоқ. Қарғаш».

Аспан қақ айырылды... Үміттің бәрі талқан болды. Жұрт үрпиісіп

маған қарады. Мен төмен қараймын. «Ай, Зағыфыран апай-ай, тәжірибелі мұғалім емес пе едіңіз. Дүйім елге сүйінші сұрағандай айқайламасңыз да жарайтын еді ғой...» – дегім кеп бір тұрдым да, тағы да бір оғаштық көрсетіп алармын деп үндемедім.

– Ие, Сапар, не болды сендерге?

«Анау болды, мынау болды» деп шашылудан не пайда, шошытпайын дегендей асықпай тұрдым да, жай басып сыртқа шығып кеттім.

Тағы да қараңғы түн. Бірақ жаңбырлы түн емес, ашық, айлы, жылы түн. Дүние бозамық сәулеге оранып, бөгіп жатқандай тып-тыныш. Алыс қырқалар қарауытады. Күмістей жалтырап Есілдің ирелең арнасы көрінеді.

Жан күйзелісінің осынау бір дағдарған шағында: «Суға қарғып кетсем... Сүйетіндігімді сонымен танытсам... Ертең іздейді. Сүйегімді тауып алса, апам бастап жанашыр, туыстардың бәрі де жоқтап жылайды. Салиқа апай да жылайды. «Неге ғана бүйттім екен!» деп өкініп Қарғаш та жылайды. «Өшімді өстіп алсам...» – деген сұп-суық бір ойдың шалығы да соғып өтті.

Кенет абалап ит үрді. Шапқан жылқы дүбірі естілді, құлын мойнына байлап жіберген қоңырау күмбірледі. Шошынып қалдым. Ал жылады, сонда не түсті? Сонда кімді мұқаттым? Бала болдым, ауылда өстім. Балаң жігіт болдым, қалада оқыдым. Ер жетсем, азамат болсам деп армандаушы ем. Сол арманның ақыры осы ит өліммен тынбақ па? Бүкіл елім болып, мемлекет болып оқытып еді, көмектесіп еді, сол көмектің қарымын осылай қайтармақпын ба? Арқам мұздады. Жоқ, бұлай ерегіспеу керек. Ақылсыз болмасаң басқа бір жол тап, Сапар!

Осы бір сәтте көптен армандасам да, табанымды тап баса алмай жүрген оқыс бір тоқтамға келдім де, адымдай басып ілгері жүрдім. Жоқ, өзенге емес, өзімнің бүгінгі бақытты болашағыма қарай жүрдім. Ақымақшылықтың бәрі де ақыл нұрынан қағыс қалған бір ғана сәтті, жалғыз ғана қабақ қағысты аңдып жүрмей ме, сол қабақ қағыста соғып өткен әзәзіл ойды өмірге деген қыршын құштарлық, болашаққа деген балғын арман жеңді. Тылсым жоқтық қараңғылығын қалқыған ай мен ашық күннің нұры, самал жел мен көк жапырақтың қыбыры, өзен шуы тұншықтырып әкетті. Өзен ұлы мұхитқа асығады. Уақыт ұлы болашақ деп соғады. Адамды да ұлы арман алға, ғажайып алыс болашаққа жетелейді...

Жүріп келем. Қолымда қаладан әкелген кішкене қол чемоданым бар. Жүріп келем. Ғажайып болашағыма бет қойып жүріп келем. Бар күдік пен қайғыдан адамын. Бойым да сондай сергек. Аяғымды да ширақ басам. Артта «кемді күн» балалық шағымды өткізген Сұлуқия қалды. Апам қалды. Бір пендеге айтқаным жоқ. Бір пенде кеткенімді білген жоқ. Жалғыз-ақ қыр асырып салған Қырғын ғана болды. «Кетпе, сәл шыдасаң, дегеніңнің бәрі де болады» дегендей, кес-кестеп алдымды орайды. Етегімнен кейін тартады. Құйрығын былғандатып үстіме секіреді.

Таң саз берді. Шығыс жақтың алқаракөк аспаны ағарып, қауыр-

сын қанат қызыл сызықтар жүгіре бастады. Жол үстіндегі моладан да астым. Онда әкем жатыр...

– Қош, әке! Жатқан жерің торқа болсын! – деймін. – Сен тірі жүрсен, мен бүйтіп кетпес пе едім, әлде қайтетін едім? Сен тірі жүрсен, Қарғаш та маған басқаша қарар ма еді, қайтер еді?!

Осыдан кейін жынды адамша сөзімді Қырғынға арнаймын:

– Саған өкпем жоқ, Қырғын. Қарғаш мені сенше түсінсе, бүйтіп ұрланып кетпеген де болар едім ғой. Амал жоқ. Ал мына хат саған аманат. Иеңе табыс ет, – деп түнімен отырып жазған хатымды қарғы бауына түсіп қалмайтындай етіп қыстырып жібердім де, аяндай бердім...

Қош бол көріскенше, туған жер!

16

«Қош» деп күдерімді үзіп айтсам да, қыстың орта шенінде Сұлуқияға тағы да қайтып оралдым. Оған да себепкер болған Қарғаш.

Мен сол кеткеннен Алматыдан барып бір-ақ шыққан болатынмын. Қазақ университетінің физика-математика факультетіне келіп түскем. Баяғы үйреншікті студенттік тұрмыс. Оқып жатырмын. Антым қатты. Бұрылып бір жаққа шығайыншы деп селт етпеймін. Оқи берем. Барар жерім – университет пен кітапхана ғана. Небір айықпас деген дерттің де шипасын салып, сауықтырып жіберер ұлы дауа – уақыттың өзі емес пе, сәнді астана, жаңа таныстар ортасы көңілімді бөліп, сергіте бастады. Соқпа дерт секілді ауық-ауық Қарғаш кеп есіме түсіп, көңілімді астан-кестен етіп кетсе де, жалғызынан айырылып, боздап қалған анам жәйі көбірек мазалайды енді. «Қайтсем де көшіріп алсам, қала сыртындағы колхоздардың біріне уақытша орналастыра тұрсам... жоқтыққа, жалаңаштыққа көнген жан ғой. Мен оқуды бітіріп шыққанша шыдар еді», – деп армандаймын.

Өстіп күндер өте берді...

Арты биіктеп барып бітетін кең аудиторияның түпкірінде отырмын. Сыртта жапалақтап ұлпа қар жауып тұр. Ұйтқымайды, қонатын құсқа немесе төмен жылжыған парашютқа ұқсап бір түрлі баяу қалықтап, дыбыссыз жауады. Бұталарына ақ соқта қар қонып, салбырап-салбырап қалған ағаштар селт етпейді. Бұл жердің табиғаты да құдды аялы алақан ана секілді, сондай бап. Өз нәрестелерін қалың мамық ақ мақтасымен соншама кербез еппен өбектеп, орап жатыр, орап жатыр. Өз ауылымның қақаған үскірігі, апталап соқса бір толастамайтын жынды бораны есіме түседі. Сұлуқияның ақ қоймалжың арасынан көріне түсіп жоғалып, көріне түсіп жоғалып кете беретін төбесін көргендей болам. Құлағыма еміс-еміс бір дауыс келеді.

«...Эйнштейн – бұл заманның асқан ұлы ғалымы. Оны XX ғасырдың Ньютоны деп бекер айтпайды. Ньютонның тартылыс заңынсыз физика, механика жоқ. Бұл заң болмаса, біз аяғымызды аттап та баса алмаған болар едік. Суда кеме де жүзе алмайды, аспанда самолет те

ұша алмайды. Жерде поезд, машина да жүре алмаған болар еді. Сол секілді, Эйнштейннің шама жайындағы қисыны да – осы дәуірдің ұлы жаналығы. Бұл қисынмен қаруланған адам баласы жүйрік ракеталарға отырып, ертең жұлдызаралық кеңістіктерді шарлайды...» Ие, шарлайды... Біреулер... айға барады. Біреулер жұлдызаралық кеңістіктерді аралайды. Ал мен болсам, дәп қазір ойша көркем Есіл жағасын, бозторғай шырылдаған кең сахара даланы, шалқар көлі мен сұлу қиясы бар Сұлуқияны шарлаймын. Сұлуқия енді қай күйде екен? Үскірік боран соға ма? Әлде аязды ашық күн астында аласа үй мұржаларынан түтінін будақтатып тірлік кешіп жатыр ма екен? Міне, менің апам да от басында отыр. Мені ойлап отыр. Көк қақпаның алдында ақтан кер байлаулы тұр. Денем шымырлады. Жоқ, байлаулы тұрған жоқ. Өтекең қарт пен Салика апай дағдылы шаруашылығымен әуре. Ал Қарғаш болса, эрине, кеңсесінде. Арам сарыға қарсы қарап отырып шот қағады. Жоқ, шот қақпайды, біздің үйге апамның қасына барып мені әңгімелейді... Әлде... жаңа жылға арнап, мен кеткен соң қойылмай қалған «Қозы Көрпеш – Баян сұлуды» дайындап жатыр ма екен? Қарғаш сөз жоқ Баян... Ал Қозы кім? Қызық бір ой жүгіріп өтті. Мелдес емес пе екен? Күліп жібердім. Қасымда отырған ақ сары қыз бүйірімнен түртіп, «не болды» дегендей, таңырқай қарады.

Осындай бір ойлармен жабығыңқырап аудиториядан шықтым. Вестибюльде әрлі-берлі сапырылысып жатқан студенттер. Кенет біреу кеп білегімнен ұстай алды. Қарасам, өзіммен бірге бір бөлмеде жатқан Мүсілім деген бала. «Мә, мынау саған келген хат», – деп бір конвертті ұстата берді. Жүрегім лүп-лүп етті. Қолым қалтырады. Алғашқы ой: «Қарғаштан болмаса игі еді!» «Қой, Қарғаш хат жаза ма, апамнан болар. Мені апамнан басқа кім іздейтін еді!»

Конверттің төменгі жағына үңілем. О керемет! Нанайын ба, нанбайын ба өз көзіме?! Соншалықты ыстық, таныс қол – «Өтеге...» депті де, ар жағын иректете салыпты. Қолым қалтырады.

«Егер көңілің баяғыдай болса, тез арада келіп кет... Қарғаш», – деген бір-ақ ауыз сөзді оқимын.

Далаға шықтым. Жапалақтап қар жауып тұр. Жауып тұрған жоқ, тіпті бұрқырап төгіліп тұр. Көшелер де, үйлер де, ағаштар да аппақ. Үп еткен жел жоқ. Жүріп келем. Жоқ, жүріп келе жатқам жоқ, зулап келем. Қарғаштан хат келген соң тұра алам ба, он күнге рұқсат алып, бүкіл Сібірді орағытып поезбен заулап келем. Жатсам-тұрсам да ойлайтыным біреу-ақ: «Ақылсыз қыз емес қой Қарғаш. Ойланған шығар мен кеткен соң. Түсінген шығар сүйетінімді. Сағынған шығар сүйтіп».

Осы бір оймен асыға арпалысып, бесінші күн дегенде Сұлуқияның өкпе тұсындағы бір кішкене станциядап кеп түстім.

Тағы да жүріп келем. Аралатпа шоқ-шоқ ағаштары бар жалпақ қарлы даламен жүріп келем. Күн бақан бойы көтеріле беріп қайта батады. Біз де бақан бойындай ғана жер жүріп қоналқалық жер іздейміз. Бірақ өгіз керуеннің жүрісі бейне бір көрген түс секілді, өнбейді. Қар жамылған жалпақ даланың сонау көк жиегінің арғы астында менің Сұлуқиям бар.

Онда шығып-кіріп, жол қарап, келуімді асыға күтіп Қарғашым отыр. Көңілім сонда. Алдақашан барып қауышқан күткен жарыммен, жете алмай келе жатқан құр денем, сұлдерім ғана.

Өгіз керуеннің жолағасы тәмпіш мұрын Қамал деген қара. Көрші колхоздан. Көп сөйлемейді. Бишігін үйіріп «а, былай, өк!» деп ақырып қояды да отыра береді. Сонда да мен еріксіз сөзге тартам.

– Ауылдарың аман ба? – деймін орағытып.

– Дін аман, – дейді Қамал келтесінен.

– Біздің ауыл ше?

– Дін аман...

– Колхоз басшылары өзгерген жоқ па?

– Дін өзгерген жоқ...

«Қарғаш қайда?» – деген сөз тіл ұшына үйіріледі де:

– Ал басбух Мелдес ағай ше? – деп сұраймын. Сол кезде ол арттағы шаналыларға:

– Әй, таяса отырындар. Күн райы жақсы емес, қоналқалық жерге ертерек барып орналасайық! – деп дауыстайды да, маған қарап, – дін аман, – деп қояды.

Осы бір «дін аманды» малданумен, төртінші күні түн ортасы ауа бергенде тоғыз тәулікті артқа тастап, Сұлукия қотанына да сықырлап келіп кірдік-ау әйтеуір.

Көзім әуелі Өтекеңнің көк қақпасына түсті. Жабық тұр. Терезелері де қараңғы. Жатып қалған. Айнала тым-тырыс. Ақырын ғана ысқырып, «Қырғын!» – деп шақырам. Бұрын жердің түбінде жатса да, қарғып шығып, құйрығын былғандатып келіп кеудеме асылатын Қырғыннан да бір белгі жоқ. Қайда жүр екен. Әлде... Ойымды өз үйім бөлді. Терезеден сықсима шам көрінеді. Апам байғұс жатпаған. Баласының келе жатқанын іштей сезіп, әдейі ұйықтамай, күтіп отырған ғой деймін.

Еппен басып кіріп келе жатырмын. Пеш алдында бүктүсіп киімшен біреу жатыр.

– Бұл қайсың-ай? – деп басын көтерді апам. Өзімнің аялы алақан жан анам. – Құдай-ау, Сапаржанбысың? Келдің бе жаным? – деп түрегеп кеп мандайымнан сүйді. Даусы қалтыраңқырап шықты. Бірақ буынын бекітіп, босаған көңілін сездірмеуге тырысады. Сондай аяп кеттім. «Қайда жүрсем де, енді сені қалдырмаспын» – деймін ішімнен.

– Біржола келдің бе? – деп сұрады апам.

– Жоқ, апа, саған келдім. Сені көшіріп әкетейін деп келдім.

– Осы қыс ішінде ме?

– Қыс ішінде... – Апам үндемеді.

– Апа, ауыл-үй аман ба?

– Аман, – деп, апам да Қамалға ұқсап жауапты келте қайырды.

– Колхоз белсенділері өзгерген жоқ па?

– Жүр ғой бәрі де осында.

– Көрші-қолаң ше? – дедім қысылыңқырап.

– Аман болмайтын не ғыпты?! Аман...

– Қарғаш үйінде ме? – деп сұрадым аса бір өлермендікпен не болса ол болсын деп енді.

– Екі-үш күннен бері көрінбейді. «Арам сары әйелі өлген біреуге шығарып жіберіпті», – деп жұрт шулап жүр ғой. «Жел сокпаса, шөп басы қимылдай ма», рас па деймін.

Төбемнен жай түскендей, тілім байланып, отырып қалдым. «Тоңып келдің ғой, шәй қояйын», – деген апам сөзіне де мән бергем жоқ. «Келіп кеті не? Күйеуге тиіп кеткені қалай? Хат жазғаннан кейін жарты айға шыдай алмайтындай не сұмдық болды екен?»

Осы кезде сықырлап есік ашылды. Дауыс қылып Салика апай келді:

– Сапаржан-ау, қарағым, нендей күйге тап болдым, жаным. Ойында түк жоқ секілді еді. Қалай кеткенін де білмей, аңырап қалдым ғой. Қарғашымнан айырылып... Жұртқа не бетімді айтам?... – деп үйді күнірентіп барып сәл саябырлады да, енді үнсіз егіліп жылай бастады. – Соңғы күндері сені есіне жиі алып, «Хат салуды да білмейді. Ауылдағы бізді не қылсын!» – деп жүріп еді. Сапаржан-ай, қайда кете қалып-ен? Сен болғанда мұндай күйге душар болмайтын едім ғой мен бейбақ...

Ештеңе дей алмай, үнсіз отырмын. Не демекпін? Жұбаныш боларлық не сөз бар? Есімнен адастым ғой деймін, кенет:

– Қырғын қайда? – деп сұрадым.

Салика апай тағы боздады. Қалтасынан жыртылған бір қағазды шығарып жатыр.

– Қарғашымнан айырылып қалған күннің ертеңіне көлденең бір жүргіншілер келіп атып кетіпті. Қарғы бауын алайын деп барсам, мойнында тұмар секілді мына бір қағаз жүр. Бұл немене екен деп қалтама сала салып едім. Қырғын дегенге есіме түсіп жатыр. Мә, көрші, Сапаржан!

Ұзынынан қақ айырылған қағазды қолыма алып, жымдастырып қарасам, баяғы өз жазуым. Басындағы «Қарғаш!» деген сөз дәл ортасынан айырылып, «Қары» бір жағына, «ғашы» екінші жағына кетіпті. Бұдан төрт ай бұрын осы бір кішкене үйде тебірене отырып түнімен жазған өз хатымды енді өзім оқып жатырмын.

«Туған ауылым – Сұлуқияға сен деп келмеп ем. Бірақ келгеннен кейін сен деп қана тірлік кештім. Сен деп қырларды кездім. Сен деп Есілдің тоғайын араладым. Сен деп қуандым да, сен деп қамықтым. Мына жайнаған дүниенің сенсіз түк сәні жоқ болды. Сен болмасаң, мен үшін жарқырап күн де шықпайтын секілді. Жайқалып гүл де шешегін жармайтын секілді. Сылдырап аққан өзенде де түк мағына жоқ еді. Қарғашжан, соны сен түсіне алмадың. Бағалай алмадың. Көзіңді алыс бір қияға қададың ба, әйтеуір, аяғыңның астында жатқан мен сорлыны аттап жүре бердің. Қашанға дейін шыдаймын, мен де әйтеуір жылы шектің иесімін ғой. Жеткен жерім осы болды. Түк өкпем жоқ. Кінә – қияға көтеріле алмаған өзімде. Қайда бармайын, қай жерлерде жүрмейін, әманда бақытты болуыңды тілермін. Қош, Қарғаш!» – деп жазыппын.

Бір түрлі жан дүнием езіліп, көзіме мөлтендеп жас кеп қалды. Екі қарияға сездірмейін деп бекінген, қайратыма мінген болам. Бірақ

өзегімді тілгілер өкінішім бар: сонда әманда жылы жүзін танытып жүретін осы Салиқа апайға келіп неге айтпадым екен сырымды. Иттің мойнына хат байлаған не балалық? Сенімді деген біреуге неге бермедім екен десеңші? Қарғаш оқитын еді сонда. Түсінетін еді мені. Екеуіміздің тағдырымыз да басқаша шешілетін еді ғой, әттең, не керек...

Осы бір өкінішпен қабаттасып манағы бір сұрақ тағы да кеп көлеңдей береді:

Бір жарты ай күте алмайтындай не болды, Қарғаш, саған?

Бірақ мен уақыттың тығыздылығынан бұл жұмбақтың сырын шеше алмай кеттім. Өлсек те, енді бірге болайық деп, апам екеуіміз келесі күні ауыл-үймен қош айтыстық та, аттанып отырдық...

17

...Алдымда менің жол жатыр. Бұралаң-бұлтарысы көп өмір жолы. Талай жылдар өтті, жүріп келем, жүріп келем. Өріне шығып сүйінген, ойына түсіп күйінген де күндерім бар. Сонда да жүріп келем. Адал жүріп келем. Ойға алған көп дүниені тындырғандаймыз, биік мұраттың біраз биігіне көтерілгендейміз. Көкжиек кең, жол шеті құбылып, ұзара түскен. Қол жетпес арманша шалғайға шақыратын секілді. Бірақ бір кереметі елегзімейтінге ұқсаймын. Күн болса, ұстараның жүзінен ауып, еңістеп барады. Самай шашты қырау шалды. Бұрынғы алабұртқан асау көңіл тоқтасқан секілді. Жүріс-тұрысқа баяулық, ұйқыға әдемі сергектік кірді...

Жоқ, елегзімеймін дегенім бекер. Елегзиді екенмін. Он сегіз жастың албырттығымен емес, қырық жастың сабырлы салмағымен елегзімін.

Міне, тереземнің алдында гүл жайқалып тұр. Одан әрі көк жапырақты орман, биік үйлердің шатырлары көрінеді. Назарымды сәл биікке салам. Шығыстан батысқа қарай сұлай созылып ақ басты тау жоталары жатыр. Геология үшін жас та, адамзат үшін соншама кәрі тау. Кәрі Алатау. Қар басқан шың-шоқылары шашырай шығып келе жатқан күн нұрына малынып, құбылады. Жоқ, құбылмайды. Құбылады десек, ол біздің көңіл күйіміз бен көз жанарымыздың ғана жемісі. Тау құбылмайды. Дүниеде болып жатқан ұлы өзгерістердің бәрінен де бейхабар, салғырт сұлап жата береді де, бір күні баяғының алыбынша ұйқысыраған болып арқасын қозғап-қозғап қояды. Неге өйтеді?

Табиғат, сен қызықсың. Күдірет, кереметтерің сондайлық көп-ақ. Сан мыңдаған жылдардан бері ұдайы толысып, ұдайы кемеңгерленіп келе жатқан ақыл-ойға бой бермей, таптырмай жатқан жұмбақ сырларын бар әлі де.

Күн сайын мың түрлі сұрақ келіп туады. Мың түрлі шешімін іздеп әуре боласың. Бәрі де елегзітеді сені.

Радио тыңдайсың. Қатпар-қатпар замандардан сыр шертетін кітап қоймаларын сүзесің. Күнделікті газет-журналдарды қарайсың. Соның бәрінен де сырлар ұққың келеді. Елегзисің. Әманда келем деген біреуді күтіп отырған адамша елегзисің.

Міне, демалыс күні...

Тау жақ балкон ашық тұр. Ертеңгі самалмен хош иістер аңқып, бөлмеңді толтырады. Үлкен көшелермен машиналар зулап өтіп жатыр. Біз өкшелерін, жай өкшелерін тротуарға қадай басып, адамдар ағылады. Әртінірек бір үйден музыка даусы естіледі. Жастарға болмаса, біз құралпылардың құлағына түрпідей тиетін дірілдек, шуылдақ джаз музыкасы.

Түннің бір уағында сәл ғана көз шырымын алып, ұйқыдан ерте оянатын мазасыз, шулы қала тірлік қаракетінде.

Елегізіп отырмын. Үлкен қызым хор үйірмесі жұмыс істейді деп пионер сарайына кетті. Ұлым стадионда. Футбол жарысына қатынаспақ. Кенже қызым мен жамағатым жаңа қойылған бір балетке барғалы жатыр. Үйде қалатындар баяғы апам екеуміз ғана. Табиғат қартайса, сарғаяды. Ал адам қартайса, ақшыл тартады. Апам сондай. Кимешегі де, өңі де, шашы да мол ағарып келеді. Бірақ баяғыдай жалғыз емес. Бір үйлі жанның үйелмен ұйтқысы. От басының сәні. Ол кісі де елегзиді. Ол кісінің де арманының көкжиегі кеңейе түскен. Бір кезде мені – Сапаржанымды жеткерсем екен деп армандады. Ал мен жеткен кезде немере сүйсем деп тіледі. Онысы да орындалды. Енді осы бір белестегі мұрат-мақсаты – шөбересін көру. Оған да алыс қалмаған секілді. Сөйтіп, апам да белестен белеске асып, арманнан арманға ауысып келеді. Немере-шөбереге құштар. Күннің көзіне, самал желге құштар. Тірлікке құштар.

Есік қоңырауы соғылды. Ол әрине, почташы қыз. Күнделікті хат-хабар, газет-журналдарды әкеле жатыр...

Терезе алдында жұмсақ кресло бар. Соған кеп отырам да, қыз алып келген дүниелерге үңілем.

Мына бір хат Москвадан екен. Жаздың орта шенінде бейбітшілікті жақтайтын физиктердің халықаралық жиыны болмақ, соны хабарлайды. Дұрыс, уақытында келген хат. Соғыстың халық басына не кесепат әкелгенін ол кезде есіміз кіріп қалған біздер жақсы білеміз. Дайындалуым керек. Сөйлеуім керек. Аналар немересін, ақ шашты әжелер шөбересін сүюге тиісті...

Ал мына бірін Оңтүстік Қазақстандағы бір орта мектептің физикамен шұғылданып жүрген оқушылары жазыпты. Кел деп шақырады. Физика қазақ даласына кенжелеп еніп келе жатқан ғылым. Бару керек болар. Жас физиктермен кездескен жөн. Қазақтың да өз Эйнштейні болуға тиісті ғой...

Газеттерді қараймын. Жер-жерден берілген қысқа хабарларды шолам. Кенет жексенбі күннің тыныштығына ойысқан жан дүнием дір етті. Ұлы уақыт ұлы дауасын тауып, ұмыттырып бара жатқан өткен күндерімнің бір көрінісін көргендеймін.

«Сұлу Есіл өзгерді енді. «Сұлуқия» совхозы тұсынан бөгеу салынып, шалқыған жаңа теңіз пайда болады. Алыстағы тың совхоздарына құбырлар тартылады. Қалың ел, сөйтіп, келешекте ауыз суды Есілден алмақшы» – дегенді оқимын.

Сұлуқия! Ие, ұзын аққан Есілдің бойында Сұлуқия атты әдемі бір жер бар еді. Мына терезе алдында жұмсақ креслода ертеңгі хат-хабарды қарап отырған жігіт ағасының сол жерде ыстық балалық шағы өткен. Асыл жер! Сенде нәресте көңілінің тазалық-тұнығын қалдырды ол. Сәби күлкісі мен көзінің жасын қалдырды. Қуанышын қалдырды. Күйінішін қалдырды. Тау өзеніндей дүрліге тұтанып, өзегін өртеген алғашқы махаббат, сәтсіз махаббатын қалдырды...

Сұлуқия неткен сұлу жер едің! Сенің күнің басқаша шығып, басқаша бататын еді. Самалың да басқаша желпіп, бораның да басқаша соғатын. Тоғайларың да басқаша бүрлеп, басқаша көгеретін. Көкегің де басқаша шақыратын. Осы бір тұста Есіл де өзгеше кемел толқып, бұйралана ағушы еді. Көшендегі қияң да басқаша, ешбір жерге ұқсамайтын. Ондай жер жоқ еді әлемде. Сондағы қара домалақ ынжық бала қазір ғылымның қиын асуларына бет қойды. Есейді, толысты. Ал, Сұлуқия, сен ше? Өзгердің бе? Өзгерсең, қалай өзгердің екен? Бір кезде өзегімді өртеп, ақыл-ойымды баурап, бағындырып алған сұлу Қарғаш, сен қайдасың? Не күйде жүр екенсің?

Бойымды ыстық бір сағыныштың оты биледі. Бір кезде шешем келін боп түскен, әкем күйеу бала болып барған, бір кезде өзім де бір бала болып асыр салған жерім – Сұлуқияны көргенше асықтым...

18

...Туған жерге бет қойып жүріп келем. Өзен де ирелендеп жүріп келе жатыр. Міне, мына қырдың астында шалқар көл бар. Одан әрірек жан-жақтан кеп тоғысқан төрт көшенің маңдайы секілденіп Сұлуқия тұр. Жүріп келем. Көріп келем... Қырқаға да шықтым. Ақ шағала құйылып ойнай бастады, өйткені төменде айдын көл жатыр. Сұлуқия көлі. Енді-енді көтеріле бастаған қоңыр желмен ақжал сабынданып, күреңіте қарсы алғандай... Жоқ. Қателестік ғой деймін. Бұл мүлде Сұлуқия емес. Басқа жер. Көлдің Есіл жақ дөңінде қабат-қабат, биік-биік тас үйлер жапырлайды. Су тартқыш, мұнара, электр сымы тартылған биік бағаналар көрінеді. Кәдуілгі қала дерсің. «Есілдің бұл тұсында қандай қала бар еді?» – деп таңданам.

– Міне, сағынған Сұлуқияңызға да келіп қалдық, – дейді шофер бала көңілденіп.

– Сұлуқия?

Ие, бұл Сұлуқия екен. Өзгерген, жаңарған, бір аттап биігірек жерге барып жаңа қоныс тепкен жаңа мекен, жаңа ауыл. Қуанам. Әр бұтасына дейін өзіме таныс, көзіме ыстық туған ауылымның бейтаныс кейпін көріп қуанам. Сөйте тұра бұрынғы ауыл қайда деймін, көрсем деп аңсаймын.

Міне, мынау баяғы өзіміз еліктей секіріп төбесінде ойнайтын жар-тас – Сұлуқия. Бұрын жердің нақ кіндігі сияктанып, ауыл ортасында биіктеп тұрушы еді. Енді ауылдың Есіл жақ шетінде жетімсіреп қалған. Мен өсіп кеттім бе, әлде совхоз орталығындағы екі қабат, үш

қабат үйлер көзді тарта ма, әйтеуір боран-шашынды жел өкпегінде күн жеп, мүжіле-мүжіле аласарып кеткен секілді. Осы Сұлуқияның Есіл жақ бетінде бір кезде мен оқыған мектебім болушы еді. Оны да танымай қалғандаймын. Терезелері алқам-салқам. Тозығы жетіп, топсасы қайырылған сыртқы есігі жабылмайды. Толассыз соққан желмен шайқақтап шиқылдайды.

– Бұл бұрынғы мектеп қой. Танып тұрған боларсыз? – дейді шофер бала. – Жуырда бұзылып, түзік бөренелері теріп алынбақ. Келер жылы су басады бұл жерді.

Тағы ілгері жүрем. Төмпе-төмпе жұрттарды көрем. Танып тұрмын. Бұл Өтекең үйінің жұрты. Есіме түседі, бір кезде бастанғы жасап, «Ауған хан мен Қалған хан» ойнаған түні мына бір жерде сары самауырлар гүжілдеген. Мен, міне, былай тұрып өз өмірімде тұңғыш рет қыз мандайынан сүйгем... Беті ашылмаған жас уыз сол бір оқыс мінезімнен қысылып, сәл төмен қарап тұрып қалған еді. Мен сонда дүрсілдей соққан жүрегінің дыбысын естігем. Жүрегіммен, бар болмысыммен естігем...

– Бұл ненің өтеуі? – деп еді ол бұйығы күліп. Сондай қасиетті жұрт бұл мен үшін. Шофер бала айтпаса да сезіп тұрмын, ертең бұл жерлерде де ақ көбік атып, асау жон толқындар ойнайды. Алыс арман, қиялдарымның мекені, меруерттей мөлдір көз жасым мен меруерттей мөлдір көңіл күйлерімнің, қуаныш-шаттықтарымның мекені. Жүрген жерлерім, күлген жерлерім – бәрі де енді су астына кетеді. Қайғырып тұрғаным жоқ, қуанып тұрмын қайта. Болашақ теңіз – менің жан тазалығымның, менің көңіл мөлдірлігімнің жемісі секілді. Сәтсіз болса да тереңде тұтанған асыл махаббатымның егіні секілді көктеп өсіп толқыған. Ертең осы жерден алыс атыраптарға құбырлар тартылып, әр еңбек адамының жай-мекеніне су барады. Мөлдір су. Есіл суы. Сол суларда менің сәби күлкілерім мен қуанышымның мөлдір тамшылары бар. Судың сылдырап барар себебі де сол.

Өзгеріс Сұлуқияның адамдарын да өзгертіп жіберген: Зағыфыран апай пенсияға шығыпты. Үйде немерелерін бағады. Сағит әлі комбайнер. Бірақ кеудесінде Алтын Жұлдыз жарқырайды. Нәуан да қызметтен қалмаған, совхоздың бөлімше бастығы. Ал Арам сары болса, колхозды совхоз шаруашылығына көшірерде әлдебір қателіктер жіберген бе, соңынан сөз еріп барып, басқа бір совхозға ауысыпты. Өтекең мен Салика апай екеуі де өткен жылы дүние салған...

Ал Қарғаш... Ие, Қарғаш та осы совхоз орталығында көрінеді. Сатушы. Неге екенін қайдам, барған жерінде көп тұрақтай алмапты. Бір қыз, бір ұлын ертіп бірер жылдан кейін Сұлуқияға қайтып оралған, жесір отыр деп естимін.

Әуел баста көрсем, кездессем деп құмартып ем, тоқтасқан көңіл: «Ескі күнді еске түсіріп, ескі жараны тырналап қайтесін. Өзгерген ауылыңды көрдің, мауқынды бастың, осы да жетеді», – деумен болды.

Сөйтіп, қайтатын күн де таяна берді...

...Күн ашық еді. Бой көтеріп, сән түзеп қалған жас бақшадан асып,

өзен жағасына беттеймін. Баяғыша жалбыз иісі шығып, мұрынды жарып барады. Баяғыша тұңғыық қайранда балықтар жүйтकिді...

Кенет артымнан аяқ дыбысы естілді. Он бір, он екілер шамасындағы бала.

– Сапар аға, мына қағазды сізге Қарғаш апай берді, – деп ұсына берді.

Дәптер қағазына жазылған баяғы таныс қол. Бірақ, неге екенін білмеймін, жүрегім туламайды. Қарғаш деген жалғыз сөзді естігенде өрекип жөнелетін көңіл шіркін де тып-тыныш.

«Келетін шығар, сәлемдесетін шығар деп ем. Ол үміт орындалмайын деген секілді. Өзім барып амандасуға әйел жолы жіңішке ғой, ұят санайтындаймын. Ертең жүреді деп естідім. Мүмкіндігіңіз болса, кіріп шығыңыз. Қарғаш».

Бұрынғыша «сен» демей, «сіз» деп жазыпты. Бір түрлі қысылған секілдімін. Бармағаным ағаттық болды. «Басқасын қойғанда, ата-анасына көңіл айтып шығуым жөн еді» деймін. Осыны ойлауым-ақ мұң екен, тұтанып жүре бердім. Сабыр, салмақ жайына қалды. Көргім келді. Сөйлескім келді. Сұлу шынардай баяғы сымбат қалпында қалды ма екен? Әлде толысып, өзгеріп кетті ме?

Міне, шағын ғана бақ өсірілген соқпақтың екі беті қолдан отырғызылған тал. Одан әрі аласа қытай шиесі мен сібір алмасының ағаштары, енді-енді түйін сап келеді. Бір ағаштың көлеңкесінде жималы кереует тұр. Үстінде кітап оқып біреу отыр, жоқ біреу дегенім – бөтен емес, Қарғаш. Мені көріп бері бұрылды. Құдай-ау, қалай өзгермеген. Баяғы гүлдеп, балқұрақтай бой салып келе жатқан уыз күйі. Шашы да сондай ұзын, екі өрім. Көйлегі де ашық гүлді. Жаңаша, қалаша бірақ. Қасыма келгенше аңырып қарап, тұрып қалыппын.

– Сәлеметсіз бе? Үйге кіріңіз... – деді ол баяғы құлағыма сіңген үнді, көңілді қоңыр даусымен сыпайылық білдіріп.

Мен тұра берсем керек, оның бет ұшы шұңқырайып, кескініне нұр жүгірді. Таныс белгі, таныс нұр.

– Сіз Сапар аға емессіз бе? Үйге жүріңіз, – деген дауысты естимін тағы да. – Апам үйде, күтіп отыр сізді.

Оянып кеткендей болдым. Ілгері жүрдім. Есік ашылды. Ар жақтан қайыстай қатқан ұзын бойлы арық бір әйел көрінді. Маңдайында ажымды сызықтар, самай шашы аппак. Әйтеуір таныс адамыма ұқсайды. Мені көріп әйел орнынан тұрды. Көзі күлімдеп, мұның да бет ұшы үйірілді... Құдай-ау, енді таныдым, Қарғаш екенсің ғой.

Көңіліме әлдебір аяушылық, таңырқаушылық енгендей. «Қалай өзгеріп, қартайып кеткен?!» деймін. Бірақ «амансыңбадан» басқа ештеңе айта алмадым. Қарғаш та байсалды бір кейіпке еніп, шаршаған адамша үнсіз отырып қалды. Жаңағы мені бастап кірген қыз бала біресе Қарғашқа, біресе маған қарап: «Бірге өскен таныс емес пе едіңдер, неге үндеспей отырсыңдар?» – дегендей болады.

Бір кезде Қарғаш терең күрсінді де:

– Бұл менің тұңғыш қызым – Нұргүл, биыл он бірінші класты бітіреді, – деп қойды.

Мүлде ұқсамайды. Шашы да, өңі де ақ сарғыш. Көз қиығы сүйірленіп, иегі дөңгелеп біткен. Неге екенін білмеймін, аудан орталығындағы жаңбырлы түн көз алдымнан көлеңдеп өтті...

– Ұқсайды...

– Кімге? – деп сұрады Қарғаш сәл елендеп. Тұңғыш рет ойымдағыны бүгіп, айттым ғой деймін.

– Әрине, өзіне. Аумай қалған.

Қарғаштың маңдай сызықтары қалыңдаңқырап барып, алыстағы бір күлкінің нышанын аңғартты.

– Өз қызым болған соң өзіме ұқсамағанда кімге ұқсасын.

Тағы да біршама үндеспей отырдық. Алыстап, суысыңқырап кеткендігіміз бе, әлде екеуміз де өткен күннің өкінішіне бой алдырып, мазасызданамыз ба, әйтеуір сөйлесерге тақырып жоқ секілді.

Қарғаш жүзін төмен салған бойы, қолындағы алтын жүзікті айналдыра отырып, тағы да Нұргүл жайына ауысты:

– Сондай зейінді. Күні-түні қолынан кітап түспейді...

Нұргүл көзіне мақтағанға қысылыңқырап қалған секілді. Ренді нұрлы жүзіне қан тепті. Сызылып, биязы тұрды да сыртқа беттеді.

– Есіл-дерті Алматы. Сонда барып оқимын дейді. Қарсы болғым келмейді. Өзім оқи алмай қалған соң, оқығанын, сіз секілді ғалым болғанын тілеймін.

Орайы келген соң:

– Есінде ме, қол ұстасып оқуға кетейік дегенімде, мойныңды бұрмап едің. Енді Нұргүлді жібер. Бас-көз болып жүрерміз, – деп қойдым.

Қарғаш іркіліп тағы да біраз отырып қалды. Ажымды өңі ойлы, байсалды.

– Рахмет оныңызға..., – деді бір кезде. – Келмеген соң, біздей жесірді не қылсын, ұмытқан ғой деп едім. Жоқ, өткен күннің лаулап жанған отынан көңіліңізде әлі де бірдемелер қалған екен, Сапар. Ризамын. – Осыдан кейін Қарғаш өзгеше толқып, шешіле сөйлеп кетті. – Жесір болғанмен, жаман тұрмаймын. Өз тапқаным өзімізге жетеді. Бір кезде үйімді сәндесем, киім кисем, кілем жинасам деуші ем. Осы әлсіздік мені жарға да апарып жықты. Осы күні барды разы етем. Жоқты іздемеймін. Тіпті өмірде ана екі қарғаны жеткерсем дегеннен басқа түк тілегім де жоқ. Басым да, кеудем де құр қуыс. Селт етпейді. Өзіме қызыға ма, болмаса үйіме қызыға ма, қырындайтындар да, көз салатындар да бар әлі де. Жас кезде аңғырттықпен қолдан сусытып алған асылды енді егдейген соң қайта іздеп қайдан таба алармын, несіне әуре болам деймін бе, біріне мойын бұрғым келмейді. Сөйтіп баяғыда өліп, көңіл шырағын әдейі қолдан сөндіріп, құр сұлдерім ғана тірі жүргенінде сіз келді дегенді естідім. Естідім де, ұйқы-күлкіден айрылдым... Көрсем деуші едім көптен бері. Алдыңыздан өтіп, кешірім сұрасам деуші едім. Жатқызбаған да, ұйқы-күлкіден айырған да осы арман. Адам жас кезінде, албырт кезінде ненің қадірін білген? Ой-ақыл көзін терең жіберіп не нәрсені түсінген? Сайтан көбелекше жылтырағанды от деп санаппыз да, тереңде жатқан шын асылды танымай, шын сезімді

елемей, теріс жолмен кетіппіз. Осы күні бір нәрсеге қайранмын, сонша ынтығып, сонша от болып тұтанып, қатарымда жүріп, тіпті қолымнан да алмапсыз ғой, жеңіл мінезділіктің сынығын да көрсетпепсіз. Түсіне алмаппын мен соны. Сол түсінбегендігімнен болар, қысылған сәтте хат жазғаныммен, соңымнан іздеп келер деп ойламаппын. Сенбеппін. Соныма өкінем. Өмір бойы орны толмайтын өкініш. Адамдар неге түсінбейді екен осы бірін-бірі, бір-бірінің жүрек түбіне неге тереңірек бойламайды екен осы? Көңілдің қандай екенін танып, жүрек сырларын білуге тырысса, адалдық та, арамдық та жарық күнге шыға келген болар еді ғой. Сонда адаспаған да болар едік қой, – деп тоқтады.

Қарғаш бұрын мұнша сөзшең, мұнша ойшыл секілді көрінбейтін еді. Тегі, өмір жолы үйреткен ғой деп шамалаймын.

Ие, өкінеді. Шын өкінеді. Түсінем онысын. Қарғашты түсінбеген күнім жоқ менің. Түсінгендігім, сүйгендігім сондай, тіпті сонау бір жылғы қаңтарда Қарғаш деп қайтып келгенімде «жайым осы, ендігісін өзін біл» деп алдымнан шықса, не қылмысы болса да, ойланбай-ақ кешіріп, ыстық құшағымды жайған болар ем ғой, әттең, ол ғой түсінбеген. Өкініштен не пайда бірақ. Пайдасы болса, менің көңілімде де талай «әттегене-айлар» бар. Бір кездегі тәкаппар сұлу Қарғаштың енді менің алдымда алғаш рет ағынан жарылып, кішіре сөйлеп отырғанында, сол «әттегене-айлар» дән салып, көктей бастаған секілді.

Өкінем, ауылда жақсы адамдар көп еді. Солармен ақылдаспағаныма өкінем. Рас-ау, бірер жас үлкен болса да, құрбы қатарындағы Қайыржанға неге айтпадым? Сағитпен неге сөйлеспедім? Айтқан болсам, ақылдасқан болсам, кірісетін еді олар. Іс те басқаша шешілетін еді. Тіпті бәрін қойып, өкілге неге бармадым десейші. Қанша қатал десең де, адам ғой, түсінетін еді. Қарғашты шақырып алып ұрсар еді, көндірер де еді. Әй, көрінгеннен қысылып, жоқ нәрсені намыс көріп, қызарақтап қалатын, беті ашылмаған балалық шақ-ай десеңші, мықтап соктым деген кездігіңнің де жарықшағы көп болады-ау, қайтсе де.

Мен үшін сайрап жатқан тағы бір төте жол бар еді. Осы күні айтылып, жазылып жүргеніндей, ауылымның кем-кетігін көре келсем... Алға ұмтылатындарды өз төңірегіме топтастырып, қиындық атаулыны қиратып жоя келсем... Партия ұйымына арқа сүйеп, комсомол ұйымының ұйтқысы болсам... көзге түсер ем. Қарғаш та онда ешқайда кетпейтін еді. Қайтесің, халық қамын ойлап, сананың биігіне көтеріле алмаппын ол кезімде. Бәрін де өз сезіміме бағындырып, жатсам, тұрсам да «Қарғаш! Қарғаш!» деп жүре беріппін. Өзімшіл болғаным жоқ, бірақ өзгенің де қамын ойлап жарытпадым. Өкіл ұрысса, шам көретін түгі жоқ. Осы мінезімді біліп ұрысты. Арман етем: осы ақыл-біліміммен, мол өмір тәжірибесімен сол күндеріме қайта оралсам, ең алдымен, ел жайын ойлар ем. Өрелі азаматтың қатарына қосылып, халықты соңымнан ертер ем деймін. Әттең, ол күндер қайтып оралмайды. Оқасы жоқ, өмірде мен секілді сана сезімі кешеулеп оянатындар да бар ғой. Адам туа коммунист болмайды. Жүре болады. Санадан

жырақ сондай бір алаңсыз, балаң, шикі кезінді елемей, үнемі қағыс қалдыра берсең, саналы кезіңнің қызығы кетіп, жасанды болып та көріне ме деймін. Расында да, өткен албырт кезімнің бояуын сырлап, болмағанды болдырдым, істемегенді істеттірдім деп әсіреқызылданып, несіне көкімін?! Өйтсем, оның өзі де бір оғаштық болмай ма! Осы күні шығып жатқан санаусыз кітаптардың бас қаһармандарына бас жоқ, көз жоқ, босқа еліктеп, «тасты жарып жол салдым, тауды бұзып каналдар қаздым. Құрағытқан далаға су жіберіп, шөлейтті көкорай шалғынға, мәуелі баққа айналдырдым, адасқанға жөн сілтеп, тура жолға салдым, сүрінгенге ақыл айттым, жебедім» деп сәуегейсісем, Сұлуқиядағыларға не бетімді айтам? «Өтірігіңе жол болсын, ол кезін белгілі еді ғой бізге», – десе, не деймін? Қой, өйте алмаспын. Ерлікті, соңынан жұртты ерте білушілікті талап ететін заманымыздың жақсы нышандарын, асыл мұраттарын арзан жол тауып, саудаға салар жәйім жоқ. Ұят тіпті. Ерте оян, ерте піс, ел баста, немесе кеш оян, кеш піс, көпке дейін өз басыңнан аса алмай жүр, әйтеуір ұстаған жолың адал, ішкі сарайың сау, бағытың дұрыс болса, қашанда халқыңа пайдан тимей қалмақшы емес.

...Күн батты. Күндізгі аңызактың уыты қайтып, қоңыржай самал тұрды. Манағы балапан бақтың ішімен келем. Мен кеткен кезде ғана жаралса да, енді азамат болып қалған өз аулымның бейтаныс жастары топ-топ болып, екеу-екеу болып олар да қыдырады. Баяғы біздерден киімдері де өзгеше, сән-салтанаттары да бөлек. Ашық би алаңында да жігіт пен қыздар көп.

Бақтан жастық күйі шалқиды.

Жүріп келем, соларды іштей қошеметтеп, қуанып, шалқып келем.

Міне, мына бір скамейкада басқалардан жырыла шығып екеу отыр. Жас қыз, жас жігіт. Бүгінгі күннің Қарғашы. Бүгінгі күннің Сапары. Көңілім соларға ауады. Әрі өтіп, бері өтіп жүріп, үндерін естігім келеді. Түсінемін оларды. Жүректерінің лүпілін түсінем.

Бала жігіт өзге дүниені ұмытып кеткен секілді, беріле сөйлеп отыр. Ал қыз болса, байсал тыңдайды. Менімен шаруалары жоқ. Бір өткенімде жігіттің:

– Айтшы, жаным, бірдеме деші! – дегені құлағыма келді.

Аяп кеткендеймін. Сол үн көкірегімнен жаңғырық тауып: «Бірдеме деші, бірдеме деші!» – деп сан рет қайталаймын.

Жігіт, сен кімсің? Бұл жерде «жаным!» деп отырғаныңмен, қуыс кеуде, жалған сезімнің иесімісің? Әлде арың таза, жаның таза, азамат болғалы тұрған өренбісің? Жас уыз қыз бала, сен кімсің? Адал жар болып, сүйгенінді аялауға жарайсың ба? Әлде «соқпа дерттен өлер деймісің?» дейтін айнымалы, ұшпа мінездің бірімісің? Кімдерсіңдер? Ұстаған жолдарың қайсы? Тазалық-адалдықтарың қандай? Болашақ армандарың не? Білгім келеді. Сұрағым келеді. Байқамаған болып қастарына барып отырам. Сәл ыңғайсызданыңқырап қалған қыз сызылып тұра берді. Жігіт те түрегелді. Екеуі қатарласа жүрді. «Не іздеп келді қасымызға? Не жоқ екен, үйінде бала-шағаларының қасында

отырмай» деп бара ма? Десеңдер дей беріндер. Бір кезде мен де сендер секілді жас болғам. Кеудемде шалқып алғашқы махаббаттың оты да жанған. Бірақ аялар шын иесі болмады. Соған мен де өкінем, әне, терезеден осылай қарап, сендерге қарап сәл ойланып қалған Қарғаш апаларың да өкінеді... Кенет дауыстап тоқтатып, шақырып алғым келді оларды. Шақырып алып: «Сыйласа көріндерші, шырақтарым! Біріңнің бірің жан дүниелеріңе тереңірек үңіліп, ұғыныса біліндерші! Жер қазасыңдар ма, мал бағасыңдар ма, болмаса әлемнің кең қиырларына жол салып, жаңалықтар ашасыңдар ма, ол өз алдына, жүректеріңді шын тулатқан асыл махаббаттарың болса, жас нәрестеше әлпештеп, аялай көріндерші! Адам әманда жоқты іздейді. Барды, молды «бар екен, мол екен» деп ойламайды. Іздемейді. Сендер де сондайсыңдар. Бойларыңда шып-шып, шүпілдеп тұрған мөлдір сезім бар. Мол сезім. Соны абайсызда білместіктен төгіп ала көрмендерші! Ен табиғаттың ішінде махаббат адамға ғана берілген. Ұлы жүректен ғана орын тапқан ол. Жүрек біткеннің бәрінде сол асыл махаббаттың оты лаулап тұрса, жарқырап күн де шығады. Жасанып көктем де келеді. Жылатып алмандаршы сол асыл нәрестені!» – дегім келді. Бірақ баяғы бір ұандықтың салқыны соқты ма, шақырып ала алмадым. Айтайын дегенім көңілімде кетті.

1965 жыл

ИТ АШУЫ

Бірінші тарау

АЙҚАС

1

Айналасын барақы тау қоршаған қан жайлау бүгін сондай бұлыңғыр. Ұлпа мұнар дым бүркіп тұр. Шүйгін жайылымды еркін төстеп, шайлыққан қой отары өрістен ерте оралған. Жеңіл қалқан тал шарбақта бырт-бырт күйсеп, жайбарақат ұйлығысады. Қақпа алдында бетін үй жаққа беріп ақ тұмсық қара ит жатыр. Көзі есікте. Күнде далада, жерошақта лаулап жанатын от бүгін киіз үйге, темір пешке көшкен. Әлде қызылсырады, әлде қадірлі бір қонақ келеді, қайтсе де үй иесі келе салып бір тоқтыны алып ұрған еді. Қазір қазанда бүлк-бүлк ет қайнап жатыр. Қой жақтан шығатын үйреншікті шуаш иісіне араласып, жас сорпа иісі мұрынды қытықтайды. Бірақ ақ тұмсық қара ит тоқмейіл, селсоқ. Әлгінде ішек-қарын тазалаған кезде үй иесі комақты бір қан-жынды «еңбек сенікі, мә, Марғау!» – деп лақтырып тастаған.

«Марғау» дегеннің мағынасын қара ит түсіне бермейді. Әйтеуір күшік кезінен бастап құлағында осы сөз: Марғау. Марғау! Кә-кә-кә! Марғау, Марғау! Мә-мә-мә! Марғау, Марғау! Айт-айт! Не бермесін, қайда жұмсамасын, әйтеуір «Марғаусыз» рет жоқ. Содан барып осы сөз ақ тұмсық қара иттің құлағына сіңіп кеткен. «Марғау» – деді, бітті, құйрығын былғандатып атып тұра келеді. Ит көзінде сұрау: кәне, не берейін деп едің? Қане, қайда айтақтайын деп едің?

Осы үйдегі жандардың бәрінде де осы секілді, өз үлесіне тиесілі бірді-екілі аттары бар. Мәселен: үй иесі – селдір мұрт, еңкіштеу келген, ашаң, қара кісіні сырттан келгендер «Лезбай» немесе «Леке» деп шақырады. Ал үй иесінің әйелі болса: «Әй», «ей», «әлгі» деп, немесе көңілі түскенде «біздің үйдің кісісі» деп атайды. Балалар жөні бір басқа: жыласа да, қуанса да – «әке, әке!». «Әке» – Марғауға сондай жылы. «Әкелеген» бала даусын кейде «кәкәлеген» екен деп, атып тұратыны да бар.

Бұл үйде бала саны үшеу: үлкені – Қанат, әлдеқашан оқу бітіріп, әйел алып, бөлек үй болып кеткен. Қазір Алматыда әлдебір ғылыми институтта әжептәуір іс басында. Одан кейінгілері – Дабыр, Адыр – тым жас балалар. Қанат пен бұлардың арасында талай нәресте болды деседі, бірақ бірде-бірі тұрақтамапты, туа өле берген. Кейде Лезбай қажыған бір сәтінде: «Қанат болса, жайына кетті, қалғандары жас, Көшенім мен Есенім тірі болса, бүйтіп жалғыздық көрмеген болар

едім ғой. Әйтеуір жанға медет, сен барсың», – деп Марғаудың басынан сипалағанын ақ тұмсық қара ит талай көрген. Қанат, шынында да, алыста жүрсе керек, ай аралатып қана келіп кетеді. Ал қалған екеуі қашанда Марғау алдында. Содан ба, кім білсін, әйтеуір ақ тұмсық қара ит оларға еркін. Бала қолындағы нан, май, дәмді сүйекті алғысы келсе, іркілмейді. Бергісі келмеген бала пиғылы сезілсе, ырылдайды. «Ыр-р-р!» Бұл ырылды балалар өздерінше түсінеді де, бірден көнеді. «Әне Дабыррр! – деп тұр». «Жоқ, мені емес, Адыр, – деп сені шақырған секілді», – деп таласа келіп, қолындағыларын лақтырысады.

Үй иесінің әйелі – ұзын бойлы, тарамыс денелі, әдемі ақ сұр келіншек – Ұмсындық. Жұртпен жылы сөйлесетін, ойнақы, сынық мінездің кісісі. Ұмсындықтың әсіресе көзі керемет. Иек бітімі дөңгеленіп келген ат жақты өңіне кейде тереңде жатқан алыс бір күлкінің ізін білдіріп, үлкен қара көзін төңкеріп тастайтыны бар. Бұл сиқырлы құбылыстың ар жағы немен тынарын Марғау жақсы түйсінеді. Даладан шаршап келген Лезбай болса, тез жадырап, әйелінің арқасынан қағады. Өлденеге айқайлап, аптыға келген біреу болса, әп-сәтте өзгереді де, аттан түседі, үйге беттейді. Ал бұл үйге енген адамның қабақ шытып, реніш білдіріп шыққанын ақ тұмсық қара иттің байқаған кезі болған емес. Содан болса керек, Марғау көбіне келген адамды аттан жұлып алардай абалап қарсы алғанымен, кетер адамға үрмей, сол жатқан күйі қапысыз бақылап, көзімен ұзатып салады.

Бір қызығы, осы үйдегі үш баланың екеуі «Ұмсындық» деп, оның атын атайды. Тек ең кішкенесі Адыр ғана «тәтелеп» шақырады. Себебі Ұмсындық бұларға өгей шеше. Туған ана Айған арғы жылдың күзінде дүние салған. Содап кейін кешікпеді, осы үйге Ұмсындық келіп түсті. Түсе салысымен үй ішінің шаңын қақты. Айғаннан қалған төсек-орынды тасып далаға шығарды да, әлдебір жаққа жөнелтті. Әлдебір жақтан қызылды-жасылды төсек орындарды әкеліп үйге енгізді. Жөнелтілген төсек-орында кісі иісі, кір иісі бұрқыраса, мына келген дүниеде Марғау тұмсығына жат басқа бір иістер бұрқырайды. Осыдан кейін ит құлағы: «Әйел болса Ұмсындықтай болсын. Үй ішіне қыл жұқтырмайды. Өзінен тумаған балалардың үсті-басын қарашы, кіршік жоқ, тиянадай. Тумаған деуге аузың бармайды тіпті», – деген сөздерді жиі шалып қалатын болды. Әрине, бұл сөздердің мағынасын Марғау түсіне бермейді. Бірақ жұрт ықыласының дұрыстығын жадыраңқы қабақтан танитыны айдан анық.

Тағы бір жаңалық: ендігі келетін адамдардың түрі де өзгеше: бұрынғы Айған бардағы қаба сақал шалдар мен басына ақ жаулық салған кемпірлер сиреп, олардың орнын Марғау көрмеген шолақ жең, қысқа етек біреулер келіп басты. Күн демейді, түн демейді, тіпті Лезбайдың бар-жоғы да есеп емес, келіп жатады, кетіп жатады. Марғау бұларға күні бүгінге дейін көндіге алмай жүр. Алдарынан ырылдап шығады да, көлденеңдеп тұрып алады. Мұндайда үйдегілердің бірі араға түсіп: «Әй, Марғау, кет былай!» – деп қарғысынан ұстамаса, ит алды қатты, кімінді болсын сескентпей қоймайды. Ондайда Ұмсындық бәйек болып:

– Ана итгі байла, біреу-міреуді қауып алып жүрер, – деп ескертіп жатқаны үнемі.

Бұрын Айған барда Марғаудың кей-кейде үйге кіріп, табалдырықта жататын әдегі болушы еді. Енді ол еркелік алыстап кеткен секілді.

– Үйге ит кірді деген не сұмдық, ыдысты арамдайды, бар, шығар, – деп бұйырады Ұмсындық.

Бірақ үй иесі самарқау:

– Осы үйдің қара табаны әуелі мен, содан кейін мына Марғау. Қайтесің, жата берсін.

Лезбай осылай жылы сөйлеген соң, Марғау алдыңғы екі аяғын созады да, тұмсығын жерге төсеп, досына жылы, қасына сондай қаһар қызыл көзімен үй ішіндегі құбылысты тамыршыша қапысыз бағып жата береді.

Ұмсындық кескініне үйреншікті алыс күлкінің ізін жинайды да, үлкен көзін төңкере қарап:

– Ау, біздің үйдің кісісі, мен сізге не айтып отырмын, әлде естігіңіз келмей ме? Олай болса, мен кетейін, – деп сыпайы дауыспен ауыр салмақ тастайды.

Лезбайдың дымын құртатын осы бір қылық. Сәл қабағын шытып:

– Жә, жә, сен кеткенше, ит кетсін, – деп, арбиған қолымен көзіне түскен дәмді қомақтап алады да, Марғауға лақтырады. – Бар, Марғау, далаға шық. Кешікпей соңыңнан мен де жетем.

Лезбай мен Марғау достығы осындай.

Обалы нешік, Марғауды жек көресің деп Ұмсындықты жазғыра қою да қиын. Үйге кіргізбесе, өзінше тазалық-тәртіпті жақсы көргендігі ғана. Әйтпесе, шопан тірлігінде Марғау еңбегінің қандай екенін Ұмсындық жақсы біледі. Әрі бағалайды да. Ерте демей, кеш демей, әманда қадағалап, тамақ салып жүретіні де содан. Басқа бір жаққа қонаққа барып келгенде де бірінші сұрағы: итке тамақ салдыңдар ма? Қолы тимей жатқан кезде де: «Әй, балалар, Марғау ашықты ғой, итаяғына ас құя салыңдаршы», – деп қамқорлық көрсетіп жатқаны. Ұмсындық әсіресе Лезбай жоқ кезде ұқыпты. Мал қайырып жүргенде әлсін-әлі «кәкәлап», әлсін-әлі айтақтап қасынан шығармайды. Марғау ықыласы да соған орай. Рас, Лезбайға жасайтын еркелігін көрсетпейді оған. Сонда да: «Кәне, не қызмет жасайын, айтшы! Кәне, қай жауыңнан арашалап алайын, айтақташы!» – дегенді танытып, Ұмсындық алдында біршама жерде құйрығын анда-санда бір қозғап қойып, көзін қадап жататыны бар. Бір ретте шопан үйіне үш-төрт қонақ келді. Соның бірі Лезбайдың құрдасы Кенеш деген кісі еді. Өзілі жарасты Кенеш бұрын келген сайын құрдастығын танытып, Айғанды әурелеп, ойнайтын. Сол дағдысымен енді: «Өзім болмасам, Лезбайда не қауқар қалды дейсің, кел бері», – деп, Айған орнын басқан Ұмсындықты құшақтай берем дегенде, тыныш жатқан Марғау атылып келіп, жарып тастай жаздаған еді. Тіпті Лезбайдың өзі араласып: – Марғау, кет былай! Ұмсындыққа келген жау жоқ, – дегеніне де басылмай, жұрт тарқағанша арсылдап, төңіректі азан-қазан етіп жіберген-ді. Содан бері біреу-міреу келе

қалса, зәрезап болып қалған Ұмсындық елден бұрын мазасызданып: «Ана итті байландаршы!» – деп жатқаны қашанда.

Лезбай анау айтқан алда жүрмесе де, өз ісіне ұстамды, тыңғылықты шопан. Жыл аралатып бәйге де алатыны бар. Бірақ ауызға көп іліге бермейді. Ауызға ілігу үшін көзге түсу керек, көзге түсу үшін әкім-қаралардың тілін тауып, ығынан жүру керек. Шынын айтқанда, Лезбайдың бұл өнерге қыры жоқ. Іздеп келгендері болса, қарсы алады, дегенін істейді. Бірақ өзі іздеп барып, ешкімге қолқа салмайды. Ерінеді. Айған марқұм: «Өйтпедің, бүйтпедің, барып сөйлеспейсің бе, айтпайсың ба түсіндіріп!» деп қыңқылдай беретін. Ондайда Лезбай жауабы келте:

– Тайға таңба басқандай айқын нәрсе, қайталап жатудың қажеті қанша, өздері де білмей ме.

– Әй, жазған-ай, өздері біледі деп жүріп талай үлесіңнен мақұрым қалып келесің ғой.

– Неден мақұрым қалыппын? Бәрі де орнында.

Айған да таласып болмайды.

– Өне, ана Бұзаубайдың керсеткіші сенен артық емес еді. Сонда да мақталып жүрген жоқ па?!

– Өткен жылы бізге де бәйге тиген. Ана керегеде ілулі тұрған қызыл кілем сондағы сыйлыққа келген дүние.

– Қалай алғаныңды білем. «Бұл Лезбайдың өзіне емес, итіне берілген сыйлық», – деп Қарғабектің жар салғаны да есімде.

– Ішкен адам не демейді.

– Ішсе де ішіндегісін айтады.

Іс беті тереңге тартқанда Лезбайдың жығыла салатын әдеті:

– Тіпті Қарғабек дұрысын айтады. Ол бәйгеде ит үлесінің бары рас.

Ерлі-зайыптылар арасында бұл жиі қайталанатын сауалдар. Және бір қызығы, осындайда Лезбай әңгімені Айғанға емес, итіне қарап отырып айтады. Содан болса керек, Марғау сөз төркінін аңғаратын секілді, «мақтағаныңа ризамын» дегенді танытып, құйрығын былғаңдатып қояды.

Марғау – ел ішінде лақапқа айналып бара жатқан ит. Сол себепті оны қалаушылар көп. Тіпті: «Бұзаулы сиыр берейін, итіңді сат», – дегендер де табылған. Лезбай бірақ баспайды.

– Не қаласандар да берейін, жалғыз-ақ итім мен қатынымды қолқаламасандар – болғаны. Көңілдерің қалады.

Лезбай сөзінің жаны бар. Марғау – бұл өңірде мүлде бөлек жаралған хайуан. Жаздыкүні осы бір қан жайлауда талай ел тоқайласып, талай иттің басы қосылады. Тіпті кейбір еріккендердің ит таласын қызықтайтыны да бар. Сондайда Марғау алдына ит баласы түсе алмайды. Қандай бір арылдап, жұлқынып тұрған төбеттердің өзі Марғауды көрсе бітті, екі-үш рет айналып, әр жерін бір иіскейді де, басылып қалады. Ал Марғау болса, «өзара ырылдасып, таласатындай не болды осы сендерге, алысқа қараңдар!» – дегендей, мойынын ілгері созып маңкиып тұрып алады. Оның осы бір тұрысын түсінбеген төрт аяқты бір туысы табыла қалса, Марғау ауыз салмайды, артқы аяғымен бір-екі рет жер тарпып,

топырақ лақтырады да, жақындай беріп, кеудесімен соғып жібереді. Ана тентекке осы да жеткілікті. «Өзіме де осы керек еді, сазайымды тарттым» дегендей, құйрығын қысып алады да, жымып отырады.

Мұндайда Лезбай даусы көтеріңкі.

– Әкел, бәйгемді беріндер!

– Иттер таласқан жоқ, бәйгені қалай алмақсың?

– Итің екі аунап тұрды. Ол аз ба саған?..

– Әй, сенің итіңде бір сиқыр бар. Таласам деп келмейді.

Лезбай мәз болып, қарқылдап күледі.

– Менің итім ит алмайды, қасқыр алады...

Міне, Лезбай иті осындай.

...Кенет Марғау тұмсығын көтерді. Әлгі бір таныс иістерге араласып, басқа бір жат иіс келетіндей.

Ит тұмсығын жел жаққа бұрып, ұлып басылды. «Сақтанындар, бір сұмдық жаман иіс жақындап келеді» дегені. Денесі түршікті. Бүкіл орамды бензин иісі алып барады. – Марғаудың жек көретін иісі.

Ит қарғып тұрды. Бетін жол жаққа беріп, екі-үш дүркін дүңк-дүңк етіп үріп қойды. Бұл оның – «маңайға жоламандар! Мұнда мен бармын» дегені.

Бірақ бұл үрісті үйдегілер өзінше түсінсе керек.

– Ит үрді, келген болар? – деп Лезбай, оның соңынан Ұмсындық жүгіре шықты.

Осы кезде төменгі беттен қалқайып жүк машинасы көрінді. Гүріл естілді. Марғау атып тұрып абалай тартты.

Лезбай даусы өктем:

– Марғау! Қайт былай!

Ұмсындық та қосарланып жатыр.

– Біреу-міреуді жазатайым етер, байлап қойсайшы.

Ақ тұмсық кара ит осындайда үй иесін түсінбейді – кім, не пиғылмен келе жатыр? – Қайдан біледі? Қымс етсе жеку: қайт кейін! Кет былай! Ал кетсе кете салады. – Мысы құрыған Марғау қайтып оралды да, иесінің аяғына келіп жатты.

Әлгіндей болмай-ақ машина келіп тоқтады. Кабинадан орта бойлы семіз кара жігіт түсті. Қызық, үрген мес секілді буылтық-буылтық. Лезбай жайшылықтағы жайбасарлығын жайына қалдырып, қалбалақтай барып қолын ұсынып жатыр:

– Түсе қалындар. Хабар кешірек жетті. Сонда да бәрі дайын, күтіп отырмыз.

Жігіт қолы селқос созылып, ерні ғана жыбырлады. Не дегенін Лезбай түгіл, сақ құлақ Марғау да ести алған жоқ.

Кейінірек тұрған Ұмсындық еркінрек басып алға шықты.

– Қайным-ау, көптен бері көрінбей кеттің ғой тіпті. Бұл қалай, ағанды біржола ұмытқаның ба сонда? – деп қонақ пен күйеуіне кезек қарап күле, еркінсі сөйледі. – Сен келеді дегенге мына кісінде ес жоқ: «Шайынды қой, етінді тезірек пісір». Соншама әбігерленетін не болып еді дейім. Ерегістірсең шай да қоймаймын, ет те аспаймын.

– Сабыр, сабыр, бәйбішесі! – деді Лезбай Ұмсындықтың асыңқырап бара жатқанын байқап.

Қара жігіт кілт өзгерді, ұмтылып барып, қолын Ұмсындыққа күле ұсынды.

– Ашуыңызды қиыңыз бір жолға, женешесі. Бұдан былай ат ізін суытпай келіп тұратын боламыз. Қателік осылай жөнделеді.

– Е, бәсе, сөйтпесең, ат-шапан айып тартасың.

– Жә, енді үйге бар да, тамағыңды әзірле, – деп Лезбай аздап қарсылық білдірді.

Ұмсындық қонаққа көзін төңкеріп бір тастады да, болар-болмас күрсініп үйге беттеді.

Марғау бұл қараны да жақсы біледі. Әманда Лезбайды ығыстырыңқырап, өктем сөйлеп жүретін Қарғабек деген жігіт. Бұрын Айғанның барында айында, жылында бір-ақ көріне салып, жоқ болатын еді. Ұмсындық түскелі келуді жиілетіп жүр. Сөйтсе де женешесіне жақпай жатыр, неліктен? Бұл, әрине, Марғаудың ақылы жете бермейтін шаруа.

– Ал жаңа жерге қашан көшесің?

Лезбай даусы қатын дауыстанып жіңішке шықты:

– Қареке, өзіңе қарап отырмыз ғой.

– Не қарайтыны бар, дайындала бермейтін бе кісі деген. Ауызға қашан шайнап салады деп қарайсыңдар да отырасыңдар ылғи.

Шопан күмілжіңкіреп қалды. Дүниеде жанға теңгермейтін Лезбайға осылай сес көрсетіп, сыздана келетін осы мес қараны Марғау жек көреді. Қарғып тұрып, қара санға ауызды көме салар ма еді! «Сен өзің кіммен қалай сөйлесіп тұрсың», – дегендей ырылдай бастады. Сол кезде Қарғабектің көзі ит көзіне түсті. Сондай ашулы, қып-қызыл, шошынарлық көз.

– Өй, мына итіңнің түрі жаман ғой тіпті. Алып кетші кәпіріңді.

Лезбай итінің қарғысынан алды.

— Келіп жүрген адамды таниды, қаппайды.

– Қаппай-саппайыңды білмеймін, тайыншадай екен құрғырың!

Лезбай мәз бола күлді.

Үйден Ұмсындық даусы шықты:

– Байлап қой деп едім ғой мен саған. Біреу-міреуді жазатайым етеді.

Лезбай әйел сөзіне құлақ асты. Итті қой шарбағына апарып байлады да, қонағына қарады.

– Ал үйге жүріңдер.

Қарғабек машина жаққа бұрылды.

– Ау, түссендерші.

Машина үстінде отырған екі жігіт қарғып жерге түсті. Қарғабек таныстырып жатыр.

– Мынау бала – құда бала, мынау бала – жиен. Екеуі де Алматыда оқиды. Демалысқа ауылға келген екен. «Жайлауымызды көріңдер», – деп әдейі алып шықтым.

– Ә, бәрекелді. Дұрыс болған. Жайлау аралап, бой көтергендерін жақсы.

Екі жігіт Лезбайға қол беріп амандасты.

– Баспаймын, – деді ұзын мойын шүңірек көзді.

– Таспаймын, – деді аласа бойлы ақ сарысы. Қарғабек түсіндіріп жатыр.

– Лезбай бізге аталас ағайын. Оның үстіне қақ-соқта жұмысы жоқ, қойған жеріңнен табылатын сенімді адам.

– Ал ас дайын, үйге кіріңіздер.

Қонақтар дабырласып үйге беттеді.

– Төрлетіңіздер! – деген Ұмсындық даусы айқын естілді.

– Ау, біздің үйдің кісісі, әлгі итті байладың ба?

– Неге мазасыздандың? Байладық.

– Біздің үйдің кісісі осы ит десе жанын береді. Келген-кеткенді қауып алар-ау деп ойламайды тіпті.

– Өзі де итім-ақ екен. Қасқыр алатын-ақ шығар? – деді жас қонақтың бірі.

– Қасқыр алады деген сөз бе, тәйірі. Менің итім жолбарыс та алады. Өткен жылы бір топ ұялас қасқырдың ортасына түсіп, содан да аман қалған, – деп Лезбай көтеріліп қойды.

Кенет бұрқ етіп тағы бір жат иіс шықты. Марғаудың тағы бір ұнатпайтын иісі – арақ иісі. Шыны сылдырлады. Дауыстар зорая бастады. Солардан бөлініп, Ұмсындық даусы сыңғырлап айқын шығады.

– Алсайшы, қайным-ау. Жаманнан жарты аяқ ас қайтады дегендей... Жас қозының еті, жөңдер.

– Ал, жеңеше, өзің де алып жібер.

– Жеңешен әлдеқашан-ақ жұтып қойған, қайным. Кезегінді өткізбе.

Енді Қарғабек даусы жырылып шықты.

– Жеңешем менің сөйтеді. Өттең, мына секілді шал-шапқытқа қор болып жүргені болмаса, азамат қой. Ал, кәне, жеңгеміздің денсаулығы үшін алып тастайық.

– Ал кеттік!

Тағы да шыны-аяқ сылдырлады. Марғау қарғы бауын сүйретіп былайырақ барып жатып еді, киізі апшып кейін кеткен босағадан үй ішіндегілер айқын көрінді: Лезбай төменде оңашалау қалыпты. Төрде екі жас қонақ. Олардың сол жағында оң жамбастап Қарғабек жантайған. Оған таяу Ұмсындық. Сорпа сапырып жатыр. Екі бала қазан арасында. Үлкені бірдемені шұқып жеп әлек. Адыр ұйықтап қалғанға ұқсайды.

Арақ ішкен соң ұзын бойлы шүңірек көз қонақтың тілі шығайын деді:

– Қарасеке-ау, шал-шақыт дейсің. Лекең әлі қарап тұр ғой, – деп бір пәленің басын сабақтап қойды.

– Шал-шақыт емей немене, қанша сүйресен де ілгері бір баспайды, төрт табандап жатқаны.

Енді аласа бойлы ақ сарысы киліге кетті.

– «Төрт табандап» деп қалай кемсітесің кісіні! Екі табандап десен бір сәрі. Төрт табан малда ғана болады.

– Ай, мына Таспайдың қуын-ай! – деді Ұмсындық шамданыңқырап.
– Қарғабек дұрысын айтып отыр. Біздің Лекен жарықтық ұмтылмайды ғой. Ұмтылса, әлдеқашан-ақ герой болып кететін еді ғой.

Қарғабек қыза сөйледі.

– Жұрт жүз елу бес қозы, жүз алпыс жеті қозы, жүз сексен қозы... деп уәде беріп жатады. Ал мына шал болса: «басқа – бас» деп сіреседі де қалады.

– Басына бас қосу да аз шаруа емес-ау, жігіттер, – деп түйді Лезбай.

– Әне, айттым ғой. Әй, шал, сен осы ең алдымен, осы бір кертартпа пиғылдан құтылуың керек. Осы пиғылдан құтылсаң, жүз елуді де, тіпті жүз сексенді де ала аласың, – деп Қарғабек қыза сөйледі.

Лезбай осындай бөспе сөзді ұнатпайды. Төтелеп кетті:

– Қалай ала алам? Жаздың ыстық-суығы бар, қыстың қалың жауған қары, көк тайғағы бар. Мал іш тастамай тұрмайды. Өлім-жітімі, ит-құсы тағы болады. Қалай алам сонда?

– Жұрт қалай алады?

– Оны менен сұрамай-ақ қой, Қарғабек. Жұрттың қалай алатынын сен де білесің, мен де білемін. Өйтіп көрсеткішке ие болмай-ақ қойдым.

Қарғабек мықты бір дәлел іздеді ме, ойланып қалды.

Марғау Қарғабектің күмілжи, иесінің үстем шыққанына разы болды білем, тұмсығын көкке беріп бірер рет «ап-ап!» деп тынды.

Қарғабек байсалды.

– Қазір біздің алдымызда үлкен мақсат тұр. Қой басын елу миллионға жеткізуіміз керек. Үкімет талабы осы.

– Қостанайлық бір қыз «алпыс миллионға да жеткізе аламыз» деп уәде берген, – деді Баспай мен Таспай жарыса сөйлеп.

– «Қой басын елу миллионға жеткізіндер!» – десе, бар-жоқ мүмкіндік ескерілген мамандардың есебі болар. Ал сол жерде мінбеге шығып алып, «алпыс миллионға жеткіземіз» деп айқайлаған қыз енесінің бәтегіне сүйеніп айтты ма екен?

Екі жігіт шегі қатқанша күлді.

– Байқаймыз, Қареке, Лекен сөзге алдыратын емес.

Қарғабек қабағын түйді.

– Қызда айып жоқ. Еш есепке сүйенбесе де, ұран тастады. «Алпыс миллион!» деп айғайлап жүріп, үкімет талап еткен елу миллионды шығарсақ, бірдеңеміз кете ме?!

Лезбай шоқша сақалын қайырып апарып ерніне жымқырды. Ашуланған секілді.

– Түсінбеймін. Бұрын «арық айтып, семіз шыққанға не жетсін» деуші еді. Сендердікі басқаша. Семіз айтасыңдар да, арық шығарасыңдар.

Ұмсындық күйеуіне жақындады.

– Ішкен кезде әдетің-ау, таласа кететін. Қонақтарыңа алдырып қоймайсың ба?

Лезбай артығырақ кеткенін енді байқап, зорлана күлді.

– Ойбай-ау, солай екен-ау. Ал мына екі інішектің денсаулығы... деп жіберейік...

– Десек, дейік.

Байлаулы жатқан Марғау ыңырсыған секілді бір дыбыс шығарып, есінеп қойды: осы бір ішкілік құмарлығында не қасиет бар екен? Ақылы жетпейді. Ішіп-жемнің бәрі табиғат талабы. Шөлдесең су ішіп, аңқанды басасың. Орта қарынды ет жеп толтырасың. Ал осы арақ деген пәленің тірлікке не септігі бар? Міне, Марғау болса, сол шіркінін ді татқан емес. Сонда да өлген жоқ. Ал адамдар болса, ішеді кеп, ішеді кеп! Содан кейін дабырласып сөйлеседі кеп. Жай сөйлессе бір сәрі, қызыл кеңірдек, айкайға барысады ғой тіпті. Дүниенің тұтқасын қолына алып, талай ғаламат сырларды ашып жатқан ақыл иесінің осы бір қылығы мүлде түсініксіз.

Марғау ойлай алса, осындай бірдемелерді топшылар ма еді, әйтеуір ұзақ жатты.

Кенет радиоқабылдағыш күтірледі. Ит көзін тағы да босағадағы саңылауға қадады. Таспай барып радиоқабылдағыштың құлағын бұрап жатыр екен.

– Израиль самолеттері арандату мақсатымен тағы да Ливан үстінен ұшып өтті.

– Әй, жиен, таста оны, одан да мұнда кел, өлең айтамыз, – деп, Қарғабек шалқая беріп сыртындағы Таспайға бұрылды.

– Е, бәсе, – деп Ұмсындық жанып кетті. – Анда-санда бір кездескенде өстіп көңіл көтеріп қалайық та.

Қарғабек басын көтерді.

– Әй, балалар, сендер білесіндер ме, мына Ұмсындық жеңгелеріңнің даусы бар ғой, сыңғырап тұр. Өнді осы жеңгелеріңе салдырайық.

Ұмсындық қара көзін күйеуіне бір төңкерді де, наздана күлді.

– Қай жөнді дауыс дейсің. Біздің бастан тарақ қалғалы қашан.

– Ал, тыңдайық. Кәне, айтып жіберіңіз.

Лезбай анықтай түсті.

– Жеңгелерің бұрын әлгі немене деуші еді: самодетел ме еді...

Екі қонақ тез аңғарып, тез түзету жасады.

– Самодеятельность. Народная самодеятельность.

– Иә, иә, сол самодетелге қатысып, бәйге де алған.

– Біздің Ұмсындықтың даусы Бибігүл Төлегенованың даусынан бір де кем емес. Лекең жайдан-жай соқтыға ма! – деп Қарғабек көзін қысты.

Лезбай рақаттана күлді.

– Сол самодетелмен келіп-кетіп жүргенде көзім түскені рас еді.

Ұмсындық сөзі астарлы.

– Ау, шалым, аузыңа тентек су тиген соң, қутыңдап барасың, байқа, қонақтар кеткен соң, баяғы таз кебінді қайта киіп қалып жүрме!

– Ол есептеріңді өзара айырыса жатарсыңдар, ал, кәне, ән салып жібер. Лебізіңді естімесек, неге келдік дейсің. Ет пен арақ басқа шо-пандарда да бар.

– Қайным қолқалаған соң, амал жоқ. Айтсам айтайын. Сөкпендер, – деп Ұмсындық қолына шай табақ алды.

Даусы шынында да сынғырап тұр екен. Әлдебір созымды да назды, мұң аралас бір халық әнін бастап кетті де, қайырмасына келгенде ауыздан шыққан үнді шай табақпен қайырып, ойнатып жіберді.

Алма ағаштың гүліндей-ай,

Текеметтің түріндей-ай.

Өтіп өмір барады-ай,

Ешбір жанға білінбей-ай!..

Екі жас қонақ мәз болды. Қарғабек сәл үнсіз отырды да, күрсініп қойды.

– Иә, өтеді, өтеді ешкімге білінбей. Ал, кәне, осы жеңешемнің даусы үшін алып жіберейік.

Лезбай босаған шынылардың әрбірінің түбін сығалап, абдыраңқырап қалды.

– Апыр-ау, ештеңе қалмаған ба? Ұмсындық, қалған-құтқан бірдемен болса, шығар бермен.

– Жоқ болса нені шығарайын? Аанада автолавка келгенде көбірек алып қал дегенімде, «тағы да келмес дейсің бе, осы да жетеді» деп болмап едің, ал тап енді.

Лезбай желкесін қасыды. Қарғабек даусы өктем.

– Әй, шал, немене сыздықтатып? Бірер шөлмекті артық ала салсан, дәулетің шайқалатын ба еді? Әлде қаражатың жетпей ме?! Онда мен берейін.

– Апыр-ай ә? Жететін-ақ секілді еді. Қой, онда мен дүкенге шабайын.

Қарғабек шалқая жатты.

– Атпен барып, келгенше қай заман? Мына машинаға мін онда. Баруың, қайтуың, алуың бар, бір жарым сағат. Бір минут кешіксең, тоспаймыз, көршіңе қарай қоныс аудара саламыз.

– Апырай, ә! – деп Лезбай машинаға мінді. Манадан бері есікті бағып жатқан Марғау бірер рет жұлқынып, үріп тынды.

– Мені тастап қайда барасың? Бірге барам, – дегені.

Лезбай машинадан қолын бұлғады.

– Мен кетем, сен кетесің, қойға кім ие болады сонда? Кешікпей қайтып келем. Жат орнында.

Марғау бұл сөзді түсінген секілді. Жаман иттерше шәуілдемей қалып қойды.

Жаңбыр былжырап, сылбыр жауады. Қалқан ішіндегі қойлар жай-барақат. Бір ырғақты күйіс қайырады – бырт-бырт. Кеш түсті. Тау жақтан соғып өтер салқын леп қилы-қилы дыбысты, қилы-қилы иісті алып өтіп жатыр – күрс етіп биік заңғарға тас құлады. Өне дүбірлетіп бір жел аяқ аң қашып барады. Әлдеқайдан қасқыр ұлып жатыр. Бір кезде тау астынан аю өкірді. Бір заңғарда құйын тұрған секілді – ағаш басы суылдайды. Кенет мүк иісі, шіріген өлексе иісі жосылып өтті. Марғау бірақ селт етпейді. Өйткені бұл иіс пен дыбыстардың бәрі де

ит құлағы ғана шалып, ит тұмсығы ғана сезе алатын қиян шалғай алыстан келіп жатыр.

Киіз үйдің есігі ашылып, Баспай мен Таспай сыртқа шықты. Марғау ұмтылғысы келіп бір оқталды да, масандау екі жігіттің бал-бұл жанып, қызара бөрткен зиянсыз түрін көріп тез басылды. Сөйтсе де ата тегінің дәстүріне бағып, қырағы көзімен іс-әрекеттерін қадала, қапысыз бағуда.

– Төңірек қандай тыныш! Ауа қандай таза! – деп Баспай тамсана керілді.

– Тіпті селкеу шыққан бір дыбыс жоқ!

Марғау ит болмай, адам болса, ішек-сілесі қата күлген болар еді. Ит болған себепті бірер рет «әуп-әуп!» деп қойды: «Оттапсындар! Айнала-ның бәрі жақсы-жаман иіс пен сыбысқа толы. Бірақ оны естіп, сезуге сендердің қабілеттерің жетпейді», – деп ашу-зілсіз әзілдегені секілді.

Екі жігіт шошып қалды.

– Ойбай-ау, мына жерде ит бар екен-ау! – деп кейін серпілді де, әрірек жатқан өзенге қарай беттеді.

Ұмсындық ескертуден кенде емес:

– Байқандар, жігіттер, біздің үйдің иті қабаған ит, жазым етіп жүрмесін.

Ит көзі тағы да үй ішіне түсті. Ұзақты күн далада ойнап шаршаған балалар жас ет пен ыстық сорпа буындарына түссе керек, отырған жерлерінде қылжиып-қылжиып ұйықтап қалыпты. Қарғабек енді сол жағына қарай жамбастаған. Ұмсындық дастарқанды кейінірек сырып, тізелесе отырды.

– Сорпа ішпейсің бе, қайным?

Қарғабек қолы Ұмсындықтың мықынына барып қалғанын Марғау анық байқады.

– Ұмсындық секілді тәтті жеңгесі у берсін, қайнысы сескенбейді. Ішіп салады, – деп Қарғабек Ұмсындықты өзіне тартты.

– Әлгі жігіттер келіп қалар...

– Олар аға сырын ерте танып, қылығын бағып өскен балалар. Жаман шалың оралмай, бұл маңайға жоламайды.

Ұмсындық үндемеді. Қарғабек енді әйелді екі қолымен қармап, көтеріле берді...

Өзі өлсе де, иесін жау қолына қалдырмайтын ит атаулының қанына сіңген қасиет емес пе. Сөз төркінін түсінбегенімен, әр қимылды манадан бері қапысыз бағып жатқан Марғау күнде алдына ас-су салып жүретін Ұмсындықты жат табанның астында қалай қалдырсын, жұлқына абалады.

– Келіп қалды ғой деймін. – Ұмсындық жүгіріп далаға шықты. Ешкім көрінбейді, келмепті. Лезбай кеткен төменгі бетте қыбырлаған жан жоқ. Қарғабек сөзі де рас екен. – Екі қонақ өзенді өрлеп, едәуір алыстап кеткен. Жуыр манда орала қояр түрде емес.

– Біреу әкетіп бара жатқандай неменеге абалайсың? Жәй жат! – деп итке жекіді де, Ұмсындық үй айнала беріп сәл кідірістеп, ішке кірді.

– Кім екен? Кешіктің ғой? – Қарғабек даусында діріл бар.

– Ешкім көрінбейді.

– Ит неге абалады?

Ұмсындық ойнақы.

– Оны иттің өзі біледі де.

Қарғабек күліп, келіншекті тағы өзіне тартты:

– Сайтансың ғой деймін... Тезірек келші! Сондай сағындым...

– Қайдам?! Басқа бір тәтті жеңгенді тауып алып жүрмесең. Келуді сиретіп барасың.

– Сенен тәттісі дүниеде жоқ сонда да. – Қарғабек әйелге қарай аунай бастады...

– Шалдан ұят болмай ма? – деді Ұмсындық. Бірақ қарсыласатын сынайы жоқ. Құмға сіңген батбатқа ұқсап, алпамса дененің астына қарай батып бара жатыр...

Ит тағы да үріп, екі-үш рет ышқына ұмтылып еді, шарбақ талы суырылып кетті. Өз екпінімен бір домалап тұрған Марғау атылып келіп есікті тырмалады.

Босанған Марғаудың үйге оңай кіре алатынын білетін Ұмсындық шыр ете түсті.

– Ойбай, тұр, Қарғабек! Ит босап кетті, өлтіреді қазір. – Алқынған Қарғабек әйел сөзіне құлақ қойған жоқ.

– Босанғаны жақсы!..

Осы бір екеуара қайтарма сөздің ырғағынан бөтен адамның Ұмсындықты жәбірлеп жатқанын анық түсінген ит аяғымен тырмалап есік тиегін ағытты да, Қарғабекті бас салды.

Қарғабек есін енді жиғандай. Жан дәрмен дегенде зорға аунап түсті.

– Мына атаңа нәлет қайтеді?! Өлтіретін шығар.

– Айтпадым ба, мен саған! – деп бәйек болған Ұмсындық даусы енді ащы шықты. – Марғау! Марғау деймін, кет былай!

Бірақ Марғау тыңдамады. Жігіттің майлы жеріне ауызды салып жіберіп, сілкіп-сілкіп қалды. Қарғабек те өлермен. Суға кеткен адамша екі қолын ербендетіп итті басқа-көзге төпелеп жатыр. Марғау шымыр, бой берер емес. Ит пен жемтікке айналған адам допша кезек домалап есік көзіне дейін барды. Ыдыс-аяқ салдыр-гүлдір, балалар жылап оянды. Қазан ақтарылды. Ендігі айқас майлы сорпа үстіне ауысқан. Қарғабектің үсті қан жоса. Бір ұрымтал кезеңде Ұмсындық кеп иттің қарғысына жабысты. Босап қалған жігіт ұшып түрегеліп, ілгері ұмтылып еді, түймесі ағытылған шалбары төмен сырғанап, аяғына орала кетті. Табалдырық көзінде Қарғабек үш домалап, өлдім-талдым дегенде далаға шықты-ау, әйтеуір. Жығылса да қарғыдан айырылмаған Ұмсындықты сүйреп, Марғау да сыртқа ұмтылды. Қараса, шалбар бір жақта қалған. Қарғабек өрт ішінен қашқандай, іш киімінің арты жарқылдап салып барады. Ит арылдай ұмтылды. Қанша мықты болғанымен, қара жерде кісі сүйреу оңай ма. Ұмсындық зіл қара тас секілді. Марғау арс-арс етті: «Жаныңның барында жібер! Әйтпесе өзінді қан

жоса қыламын!» дегені. Бірақ өлсе босатар әйел жоқ. Соны түсінді білем, жемтігінің құтылып кетерін білген ашулы ит ендігі сәтте арс етіп тұп-тура Ұмсындықтың өзіне бас салды. Қарысқан қол жазылып жүре берді. Марғау қашқын соңынан түре түсті. Осы кезде есік алдына машина келіп тоқтады да, кабинадан Лезбай қарғыды.

– Әй, Марғау, қайт кейін!

Иесінің даусын естіп, Марғау қалт тоқтады. Ұмсындық даусы ащы.

– Табан астында ит құтырды, ит. Мені де, міне, қан жоса етіп тастады. Неғып тұрсың? Өлтірді ғой аналарды. Қайырсайшы кейін қарай! – деп ашылған-шашылған жерлерін жауып тұра берді.

Лезбай итінің қарғысынан алды. Даусы зілді.

– Тырп етсең, жаныңды шығарам, қозғалушы болма!

Марғау дүңк-дүңк етіп үріп тынды: «Мен емес қой кінәлі. Кінәлі ана екеуі ғой. Сені мазақтаған соң шыдай алмадым ғой» деп тұрған секілді Лезбайға.

– Ойбай, байқа, шалым, сені де қауып жүрмесін! Сау емес дедім, сау емес. Табан астында құтырып шыға келді. Міне, көрмейсің бе, күнде тамақ беріп жүрген менің өзімді де алып тастады.

Теңселе басып Қарғабек жақындады. Марғау қайта атылды. Табандап тартқан Лезбайдың өзі сырғанап барып жығылмай зорға қалды.

– Қайтеді мынау? Қой деймін, Марғау!

– Андағың құтырған, кәне, табанда құрт көзін! – деді Қарғабек.

– Түкке түсінсем бұйырмасын, – деп Лезбай алба-жұлба әйеліне бір, шалбарсыз қалған Қарғабекке бір қарады.

– Түсінбейтін ештеңе жоқ. Сыртқа шығып едім, ай-шай жоқ, итің кеп бас салды. Шалбарды беріп зорға құтылдым.

«Шіп-шикі өтірік айтып тұрғаны!» – дегендей, Марғау қайта арсылдады.

Қарғабек ашулы. Үй іргесінде жатқан келдекті алып итке ұмтылды.

– Құтырған иттің көзін жоғалтасың ба, жоқ па?!

Бір кәкірдің барын Лезбай сезген болса керек, ашуға булыққандай. Аяқ-колы дірілдеді.

– Жоғалтпасам, не істейін деп едің?!

Қарғабек сөзге келмеді.

– Мә ендеше сазайы! – деп жұлқына ұмтылып тұрған итті жамбасын ала беріп келдекпен соғып жіберді.

Ит қаңқ етті. Лезбай келдекке жармасты.

– Әкеңнің ауызы! Жібер деймін. Аянар жер қалған жоқ, қан қылам! – деп бақырды Қарғабек.

– Әй, бала, не деп шатып тұрсың? О не дегенің?

– Дегенім деген! Білдің бе? Итіңді әдейі босатып кетіп отырсың, білдің бе? Масқараламақсың, ә, сөйтіп?!

Мұндай жалаға жаны төзбейтін Лезбай ашуға булықты. Аянар жер қалған жоқ.

– Әкеңнің аузы олай болмайды, былай болады! – деп тоқпақ жұдырығымен құлақ шекеден бірді қонжытып жіберді. Ит талап әлсіреген Қарғабек қалпақтай ұшты. – Айт! Айт! Марғау!

Бірақ Марғау басын сәл көтеріп, ыңырси үргені болмаса, орнынан қозғала алмады.

– Тұра тұр, бәлем. Енді көрінеу итке талатпақ екенсің ғой?! Итке талатқанды көрсетейін мен саған! – деп Қарғабек тұра беріп машинаға жармасты. – Ай, балалар, жүр кеттік. Милицияға барамыз.

Айғай-шуға жүгіре басып келген екі жігіт ештеңеге түсінген жоқ. «Не болды? Не болды?» – десіп қозғала берген машинаға отырды.

Қарғабек шалбары есік көзінде қалды.

2

Лезбай үйі түн ортасы ауғанша жатқан жоқ.

– Құрт көзін құтырған иттің! – деп зарланды Ұмсындық. – Міне, қолымды көрмейсің бе? – Расында да Ұмсындықтың сол білегінде ит тісінің таңбасы. Қан әлі тоқтамапты. – Құтырған ит иесіне шабады деген осы.

– Құтырса, маған неге бас салмады? «Қайт былай!» дегенімді тындап, кейін бұрылды ғой, – деп Лезбай көнгісі келмеді.

Екі бала екі жақтан шулап қоя берді.

– Марғау құтырған жоқ!

– Марғау құтырды деп тәтем өтірік айтады.

– Құтырған, құтырмағанын сендер қайдан білесіңдер? Жайларыңа бағып, тыныш жатыңдар? – деп, Ұмсындық зілдене сөйледі.

– Мен білем. Ана кісі тәтемді барып бас салып, үстіне шықты. Марғау сосын ыза болды. Мен де тәтемді өлтіреді екен деп қорықтым, – деді кішкене Адыр.

Ұмсындық шыр ете түсті.

– Айдың, күннің аманында не көрініпті кісі өлтіретін?! Қайта мен емес пе иттің қарғысына жармасқан. Соған қарамастан, сүйреп апарып, есік көзіне домалатып кеткен жоқ па?

– Жә, жә! Болды енді! – деді Лезбай ұнатпағандық білдіріп. – Мына сөзіңе қарағанда айқас үйде өткен секілді ғой?! Ал Қарғабек болса, әлгінде далаға шыққанда бас салды демеп пе еді?!

Ұмсындық жол тауып кетті.

– Далада бас салды. Қарғабек сосын қашып үйге тығылды.

Лезбай үндемеді. «Осы үйдің менен кейінгі естияры сен едің ғой. Не айтасың?» – дегендей, әкесі Дабырға қарады. Кішкене Адыр байқаған жайдан Дабыр мүлде бейхабар екен.

– Мен әлгінде Марғаудың қасына барып едім, басын менің аяғыма салып ыңырсыды, – деп сөзді мүлде басқаға бұрды.

Адыр таласа кетті:

– Мен анық көрдім: көзінен жас парлап жылап жатты ғой. Сен ыңырсыды дейсің.

Адыр әлгі сөзді бәлелікпен айтпаған секілді. Ұмындық енді әлде-ніп алды.

– Көресің, қазір көзін құртпасан, ертең ауданнан кісі келіп, не атып тастайды, не жынын тексеруге алып кетеді.

Дабыр мен Адыр шулап қоя берді:

– Аттырмаймыз. Бермейміз!

– Біз үстіне түсіп, жатып аламыз!

– Атып көрсін осыдан! Сосын мен барайын да әкемнің мылтығымен олардың өздерін атайын! – деп кішкене Адыр сөзді нығырлап қойды.

– Адыр дұрыс айтады. Әкелі-балалы бәріміз жабылып, Марғауды біз ешкімге бермейміз. «Атамыз» дейтіндер табылса, қолында өлеміз, – деп Лезбай түйе сөйледі.

– Әйтеуір, мен айтпады деме, – деді Ұмындық сәл басылыңқырап.

Үй іші бірте-бірте ұйқыға ауысты. Марғау ғана ояу. Жамбаста жан жоқ секілді. Қозғайын десе, икемге келмейді. Тілімен ұзақ жалап, жараның қанын тазартты. Неге екені белгісіз, ұлығысы бар. Тұмсығын жоғары соғады. Бірақ шама жоқ. Ішкі сарай өз орнында секілді емес. Оның үстіне ұлығанды үй иесінің жек көретіні де жадында. Айған байғұс көп ауырды ғой. Бір ауық түрегеп жүретін де, жатып қала беретін. Сондайда үстіне ақ халат киген дәрігерлер келіп, Айғанды айлап алып кетеді. Айған кеткен соң балалар да, Лезбай да жүдейді. Қолынан тамақ алып, ас-су ішіп үйренген Марғаудың да мазасы қалмайды-ақ. Аласұра іздеп, сағынады. Сол сағыныш белгісі ме, кім білсін, шокиып отыра қалып, көкке қарап ұлиды-ай келіп. Айған дүние салардан үш күн бұрын осы бір дерт Марғауды мүлде меңдеп алған еді. Үй сыртындағы төбенің басына шығып алып, күн демей, түн демей толассыз ұли берген-ді. Тіпті Лезбайдың далаға жүгіре шығып: «Қара басыңа көрінгір, не болды саған? Кет!» – деп жекірген кезі де бар. Соған да қаратпаған. Сондай бір тылсым күш: «Ал ұлы! Ал, кәне, боздат!» деп жетектей беріп еді. Айнала тып-тыныш, селкеу шыққан дыбыс, секемді иіс сезілмейді. Сөйтсе де Лезбай үйге кіріп жатса-ақ болды, көкірегіне сыймай тұнып тұрған бір қасірет-қияметті көмейінен тағы да сыздықтатады-ай кеп. Арада үш-ақ күн өтті. Айған дүние салды. Марғау сонда әлдебір алапат тамұқтан құр сұлдерін сүйреп, зорға шыққандай өлі мен тірі арасындағы бір халде түнді үнсіз өткеріп еді. Сонда жұрт:

– Ит шіркін жаманшылықты біледі. Бүгін тіпті дыбыс бермеді ғой, – деп шуласқан.

Міне, тағы да сондағыдай бір кесел жабысқан секілді: көкірегі тағы да тұнып тұр. Бірақ содан босануға дәрмен жоқ.

Кенет маңайды бензин иісі алып кетті. Бензин иісі шықса жақсылыққа апармайтынын білетін Марғаудың денесі дірілдеді. Бір сұмдықтың жақындап келе жатқанын түйсінді ме, әйтеуір бұрынғыша лепіріп үрген де жоқ. Жылай-жылай дымы құрыған нәресте өксігіне ұксас бір дыбыс шығарды да, сал бөксесін сүйретіп үй сыртындағы өзенге бет алды. Аз-кем уақыт өтпеді, аудан орталығы жағынан машина

жарығы көрінді. Соған мотор дүрілі келіп қосылды да, әлгіндей болмай түн тыныштығы бұзылды.

Жақсылық соңы тез қайталанбаса да, мынадай үлкен дүрбелең-шайқас арты қайта оралып соқпай тынбайтынын аз ғұмырында талай байқаған Марғау, жарқабақтан жайлап өзен арнасына түсті де, тастан-тасқа сырғанап, бұлқынып жатқан мөлдір суға бөксесін салып сәл отырды. Қатты шөлдеп қаталаған соң шалпылдатып су ішті. Енді не істеу керек? Адамға ұқсап өзіне мұндай сұрақ қоя алмаса да, жақындап қалған машина жарығы мен сәт сайын зорайып құлағынды суырып бара жатқан дарыл-дүріл, қолқанды атқан жаман иіс – бензин иісі итті жайбарақат қалдыра алмады. Бір басып, екі басып қозғалып еді, су сорған жаралы бөксе жеңілдеп, икемге келіп қалған сияқты. Ит көзі арғы жағаға түсті. Жаңағы «енді не істеу керек?» деген сауалдың жауабын іздегендей еріксіз түсті. Өзінің талай өтіп шиырлаған таныс жағасы, міне, қол созым жерде. Су болса саяз. Су саяз болған соң, қанша гүрілдегенімен ағыны да қатты емес. Тіпті сал бөксені бос тастап, екі аяқтап та өтіп кете алады. Осы бір шешіммен Марғау қозғала берді... Сол кезде есік алдына жеңіл машина келіп тоқтады да, жарықты кешіп, қараңдап үйге қарай екі адам өтті. Марғау салмастан таныды: бірі – жақсы да, жаман да емес, әлдебір дала шөптерінің иісін бұрқыратып Айғанға келіп жүретін ақ халат. Екіншісі – үлкен бір жиын-тойларда тәртіп орната бастайтын, немесе біреу-міреу жанжалдаса қалса, сап етіп араларына келіп түсе қалатын көк қалпақ.

Қолында мылтығы, үйден жүгіріп Лезбай шықты.

– Әй, әй! Бұл қайсыларың!

– Лезбаймысың? – деп көк қалпақ сұраққа сұрақпен жауап қатты.

– Иә, мен Лезбаймын.

– Білдей бір азаматты итке талатып, соққыға жыққан батырдың өзі екенсің ғой?

Лезбай абдыраңқырап қалды.

– Итке талатқанда...

– Жә, жә, не дерің бізге белгілі. Ауданға барған соң бәрі де анықталады. Ал құтырған ит қайда?

Манағы оқиғадан кейін жұрт аузында қайталана берген «құтырған ит» сөзі Марғау құлағына сіңіп, жатталып қалса керек. Көз алдына келдек ұстаған Қарғабек, ашылған етегін жауып жатып бақырған Ұмсындық келе қалды. Сол сұрықсыз елестен құтылғысы келді, әлде мына бейсауат жүрген ақ халат, көк қалпақтан қаймықты, әйтеуір бір қатерді жүрегі сезген Марғау бөксесін сүйретіп судан өтті де, жарға біткен қалың талдың арасына кірді.

– Құтырған ит қайда деп тұрмын ғой мен саған? – Сұрақ зілі күшейе түсті.

– Біздің үйде құтырған ит жоқ.

– Құтырмаса, сау адамды неге талайды?

Осы кезде үйден дауыс көтеріп Ұмсындық шықты.

– Құтырмады деп бекер айтады. Қасқыр алатын қадірлі иті болған

соң, атып тастайды деп әдейі жасырып тұр. Әйтпесе құтырғанда қандай. Құтырмаса, күнде сүйек-саяқ салып жүрген мені қаба ма? Міне, көріңдер білегімді. – Ұмсындық білегін машина жарығына тосты.

Милиция формалы жігіт пен ақ халат киген әйел жарыса үңілді.

– Қапқанда да ондырмаған екен.

– Ал, кәне, Лезбай, итті тап!

– Ит жаңа осы арада жатқан, – деді Лезбай.

Ұмсындық разы емес.

– Осы арада жатқаның не?! Шақырмайсың ба?!

Лезбай үндемеді.

– Мынаған не болған? – деп танданған Ұмсындық. – Марғау! Марғау!

Кә-кә-кә!

Лезбай даусы шықпағандықтан ба, Марғау қалыңға қарай жылжи түсті.

Милиция формалы жігіттің қолында қол шам. Ерсен-қарсаң кезеп, о да итті шақыра бастады.

– Марғау! Марғау!

Ұмсындық сүлікше қадалып болмайды.

– Мына кісі шақырмаған соң келмейді ол ит. Ит деген аты болмаса, қулығы адамнан да артық.

– Жынданды деп тұрған жоқсың ба? Жынды итте не қулық болушы еді? – деді Лезбай әйелінің бетін қайтармақ болып.

Көк қалпақ зілдене түсті:

– Тәлкекті қояйық. Ал, кәне, итті тап!

Иттің табылмайтынына Лезбайдың көзі жетті ғой деймін.

– Ит жоқ.

– Жоғы қалай? Шақыр кәне!

– Жоқ итті қайдан шақырам?

– Өзің қалай-қалай сөйлейсің? Қалайша жоқ?

Лезбай жауабы келте:

– Атып тастағанмын.

– Бекер айтады, – деп Ұмсындық көлденеңдей кетті.

– Біреуге қол жұмсағаның, ит айтақтағаның өз алдына, оның үстіне құтырған итті жасырсаң, қылмысың ауырлай түсетінін қайтіп білмейсің?

– Білем.

– Білсең, итті тап!

– Айтып тұрмын ғой, атып тастадым деп.

Бұл тәжікеден ештеңе шықпайтынын аңғарған көк қалпақты жігіт әйелді ертіп үй төңірегін шарлады.

– Марғау, Марғау! Күшім-күшім!

– Марғау! Марғау! Кә-кә-кә!

Марғау зым-зия.

Осы жүріспен апнақ болып таң атты. Иттің табылмайтынына келгендердің көзі енді жеткендей.

Ақ халат киген дәрігер Ұмсындыққа ине салды. Содан соң:

– Ендігі отыз тоғызын күн сайын аудан орталығына келіп жасатасың, – депті.

Кейінгі кезек көк қалпақты жігітте:

– Ал, Лезбай, сен бізбен бірге ауданға жүресің. Үш кісі қол қойған акт, міне, менің қолымда. Ал, кәне, қипалақтама.

Лезбай екі қолын артына ұстады да, үн-түнсіз алға түсті. Аз-кем уақыт өтпеді, қызыл белбеулі қара машина бұрылып алып, келген жолымен кері салды.

Марғау аузын ашты. Қансыраған Марғаудың әлде ұлығаны, әлде үргені, әйтеуір ит табиғатына жатпайтын бір дыбыс өзеннің арғы бетінде ұзақ уақыт сыңсып тұрды.

Екінші тарау

ӨТКЕН КҮННІҢ БЕЛГІЛЕРІ

1

Осыдан бес жыл бұрын түннің бір уағында Лезбайдың отарына қасқыр шапты.

Айғанның төсек тартып жатып қалған кезі. Малдың күндізгі бағымы, түнгі күзеті бір басына түскен Лезбай ақпанның үскірігіне қарамай қой қиынан қалқайтқан қалқаманы айналып ұзақ жүрді де, жылынып шығайын деп үйге кірді. Ортада тұрған темір пешке көмір тастады. Ашылып қалған балаларды қымтады. Содан кейін бойын жылытайын деп ыстық шайды ұрттай беріп еді, қой дүр ете түсті. Жүгіріп шыққан Лезбайдың көргені – қалқамадан қарғып түскен бір қара құлақ қой ішінде ойранды салып жүр. Қимылында қапы жоқ. Бір бұрышқа ұйлыққан қой ішінен нысанаға алғанын атылып барып алқымынан бір-ақ басады да, ілгері ұмтылады. Соңында аяқ-қолы жазылып, серейіп сала берген қойды көресің.

Лезбай қику салып қақпаға ұмтылды. Адам тегеуірініне шыдамаған қасқыр қалқаннан бір-ақ қарғыды. Қараса, қабақ қағыста бес тоқты тыпырлап қалған ексн. Лезбайға алғашқы келген ой: «Құдай-ау, Ақтөс қайда кеткен? Неге дыбыс бермейді?»

– Ақтөс, Ақтөс!

Ақтөс зым-зия. Қойға бірі ғана шапқанмен, қасқыр, тегі, тобымен келсе керек. Лезбай оны ертеңіне сезді. Үйден біршама жерде қым-қуыт шиырлы іздер қалған. Соның ішінде алысқан Ақтөс ізі де ап-айқын. Аққан қан, жұлынған теріге қарап, итінің енді қайтып оралмайтынына шопанның көзі жетті.

Осы оқиғадан кейін Лезбай Алматыда оқуды бітіріп, жаңа ғана қызметке орналасқан баласына хабар салды: қойымды қасқыр қырып

кетті. Қайткен күнде де малға абай болатын тегі жақсы бір ит тап. Адам құнын сұраса да, іркілме.

Қанатта ес қалған жоқ. Салып ұрып ит базарына барды.

Бұл хайуанның неше бір түрі осында болады екен: шолағы мен салпы еріні, тықыры мен сабалағы, шәуілдегі мен маңғазы, тағы тағылары. Бірі тайыншадай болса, енді бірі егеу құйрық тышқандай-ақ. Мақтауы да соған орай, бағалары да әр қилы. Көзіне дейін жүн басып кеткен бұйра барақ кішкене екі кара итті:

– Венгер овчаркасы пули мен пуми породасынан, – деп таныстырды.
– Түн баласына көз ілмейтін сақ құлақтың дәп өзі. Үйіңіздің ығы түгіл, желінен де құс жорғаламайтын болады.

Шеткеріректе кеудесінің жүні түйенің шудасындай жерге төгілген сүйір тұмсық, ала мойын бір қызыл ит тұр. Денесі сондай сала құлаш жүнді болғандықтан ба, тықыр басы тым кішкене көрінеді.

– Шотландия овчаркасы колли, Россияға есте жоқ ескі заманда әкелінген ит. Орыс-жапон соғысында санитарлық қызмет атқарды. 1952 жылдардан бастап Қиыр Шығыс совхоздарында таңбалы бұғы бағуға пайдаланып келеді. Ит-құсқа сақ, күзетке мығым болғандықтан, колли Қазақстанның қойлы аудандарына да тарай бастады, – деп зарлап тұр ит иесі.

«Қазақстанның қойлы аудандары...» дегенге Қанаттың көңілі жылып сала берді.

– Пайдаланған дегенде... қалай өзі қасқыр ала ма?!

– Алғаны сол, қырып салады.

Біреу Қанаттың жеңінен тартты.

– Саған шын қасқыр алатын ит керек пе?

– Иә, шын қасқыр алатын ит керек.

– Ендеше, міне, мына овчаркадан артық итті таппайсың – Кавказ овчаркасы.

Енді біреу көлденеңдей кетті.

– Шығысевропалық овчарка тұрғанда, Кавказ овчаркасы деген не, тәйірі!

– Нағыз қырып сал деп Азия овчаркасын айт.

– Жоқ, неміс овчаркасына бір ит жетпейді.

Ит иелері өстіп өзді-өзі дауласып кеткен соң, Қанат қай итке ен саларын білмей аңырып қалды.

Осы кезде ит саудасын бағып шеткерірек тұрған жасыл телпекті бір кексе адам Қанатқа жақын келді.

– Сізге ит не үшін керек? Үйге ұстамақсыз ба?

Қанат әкесінің сәлемін айтты.

– Олай болса, бұл иттердің бірін де алмаңыз.

– Не себепті?

– Себебі ересек иттің қалыптасып қалған мінез-қылығы бар. Жаңа жағдайға оңайлықпен көндіге бермейді. Шопан әкеңе серік бола алатын шын қызметші ит керек болса, күшігінен асыраңыздар.

– Ондай күшікті қайдан табам?

– Бір жарты қойсаңыз, мен көмектесем.

Қанат сезіктене қарады: ұсқыны жоқ екен, телпегі мыжырайып кеткен. Көне пальтосы алқам-салқам, сауыс. Тегі, пальто қызметінен басқа, реті келгенде төсек-орын қызметін де атқаратыны байқалады. Нұры тая бастаған көзінің алды күлте-күлте. Көмірдің ұнтағы сіңген күс алақан қолында діріл бар. Соған қарағанда кеше тегі өлтіре ішкен болу керек. Сөзіне қарасаң дұп-дұрыс. Өңі бірақ адам шошырлық. «Оңай жолмен қызметін сатып осындай жерді торуылдайтын маскүнем делдалдар болушы еді. Соның бірі емес пе екен?» Қанаттың осы ойын сезіп қалғандай:

– Рас айтам, әкең өмір бақи разы болып өтеді, – деп қойды делдал.

– Жартыны қалай, қазір берейін бе, әлде кейін аласыз ба? – деп Қанат сынай сөйледі.

– Бері жүріңіз.

Шал алға түсті. Қанат соңынан ерді.

– Ал қайда бармақпыз?

– Мына арадан бір жарты ал. Қайда баратынымызды сосын айтам.

Қанат сәл ойланды да: «Жә, қойшы, қайда қалмаған бір жарты. Мүмкін, іздегенімді табармын» деп магазинге кіріп шықты.

Жасыл телпек шөлмекті қойнына сұғып жіберді де, жанып сала берді.

– Анау ит, мынау ит дейді. Сен монғол иті мен король догін білесің бе?

– Ит жайында хабарым мүлде аз еді.

– Олай болса, тыңдай бер: дүниеде жойқын екі ит бар. Оның бірі – дог, екіншісі – монғол овчаркасы. Күш, ірілік, сұлулық жағына келсе король догі бірінші орында. Оның арғы тегі ежелгі гректердің жаугершілік соғыста пайдаланған жауынгер иті молосқа жатады. Келе-келе дог күзет қызметін атқарды. Еуропаның ақсүйектері аңға алып шығып, қабан, аю секілді ірі андарға салған да кезі бар. Бірақ ерте заманнан бері сұлулығына қызыққан жұрт оны үйде ұстап, мәпелеп өсіріп келе жатқандықтан, дог үй күшік болып кеткен. Жүні тықыр, түбіті жоқ. Сол себепті қыста суыққа тоңғақ келеді. Бұл – оның үлкен міні. Ал монғол овчаркасының тегі тибет догіне жатады. Өте ірі, өте қарулы, бөтенге елікпейтін, әрі ашушан, әрі қабаған, өжет те төзімді ит. Бұл тұқымдас ит Ұлы Отан соғысы кезінде көшпелі монғол шопандарына еріп жүріп Өскемен, Семей аймақтарына тараған-ды. Қазір Шығыс Қазақстан малшыларымен бірге қыстың қақаған бораны мен жаздың аптап ыстығына бірге төзіп, адал қызмет атқарып келеді.

– Ал осы екі иттің қайсысын ұсынбақшысыз маған? – деп сұрады шыдамы таусылған Қанат.

Жасыл телпек киген адам Қанатқа күле қарап, көзін қысып қойды.

– Ішің білсін. Мен саған елде жоқ бір күшік берем. Бәлкім, оны жасыл телпек экстерьері десең де болады.

Мына сөз Қанатты қызықтыра түсті.

– Есіміңіз кім? – деп сұрады жақынырақ танысқысы келіп.

– Есебі, Иван Иванович десең де болады.

– Қайда істейсіз?

– Есебі, бір мекемеде кочегар десең де, немесе қойшы, сиыршы, шошқашы деген секілді, итші десең де теріс емес. Дұрысына келсек, кинологпын. Иттің жаңа түрлерін тауып, өсіретін мамандарды осылай атайды.

Осындай әңгімемен олар Алматы өзенін бойлап отырып, оңаша бір үйдің ауласына келіп кірді.

– Былай қарай жүріңіз. – Иван Иванович Қанатты ауланың бір бұрышындағы кішкене жер үйге алып кірді.

– Мен итті осындай жылы жерде ұстаймын. Жауырыны мен жотасында, бүйірі мен жамбасында, сауыры мен мойнында ірілі-уақ бұршақ таңбалары бар тықыр жүнді ақ ит қарғып тұрды. Иван Иванович итті: «Жойқын! Сабырлы бол. Бұл жігіт біздің досымыз!» – деп, адаммен сөйлескендей, қарғысынан алып мойнын сипады.

Жойқын ұмтылып кеп, Қанатты иіскеді. Жігіт жүрегі лүпілдеп кетті.

– Қорықпа, тимейді енді, – деді Иван Иванович.

– Сонда да қарғысынан қысыңқырап ұстаңызшы. – Қанат үй иесінің артына қарай тығыла түсті.

Иван Иванович қарқылдап күлді де, итті қоя берді. Жойқын тұмсығын Қанаттың кеудесіне қадаңқырап ұстап сәл тұрды. Сом темір дерсің. Қорыққаны ма, кеудесіне әлдене батып, ауырып бара жатқан секілденді. Бірақ ит көзінде ашу емес: «Кімсің өзің?» – деген сұрау бардай.

– Біздің Жойқын келген адаммен осылай амандасады, – деп Иван Иванович тағы күлді. Содан кейін итіне қарады. – Ал, Жойқын, орныңа бар.

Жойқын денесімен Қанаттың бөксесін сипап өтіп, кері бұрылды.

– Жойқынның бұл қылығын татулыққа шақырғаны деп біл. Иісінді алды. Енді өмір бақи қаппайды.

Қанаттың жүрегі орнына түсейін деді. Қайран қалды. Ұзын бойлы-ақ жігіт еді. Қарғымай, шапшымай жай тұрған ит тұмсығының кеуделесіп келгенін өмірінде көргені осы. Ит емес, көз алдында көлеңдеп жүрген жолбарыс дерсің.

– Король догі, міне, осы. Шоқтығының биіктігі тоқсан жеті сантиметр. Есінде болсын, бұл қаншық ит. Ал әлгі базарда тұрған арлан иттің әулие дегенінің шоқтығы алпыс бес, жетпіс төрт сантиметрден аспайды. Салыстыра беріңіз, – деп Иван Иванович, неге екені белгісіз, «сізге» көшіп, рақаттана шырт түкірді.

Қанат не дерін білмеді. Иван Иванович көтеріле сөйледі.

– Ал, мына Жойқынның енесі Жолбарыстың бойы жүз үш сантиметр болатын. Алакөлдін қамысында өз бетінше қабан алған.

– Ал мынаның не өнері бар?

– Бір-екі рет аюмен тірескені болмаса, мұның өнері онша емес, – деп Иван Иванович қарқылдай күлді.

Қанат та мәз.

– Аюмен тірессе, өнері шынында да онша емес екен.

– Ал мынау Жойқынның әр көрмеде алған «жаман-жұман» медальдары, – деп Иван Иванович саудырлатып бір жәшікті көтеріп алды. – Жаман-жұман десек те, бәрі де алтын. Мынау Москвада Бүкілодақтық көрмеде алғаны. Мына бірі республикалық көрмеден. Мынау... Жә, бәрін санап тауысу оңай емес. Ұзын саны отыз шақты.

Бұл кезде ит жылуы әлі қайта қоймаған қалқама пешті айнала беріп еді, ыңырсыған бір дыбыстар шықты. Иван Иванович Қанатты қолымен ымдап сол жаққа қарай шақырды. Жақындап келіп байқаса, пеш тасасында бір-біріне үймелесіп бес күшік жатыр. Тұмсығы мен алқымында ойдым-ойдым ақ бұршақ таңбалары бар, жүндес қара күшіктер. Қанат жақыннан көргісі келіп ұмтыла беріп еді, Жойқын көлденең шықты да, ақырын ырылдап қойды.

– Иттің аты – ит. Одан әрі жақындама, – деді Иван Иванович. – Осылай тұрып-ақ таңдай бер.

Қанат ұзақ қарады. Бір кезде енесі жақындап келіп жантая бастап еді, күшіктер шиқылдай ыңырсып, Жойқынның сауырына қарай жыбырлай жөнелді. Жамбасында ақ бұршақ таңбасы бар біреуі Қанаттың көзіне ерте шалынған. Сол күшік енесінің бауырына қалғандарынан бұрын жетті де, төске қарай өрмелеп барып, үлкендеу бір емшекке жармасты. Ендігі сәтте дүниенің қайғы-қуанышынан ада ене құшағында ақ сүтті рақаттана борпылдатып, көсіле жатқан құртақандай тіршілік иелерінің ішінде әлгі бір ақ тұмсықтың мүлде ерекше екені бірден танылғандай. Басқаларынан әлдеқайда тұрықты, әлдеқайда ірі, қимылы да басқаларына қарағанда жіті, қағылез.

Қанат ұзақ тұрып ақыры осы ақ тұмсықты таңдады.

– Ау, ит жайында мағлұматым аз деп ең, нағыз қырағы көз маманның өзі секілдісің ғой? – деп таңданды Иван Иванович.

– Қайдам, басқаларынан үлкенірек көрінген соң ең тағып жатқаным ғой.

– Жарайсың, жігітім. Көзіңе ілікпесе, осыны ал деп өзім айтайын деп тұр едім. Бұл ақ тұмсық түбінде бар ғой иттің нағыз төресі болады. Ал соның құрметіне атап жіберейік, – Иван Иванович қойнындағы жарты мен жем-суды шығарып, қолдан қалқайтқан үстел үстіне қойды.

– Мен ішпейтін едім.

– Ауыз ти, дегенмен.

– Жоқ, рақмет.

Иван Иванович әлде өтірік, әлде рас, қабақ шытты.

– Онда ақ тұмсықтан күдерінді үзе бер.

Амал жоқ. Қанат ескі жәшіктен қалқайтқан орындыққа кеп тізе бүкті. Иван Иванович колбасаның орауын жазып, столға қойды да, өзі пеш қоймасындағы стакандарды жуа бастады. Ет иісі келді ме, Жойқын салып ұрып Қанаттың қасына қайта кеп, темір тұмсығымен білегінен түртіп-түртіп жіберді.

– Жойқын, байқа! Біз енді жаңа туыс боламыз. – Осы бір күлкілі сөздің аузынан қалай шыққанына таңырқаған Қанат колбасаның бір

жапырағын алып жерге тастады. Ит мойнын сәл төмен салып иіскегені болмаса, тиіскен жоқ.

– Қара мынаның кірпиязын. Жердегіні жемейтін болғаны ғой? – Қанат қолбасаны алып, енді үстел шетіне қойды.

Жойқын үстелге сәл иек артып, тағы да иіскеді. Осы кезде стакандарды алып келген Иван Иванович:

– Ә, біздің Жойқын бөтен адамның қолынан тамақ жемейді. Кім біледі, сен, мүмкін, ине сұғып немесе у қосып қойған шығарсың, әлде жем тастап, сенімімізге еніп алып, бірдемемізді қағып кетуіңіз де ғажап емес, – деп қарқылдай күлді. Содан кейін қолбасаны өз қолына алып, олай-бұлай қараған болды. – Ештеңесі жоқ, таза қолбаса екен, мә, Жойқын, жей ғой.

Жойқын қомағай емес екен. Үстел шетіндегі қолбасаны тағы да бірекі иіскеп барып қылғыды.

– Мынауың бір ақсүйек қой!

– Ә, көрдің ғой, біздің Жойқын осылай, шырақ!

– Жойқынның мақтауы жетті. Ал ана ақ тұмсық не өнер көрсетпек?

Арақ ішіп құрыс-тырысы жазыла бастаған Иван Иванович шешіле сөйледі.

– Байқайсың ба, енесі сондай тықыр, ал күшіктер болса жүндес. Неліктен деп ойлайсың?

– Осы сұрақты мен қойсам ба деп едім.

Иван Иванович маңдайының терін сүртті.

– Міне, гәп осында. Бұл күшіктердің әкесі бір қыста он жеті қасқыр алған барақы жүнді монғол овчаркасы – Таусоғар. Байқап отырған шығарсың. Сіздің алдыңызда иттің жаңа тұқымы. «Жасыл телпек экстерьері» дегенімнің негізі осы. Әкесі қасқыр алса, енесі аюмен тіресіп, нағашы атасы қабанды жәукемдесе, бұл күшікті түбінде нағыз қырып сал, ұлы иттің өзі болады деп тани бер.

Қанат қарқылдай күлді. Кейде тіпті адамның басқа бір ерекшеліктеріне орай «Ұлы футболшы Пеле», «Ұлы боксшы Мұхамед Әли» дегеннің өзінде құлағың тосырқар, ақыл мен ойға байланысты ғана айтылатын осы бір ірі анықтаманы енді итке телігенде, күлмегенде қайтесің. Иван Иванович жәбірленіңкіреп қалғандай.

– Сенбейсің бе? Осы ақ тұмсықтан түбінде нағыз ұлының өзі шықпаса, басымды алып таста. Күлме, күлме. Жылайтын боласың кейін. Айтпады деме, ақ тұмсық енесіндей ірі де сұлу, ақсүйек, әкесіндей өжет те қарулы, жаудан да, жұттан да тайынбайтын, нағыз сенімді ит болып өседі.

Қанат асыққанын білдірді.

– Ал жақсы, мақтауын жеткіздің күшігіңнің. Төлемі не еді?

Иван Иванович қылилана бастаған көзін Қанатқа қадады.

– Сен маған ұнайсың. Енді бір жарты қойсан, ақ тұмсық сенікі.

Қанат қалтасынан ақша суырды.

– Жоқ, мұның болмайды. Әкеліп бер.

Бір сәт Қанат: «Осы маскүнеммен әуре болып жүрем бе» деп ойлап

еді, жолбарыстай болып пеш қуысында жатқан Жойқынға көзі түсіп, ол пиғылынан тез айныды.

– Жақсы, әкеп берейін. Бірақ іш деп зорлама.

– Көндім.

Жөнеле берген Қанаттың құлағы:

– Әй, бала, біреу емес, екі жарты. Ит бар ғой, басытқысы молырақ болсын! – дегенді естіді.

Қанат ит иесінің айтқанын істеді. Магазинге жүгіріп барып келді.

– Ал күшікті қалай алам?

Иван Иванович саусағымен ернін басты.

– Үндеме, Жойқын түсініп қалады. – Содан кейін итке бұрылды. – Жойқын, жүр аулаға шығып, аздап қыдырып келейік.

Жойқын атып тұрды. Оңаша қалған соң енесін іздеп қыңсылай бастаған күшіктерге Қанат тағы да көз салды. Ақ тұмсық басқаларына қарағанда әлдеқайда ірі, әлдеқайда пысық екен. Ене емшегін шарқ ұрып іздеген бойы ұяластарының үстіне шығып кетті.

Қанат еңкейе беріп ақ тұмсықты желкесінен ұстады да, қойнына салды.

– Мынадай күшікке кезіккен әкенің бағы бар екен. Бар, тезірек жөнел. Жойқын қойныңдағының иісін алса, жарып тастайды, – деді Иван Иванович.

Қанат жүгіре басып сыртқа шықты.

Иван Иванович ағаш дуалдан басын қылтитып:

– Қасқыр мен қабан алып, аюдың бетін қайтаратын ит іздегендер табылса, құлақ қағыс бола жүр. Күшік бағасы екі жарты. Ауырсынғанға бір жартыға да бере салам, – деді.

Қанат келіскендігін танытып қолын бұлғады.

Әлде күшігінің иісін сезді, әлде дуалға өрмелеген иесінің ісін ерсі санады, әйтеуір Қанат ұзап кеткенше Жойқын әлденеге арсылдап, беймаза болып жатты.

* * *

Ақ тұмсық көзін жол үстінде ашты. Алдымен әдемі бір иісті сезді. Ене иісінен, емшек иісінен бөлек, жат иіс. Бірақ сондай жақсы, жылы иіс. Адам иісі. Адам болғанда да Қанаттың иісі. Ақ тұмсық тыпырлап, тұмсығымен Қанаттың кеудесінің әр жерін түрте бастады. Мұның да тұмсығы балғадай. Қанат алыста қалған Жойқынды еріксіз есіне түсірді.

– Енеңе тартып шын жойқын болсаң жарар еді.

Кенет маскүнем кинологтың даусы құлағына келгендей.

– Жойқыннан да асып кетеді. Нағыз қырғынның өзі болып шығады.

Қанат өз қиялына өзі мәз болып күліп қойды.

– Шынында да, атын қырғын қойса да болады екен-ау.

Рульде отырған шофер жігіт те құптап жатыр:

– Қырғын деген жақсы ат.

Ақ тұмсық тағы да Қанаттың ол жер, бұл жерін түрткілеп, тұмсығын пальто жағасынан шығарып алды да, жан-жағына таңырқай қарады.

– Емшек қой іздегенің. Ауылға жақын қалды. Бара салып, сүт ішесің.

Ақ тұмсық өрмелей түсті. Қызық, дүние зымырай айналып, апалан-топалаң болып жатқандай. Өзі мінген машинаның зырлап келе жатқанын қайдан білсін. Қорыққандықтан көзін жұмды. Сонда да бекзада тұқым тегіне тартып, бұлқына қыңсылады. Көрінген жерге сари салу қанында жоқ қасиет. Зәр қысқанын бұдан басқа қай тілмен айтып жеткізсе екен? Бірақ оны түсінген ешкім болған жоқ.

– Әлгінде үйден шығарда сүт ішкен секілді еді? – деді шофер бала.

– Тоймағаны ғой, қомағай бола ма деймін, – деп Қанат күшіктің басынан шертті.

Ақ тұмсық тұмсығын жиырып алды. Сол кезде Қанаттың қабырға тұсы жып-жылы болып жүре берді. Ағаттық жасағанын жігіт енді түсінді.

– Алда ит-ай, дүниені бүлдірді-ау.

Шофер жігіт ең әуелі:

– Немене? – деп шошып қалды да, кешеулеп барып түсініп, күліп жатыр. – Күшікте кінә жоқ. Түсінбеген өзіңнен көр.

– Ит тілін білмеген соң көретін күнің осы да.

Жолдан шығып машина тоқтады. Қанат күшікті қардың үстіне жіберді де, пиджагін тәртіптей бастады. Ақ тұмсықтың онда шаруасы болған жоқ. Ақ қарда тұмсығымен түртінектеп қоңызша жорғалап жүр.

– Ит болмай кеткірдің, қара, көзін аша салысымен тіміскілеп жатқанын. Байқа, суық тигізіп алып жүрме.

– Әкесі солтүстіктің үскірік аязына бой бермейтін Таусоғардың өзі болса, оңтүстіктің көктемі ақ тұмсыққа түк те етпейді.

«Рас айтасың» дегендей, күшік тұмсығын жоғары көтеріп қыңсылап қойды. Кәдуілгі үлкен итке ұқсап үрген іспетті. Шофер мен Қанат қарқылдай күліп, қайтадан машинаға отырды.

Суыт жүрген екі жігіт түс ауа Лезбай отырған қыстауға да келіп жеткен еді.

– Ал, әке, аманатыңыз орындалды. Ала беріңіз, – деп Қанат күшікті әкесіне ұсынды.

– Ау, күшігің не? Мен саған қасқыр алатын үлкен ит тап демеп пе едім?

– Ит жайын білетіндердің ақылы осы.

Екі бала Адыр мен Дабырда ес жоқ.

– Асырауға күшік жақсы.

– Ал атын не деп қоямыз. Қанат өз ойын айтты.

– Нағашы атасы қабан алған Жолбарыс, әкесі қасқыр алған Таусоғар. Ал аюмен алысқан енесі Жойқынды өзім көрдім. Ақ тұмсықты енді Қырғын деуден басқа жол жоқ.

Лезбай қарсы болды.

– Қырғын деп қойып, түк қырмаса не болмақ? Жаман иттің атын Бөрібасар қояды дегендей, жұрт күлмей ме. Одан да Марғау дейік.

Жұрт шулап кетті.
– Марғау, Марғау! Кә-кә-кә!
Ақтұмсық келісімін бергендей ыңырсып қойды.
Бұдан бес жыл бұрын көктем нышаны біліне бастаған март айының әдемі бір күні Марғау Лезбай үйіне осылай сая болған еді...

2

Сегіз айда Марғау ересек иттің қатарына келді. Енесіндей аршын төс, ұзын сирақ, сурет мүсін, әкесіндей жуан мойын, дөңгелек табан, сом дене. Өзі сондай қап-қара. Алқым, жанбас, тұмсығындағы бұршақ таңбалары әдейі қолдан бояғандай мінсіз ақ, әдейі қолдан сызғандай мінсіз дөңгелек. Бір қарағанда «Осындай да ірі ит болады екен-ау» деп, сурет мүсін, сұлулықты табына, тамашалап қалсаң, аңқыған иісі мен құлпырған түсіне елтіп роза гүлінің тікенді сабағын жалаңаш қолмен ұстағанындай, өміріңмен ойнап тұрғаныңды кешеулеп барып аңғарасың. Кең қолтық кеуделі иттің көз тартар көркі мен толыса бастаған сом денедегі ерен күш, жырта қарыс ауыздағы қайшы тіс ғажайып үндестік таба бастаған. Ұйқы қашырап жай шәуілдектердің талайын көрген Лезбай Марғау бойындағы осы бір айрықша қасиетті әу бастан-ақ айырған секілді. Жас балаша өбектеп, тамақты да өзі беретін себебі сол.

Бір күні Лезбай қойды ертерек әкеп шарбаққа қамады да, кер бестіге қайта қонды. Марғау ата кәсібін жасап, иесінің соңына ерді.

– Ә, ел таныған, жер таныған дұрыс, – деп қойды шопан итіне қарап: – Көрші шопанға барып қонақ болып қайтайық.

Көрші шопан өзеннің жоғарғы бетінде отыратын қаба сақал Әбікеш деген кісі екен. Лезбай келгенде тоқты бауыздап жатты.

– Ә, қош келдің, Лезбай. Әлгі ала бөтен бір иті бар деп еді. Сол итің бе мынауың?

– Соның өзі, Әбікеш.

– Итім-ақ екен. Мә, ендеше! – деп Әбікеш қан-жынды Марғауға лақтырды.

Ит орнынан қозғала қойған жоқ.

– Ау, мынауың бір тоқмейіл ғой. Күнде тоқты сойып беріп тұрудың қай жағындасың?

Итінің ата-тегі туралы жай лақапқа ие болып жүрген Лезбай бірдемені білетін адамша қарқылдай күлді.

– Мұның өзі «дөк» деген ақсүйек тұқымынан. Жат қолынан өлсе де тамақ алмайды.

Қаба сақалдың ғұмыры көрмегені. Соншалықты қайран:

– Сүйек-саяққа қырылысып қалатын біздің шәуілдектен емес десейші. Естімеген елде көп деген осы екен-ау!

Лезбай дән риза. Итінің мойнынан сипады да, Әбікештің қасына келіп, көкке жантайды.

Марғау екіге аяқ басты. Биік тау қойнауындағы кең жайлауда күз белгісі сезіледі. Күндіз күн шуақты жылы болғанымен, түнде боз қырау бар. Шопандардың ендігі әңгімесі күздеу жәйі. Ферма бастығы Қарғабек келіп Лезбай отарының қай күні көшетінін айтып кетті.

Түс әлетінде өзеннің арғы бетінде отыратын қырғыз шопаны Сәршен келді. Соңында еркек-ұрғашы екі қара ит.

– Бір өзеннің екі бетінде отырған қырғыз-қазақ еліміз. Жиналып жатқаныңды көріп, қоштасқалы келдім. Көш көлікті болсын!

– Әлей болсын!

Марғау келген кісіден гөрі өз туыстарына көбірек көңіл аударды. Ит арланы қара қаншықты айнала береді. Соған қарағанда бірдеңені сезетін болса керек. Марғау атып тұрды да, салып иттерге барды. Бойында өзі әлі түсініп жетпеген жұмбақ бір сезім ойнап шыға келді. Қонақ ит кес-кестеп Марғаудың алдын орап жатыр.

Марғау бірақ құлақ асқан жоқ. Құйрығын қайқайтып, бойын жазып сәл керілді. Содан кейін алдыңғы аяғымен шымдауыт жердің қыртысты топырағын күрек салғандай көсіп-көсіп алып, бұрқыратып кейін серіпті. Қандай иттің алдында тұрғанын қаншық та сезген болса керек, жер бауырлап жылжып, Марғаудың астына кірді де, әр жерін бір жалап, қыңсылай бастады. Марғау қаншықтың жамбасын иіскеді. Сол кезде қонақ ит арс етіп кеп, жайбарақат тұрған Марғаудың бүйірінен алды. Марғау жалт бұрылып, қонақ итті кеудесімен соғып жіберді. Анау үш домалады. Марғау тістесе барды да, тұрып үлгірмеген итті аттай мініп, балға аяғымен кеудесінен басты. Тырп етсе, бас салмақ. Төрт аяғы көктен келген қонақ ит соны сезді білем, қозғалған жоқ.

Сәршен мен Лезбай ит қимылын қызықтап тұр екен.

– Апырау, мынау иттің қырып сал ғой?

– Ә, Марғау әлі ит емес, күшік.

– Күшігі қалай? – деп таңырқады қырғыз шопан.

– Күшік болатыны – бір жарым жастан енді ғана асты.

Сәршен сенбеді.

– Қойшы, ойнайтын шығарсың.

– Арғы жылдың ақпанында туған. Қыркүйек енді кірді. Санай бер ар жағын.

Қонақ сәл ойланды.

– Төсекте басы, төскейде малы араласқан қырғыз-қазақ туыс елміз. Бір күшігіңді қисаң қайтеді? Қалағым келіп тұр.

Өз итін қызықтаған Лезбай қырғыз-қазақ кездескенде айтатын ежелгі жарасты әзілге басты.

– Қырда малымыз, ойда итіміз араласқан демейсің бе?

Басында:

– Көтек мыналары несі? – деп шын шошып қалған Айған енді наразылық білдірді. – Еркектерде осы ұят жоқ. Не болса, соны айта-сыңдар да жатасыңдар.

Сэршен ойы басқада.

– Мейлі, не десе ол десін, көңіліміз жақын дос адамдармыз. Бір күшігін қиятын шығар деп ойлаймын.

Кісі көңілін қайтармайтын Лезбай Сэршеннің шындап бара жатқанын байқап, сасайын деді.

– Күшік болғанымен, өз қолымыз зорға жетіп еді...

– Қырғызда жан жоқ екенін білесің ғой. Қалағаныңды берем. Түйе сұрасаң – түйе, бие сұрасаң бие...

Лезбай не дерін білмеді. Жолды Айған тапты.

– Әлгі қаладағы бала ғой алып келіп жүрген. Соған хабар салсаң, осының бір ұяласын әкеп бермес деймісің. Ал мына күшікке балалардың көзі үйреніп қалған еді, кинама бізді, Сэршен.

Лезбай әлденіп кетті.

– Ұяластары көп деген. Жарты айда бір күшікті қолыңа тигізем.

– Марғауды біз ешкімге де бермейміз, – деп балалар жан-жақтан жылады.

– Уәде құдай аты ғой, Лезбай? – деп нығарлады Сэршен.

– Енші алла.

Қоштаса келген дос Сэршен шығарып салма сөздің төркінін түсінсе де, әлдебір үмітпен аттанды.

3

Күздің жылауық бұлты аспанды жиі торлайды. Бірде ұзақты күн дым бүркіп, сары аурудай созылып, былжырап тұрса, бірде кара нөсер болып, дауылдата кеп төгіп-төгіп алады. Қайтсе де, мал мен жанға қиыны осы бір кез екен. Уақыт тоқтап қалған секілді. Үйде де, түзде де сондай көңілсіз. Малмандай су басқан қойлар самарқау оттайды. Үстіне брезент шекпен киіп, жалбағайын бастырып алған Лезбай мұндайда тас-түйін.

– Оқыс оқиғалар осындай күндері болып қалады. Марғау, сен оң бүйірге шық, мен сол жақта болайын. Марғау, сен алға шық, мен сонда болайын, – деп үнемі құлағы тігулі, ат үстінде жүреді. Шопан тілін анық түсіне бастаған Марғау сондай елгезек. Дегенді екі етпейді. Лезбай нұсқаған жаққа шауып шығады да, қойды қақпайлап қайырумен болады.

...Сондай бір жауын-шашынды лайсаң күннің бірі. Ертемен борай жауған ұйтқыма жаңбыр түс кезінде толастап, бұлт арасы ыдырады. Жел терістік жақтан. Өксігін баса алмаған сәбидей ауық-ауық ышқына соғып, сөгіле бастаған кара бұлттарды сілкіп-сілкіп қалады. Сол кезде жаңбыр тамшылары шаңыта бұрқырап басылады. Лезбай тоңайын деді. Денесі мұздай бастаған Марғау отарды айнала шауып жүр.

Бір кезде бір отар қойды қақпайлап екі жігіт жақындады.

– Е, Леке, аман-саусың ба? – деп айыр калпақ киген ересектеуі бері салды.

– Мына құдайдың күні қайтеді. Қыс ерте түсе ме деймін. Әпіріктей иіріп барады, – деп шағынды Лезбай.

– Тоңсаң жылынуға болады. Күн райын байқап, бірер жұтым спирт ала шыққам...

Лезбайдың өңіне жылылық нұры жүгірді.

– Міне, білетін адам сөйтеді.

– Тоңып кеттім. Содан кейін Лекең де жетісіп жүрмеген шығар деп, ана балаға малды осылай қақпайлайық дедім ғой мен байғұс, – деп айыр қалпақ қойнынан шөлмек пен стакан суырды.

– Көмекшің бар екен ғой?

– Ағамның баласы. Мал десе, қазіргі жастардың жыны бар емес пе! Тракторға мінем деп болмайды. Жалынып жүріп, зорға көндірдім.

Ішіне жылу түсіп, буыны босай бастаған соң, күндегі үйреншікті қиындықтар Лезбайға зорайып асқаралы тау секілді болып көрінгендей.

– Көмекшің бар, жақсы екен. Ал менде таяныш жоқ. Үлкен бала Алматыда. Қалғандары әлі жас. Әйел болса ауру...

– Әй, қайдам, көмекші болып не жарытады дейсің. Шідерге жанаспағанның нақ өзі. Әйтеуір ер-қара демесең...

Осы кезде абалап ит үрді. Айыр қалпақ ер-қарасының «әй, шәй былай, шәй, шәй!» деген даусы шықты.

– Әне, бір сәт көз аударсаң, көретін күнің осы, – деп айыр қалпақ атқа қонды. – Әй, бала, не болды?

– Табын араласып барады.

– Табынды араластырып... сен не, жыныңды бағып тұрсың ба?

Марғау Лезбай қасынан жосылта шауып үріп өтті: «Ана бала қойларды араластырып жіберді. Тезірек атқа қон!»

Арақ буына түскен адамға Сырдың суы жұлығына да келмейтіні бар емес пе?

– Е, араласса қайтер дейсің, ажыратып алармыз, – деп Лезбай асықпай атқа мініп, малға беттеді.

Айыр қалпақ төпелеп, қойларды ажыратып әлек.

Марғау мал ішінде әр қойды бір тістелеп, арсылдап жүр.

– Ау, Леке, мына итіңе не болды? Қойлардың ит әлегін шығарды тіпті.

Лезбай итін ұстады. Ер-қарасын сыбай жүріп, айыр қалпақ малдарды ажыратты. Осы әуремен кеш түсті. Іңір қараңғысында жан дәрмен Лезбай әйтеуір отарын алдына салып үйге беттеді. Марғауда ес жоқ. Арасы алыстап бара жатқан екі отардың ортасында жосылта салып абалаумен жүр.

– Бүйтпесең, сен ит боласың ба?! – деп кейіді Лезбай.

– Ап! Ап! – Кейігенің не, ана отарда бір қора мал кетті.

Ит шынында да бекер абаламаған екен, ертеңіне Айған араласып, қой басын санаса, он шақты саулық жоқ.

– Осыншама жасқа келсең де, айыр қалпақтың жүрген жері күйелі қақсал екенін білмей-ақ қойдың ғой, – деп кейіді Айған.

Жамандыққа баспайтын Лезбай:

– Қате санаған жоқпыз ба осы? – деп күдік келтірді.

– Бір емес, үш рет санадық қой.

– Әй, қайдам?

– Қайдам-сайдамыңды білмеймін. Айыр қалпақтың бұл үйреншікті ісі. Былтыр Сәршен ағайынды да алдап, арақ беріп, қан қақсатып кеткен. Қазір бар да, көзін құртып жібермей тұрғанда малыңды қайтарып ал.

– Апырай, жамандыққа қайтіп бара қойды екен? Әлдеқалай жаңсақтық болды-ау, тегі бір. – Лезбай біреу желкелеп итеріп, біреу бұйдалап сүйреткендей болып, Марғауды ертіп, айыр қалпақ шопанға келді. Айыр қалпақ кешегідей емес, салқын.

– Ау, саған не болған? Аманшылық па?

– Бүйткен аманшылығы бар болсын!

– Не болды соншама? – деп таңданды Лезбай.

– Кеше қой араласқанда сенің отарыңда малым кетсе керек. Он шақты тоқтым жоқ.

– Не дейді? Жоқты мен іздеп келсем, жаңалықты сен шығардың ғой?!

Марғаудын мазасы жоқ. Шарбақты айнала шауып қойларға қарап үрумен болды: «Айыр қалпақтың сөзіне сенбе. Біздің отардың қойларын мен, міне, ісінен танып тұрмын, көзінен танып тұрмын». – Соны растағандай, үріккен қой арасынан бірер саулық көзін таңырқай қадап, Марғауға жақындай берді.

Айыр қалпақ қатты кейіді.

– Әй, мынау итің немене өзі? Кеше малдың берекесін алып еді, бүгін біздің берекемізді кетірді ғой тіпті, – деп қолындағы күрегімен тұра ұмтылды. Марғау бөтен жердемің деп сескенбеді. Қызыл көзін қадап, тұрып қалды. Күрек сермелсе бітті, атылмақ кейіпте.

– Байқа, алып тастап жүрмесін, – деді Лезбай. Айыр қалпақ шошынып, кейін серпілді. Марғау шоқиып отыра қалды да, дүңк-дүңк етіп үріп қойды: «Малымызды жасырғаныңмен қоймай, жала жапқың келеді тағы да!»

Лезбай, бірақ ит қылығына мән бермеді.

– Марғау, кет былай! – деді де, айыр қалпаққа бұрылды. – Малың кетсе, бізге жүр. Қара. Әйтпесе мен қарайын сенің отарыңды.

– Малыңды өрістете бер. Кешке барам.

Осы байлаумен Лезбай үйіне келді.

– Ал, не бітіріп келдің? – деді Айған төсектен басын көтеріп.

Марғау дүңк-дүңк етті: «Түк те бітірген жоқ. Біздің қойлар қой ішінде жүр. Салмай таныдым».

– Кешке айыр қалпақтың өзі келетін болды осында.

– Өзі келетіні қалай?

– Оның да малы жоғалған секілді.

– Айыр қалпақ өйтіп бұйқыры мен сиқырын түтетпесін, – деді де Айған киіне бастады. Лезбай жаны Айғанда.

– Кетсе, мал кетер. Қой-ақ қойсаң қайтеді. Күн салқын. Өзің жуырда ғана ауруханадан келіп едің. Суық тиіп қалып жүреді ғой.

Өтірік айтқан айыр қалпаққа да, әдейі барып түк бітіре алмай келген

күйеуіне де ашулы Айған Лезбай сөзін тыңдаған жоқ. Жылы киініп, белін тас қып буынды да, атқа қонды.

– Ал, Марғау, соңыма түс. Кімнің малы кімде кеткен екен, көрейік. Марғау Айғанға ерді. Лезбай үйде қалды.

Бұлар келгенде сәске болып қалған еді. Айыр қалпақ қойын өріске шығарған екен. Айғанның жайшылықпен келмегенін бірден байқап, көлденеңдей берді.

– Кешке таман өзім барам деп едім ғой?

– О не дегенің? Сені күтіп отырған ешкім де жоқ еді ғой біздің жақта?

– Кеше сіздің отарда малым кетті.

– Ол қулығыңды қой, шырақ. Өткен жылы Сәршен байғұсты қан қақсатқан едің. Қайтар малымды!

– Малың болса, қайтарармын. Жоқ болса, не қайтарам.

Айған әрі таласпады. Атын тебінді де, жайылып жатқан қойға ұмтылды.

– Айт, айт, Марғау! Ізде, қой ішінен Лезбай сорлының саулықтарын!

Марғаудың күткені де осы еді. Салып ұрып бейбіт оттап жүрген қой ішіне қойды да кетті. Отар быт-шыт, тым-тырақай. Айыр қалпақ бажылына Айған қараған жоқ. Айтақтауын айтақтаса да, «енді не істер екен?» – дегендей, ит қылығын бағуда. Отар ішінде жосылтып жүрген Марғау бір кезде бір саулықты қақпайлап бөлек алып шықты.

– Мынаған не айтасың? Мынау, міне, біз салған ен ғой? – деді Айған саулыққа қарап.

Айыр қалпақ күмілжіңкірей жауап берді:

– Мұндай ен бізде де бар.

– Былжырама!

Арада аз ғана уақыт өтті. Марғаудың арқасында Айған жоғалтқан малын айдап үйіне оралды.

4

Айған малын айдап үйге оралды да, төсек тартып жатып қалды. Тағы да ақ халатты дәрігерлер келді. Бірақ бұл жолы олар Айғанды ешқайда да әкетпеді. Әкетпеді емес-ау, ешқайда да барғысы келмеген Айғанның өзі.

– Бара-бара жалықтым. Не көрсем де, балаларымның алдында көрейін, мазаламандар мені енді.

Бұрын: «Қайтсе де жүресің», – деп отырып алатын дәрігерлер бұл жолы, неге екені белгісіз, зорлаған жоқ.

– Бір есепті, үйде болғаны да теріс емес. Жалғыз-ақ тілек бар: не ішем, не жеймін дейді, бетін қақпаңдар. Ыдыс-аяғы, бет орамалы бөлек болсын. Балаларды көп жақындата бермеңдер қасына. – Осыны айтып ақ халаттылар қош айтысты. Соның артынан көп кешікпей қарашаның қары жауып, еріді. Қар жауғанда басын көтеріп, бір кесе сусын ішіп

еді, бір күн жатып қар ерігенде ыстық дүниемен қош айтысып, мәңгіге көзін жұмды.

Ел арасында Айған сондай аяулы әйел екен. Жаназаға жиналғандарда қисап жоқ. Таза арулап, айнала тау қоршаған осы жайлаудың елге шыға беріс аузында, өзен жолында көлденең түсіп жатқан биік төбеге қойды.

– Иманды болғырдың тілеуі дұрыс екен. Ел беттен де, тау беттен де алыстан көзге түсіп, мен мұңдалап тұратын жайлы жерге жатты, – десті зираттан қайтқан қалың ел.

Ұлып-ұлып Марғау солығын басқан кезде, кезек Адыр мен Дабырға тиген секілді. Есі кіріп қалған екі бала үйге бата оқырға жиналған жұрттың сай-сүйегін сырқыратты:

– Қайран апатайым-ау, бізді тастап, қайда кеттің? Ренжіткен жеріміз жоқ еді ғой!

– Енді қайтсін! Шешесіз күн қараң ғой, – деп жатыр біреулер.

Топтан бір ақсақал суырылып сөйледі:

– Балалар қайтер дейсін. Ертең-ақ жетіліп кетеді. Шын қиындық жер ортасына келген Лезбайдың басында.

– Қайсысына болсын оңай деймісің.

– Балалардың кір-қоңы мен ішіп-жемі. Үй ішінің отын-суы дегендей.

Әлгі ақсақал тағы бір түйін тастады.

– Әй, Лезбай, өлер Айған өлді. Ол енді қайтып келмейді. Үй іші азып-тозбасын, балалар жүдемесін десең, тезірек аяктану жағын ойла. Алдында үкімет малы. Оны бағып-қағуға да көмекші керек. Ешкім сені сөкпейді.

Еркек жағы осыны мақұл десті. Әйелдер жағында шу көп.

– Айғанның беті жасырынбай жатып бұл не сөз?!

– Тым болмаса, топырағы басылсын да.

– Еркектер әне сөйтеді.

Басына шаңқандай ақ жаулық салған бір әйел тым ерекше:

– Әй, көк тұқыл, сен өлген күннің тап ертеңіне кемпіріңді азғырып, бір бойдақтың арбасына салып жібермесем бе, әпкел қолыңды.

– Сенен бұрын кететінімді қайдан білдің?

– Пиғылың жаман. Аруақ соғады сені.

– Әй, қанша азғырғанмен әйел байғұс көнер ме. «Қырқы, жүзі, жылы» деп жүріп алады ғой, – деді бір әйел.

Ақ жаулық көнер емес.

– Осы тұқылға ерегіскенде, қалайда көндірем.

Шал да болмайды.

– Байың өлгелі пәлен жыл. Өзің неге отырып қалдың?

– Менің жөнім бір басқа.

Ерлер ішінен біреу киліге кетті:

– Өзі секілді эзәзіл азғырғышы болмаған шығар.

– Ойын бір басқа, шын бір басқа. Лезбайдың ойланғаны жөн, – десті көпшілік.

Осы ақылмен жұрт тарасты. Ал Лезбай болса, ойланумен болды.

Екінші жауған қар бекіп, дүниені суық ұрғанда Айғанның қыркына Қарғабек келді.

– Ау, Леке, осы сенің не ойлағаның бар?

Бұл сауалдың мәні неде? Жанашырлық па, әлде тағылған кінә ма? Соны түсінбеген Лезбай жауабы қатқыл.

– Не ойласын деп едің?

– Қыстың көзі қырау. Балалар болса, жас. Өзің болсаң, жалғызсың. Малды қалай бағасың?

– Е, көмекшіге біреуді беретін шығарсың?

– Көмекшімен іс бітпейді, Леке. Малдан бұрын, қарауылшы балаларға керек.

Лезбайдың деген жеріне тиді білем, жүзі жылиын деді.

– Оны мен түсінбейді дейсің бе. Мал мен баланың қыбын білетін ондай қарауылшыны қайдан таппақпын?

– Іздейміз.

Лекең үндемеді. Сөзді тағы да Қарғабек сабақтады.

– Мына сиыршы ауылдағы Ұмсындықты қалай көресің осы?

Лезбай ойланып қалды.

– Ақылсыз адам емес қой. Оның үстіне Айғанға жақындығы тағы бар. Балаларға тиышсыз бола қоймас. Жиендері ғой, – деп Қарғабек айқындай түсті.

– Қайдам? – Лезбай екі ұрықтау. Оның себебі де жоқ емес. Ана бір жылдары Ұмсындық совхоз орталығында ұымдасқан халық өнерпаздар үйірмесіндегілермен бірге жайлау аралап жүріп ән салған. Сонда әркімнің көзі түсіп, соңынан ептеп қаңқу сөз де ерткен. Сол қаңқу сөздің бір ұшы мына Лекеңнің өзіне де келіп соғады. Айған ауруханада ұзағырақ жатып, Лезбайдың жүдеңкіреп жүрген кезінде Ұмсындықтың «жезделеп» келіп, осы үйге қонып кеткені бар болатын. Оның үстіне баласы жоқ. Себебінің неде екенін кім білсін, қыздай қосылған күйеуімен де көп отаса алмады. Осы жайлардың барлығы Лезбайды толғандырмағанда қайтеді?! Екінші жағынан, Ұмсындықтың мінезі жақсы. Ел ішінде «әй, кәпір» атанған емес. Айғанға арғы жағынан келіп қосылатын аталас жақындығы тағы бар. Тағдыр жазып қосыла қалса, балаларға теріс қарауға тиісті емес.

– «Қайдамды» қой, – деді Қарғабек Лезбайдың ойын бөліп. – Ұмсындық кет әрі бола қоймас. Бар да сөйлес. Көнбей жатса, елміз ғой, оны да көрерміз. – Осыны айтып Қарғабек машинаға мінді. Лезбайда тағат қалмады. Ертеңіне таң сәріде атқа мінді де, «кешігіп қалсам, қарай салындар», – деп, малын көршідегі Сәршенге тапсырып, жолға шықты. Соңына ерген итіне:

– Ал, Марғау, жүгіртіп көрші ауылға барып қайтайық, – деп адамша сөйлесті.

Көрші ауылы келесі төбенің астында отырған сиыр фермасы екен. Лезбай аттан түсіп жатыр.

– Иә, Лекесі, таң сәріде бұл не жүріс? Астыңыздан су шығудың қай жағы? – деп Ұмсындық күліп тұр.

– Бір өзің деп келдім. «Анау-мынау десен де, кимайды екен көз көрген» деген бар емес пе.

«Өзің деп келдінің» төркінін Ұмсындық бірден сезсе керек.

– Тәтей бар кезде сүтке түскен күшіктей болып жүруші едің, сақал-мұртты басып, қутыңдап кетіпсің ғой өзің? – деп Лезбайды сөзбен қағытып, жамбасымен қағып өтті.

– Әй, көксілім-ай, баяғы қалпыңнан танбапсың-ау.

Ұмсындық қара көзін төңкеріп тастады.

– Немене, өзгерді деп естіп пе едің? – Өңінде күлкі, өзі сондай қылықты. Лезбайдың іші-бауырына еніп барады.

Содан ба, әлде еті үйренген бұрынғы көз көргені болғандықтан ба, әйтеуір қонақ еркін.

– Екеуіміздің де айдарымыздан жел есіп тұрған жоқ, Ұмсындық. Менің әйелім өлді. Сен байдан кеттің. Кінә кімде деп тексерер мен емес. Өткен күннің күнәсін қайсымызда көп, қайсымызда аз екен деп қазбалап та жатпаспыз. Мен елуге жетсем, сен отыздан астың. Отыз әйелге аз жас емес. Жалғыздық кімге жарасқан. Менде бір-екі қара домалақтар бар ғой. Соларға ана бол.

Ұмсындық ойнақы.

– Сол екен ғой араға Қарғабекті жеңгетайлыққа салып жүргенің.

Лезбай тіксініп қалды. Мына сөзге қарағанда, Қарғабек келіп, Лезбайдың атынан Ұмсындыққа ұсыныс жасаған. Оны қалай түсінсе екен? Бірақ көп кешікпеді, адам пиғылын әмәнда жақсылыққа жоритын Лекең көңіліне: «Жарайсың, Қарғабек, қарамағыңдағылардың камын ойлап жүргенің кісілігің болар» деген ой келді. Лезбайдың көңіл күйіне үңіліп жатқан Ұмсындық жоқ. Әлгі сөзін әрі жалғап, «кет әрі» еместігін танытты:

– Жездемізді Қарғабексіз де білеміз ғой.

Шай келді. Шаймен бірге арақ келді. Ұмсындық тізелесе отырып, кішкене қырлы стакандарды өзі толтырды.

– Мүмкін, «мен» деп келгендегі дәмең осы шығар?

– Иә, осы еді, – деп Лезбай күлді.

– Осы болса, ал ендеше алып қояйық.

– Алсақ, алайық.

Осы «алып қоюдың» аяғы малды да, жанды да ұмыттырып жіберді. Қой қорада, екі бала қамауда қалды. Лезбай бір күн, бір түнді оңаша үйде әдемі келіншек қасында өткізді.

Ертеңіне жалғыз басты келіншектің төсек-орны тиелген оқшау шана Лезбай үйіне бет алып бара жатты.

...Дағдылы бір күн. Қар жапқан кең жазық далада жаяу бұрқасын бар. Лезбай ат үстінде, артта келеді. Марғау болса, дағдысынша отардың оң мен солын кезек бүйірлеп, жау торуылдайды. Ит иісін алып, әбден үйренген қойлар жайбарақат. Кішкене темір тұяқтарын

шыңылтыр қарға шегеше қадап, жайыла оттап келеді. Құлақтанып, қызара шыққан күн етектен біршама көтеріліп барып, әлденеге ілініп қалғандай, жылусыз көзін сығырайтып, қарауытқан аспаннан салғырт қарайды. Лезбай аттан түсіп, біршама жаяу жүріп, тақымын жазды. Содан соң кер бестінің ауыздығын алып, тебінге жіберді де, өзі бір биіктеу жерге келіп отырды. Мұндайда Марғаудың отарды орағыта шауып, жан-жағына қарап алатын әдеті бар. Сыралғы ит бұл жолы да сөйтті. Тебіннің дөңестеу жерінде мойнын айналаға соза салып, қарғып-қарғып алды: көз жетер, құлақ естір, иіс келер жердің бәрінде тыныштық. Жат қыбыр, селкем дыбыс, секем иістің түк белгісі болмаған соң, Марғау салып отырып иесінің қасына келді. Кер бесті тұяқ жұмсап әуре емес, қой өтіп, босап қалған тебіннің түбін індетіп әлек. Лезбай көзі жұмулы, басын бір кішігірім тасқа салып демалып жатыр. Ит келіп, тұмсығын шопан үстіндегі кір сіңген ескі тонға сүйкеп-сүйкеп алды. Күшік күнінен әбден мұрнына сіңген таныс иіс – шуаш иісі, кір иісі – тамаша иіс. Қаладағы жылы үйде қолда тұратын, тек бір мезгіл кешқұрым ғана біреу жетегінде көшеге шығып, сөйіл құратын тұмшалы ақсаусақ туыстарын қайдан білсін, мына ен далада еркін көсіліп, қой соңында жүретін бейнетқор Марғауға, әйтеуір, дүниенің асылы осы иісте.

Лезбай көзін ашты. Бір жамбастап қисая беріп, итінің басынан сипады. Марғау бүйтіп қасына келсе, төңіректе тыныштық екенін шопан жақсы біледі.

– Таң сәріден шабуылда, шалдығып кетер, кер бестіні үздіріп алма-сақ болмайды.

«Айтқаныңа түсіндім» – дегендей, Марғау да көзін жұмып, маңдайымен Лезбай алақанын сүйкеп-сүйкеп қойды. Жақсы көргенді байқаса, арсалаңдап иесінің үстіне қарғып, әдемі сезімнің бейберекетін шығаратын кейбір даңғой туыстарын Марғау ұнатпайды. Оның бар махаббат-ықыласы осындай сыпайы қимылмен тынады. Итінің осы қылығына разы болды ма, кім білсін, Лезбай жарлауыт қабақтың астында жатқан кішкене көзін күлімдете қадап:

– Затың ит болғанымен, кейбір екі аяқты ақымақтардан әлдеқайда артықсың-ау, – деп дән ризалық білдірді.

Сол сол-ақ екен, Марғау жүресінен отыра қалып, екі-үш дүркін дүңк-дүңк етіп үрді де, жосылта жөнелді.

– Әй, мақтағанға дандайсып кеттің-ау деймін, – деп Лезбай қарқылдап күліп, бір аунап түсті. – Әйтпесе ит боласың ба?!

Жоқ, Марғау мақтанбағанға ұқсайды. Жан ұшыра абалап, қой отарын айнала шапты. Әлі де жайбарақат жатқан Лезбайға құйғытып келіп, үріп-үріп өтті: «Не ғып жатырсың? Жау келді, атқа қон!» Кенет қой дүрлікті. Бір сойқанның болғанын Лезбай сонда барып түсінгендей, қарғып атына мінді де, ит кеткен жаққа шоқыта салды. Істің жайын дөн асып барып байқады: бір көк шулан жер бауырлап жақындап қалыпты. Қарсы алдында Марғау. Не істерін білмейтін секілді, мойны күдірейіп, тісі ақсиып кеткен.

– Марғау, Марғау! Айт, Айт!

Адам тегеурінінен сескенген көк шулан қарғып тұрды да, жөнеле берді. Адам тегеурінінен қуат алған Марғау бөрі соңынан бүктеле салды. Екеуі де дөң асты, ойға түсті. Артта қуғын барын анық сезген Марғау көкжалды қарсы қабаққа асыла бергенде қуып жетті де, жұқа шаптан қапсыра қауып, тұмсығымен түйіп өтті, көк шулан тоңқалаң асып барып, қайта тартты. Шабынан саулаған қан қарды таспадай тіліп сызып барады. Қан көрінсе құтырынып кететін арғы тегіне тартты білем, бар қауіпті ұмытып үлгірген Марғау қасқыр соңына қайта түсті. Ит тегеурінінің оңай емес екенін енді аңғарған көкжал әлде тақыстығы, әлде сасқаны, әйтеуір қиыстап барады. Марғау мақсаты біреу-ақ: қансыраған ата жауын тағы бір қуып жетіп, Лезбай келгенше мүлде жәукемдеп тастау. Денеде әлі қуаты көп, жағдайға біржола үстем ақ тұмсық қара ит екінші бір жыраға қасқырмен қатарласа келіп түсіп еді. Бір бүйірден жанапайлап шыға келген бір топ бөріні Марғау осы тұста барып байқады. Артында қардан шаң тұрғызып, құйғытып келеді. Өзгелерінен оқ бойы алда келе жатқан көш басы арлан жаралы ұяласын өткізіп жіберді де, Марғаумен айқаса кетті. Шар болаттай шындалған екі тұмсық арандай ашылып, бір-біріне тіресіп қалды. Құдды, «қайсымыздың ауымыз үлкен екен, кәне салыстырайық» дегендей ырылдайды. Осы бір сәтте екінші бірі келіп Марғаудың оң жамбасына ауызды көміп қалды. Дүние жып-жылы болып жүре берді. Тіршіліктен әлі күдерін үзбегені ме, әлде жан тәсілімі, кім білсін, жабыла шүйліккен қасқырлар жайына қалды, Марғаудың есіне ең әуелі құйғытып келе жатқан кер бесті, одан кейін қамшы үйірген Лезбай түсті. «Қайдасың?» дегендей, бір қаңқ етті де, серейіп сала берді. Сол шақта күркіреген Лезбай даусы шықты. Гүрс-гүрс мылтық атылды. Содан арғысы есінде жоқ.

...Бір кезде Марғау көзін ашты: екі бөрі сұлап жатыр. Біреуін иісінен анық таныды, – манағы өзі қуып жетіп, таңын тартқан көк шулан. Қалғандары зым-зия.

– Екеулеп жүріп екеуін түсірдік. Енді Лезбайдың отарына аяғын байқап басар өздері де, – деп Лезбай сыдырып алған жас терілерді қоржынына салды да, атқа қонды. Кер бесті әлденені сезгендей, көзін аларта оскырынып үрке салды.

– Е, қорықпа енді бұлардан. Ал, Марғау, кеттік, – Лезбай итімен осылайша сөйлеседі.

Марғау кеудесін көтерді. Бірақ алдыңғы аяғында жан жоқ секілді. Икемге келмейді, соны аңғартқаны ма, болар-болмас белгі беріп, қыңсылап қойды. Ілгері кеткен Лезбай қайта оралып, аттан түсті.

– Алда байғұс-ай, аяғыңды шайнап тастаған екен ғой. Бәсе, неғып қозғалмай қалды деп ойлап едім, – деп итінің мойнынан сипады да, атқа өңгеріп алды. – Қамықпа, әлі-ақ ойнақтап кететін боласың.

Лезбай қойын айдап үйге келді. Өрістен ерте оралғандықтан ба, үйден үрпиісе шыққан балалар мен Ұмсындық кейпінде сұрау:

– Мал аман ба?

Соны аңғарған Лезбай:

– Мал да, жан да аман. Мә, мынаны үйге апарыңдар, иге саламыз, – деп теріні балаларға лақтырды да, Марғауды өбектеп аттан түсті.

– Бұған не болды? – деп Ұмсындық шошып қалды.

– Қасқыр аяғын шайнап тастаса керек.

– Енді не істейсің?

– Емдейміз, – деп Лезбай екі талды жонып қалақша жасай бастады.

Ит басын жерге салып сұлық жатыр. Балалар бірінен соң бірі келіп нан тастап әлек.

– Жемейді ғой? – деді Дабыр. Адыр киліге кетті.

– Аяғыңды қасқыр шайнаса, сенің тамақ жегеніңді көрер едім! Марғау қайта жыламай үнсіз жатыр. Сен болсаң, бақырар едің.

– Иә, саған, мен емес, ең алдымен «аяғым, аяғым» деп сен бақырар едің ғой.

– Қой, жоққа таласпандар, – деп әкесі балаларына басу айтты. – Марғау болмағанда мына қойды қасқыр қырып кететін еді. Ал қойды қасқыр қырды дегенше әкелеріңді түрмеде деп біліңдер.

Адырдың көзіне жас келіп қалды.

– Иә, деген! Мен сені түрмеге жібермеймін.

Дабыр өшін алғандай. Мазақтап жатыр:

– Әлгінде ғана жыламаймын дегенің қайда? Адыр жылауық, Адыр жылауық.

– Әкемді қамап қойса, мен түгіл, сен де кеңкілдеп жылар едің ғой.

Лезбай мен Ұмсындық Адырдың мына сөзіне шегі қатқанша күлді.

– Ұрлық істеген жоқ, өтірік айтпайды. Жайдан-жай әкелеріңді неге қамайды? Ешқайсың да жыламай-ақ қойыңдар! – деді Ұмсындық Адырдың басынан сипап.

Лезбай нағыз сынықшы секілді. Иттің аяғын асықпай отырып көп сипады. Сынығы, жарықшағы бар ма деп сипайтындай. Марғаудың жаны жай тауып, көзін жұмды. Адырдың даусы қаттырақ шықты.

– Көзі жұмылып кетті. Өліп қалмай ма?

Марғау баланы қорқытпайын деді білем, басын сәл көтеріп, ыңырысып қойды.

– Неге өледі, өлмейді, – деп Лезбай ит жарасына дәрі септі. Содан кейін әлгі қалақшалармен сынық аяқты таңып тастады.

Марғау үш аяқтап үш ай жүрді.

– Ит емдеп қайтетін едің, көзін құртпайсың ба? – дегендерге шопан жауабы шолақ.

– Марғау екіге жаңа ғана жетті, жас сүйек әлі-ақ жетіліп кетеді.

Лезбай сөзі қате кетпеді. Ақыры шипалы қолдың салауатымен Марғау құлан таза айығып, байырғы қызметіне ауысып еді...

...Марғау төртке аяқ басты. Күз белгісі біліне Лезбай отары төменге бет алды. Ұй мен балаларды машинаға салып кеше жөнелткен-ді.

Қой соңында Лезбай мен Марғау. Ұмсындық қазан-ошақ артқан арба үстінде.

Лезбай мұндайда саспайды. Жаз бойы оты мол, суы мол шыбынсыз жайлауды еркін жайлап, шелденген малдың алдында ұзақ қыс тұрғанын әсте естен шығармақ емес. Сол себепті, «ерте барсам жерімді жеп қоям» деген ниетпен, ықтырма мен күздеуде отыруды қатты ұстанып, жұрттың соңын ала малды оттата жылжытып келеді. Кейде шеттеген қойды қайырып, тырқырата бастайтын Марғауға жекіп тастайтыны да содан. Марғау сондай есті. Айтқанды екі етпейді. Малдың кең жайылып оттауына мүмкіндік жасап, ондайда алыстан орағытады.

Түс ауды. Мал жусайтын кез. Бұл шақта Лезбай отары айнала қалың қарағайлы тау қоршаған кең жайлаудың төменге түсер аузына іліккен еді. Ендігі бет алды Кегеннің кең жазығы. Одан әрі Қулық тауы. Тау сыртында қыстаулар, мал қоралары.

Біраз төмендегендіктің белгісін танытып бұлттан күн шықты да, ысыта бастады. Лезбай астындағы өзіндей көнбіс кер бестінің шау-жайын тартып, жерге түсті. Үстіндегі кір сіңген ескі қара тонды шешіп былай тастады.

– Әй, Ұмсындық, мал жусайтын кез. Демалайық. Шай-суынды дайындай ғой.

Ұмсындық арбадан зорға түсті.

– Ау, саған не болған?

– Ауырып келем.

– Ертемен шыққанда сап-сау едің ғой?

– Ертемен сау болсам, қазір аурумын. Әйел жайын білмейсің бе?

Лезбай сәл кейіңкіреп, мұрнының астымен бірдеме деді де, арбаны көлденең тартып, қалқан жасап, шай қайнатты. Ұмсындық Лезбай шешіп тастаған тон үстінде қисайып сәл жатты да, басын көтерді.

– Жазған-ау, мына тонды баяғыда таста деп ем ғой? Қайтіп киіп жүрсің?

– Қара тонмен ойнама, ол менің құтым.

– Құт болса – болар, исі әдемі екен. Тер саси ма, әлде шуаш саси ма, ажыратып болар емес, – деп Ұмсындық бөлек жерге қисайды.

– Жә, жә, кекетіп-мұқатпай? Сенің де шыққан тегің белгілі еді ғой маған. Одан да мына шайды құй.

– Еркелеп жатыр дейсің бе. Ауырып келем дедім ғой.

Лезбай кенет Айғанды есіне алды. Ащылы-тұщылы бірге отасқан жиырма бес жылдың ішінде ауырып жүріп те бір рет аурумын деген екен. Тіпті өлерінің алдында айыр қалпаққа барып, қосылып кеткен саулықтарды айдап алып келді-ау. Мүмкін, сол жолы бармай-ақ қойғанда өлмейтін бе еді, әлде қайтетін еді? Осы бір тоқтам үстінде Лезбай енді өзін кінәлады: біреудің бетіне келіп, осы бір жүз жыртпастық-ай десеңші. Елуді озып, алпысқа тартқан шағында аңқаулық пен аңғырттық, сенгіштік пен бұйығылық деген кеселден қайтсе құтылмақ?! «Менің қойым қайта сенде кетті», – деп шімірікпей тұрды-ау айыр қалпақ. Дардай басымен жұрт қайтіп барады екен осындай қулыққа? Қулық сырын түсінбегендіктен талай жерде опық

та жеп жүр. Сондай өкініш үстінде «бұл бір сабақ болды. Енді ме, енді қайтып ондай іске Лекең баса қоймас, енді қайтып бұлай құрылған қулық тұзағына оңайлықпен Лекең түсе қоймас», – деп өзімен өзі болып, ант-су ішкенімен, залымдық пен қулық шіркін тонын айналдырып киіп, кейпін өзгертіп келеді де, табиғатында аңғал жаралған Лезбайды тағы да оп-оңай ауната салып, жарқ беріп кете береді.

Лезбай қатты ойланған екен, атам заманнан келе жатқан тас құман тасып, бұрқырап кетіпті: «Жазған-ау, не болған саған, шайың тасып жатыр», – деген Ұмсындық даусын зорға естіді.

Кенет абалап ит үрді. Лезбай жан-жағына шошына қарады. Отар тыныш. Қой біткеннің селкеу шыққан бірі жоқ. Аядай ашық жерде ұйлығып жатыр. «Марғау қайда?»

– Марғау, Марғау!

Марғау тағы да абалады. Даусы бірақ әртінде.

Лезбай енді алысқа, алдыңғы беттегі төбеге көз салды. Марғау төбе басында. Әуілдеп үріп Лезбайды шақырады. «Жайдан-жай бүйтпесе керек еді ғой? Не көрді екен?»

– Марғау, Марғау! Кә-кә-кә!

Марғау өршелене түсті. Келер сыңайы жоқ тіпті.

– Даусы тым қатты ғой ана бишараның. Бекерге мазаланбаушы еді, бірдемені көрген болар, барсайшы, – деді Ұмсындық.

Ыстық шайдан бір-екі ұрттап, Лезбай атқа қонды. Шоқытып төбеге шыкса, Марғау Айған моласының басында тұр. Лезбай көзіне жас келіп қалды. Аттан қарғып түскен бойда итін келіп құшақтады.

– Мал мен бір құлқынның жайын ойлап жүріп, Айғанның осы жерде екенін де ұмытып кетіппін ғой тіпті!

Лезбай дін дегеннің не екенін де білмеуші еді. Ақсақал, қарасақалдар жиналып дұға оқып, дәм қайырып жатқанда Лезбай қолын жұрт сөзіне қалмайын деп жаятын. Басқа біреулер аузын жыбырлатып тие берсін айтып жатқанда, бұл басқа бірдемені ойлап, әлденеге алаң болып отыратын-ды. Не болмаса: «Аузын жыбырлатқанда осылар не айтады екен?» – деген сұраққа жауап іздеп азаптанатын. Сол Лезбайың тізе бүгіп отыра қалды да: «Алдың жарық болсын, Айған. Артыңда қалған қарғаларың реніш дегенді білмесін!» – деп күбірлеп, бетін сипады. Екінші жылға айналып, басылып қалған моланың әр жерін көтерді. Қирай бастаған шарбақты жөнделді.

– Кешіктің ғой, не көрдің? – деді Ұмсындық ренішті оралған Лезбайға.

Лезбай үндемеді. Атына бір жамбастап отырған күйі отарды орнынан көтерді.

– Ау, біздің үйдің кісісі, бірдеме естігеннен саумысыз? Далада қалып қоймайық. Арбаны ыңғайла, атты жек, – деп Ұмсындық күле қарап, көзін төңкеріп тастады.

– Арба дайын емес пе? Ыңғайлайтындай шашылып жатпаған еді ғой, – деп Лезбай кете берді.

Іс мәніне жете түсінбеген Ұмсындық:

– Әлгі екі арада мынаған бірдеме көрінген шығар? – деп аузын бір сылып еткізді. Атты жегіп, шашылған нәрселерді жинастырды. Көзі кір сіңген қара тонға түсіп еді, «ырыстың бәрі осында тұрса да, қойшы» деп, көтеріп алып лақтырып тастады да, жүріп кетті. Бұл кезде төбеден түсе берген Марғау жұрт жаққа қарап мұрнын шүйірді. Қарайып жатқан тонды иісінен танып тұр. Лезбайға қараса біршама алыстап кетіпті. Одан беріректе ыдыс-аяқты салдырлатып Ұмсындық мінген арба зымырап барады. Қара тон жұртта қалған. Марғау дүңк-дүңк етіп екі-үш рет үрді. Ұмсындық қараған жоқ. Лезбай естімеген секілді. Ит жүгіртіп төменге түсті де, қара тонды үш айналды. Лезбай тоны, жақын келіп үш иіскеді. Лезбай иісі. Аянар жан қалған жоқ енді. Абалап үріп, алыстап кеткендердің соңынан салды. Ұмсындыққа жетіп, арбаны айнала үрді. «Тон қалды! Тон!» Ұмсындық бірақ селт еткен жоқ. Одан кейін Лезбайды қуып жетіп, отарды айнала шапты: «Тоның қалды! Тоның!..» Лезбай атының басын тартып, итіне қарады:

– Неге шабаландың?

Марғау өршелене түсті: «Тоның қалды жұртта! Тоның!»

Лезбай қойдың ол жақ, бұл жағына шықты. Бәрі түгел, бәрі аман секілді. Артына қарады. Салдырлатып Ұмсындық та келе жатыр.

– Ау, ит неге абаланды?

Ренжіген Ұмсындық жауабы келте:

– Ит иесі өзін білмесең, мен қайдан білем...

Лезбай үндей алмай қалды. Ашуды кер бестіден алғандай. Қамшыны бір үйіріп, борбайлата салды да, отардың сетінеген жағына шаба жөнелді. Марғау тағы да үрді. Лезбайдың қайрылмайтынын білген соң, жосылтып, жұртқа келді. Қара тонды үш айналды. Қателеспеген. Лезбай тоны. Жақын келіп үш рет иіскеді. Нақ Лезбайдың иісі. Қызық. Қара тонды қалдырып, бұлар қайда бара жатыр? Ит ақылына сыймайды. Марғау жосылтып тағы келді Лезбайға. Жағына тыным жоқ. Отарды айнала шауып үрумен жүр. Ай мен күннің аманшылығында мынадай мінез көрсеткен ит қылығын Лезбай өзінше: «Айған қалды төбеде, Айғанды тастап қайда бара жатырсың?! Қайт кейін!» – дегені деп түсінді. Өйткені Айған дүние саларда Марғаудың үш күн бойы жағын жаппағаны Лезбайдың әлі есінде.

– Өлген Айған қайтып келмейді енді. Қой, Марғау, – деп жекіді Лезбай.

Марғау бірақ өршелене түсті: «Ап! Ап!»

Әр қилы сезім жетегінде келе жатқан Лезбай Марғау абалап, жанынан өте берген кезде бишікпен тартып жіберді.

– Байбалам сап, мазаны кетірдің ғой тіпті!

Аз ғана ғұмырында тәніне тұңғыш рет таяқ тиген Марғау әуелі шоқиып отыра қалып ұлыды да, кері салды. Артық кеткенін тез аңғарып: «Марғау! Марғау!» – деп шақырған иесіне де қарамады. Салып жұртқа келді. Тон үстіне шоқиып отыра салып тағы ұлыды. Бірақ Лезбай отары алыстай берді.

Арада ай өтті. Лезбайдың күздеуді қалдырып, қыстауға бет алар кезі де таянып қалған. Басында дала мінезін танытып: «Есті ит еді ғой,

келіп қалар» – деген үмітпен жүрген Лекең бара-бара көңілін күдікке алдырып, «Апыр-ау, қайда кете қалды?» – деген сұрақты жиі қойып, жауап таба алмай дал болатынды шығарды. Әр қилы тон пішеді: әлде қасқыр тобына кезігіп қалды ма екен? Әлде көре алмаған жат-жақын, шопан-жоралардың бірі жазым қылды ма? Әлде тәніме ащы таяқ тигіздің деп өкпелеп кетті ме? Не көрінді? Ойда жоқта неліктен беймаза бола қалды? Әлде... Қойшы, осы бір «әлдемен» жүргенде тағы да біршама уақыт өтті. Лезбай отары төменге құлдилап, қыстауға келіп бекінді. Бірте-бірте Марғау ізі көмескілене бастағандай. Басында ауыз жаппайтын балалардың өзі де Марғау атын сиретіп барады. Жалғыз-ақ мал сетінесе, жә болмаса боран-шашында қасқыр торуылдаса, сонда ғана Марғау аты ауызға ілінеді.

– Шіркін, Марғау болғанда ақсақ қой далада жатып қалмас еді ғой.

– Марғау болса, қасекең де аяғын байқап басар еді-ау біздің отарға!..

Осылай қыс өтуге айналды. Лезбай үйі Марғауды өлдіге санап, біржола ұмыта бастаған еді...

8

Бірін бірі жақсы көретін ит пен оның иесі Лезбай арасында әйтеуір бір түсініспестік болды: «Тоның қалды», – деп Марғау абалап барып еді, оны Лезбай Айғанға байланыстырып, өзінше жорыды. Соған орай тұңғыш рет мінез көрсетіп, қол көтерген Лезбай қылығы да Марғауға «неменеге беймаза бола қалдың, қалдырып кетсем, қарап тұрмайсың ба, келмейтін бе едім қайтып?!» – деген жарлық есебінде жетті. Қайтсе де Марғаудың тон күзетіп қалғанына талай уақыт. Күнде жолға қарайды. Тұмсығын созып, ауадан Лезбайдың иісін іздейді. Сөйте-сөйте жалыға бастады. Бір нәрсеге қайран: қара тонды неге тастап кетті? Неге із-деп келмейді? Ашыға бастаған кезде тышқан аулайды. Тышқан аулап, қарнына бірдеме барған кезде есіне тон түседі де, салып ұрып орнына келеді. Қызық бір ой: адам тойса, уайым-қайғысы азаяды. Жатқанды, демалғанды ұнатып тұрады. Ал ит ше? Қарны тойса, атадан мирас болып келе жатқан өз міндеті – күзет міндеті есіне түсіп, мазасы кете бастайды.

Бір күні борап қар жауды. Ит жатқан жер дөнес, желдің өті екен. Сол себепті, Марғау қара тонды тісімен сүйретіп жыраға келіп түсті де, үлкен бір қой тастың ығына келіп жайғасты. Осынысы ақыл болғанына Марғаудың көзі ертеңіне жетті. Ұйтқи соққан боран жырашықты қармен толтырып, қойтастың үстінен жүріп кеткен. Етегінде кішкене саңылау бар. Құдды әдейі жасаған үйшік дерсің. Марғау далаға шықты. Айнала аппақ. Нағыз қан сонар. Тау беткейіндегі шыршалар қар жамылып, мүлгіп тұр. Олай-бұлай жосылта шауып ит бойын жазды. Содан төбеге шықты. Айған моласы қар астында. Көз жетер атырап із түспеген ақ қағаз бетіндей. Әлде Марғау иісі, әлде тон иісі шошытты, түн жортпалары бұл өңірді айналып өткенге ұқсайды. Ит аңсары кенет жазда Лезбай отырған жұртқа ауды. Құйғытып келіп, айнала

тіміскілеп жүр. Таныс жер, міне, мына жерде өзі жататын. Мынау Лезбай демалатын орын. Мынау, міне, Ұмсындық иісі. Қазан-ошақ иісі. Дабыр, Адыр иістері де бұрқырап жатыр. Дәп қазір сол иістердің өзі болмаса да, ит көзіне анық, айқын қалпында сол кездің суреттері келеді. Ал қаймағы бұзылмаған осы суреттердің ит жадында таныс, етене иістерге айналуы ықтимал құбылыс қой. Марғау тұмсығын көкке созып, ұзақ ұлыды. Көкіректі сондай бір ыстық сағыныш оты шарпығандай. Көзін аша салысымен бауыр басқан бір үйлі жаннан айырылып, мына жұртта Марғау неге қалды осы? Жылы ықтасын, Ұмсындық беретін сүйек-саяқ, көже көзден бір-бір ұшқандай. Бұрын мал қамы, жан қамы болмаса, құлқын қамы дегенді білмеуші еді. Ендігі іздейтіні – не кезігеді, қалай кезігеді?

Марғау өз жұртын тіміскілеп жүріп жарты таба нан тапты. Аяз сорып, қатып қалған нан. Темір секілді, домалатсаң тасқа тиіп шың-шың етеді. Марғау нанды Лезбай жататын жерге алып келіп ұзақ әуреледі. Ақыры түс ауды. Нанның соңғы қиқымын жеп, тұра беріп еді, алдында анадай жерде шоқиып отырған қасқыр қаншығына көзі түсті. Шошынып, денесі мұздап қоя берді. Ата жауын осыншама жақын келтіріп, қалай аңғармай қалған? Иісін қайтіп сезбеді? Марғау мойнын күдірейтіп, ырылдап еді, қасқыр қаншығы жер бауырлап жата қалып, құйрығын былғады. Достыққа, татулыққа шақырған белгі. Өзі жылжып келеді. Жауап есебінде Марғау да құйрығын былғап қойды. «Шын достыққа ниетің болса, мен де қарсы емеспін» дегені. Содан кейін ұшып тұрды да, төрт аяғын жерге шалқайта салып, кеудесін кере сәндене бой жазды. Ал көре ғой, ит баласының сұлулығы менен өтпеген!

Қаншық жылжи қыңсылап, Марғауға жетті. Марғау да қарап қалған жоқ, бозбала сері мінезбен екі-үш аттап барып қаншық сауырынан иіскеді. Бірақ қасқыр қаншығының бойында айлалы есеп болмаса, басқа сезім белгісі жоқ. Соны сездірмейін дей ме, құйрығын қайта-қайта былғалап, қыңсылай береді. Көңіліне әлденені секем алған Марғау алыстан тұрып, мойынын қайта соза беріп еді, қаншық шыққан беттен құйғытып келе жатқан үш ноқатқа көзі түсті. Аялдар шақ қалған жоқ. Жалт берді. Аярлық жасап, жер бауырлап жатқан қаншық кілт өзгерді де, тұра ұмтылды. Дегенмен ұзын сирақ Марғау адымы алымды екен, барған сайын ұзай берді. Ұзаса да маза жоқ: қайда бармақ? Ізге түскен бір топ қасқыр қайда барсаң да қалмайтыны айдан анық. Артына көз салып еді, басқаларынан оқ бойы алда келе жатқан қаншық пен өз арасы жақындап қалған секілді. Қуғанның жетпей қоймайтынын сезген Марғау бір шешімге белін бекем байлаған секілді. Енді шоқалақтап баяулата шапты. Әлгіндей болмады, қаншық салып жетіп, ауызды сала берем деген кезде Марғау төрт табандап бұға қалды. Қаншық өз екпінімен Марғаудан асып барып үш домалады. Ит ұмтылып қасқыр алқымынан алды да, бірер толғап, ілгері тартты. Қаншықта дәрмен қалмағандай, серейіп сала берді. Соңынан жеткен үшеудің бірі қаншық қасында қалды да, екеуі төтелей салды. Бұл кезде Марғау ертемен өзі қалдырған үйшікке жетіп, сүңгіп те үлгерген еді. Екі қасқыр қара

тоннан адам иісін сезсе керек, салып ұрып келгенімен, үйшікке кіруге батпады. Марғау сақ сонда да. Қасқырлар көбік қарды бұзып кіре ме деп дайын жатыр. Қара тонды сүйреп есік алдына апарды. Адам иісі барына қасқырлардың көзі анық жетсін дегені. Үйшік іші түні бойы көк мұзданып бекіп қалған. Төңіректі олай-бұлай дүбірлеткен қасқыр салмағын көтеретін де сияқты. Бірақ көкжалдар жақындамады. Бірер сағат тас төңірегін айналып, ұлып-ұлып, ақыры қас қарая кетіп отырды. Марғау далаға шықты. Айнала бұрылып ауаны ұзақ иіскеді. Қасқыр иісі алыстап кеткен. Шыңылтыр аяздан басқа ештеңе сезілмейді.

Аяғынды қия бассан қатер төндірген ендігі тірліктің ащы шындығы ит қабілетін инстинкт таразысына салып дәл бағалауды талап етеді. Өйткені Марғау бойындағы қалыптаса бастаған сезім түйсіктері өзінің қара басын сақтау күресінде шынығып жетілмегендіктен, дала тағысымен бұл ретте таласа алмайтыны көрінді. Әлдебір жаңсақтық себеп болып, тірлік үшін күрестің ұлы дүрбелең жолына оқыс түскен Марғауға, міне, енді барынша сақ, барынша әккі болу керек. Жауына қарсы бару – ең соңғы шара. Екіншісі – өлесің не өлтіресің. Адам қолында бұла өскен, көп ретте өз тірлігін қорғауда, ең оңайы, тіпті тамақ тауып жеуде қырсыздық көрсететін Марғауға ондай тәуекелдің қажеті не?! Шамаң келсе, бұғып қал. Әйтпесе аңғырттық пен жайбарақаттық жарға жығады. Бар болмысымен осы ақиқат шындықты сезінген ит ұзақ тұрып, меңіреу тыныштық басқан төңірекке қадала қарады. Әлсін-әлсін тұмсығын көтеріп, ауадан иіс ізін іздестірді. Ақыры секем алар дыбыс пен иіс сезілмеген соң манағы қаншық жығылған жерге барды. Қарға қан тамған. Тіпті көп тамған. Қайсы ретте қасқырлардың сол қан тамған жерді қауып тістегендері де байқалады. Жығылған жерінің қарайып қалғанына қарағанда әлде қансырады, әлде есін жия алмады, әйтеуір қаншық ұзақ жатыпты. Марғау бір сәт өз күшіне, өз ісіне разы болып, қайта-қайта керіліп, олай-бұлай жүрді де, үйшігіне оралды.

9

Марғау өзінің ашыққанын сезінді. Шыңылтыр аяз сорып, қары әбден бекіген жылы үйшіктен шыққысы келмеп еді, қу құлқын тысқа қарай жетелей берді. Не істеу керек? Төскейде қалың қарағай бар. Соған барды. «Шауып өткен бір қоян ізі жатыр. Иісі бірақ ескі. Тегі, әлденеден секем алып, ығысып кеткен болса керек. Марғау ізге түспеді. Қарағай басында бұтақтан-бұтаққа қарғып бір тиін жүр. Соны аңдып ұзақ тұрды. Қимылы мүлтіксіз, қайықша сырғанайды. Бұтақ үзілмесе, жерге түсер ойында жоқ. Мекен-жайы мен тамағы – ағаш басы. Марғау одан күдерін үзіп, тағы ілгеріледі. Бір ағаш түбінен аюдың иісі шығады. Баспалап келіп қарап еді, буы бұрқырап жатыр. Бірақ көп аялдамады, алыстан орағытып әрі кетті. Аюмен ойнауға болмайды. Тағы да із кесті. Алдағы бір төбе – суыр мекені. Оған да аялдаған жоқ. Суырды індету – су ішінен балық аулаумен тең. Түс ауды. Марғау айналасы қалың шілік тал түбіне тап болды. Іздегені де

осы еді. Қоқыстарды қопарды да, ұйқылы-ояу қалпында бір борсықты оп-оңай суырып алды.

Қарны тойған Марғау есіне тағы тон түсті. Байқаса, біршама алыстап кетіпті. Келген ізді қуалау бос әурешілік. Сол себепті төтелей салды. Кенет әдемі бір иіс шықты. Адам иісі, жылқы иісі. Қуанғандығы сондай, даусын созып, ұлып жіберді. Қарағай арасын қағып екі салт атты шықты. Мойнында мылтығы, соңында иттері бар. Әдепкіде Марғау құйғытып барып қосыла кеткісі келіп еді, тез айныды. Адамдар әр қилы, айдалада жалғыз қалған Марғау жайын түсінсе жақсы. Түсінбесе, «қаңғырған бұл не қылған ит?» – деп атып кетпесіне кім кепіл. Жылыстай берді. Оқыстан абалап иттер үріп, осылай салды. Тегі, Марғау ізіне түскен болса керек. Иттерге елігіп, аңшылар айқайласты. Орман іші дабыр-дұбыр, азан-қазан.

– Өне кетті ақ тұмсық қара қасқыр.

Екінші аңшы қарсы.

– Қара қасқыр бола ма екен? Не шатып тұрсың?!

– Өз көзіммен көрдім.

– Қасқыр дегенің өзіміздің Қырғын шығар.

– Жоға, Қырғын онда мына жақта жүрген.

Аңшылар қалай таласса, олай талассын, Марғау мақсаты қайтсе де көзге түспеу. Ізінде өкшелеп келе жатқан иттер барын сезіп, қалыңға бұрылды. Сол кезде қарсы алдынан дәп өзіндей ақ тұмсық, қара ит шыға келді де, Марғауға ырылдап ұмтыла беріп, тоқтап қалды. Марғау даусында араздық та, татулық та жоқ.

– Р-р-р-р! Не керек өзіңе?

Аңшы иті құйрығын былғап, Марғаудың қасына барып қатарласа тұрды. Танауында ақ бұршақ таңбасы бар. Қалған жері меңсіз қара. Бойының кішілігі болмаса, бас, кеуде, дене бітімі қаптап қойғандай нақ өзі, аумай қалған. Марғау бойына әлдебір жылылық сезімі пайда болды. Өзіндей ақ тұмсық қара итке таянып барып, құлақ түбінен екі рет жалады. Тіпті иісі де таныс, өз иісі. Тағы бір таныс ит иісі. Марғаудың көз алдына қырғыз шопаны Сәршенге еріп келген қара қаншық келді. Ұлы инстинкт заңы табыстырған әкелі-балалы екі ит сағынып көріскен адамдарша айқасып сәл тұрды. Сол кезде жақындап қалған ат дүбірі шықты. Түбіт жүні дүрдие қалындап, жартылай тағыға айнала бастаған Марғау қозғала берді. Өз орнында қимылсыз қалған Қырғын абалана үрді:

– Мені тастап қайда барасың? Бірге болайық.

Марғау да дүңк-дүңк үріп барады:

– Қызмет бар. Дүниедегі ең қымбат адам Лезбайдың тонын күзетіп жатырмын! – дегені.

Осы кезде аңшылар да келіп жеткен еді.

– Өне, өне кетті. Қара қасқыр болмайды дейсің. Мынау немене, қара қасқыр емей?! – деді манағы жіті көз аңшы. – Қырғын, Қырғын! Түс соңына! Айт! Айт, Қырғын!

Қырғын бірақ қозғалмай қалған күйі ұли бастады.

Кейінірек келген Сәршен де басында Қырғынды айтақтап қалғанымен, кеткен ит нобайын кешеулеп барып таныды.

– Ойбай-ау, бұл Лезбайдың иті ғой. Жоғалып кетті деп зарлап жүр еді. Марғау, Марғау! Кә-кә-кә!

Марғау қайырылмады. Ғасырлар бойы қалыптасқан ұлы инстинкт сезімі қара тонға қарай жетелеп алып кете берді.

– Ана иттің қайырылмағаны бір жөн делік. Бейтаныс адамдармыз. Ал мына біздің Қырғынға не көрінді? – деп таңданды аңшы серік.

Сәршен рақаттана күлді.

– Онда бір кілтипан сыр бар!

– Не сыр?

– Біздің Қырғын ана кеткен Марғаудың баласы.

Аңшы серік үндей алмай қалды.

Сәршен бір тоқтамға бекіген секілді.

– Ал, бала, Лезбай қыстауына тарттық. Итін көргенімізді айтып, сүйіншісін алайық.

– Тым алыс қой?

– Алыс болса да, ат аяғы жетпейтін жер жоқ, бала. Аңшылар Лезбай қыстауына бет алды.

10

Марғау хабарын естіген Лезбай Сәршен аттанысымен жолға жиналды. Жақсы көретін итінің тірі екенін біліп, балалар «мен барам, мен барам» – деп таласып жатыр. Лезбай оларға: «Жер мойыны шалғай. Тоңып қаласыңдар», – деді де, аттанып кетті. Бөтенге сондай сұсты болғанымен, жақынға тым арсалаңдай бермейтін ұстамды, ақылды Марғаудың ойда-жоқта жұртта қалып қою себебін, қанша ойласа да, Лезбай таба алмайды. Ақыл алтау, ой жетеу, ақыры ара қонып, жайлау алқымына жақындаған еді. Қол созым жерде Айған төбесі. Төменде былтыр күзде өзі шай ішіп аттанған жер. Марғау осы жерде кеткен. Бірақ Сәршен көрдім деген тұс әлі біршама алыс. Лезбай сол бетке көз тікті. Кенет кер төбел оқыранып қоя берді. «Оу, саған не болды?» – дегенше болмады, алдында оқ бойы жерде шоқиып отырған бір итке көзі түсті. Итіне аяқ астынан оңай кездесем деп ойламаса керек-ті. Әдепкіде: «Қара қасқыр болады деуші еді», – деп шошып қалған Лезбай кейіндеп барып таныды. Кәдуілгі Марғау. Жон терісі қалың, мойны жуандап, аяғы сомдалып алыпты. Лезбай атын тебініп алға ұмтылды.

– Марғау, Марғау, кә-кә-кә!..

Бұрын атылып келіп үстіне асылатын Марғау қозғалар емес. Көкке қарап, әлдебір түсініксіз дыбыс шығарды. Итке ұқсап үргенге де, қасқырға ұқсап ұлығанға да ұқсамайды. Лезбай «кә-кәлеп» жақындай берді. Марғау кейін шегінді. Екі көзі қып-қызыл, қанталап кеткен. «Алты ай қыс бойы қаңғыртып далаға тастап, жаман тонды күзеттіретіндей, мен саған не жаздым?» деген ашу белгісі. Лезбай аттан түсіп, ілгері аттады.

– Марғау, кел бері.

Марғау шегініп барады. «Бұған не болды? Танымай қалудың қай жағы?» – деп Лезбай дағдарыңқырап қалды. «Он жыл өтсе де ит иесін ұмытпайды деуші еді ғой». Сасқаны ма, енді бет алды балаша сөйлеп келеді.

– Мен Лезбаймын ғой, Марғау. Үйде Дабыр, Адырлар бар. Марғауға апар деп олар жылап қалды. Қанат болса, Алматыда. Жазда біз тағы мына жайлауға шығамыз. Сонда Қанат келіп, жатып кететін болады. – Кенет Лезбай көзі әлгінде ит шоқиып отырған жерге түсті. Ар жағында үңгір үйшік. Аузында бірдеме қараяды. Лезбай енді солай бұрылды. Марғаудың ұнатпаған белгімен аздап ырылдағанына қараған жоқ. Үйшік босағасын етік тұмсығымен бірер теуіп, қарайғанды суырып алды. Ғажап, өз тоны! Осы күнге дейін жұмбақ болып келген ит қылығын енді түсінгендей. Марғау аңдаусызда жұртта қалып қойған тон күзетінде. Лезбай басын шайқады. Күлерін де, жыларын да білмейді. Күлейін десе, есеп-қисабы жоқ ит қызметінің адалдығы кімді болсын ойлантпай қалмас еді. Жылайын десе, жыртық тонды күзетіп айдалада қалу тіпті ақылға сыймайды. Есіне өткен жылы осы жерден қалай аттанғаны түсті. Ойлап қараса, бәріне кінәлі Ұмсындық. Кейінде бір: «Осы менің тоным қайда?» – деп сұрағанында, «Лақтырып кеткем», – деп Ұмсындықтың жауап бергені де бар. Сонда қара тон мен ит жоғалуы байланысты-ау деп ойламапты ғой. Лезбай әлденеге кейігендей. Әлде өз түйсіздігіне, әлде жоқ жерде пысықсына қалған қатын қылығына кейіді ме, тонды лақтырып жіберді. Марғау: «Керегі жоқ болса, неге айтпадың? Қыс бойы бекерге күзеткенім бе мен сонда?» – дегенді танытып, ырылдап тісін көрсетті. Лезбай өз иті болған соң қорыққан жоқ. Қайтсе де қарсы жүрді. Марғау әлдебір өкпелі дауыспен екі-үш рет ұлып, үрді де, жортақтай жөнелді.

– Марғау, Марғау! – Лезбай алқынып ит соңынан төбеге шықты. Шаршаса да қалатын емес. Марғау соны аңғарды білем, бір шыршаның түбіне барды да, бері қарап жатып алды. Құдды атылар қасқыр дерсін. Ит алдында өз кінәсін мойындаған шопан жан ұшыра алқына келіп, Марғауға қол созды.

– Марғау жақсы ғой. Марғау иесін қаппайды. Марғау онды ғой. Марғау Лезбайды қаппайды.

Рас, ырылдағанымен Марғау ұмтылған жоқ. Лезбайдың жылы алақаны маңдайына тиісімен көзін жұмып сұлық жатты. Аялы алақан адам қолында тұрудан артық не бар дейсің дүниеде. Содан кейін: «Сен осы шын Лезбаймысың?» – дегендей, көзінің қиығын салды да, «өкпемді кештім» – дегенді танытып, иесінің қолын жалай бастады. Қорықпаса да, басында әлде қайтеді деп сақтық жасаған Лезбай енді еркіндеп, итін қапсыра құшақтады.

– Бүйтпесең сен ит боласың ба? – Бірақ көтере алар түрі жоқ. Күзден бергі төрт-бес айдың қиямет-қайым тауқыметін тартқан Марғау бұрынғыдан да сомдалып, күш пен қайраттың түп иесі нағыз соқталы арлан итке айналып алған екен. Қарулы деген Лезбайдың өзі ит кеудесін қозғалта алмаған соң, белбеуін шешіп, қарғы баудан өткізді де:

– Ал, Марғау, ауылға тарттық! – деп жетелей бастады. Баяғы жұмсақ, қамқор дауыс. Ит өткен күнді есіне алды білем, селқос тұрып иесінің соңынан ерді.

Марғау Лезбайға еріп, келесі күні қыстауға жақындады. Баяғы таныс қоныс. Таныс қора, таныс иіс. Таныс емесі бір сары ит. Лезбайды қызғана ма, алдарынан абалап шықты.

– Қойсайшы, Сарықасқа, шәуілдей бермей! – деген Лезбайды да тындамады. Азу тісін ақситып: «Сені мұнда кім шақырды?» дегендей, ұмтылып келеді.

Марғау да ырылдады: «Мен болсам, осы үйдің итімін. Сен қайдан сая бола қалып едің?»

Сарықасқа күжілі сондай зор:

– Бұл біздің үй. Есің дұрысында жолыңды тап!

Марғау жай ғана ырылдап, аттың екінші жағына шықты:

– Лезбай да қой деді ғой. Қойсайшы енді. Ақымақ болма! – дегені.

Бұл мінезді сары ит өзінше түсінсе керек. Марғаудың тегін келе жатпағанын сезінгендей, біржола ықтырып алмақ болып, ауызды басып қалды. Қайырыла беріп, оқша атылған Марғау сары төбетті желкеден тістеді де, сілкіп-сілкіп жіберді. Содан кейін өзі: «Мен сен түгіл, небір көкжал бөрілердің де талай құқайын көргенмін. Кәне, не қыласың?» – дегенді танытып, қасқая тұрды. Сарықасқа бір сәтке есеңгіреп қалса керек, құлап қала жаздап, теңселе барып түзелді де, дүниені басына көтеріп қаңсылай тартты.

– Әй, қой десе қоймайсың, өзіңе де сол керек, – деді Лезбай, аттан түсіп жатып қарқылдап күліп. – Сенің ит болып жүргенің Марғаудың жоқтығы ғой.

Ит даусын естіп, үйдегі балалар далаға қопарылған.

– Марғау, әй, Марғау! Марғаужан! – деп Дабыр мен Адыр жарыса келіп, нан тастады.

Марғау бірақ селқос.

– Байқандар, балалар, қауып алып жүрмесін. Бұрынғы Марғау емес бұл, – деп ескертті Лезбай.

Балалар шошып қалысты.

– Әй, мынау сабалақ жүн біздің Марғау емес қой, – деп Дабыр кейін шегінді. – Біздің Марғау мұндай үлкен болмайтын.

Дабырдан кейінірек тұрған Адыр Марғауға ұзақ қадалды. Бір кезде ит пен бала көзі түйісіп қалды. Сол кезде Адыр:

– Иә деген, бұл Марғау ғой. Неге өтірік айтасындар? – деп айқайлап жіберді де, жүгіріп барып құшақтай алды. – Марғау, Марғау, сен осы қайда қашып кеттің бізді тастап? Мен сені сағындым ғой.

Марғау әлдеқалай ыңырсыған секілді дыбыс шығарды да, баланың аяғын жалай бастады: «Мен сені ұмытқан жоқпын ғой, Адыр. Сенің ақылды көзің мен нұрлы жүзің менің есіме бірден түсті» дегендей.

Марғау балалармен осылай оңай табысқанымен, Сары төбетпен зорға татуласты. Басында: «Аты-жөні жоқ жәй бір даңғаз ақымақ екенсің» дегендей, маңайластырмай жүріп еді, кейіндеп барып білді, бас-көз демей, бет алды тапырақтағанымен, арамдығы жоқ екен. Тамақ салса, таласпайды. «Ең алдымен, Марғау, сен ал» дегендей, кейіндеп тұрады. Мал қайырғанда да мұның аңысын бағады. Содан барып, Марғау көңілі бірте-бірте жіби бастаған-ды. Осы өзгерісті Сары төбет уақытымен түсінді. Сол себепті бұл күнде Марғаусыз аяғын аттап та баспайтын болған. Қашан да қай нәрсені болса да бұрын көріп, қашан да қай иісті болса да бұрын сезіп, жер-көкті күмпілдей көшіріп Марғау тұра тартқанда Сарықасқада жан қалмайды. Шәу-шәу етіп, не қатерге болса да соңынан жөнеледі. Бір сөзбен айтқанда, Сары төбет Марғауға, Марғау Лезбайға, ал Лезбай болса, өз совхозына қызмет етіп, аман-есен мал бағып жүріп жатыр еді, сормандайлардың ойда-жоқта мына бір оқиғаға тап болғанын көрмейсің бе?!

Үшінші тарау

ЖАЛҒЫЗДЫҚ

1

Марғау тал арасында тапжылмастан екі күн жатты. Өзіне таныс қызыл белбеу машина талай келді. Қасына Ұмсындықты ертіп алған милиция формалы жігіт іздемеген қуыс қалдырған жоқ. Шөп арасын, бұта астын сүзгіледі. «Марғау, Марғау!» – деп дауыстары жыртылғанша айқайлап та бақты. Марғау бірақ селт етпеді. Не қатердің барын білмейді. Әйтеуір өз атын естіген сайын басын көтеріп, дыбыс берудің орнына, қалың тал түбіндегі төмпешікті қалқалап, жерге жабыса түсті. Дес бергенде өзеннің екінші бетіне өтіп алғаны мұндай жақсы болар ма. Кейде тіпті ізшілердің қарсы бетте қол созым жерге келіп қалған да кезі бар. Сонда да байқаған жоқ. Бір ретте Ұмсындық тіпті балаларды да өзен жағасына алып келді.

– Сендер шақырындаршы!

Адыр жауабы бәрінен де орнықты.

– Шақырғанмен түк те шықпайды.

– Неге шықпайды?

– Марғау бәрібір келмейді.

– Танысы шақырса ит келмеуші ме еді, келеді, – деп Ұмсындық көнер емес.

– Манадан бері бақырып жатырсың, неге келмейді ендеше? Сен де таныс емессің бе?..

– Не дейді мына күшік? – деп Ұмсындық бетін жырты.

Ал, Адыр болса, кәдуілгі үлкен кісіше нығарлап жатыр.

– «Жаксы ит өлімтігін көрсетпейді» дейтін әкем. Мен білсем бар ғой, Марғау да «өлімтігімді мыналарға көрсетпей-ақ қояйын» деп алыс бір жаққа тартып отырды.

Ұмсындық үндеген жоқ. Ебін таппаған тұз жалайды дегендей, Марғаудан күдер үзген көк қалпақ қой шарбақтың алдында тыныш жатқан Сарықасқаға бас салды.

– Бұл Сарықасқа. Басқа ит дедім ғой, – деп Ұмсындық көлденеңдей берді.

Көк қалпақ тындаған жоқ.

– Бір ит құтырса, бар ит те құтырады. Алып барып, тексертеміз.

Ұмсындық қарсыласқан жоқ. Жалғыз-ақ тілегені:

– Құтырмаған болса қайтарып берсеңдер жақсы болар еді. Қалай десең де ит аты бар, абай ғой, – деп Сарықасқаны жетелеп машинаға салды. Кем шақта қызыл белбеу машина да, Сарықасқа да көзден ғайып болды.

Марғау тұмсығын төмпешікке салып, қимылсыз жатыр. Бір кезде Ұмсындық келіп, тап қарсы беттен су алды. Үйге жете бергенде салт атты біреу жолығыса кетті.

– Ау, Лезбай қайда, тысқа шықсын.

– Ол кісі үйде жоқ. Екі-үш күн болды, ауданға кеткен.

«Неге жасырады?» «Арақ таусылған соң Лезбай төменге түсіп еді. Сол кезде Қарғабек маған қол салды. Қызғанған Марғау содан кейін Қарғабекті талап тастады. Мұның ақыры төбелеспен тынды. Милиция келіп Лезбайды алып кетті», – деп турасын неге айтпайды? «Адамдар неге қулық сақтайды өстіп?» – Марғау осындай бір қияли сұрақ қойып, жауабын таба алмаған адамға ұқсап көзін жұмды. Бірақ көкірегі ояу. Құлағы тігулі.

Аудан жақтан келген екінші бір салт аттының хабары мүлде бөлек.

– Лезбайды қамап тастапты. Істің беті жақсы емес. Қарғабек тым ашулы көрінеді.

Лезбай аты естілген соң иесін сағынған Марғау тұмсығын көкке беріп, ұли бастады. Үй сыртында ойнап жүрген екі бала қалт тоқтады.

– Марғау емес пе ұлып жатқан? – деді Адыр тағы да сергектігін танытып.

Дабыр құлағын тосты.

– Кәне?

– Марғау ұлыған сияқтанды маған.

Дабыр ештеңе естімесе де інісін құптады.

– Рас, ұлыған сияқты.

Есік алдындағы Ұмсындық бұл жайдан мүлде бейхабар. Салт аттыға қадала сөйлеп жатыр.

– Қарғабекке сәлем айт. «Өкпеге қиса да, өлімге қимайды» деген бар. Ағасын соттатқанда не барқадар таппақшы...

Марғаудың сырқырап жамбасы ауырды. Жылжып барып суға түскісі келіп еді, үй төңірегінде қара-құра көп болған соң, ол пиғылынан тез айныды.

Салт атты кеткен соң Ұмсындық шарбақ ішіндегі қойды жайылымға айдады. Көзін ашқаннан бері қоймен өріп, қоймен оралатын Марғауға мына жай тіпті ауыр. Екі күн қамауда қалған бір отар қой енді тұңғыш рет Марғаусыз өріп барады. Кейбіреулері жекерек шығып, маңырап, мазаны кетірді. Не іздейді? Тұтқынға түскен Лезбайды іздей ме? Әлде тал түбінде тығылып жатқан Марғауды жоқтай ма? Әйтеуір қой екеш қойға да бірдеме жетпейтін секілді.

Қойлар жапырлап, жамырай келіп ең әуелі суға бас қойды. Марғау қыңсылай бастады. Өйткені осы отардағы ірілі-уақ бес жүз қойдың бәрі таныс оған. Әрқайсысының мінез-құлқын, жүріс-тұрысын, тіпті иісіне дейін анық біледі. Өне ана бір қайқы мүйіз ісекті Марғау иісінен таныды. Қашан да өзгелерден өзгеше бір иіс шығарып, бұрқырайды да жүреді. Лезбай болса, ерте демей, кеш демей далада да, үйде де ұстап алып, құйрығына дәрі сеуіп жатқаны. Ал әне бір ақ қасқа сондай жалқау. Бір-екі рет тіпті далада жатып қалып, Лезбай мен Марғаудың зорға іздеп тапқаны бар. Ал әне бір теріс жайылатын қыңыр текені қайырғанға көнбеген соң кеудесімен соғып, екі-үш рет домалатып жібергені де болған.

Айрықша үлкен бір боз саулық мамырлап кеп суға түсті. Марғау да, Лезбай да бұл қойды жақсы көреді. Лезбайдың жақсы көретіні – боз саулық жылына салмастан төрт қозы табады. Сол себепті мал иесі әманда оны көзінің алдында ұстайды. Жиі-жиі сауырын сипап қарап, кейде тіпті қоналқаға оралғанда басқалардан бөліп алып, жем беретіні де бар. Ал Марғаудың жақсы көретіні, боз саулық қамшы салдырмайды. Үнемі қойдың кеуде тұсында жүреді. Бұра тартып, бүліне шығатын мінезін мүлде көрген емес.

Боз саулық суын ішіп болды да, ит жатқан қарсы бетке қадалып ұзақ тұрды. Марғаудың иісін алды ма, кім білсін, маңырай бастады. Иттің тынышы кетті. Бар қатерді ұмытып, атып арғы жағаға шығайын деп еді, қираған бөксе қақсап ауырып, қозғалтпады. Аанада мына бетке ет қызуымен өткені енді белгілі.

Суға қанған қойлар жағаға шығысымен-ақ отқа бас қойып, ұзай берді. Марғау өзімен-өзі арпалысып, аз-кем жатты да, дәрменсіздігін білдіріп, көзін жұмды.

2

Марғау тал арасында тапжылмастан үш күн жатты. Лезбай із-түзсіз. Сарықасқа да ізім-қайым. Қызыл белбеу машина да, ақ халатты әйелдер де көрінбейді. Ат сабылтып келіп жүретіндер де сап тыйылған. Бұл дүниеде Лезбай бары, оның мына бір жылап ағатын тау өзені жағасында үйі тұрғаны – бәрі де ұмыт болған сияқты.

Әйтеуір күйкі тірлік. Кешірек айдап шығарып, ертерек айдап қамаса да, қойды Ұмсындық бағып жүр. Қой өріске ұзап шыққан кезде екі бала оянады. Көже-қатығын іше салысымен өзен жағасына келеді. Ойнайтындары құм. Шұқанақ қазады. Тау тұрғызады. Сарай соғады. Ойынды тату бастайды да, араздасып аяқтайды. Кейде әрқайсысы өз

алдына ту тігіп, араз бастап, тату аяқтайтын да кездері бар. Ондайда әңгіме тақырыбы да жарасты.

– Әкемді сондай сағындым ғой, – дейді Дабыр. Адыр төтеден қосылады.

– Мен де.

– Бізді зарықтырып неге келмей жатыр екен?

Адыр үлкен кісі секілді. Кешіккен әкенің келмей жатқан себебін анықтап әуре.

– Әкем ауданда жиналыста жүрген жоқ па? Жиналыс қалай бітеді, солай келеді.

Дабыр үндемеді. «Жиналыста жүр»,– деген Адыр сөзі құлағына жағатын секілді.

– Бәрінен де Марғауды айтсайшы. Ол әкем секілді жиналысқа кеткен жоқ қой. Жиналысқа кетпеген соң, қайтып келмей қалуы да мүмкін ғой, – деп Адыр тағы да зерделілік білдірді.

– Ә, қайдан білесің, әкеме еріп кеткен шығар? – деді Дабыр.

– Қалай еріп кетеді?! Аяғы сынып қалғаны қайда!? – Адыр жауабы бұлтартпайды.

Өз аты жиі қайталанған соң Марғау шыдай алмады.

Жайлап басын көтерді де, «Ап, ап!» – деп соңын уілмен бітірді.

Адыр қалт тоқтады.

– Әне, Марғау үрді ғой?

– Иә, үргендей болды.

Екі бала ойындарын қалдырды да, суға төніп келді.

– Марғау! Марғау! Кә-кә-кә! Марғау, Марғау! Кә-кә-кә!

Марғау тал түбінен бері жылжып шықты да, жүрелеп отырды.

– Ап-ап! Ап-ап!

Адыр бұрын көрді.

– Әне Марғау!

– Мен де көрдім, – деп Дабыр да қосарланды.

– Марғау! Марғау! Бері келе ғой.

Марғау орнынан қозғалмады.

– Келмейді ғой? – деп ренжіді шыдамы таусылған Адыр.

Дабыр қарсы:

– Дұрыстап шақыра алмай тұрмыз. Марғау! Марғау! Кә-кә-кә!

Марғау сонда да қозғалмады. Адыр жаңа бір ұсыныс жасады.

– Марғаудың қарны ашты ғой. Тамақ апарып берейікші!

– Сөйтсек, сөйтеік!

Екі бала жүгіріп үйге барды да, жүгіріп қайтып келді. Қолдарында нан, май, ет. Үш күн нәр татпаған Марғаудың сілекейі шұбырды. Қыңсылап, тағы бір табан төмен жылжыды. Қимылсыз жатқанда мазаламаған жамбас енді қан қақсап ауырып барады. Содан ба, Марғау балаша жылаған секілді.

– Марғау шақырып жатыр ғой, арғы жағаға өтейік, – деді Адыр. Дабыр бұл жерде естияр екенін танытты.

– Сен өтпейсің, мен өтем. Сен кішкентайсың, суға жығылып қаласың.

– Сен мені ұстап жүр, сонда жығылмаймын.

Дабыр сонда да көнбеді.

Ит тағы да үрді.

– Әне «тез кел» деп Марғау мені шақырып жатыр, – деп Дабыр суға беттеді.

– Жок, «Адырды тастама, бірге өтіндер!» – деп тұр ғой.

Марғау тағы да үрді.

– Әне, естідің ғой өзің де, – деп Адыр тиянақтап қойды.

Дабыр көнейін деген секілді.

– Сен онда менен мықтап ұста. Сонда жығылмайсың.

Екі бала тәуекел деп суға түсті.

Өзен табаны төменгі бетте ойлы-қырлы, кедір-бұдыр тереңірек болғанымен, дәп мына тұста ұсақ малта тастары қолдың саласындай тізіліп жатқан тегіс болып келетін еді. Балалар соны білетін секілді. Жылжып келеді. Дегенмен орта тұсқа жеткенде Адырдың белуарына жақындаған су көбіктеніп, «байқа, ағыным бар» дегендей, сылдырай бастады.

– Құлап қалмаймыз ба? – деді Адыр сескеніңкіреп. Бойына сенген Дабыр мақтанғысы келді білем:

– Сен құласаң, құларсың. Мен өзім құламаймын, – деп ілгерілеп кетті. Адымдай аттап, қаттырақ жүргендіктен бе, ағын екпінімен сәл ығыңқырап, төменгі тереңірек жаққа салғанын өзі де байқаған жоқ. Ал қорқа басып сақ келе жатқан Адыр су астындағы ұсақ малта тастарды табанымен сипалап, тура жылжи берді. Сол кезде бір ірілеу тасқа барып тірелген Дабыр:

– Өй, берірек жүрмейсің бе? – деп аттай берді де, су шайып, шалау тұрған сырғанақ тастан аяғы тайып кетіп, тәйкесінен түсті. Бірер рет су жұтып шашалған соң қолындағы май мен еттен де айырылып қалды. Ал Адыр болса, сасқан жоқ. Ышқырланып алған көйлек ішіндегі нанды бір қолымен басып ұстап, арғы бетке шықты да, артқа көз салды. Мықтымысқан батырың кейін кетіп барады.

– Өй, ет пен май қайда?

– Суға кетті.

– Ендеше үйден тағы да алып шық.

– Жок, алып шықпаймын.

– Неге алып шықпайсың? – деп қадалды Адыр.

– Итке тамақ беремін деп жүріп суға кетіп қалсын дейсің бе?

– Кетпейсің. Мұнда мен бармын.

Дабыр қайырылмады. Құм ойыншыққа қайта ауысты. Оның шын келмейтініне көзі жеткен соң, Адыр көйлек ішіндегі нанды суырды.

– Мә, Марғау, жей ғой.

Ашыққан Марғау әп-сәтке жіберген жоқ, шеті ғана үзілген бір табананды жеп, жүрегін жалғады да, шалпылдатып су ішті. Содан кейін қайта жылжып келді де, дән ризалығын білдіріп, Адырдың сирағын жалай бастады. Бала да қарыздар болып қалмады. Иттің басын сипады.

– Үш күн бойы қайда кеттің, Марғау?

Марғау жауап берудің орнына қыңсылай бастады.

– Білем, білем, тығылып қалдың ғой. Тығылғаның жақсы болды. Әйтпесе, ана Сарықасқаға ұқсатып сені де алып кететін еді. Сарықасқаны сау қайтады деп ойлама енді.

Өстіп ит пен бала көп отырды. Күн еңкейейін деді. Кенет Марғау басын көкке көтеріп, танауын шиырды да, қалыңға қарай жылжи бастады.

– Марғау, қайда барасың?

Марғау қайрылмады. Арғы беттен Дабырдың даусы шықты.

– Адыр, бергі бетке шық. Ұмсындық келе жатыр. Ұрсады ол.

Марғаудың неге жылыстап кеткенін Адыр енді түсінді.

– Әй, Дабыр! Қазір Ұмсындық тәтем келгенде Марғауды көрдім деп айтпа. Марғауды көрдім десең бар ғой, машинаға салдырады да, аудан басына аттандырып жібереді. Білдің бе?

– Білдім. Ал өзін бергі жаққа өт. Ұмсындық ұрсады.

– Қалай өтем? Тәтем ұрсады екен деп суға кетіп өлейін бе? Кел де шығар.

– Қара өзін! Суға кетсін деп тұрсың ғой? – деп Дабыр дауласа бастады.

– Ендеше тәтемнің өзі келіп шығарып алады.

– Өзі келіп шығармайды. Өзі келіп ұрады тәтең сені.

– Ұрса, ұрсын...

– Сен жылайсың сосын.

– Жыласам, жылайын...

Дабыр енді не дерін білмей қалды. Сол кезде Ұмсындықтың даусы шықты.

– Әй, балалар, кайдасындар? Қойдың алдын қайырысындар!

Дабыр жүгіріп кетті де, әлгіндей болмай Ұмсындықты ертіп қайтып келді.

– Әне, әне отыр.

– Ол бетке неге шықты?

– Білмеймін. Марғауды көрдім дей ме, – деп күмілжіді Дабыр.

Адыр айқай салды.

– Өтірік айтады, тәте. Дабырдың сөзіне нанба. Марғауды көрдім дегенім жоқ.

– Енді неге өттің?

– Дабыр ерегістірді. Сен өте алмайсың, кішкентайсың. Ал мен үлкенмін, өте алам деді. Мен сосын өтіп кеттім. Ал үлкенмін деген Дабыр су ішінде жығылып қалды.

– Иә деген, Адыр өтірік айтады, – дөп Дабыр бір бәленің басын қылтитып келе жатыр еді, Адыр мына беттен жұдырығын түйді. Ұмсындық: «Не дейді мыналар!?» – деп бетін жырты.

– Жығылғаның өтірік пе? Неге мойындамайсың? Адыр болар емес.

Бір жақсы жері Ұмсындық ит жөніндегі әңгімеге мән бермеді. Етегін ышқырына түріп, бергі жаққа өтті де, Адырды көтеріп алды. Жұмыстан шаршап келгендігі болса керек, қабағында кірбің.

– Сен ерегісем деп жүріп суға кетсен, әкеңе не бетімді айтам?

Тасада жатқан Марғау есінеп алды. Әрине, ол адам болса, «бала өлімінен гөрі, бала әкесінің алдында жауап беру көбірек қинайды екен ғой сені?» – деген болар еді. Бірақ жеті жасар бала жауабы одан да асып түсті.

– Суға кетемін деп ерегіспедім ғой, қайта суға кетпеймін, арғы бетке өте алам деп ерегістім ғой.

Ұмсындық аузын сылт еткізді.

– Мына шірік не дейді?

– Тәте, мен өлмей-ақ қояйын. Сен әкем алдында жауап та бермей-ақ кой.

– Жетпегірдің сөзінің тастайын қарашы! – деп, басқа жауап таппаған Ұмсындық Адырды жерге түсіре беріп, маңдайынан иіскеді. – Арғы бетке енді өтпейсің ғой?

– Өтпейін, тәте!

Ұмсындық Дабырға қатандау ескертті.

– Енді қайтып ерегістірмейсің ғой?

– Ерегістірмейін.

– Ерегістірсең, менен жақсылық күтпе. Аямай шықпыртам.

Дабыр мұрнын тартты.

Осы оқиғаның бәріне куә болып жатқан Марғау өз орнына жайла-сып алды. Тамақ уайымы тарқаған секілді. Ендігі уайымы – Лезбай. Сағынады. Даусын сағынады. Иісін сағынады. Жұмсақ алақанын сағынады. Әрине, Лезбай үйде болса, бүйтіп тасада жатпас еді. Марғау орны онда үй қасы болар еді ғой. Лезбай, арғы қыстағыдай, Марғаудың сынған жамбасын сылап, сүйектерін орнына келтірер еді де, дәрі сеуіп, таңып тастар еді. Содан кейін аз-кем күннің ішінде Марғау құлан таза айығып, шапқылап та кетер еді. Ит басындағы осы бір қасірет ұлғайып, Лезбайдың жоқтығын дауасыз ауруға, іш құса уайымға айналдырып жібергендей. Марғау басын төмпешікке салып ақырын сыңсып, ұзақ уақыт ұлып жатты.

3

Марғаудың тал арасында тығылып жатқанына бүгін жетінші күн. Бір жақсысы, ішіп-жем мәселесі бұрынғыдай қинамайтын болған. Ұмсындық ертемен кой жайып кетеді. Олар кетісімен Дабыр мен Адыр өзен жағасына келеді, тамақ лактырады. Марғау жылжып төменге түседі де, тамақтың өзі жатқан жағаға жеткенін қақшып жейді. Содан кейін шалпылдатып су ішеді.

Бүгін де сондай бір дағдылы күн. Ұмсындық койды өріске айдады. Бірақ, неге екені белгісіз, бұрынғыша Марғау балалардың келуін күткен жоқ. Жылжып су жағасына түсті де, әлдебір сағынышты зар танытып, қайта-қайта ұли бастады.

Дабыр мен Адырда ес жоқ.

– Тез барайықшы, Адыр, Марғау ұлып, бізді шақырып жатыр. Қарны

ашқан ғой байғұстың, әйтпесе бұрын өйтіп үрмейтін еді ғой, – деп асықтырды Дабыр.

Бір қызығы, Адыр ойы осындайда мүлде басқаша:

– Мен таптым!

– Нені таптың?

– Марғаудың неге ұлып жатқанын.

– Иә, неге ұлып жатыр?

– Бүгін әкем келеді. Соны біліп ұлиды Марғау.

Әкесін сағынған Дабыр айқайлап жылап жіберді:

– Әке-ау, қайда кеттің бізді тастап? Сағындым ғой сені?!

Адыр кіші болғанмен есті.

– Өй, неге жылайсың? Жыласаң, әкем келмей қояды. Сонда қайтесің?

Бақыра бермексің бе әлдебір жаман балаларға ұқсап?

Дабыр көзінің жасын сүртті.

– Ал онда Марғауға тамақ апарайық.

Марғау бұл кезде сүйретіліп өзеннің бергі бетіне шыққан еді. Үй қасына келіп, жолға қарап тағы да үре бастады.

Екі бала нан мен кешегі желінген тамақтың сүйек-саяғын алып үйден шыққанда, Марғау есік алдында болатын. Дабыр мен Адыр соған қайран.

– Айттым ғой, қарыны ашты деп. Міне, қарыны ашқан соң ғой өзі келіп тұрғаны, – деп, Дабыр тамақты Марғау алдына тастады.

Марғау тамақты екі-үш қармап, алғы жаққа құлағын тікті де, үре бастады. Екі бала сол бетке көз салып еді, алыстан қарайып бір машина көрінген екен. Осылай қарай салып келеді.

Екеуара мана басталған таласқа енді Адыр жауап беріп жатыр.

– Айттым ғой әкем келеді деп. Әкемнің келе жатқанын сезіп, Марғау, міне, үйге оралды.

«Әкем келе жатыр» деген соң несіне талассын, Дабыр үндеген жоқ. Хайуан сырына тым жетік, нағыз кеменгер адамша кесіп-пішіп айтқан Адыр пікірі бұрыс па, дұрыс па, оны бала түгіл, үлкендердің өзі де дәп басып дәлелдей алмас еді. Тетігі қайда екенін кім білсін, әйтеуір жақсылық, жаманшылық хабарды ең алдымен ит сезетіні көпке аян ғой. Машина жақындаған сайын балаларда да, итте де ес қалған жоқ. Абалай үріп, бөксесін сүйретіп ит козғалды. «Әкелеп» балалар жүгірді. Дабыр мен Адыр, бірақ бұл жолы Марғаудан жүйрік болып шықты. Олар жеткенде кілт тоқтаған машина ішінен әкесі емес, Қанат қарғып түскен-ді.

– Ой, ағатайым ғой?

– Алақай-алақай, ағатайым келді!

Мойнына асылған екі інісін Қанат кезек сүйіп жатыр.

– Ұмсындық тәтелерің қайда?

Адыр өкпелі.

– Тәтең қайда дегенше, әкенді неге сұрамайсың?

Қанаттың қабағына кірбің ілінді.

– Әкеңнің қайда екенін біліп келем, Адыр.

– Ал қайда екен?

– Жолда аудан орталығына соғып, сұрасам, Алматыға жөнелтіп жіберіпті.

Екі бала тұнжырап қалды. «Алматыға жіберетіндей не жазығы бар еді?» – дегенді танытқаны ма, кім білсін, Марғау қайта-қайта абалады.

– Ә, Марғау үйде екен ғой?

Екі бала жарыса сөйлеп, түсіндіріп әуре.

– Әкемді әкеткенде Марғау тығылып қалған.

– Марғау сенің келе жатқаныңды біліп, осы жаңа ғана үй жанына келді, – деп анықтады Адыр.

Дабыр таласа кетті.

– Иә, саған... Әлгінде сен әкем келе жатыр, соны біліп келді деп едің ғой?

– Әкем келді не, ағатайым келді не, бәрібір емес пе мынадай күйзеліп тұрған кезде.

– Жә, жоқ нәрсеге таласпаңдар, – деп Қанат басу айтып, екі баланы жерге түсірді де, өзі қыңсылап жылжып келе жатқан Марғауға барды.

– Марғау! Марғау деймін. Сен мені таныдың ба?

Марғау құйрығын қайқайта былғап, алдыңғы аяғын тыпырлатты.

– Ап! Ап! Танығанда мен таниын. Көзімді ашпай тұрып иісінді алған едім ғой. Сол иісін бүгін күндік жерден маған жетіп, тығылып жатқан жерімнен сүйреп шыққан жоқ па?! – деген секілді. Қанат қайран қалды. Алдында баяғы Жойқынның өзі жатқандай. Ұмтылып барып, жүресінен отыра қалды да, иттің арқасынан сипады. Марғау алдыңғы екі аяғын тік басып, кеудесін көтерді. Содан кейін бұған тура қарап, ұзақ үрді. Әкесінің не себепті тұтқынға алынғанын біліп, торығып келген Қанатқа ит көзінде терең мағына бар: Қарғабек сенің әкеңнің арын қорлады. Намысын аяққа басты. Соның жазасын тартып Лезбай түрмеде жатыр. Мен болсам, міне, жарымжанмын. Ал Қарғабек болса, сайрандап жүр.

Шынымен ит көзінде осындай сырлар жазылған ба, әлде сол бір оқиғаның қаһарманы Марғауды көрген соң бұрқ еткен өз көңілінің түйткілі ме, Қанат оны анықтап жатпады:

– Әй, «жігіттер!» Қамықпаңдар. Бүгін болмаса, ертең әкеміз үйге келеді, – деп інілерін жебей сөйледі.

– Ертең келгенше, бүгін келсе жақсы болар еді, – деді Дабыр.

Адыр сабырлы:

– Қашан келсе де, келсе екен әйтеуір.

Қанат сипалап, иттің жамбасына қол апарып еді, Марғау арс етті. Ашуы емес, ауырды дегені. Басқа бір шәлдігей, шыдамсыз ит болса, қыңсылап жер-көкті басына көтерген болар еді. Марғау болса, дүңк етіп бір үрді де басыла қалды. Байқап тұр: иттің жамбасы қираған. Егер жедел жәрдем көрсетілмесе, қатарға қосылуы екі талай. Осы жайды түсінген Қанат інілеріне сұрана қарады.

– Әкелерің келер-ау, мына Марғауды не істейміз?

Адыр ойы әртінде:

– Ағатай, Марғауды Алматыға алып кете көрші. Мұнда қалса, бәрібір ауданнан келетіндер атып кетеді. Олар атпаған күнде де, Ұмсындық тәтем ашулы, тірі қоймайды.

Қанат ойланып қалды. Әрине, болған оқиғаның егжей-тегжейін білмесе де, көңіліне түйген жорамалы бар-ды. Онысы Қарғабек пен Ұмсындық арақатынасына саятын. «Ел құлағы елу» дегендей, ауылдан келгендердің кейбірі Қарғабекті көрінеу жамандаса, кейбірі астарлы күлкімен: «Ол ма? Ол...» – деп айрықша мән бере әжуалап, көңілге түйткіл салып кететін-ді. Жігіт көңілі албырт. Төзімін намысқа алдырып, шыдамы таусылған бір сәтте:

– Әке, ел іші гулеген сөз. Тындырсайшы бірдеме ғып! – деп қалғаны да бар. Бірақ құлақ аса қоятын әкені көре алмаған-ды.

– Жұрт сөзі ана қара домалақтарға – шеше, маған қатын бола ма, шырағым?! Оттай берсін! – деп Лекең бір-ақ қаққан.

Сол елемеушілік, ынжықтық мынадай жағдайға душар етіп отыр. Не істеу керек? Бір ойы – дәп қазір салып ұрып Ұмсындыққа барып, көкіректе кек болып қатқан намыс отын дүр ете түсіргісі келді. Онда не болады? Әке соңынан өзі де барып, абақтыға отырмақ па? Жок, бұл ақылдылық емес. Одан да істің жөнімен танысып, алдын алу керек. Осы бір тоқтамға келген Қанат тоқал шешемен кездессе, істің насырға шабарын білді де, күрт шешім жасады.

– Әй, Дабыр, әй, Адыр, тез киініңдер де, машинаға отырыңдар. Алматыға, әкелеріңе алып барам.

Дабыр айқайлап үйге жүгірді. Адыр тұрып қалды.

– Марғау қайда қалады сонда? Тастап кетеміз бе?

Көңілін әке қайғысына алдырған Қанат оқыс бұрылып итке қарады. Марғау тұмсығын жерге төсеп, көз қиығын ағалы-інілі екеуіне кезек қадап, сұлық жатыр екен. Қанаттың көзімен көзі түйіскенде ақырын қыңсылап белгі берді: «Көзімді ашқан күннен бері мен сендерге адал қызмет етіп келем ғой. Жеті күн бойы сен келер деп, не болмаса әкеңнің өзі келер деп тығылып жатып ем. Мына жарымжан күйімді көрмейсің бе, қалдырып кете көрмендер!» – деп жатқан секілденді жігітке. Қанат не қыларын білмей сасып қалды. Жолда Көртоғай аузындағы шлагбаум есіне оралды. Арғы бетте аусыл бар екен. Өткен-кеткен машинаны қарап, арнайы ерітінді құйған жерден өткізіп жатқан-ды. Итті қалай алып өтпекші сол жерден?

– Қалдырып кетуге тура келетін шығар?

– Қалдыруға болмайды, ағатай. Біз кетсек-ақ болды, көзін құртады оның табан аузында, – деді Адыр.

– Жолда карантин, бәрібір жібермейді итті.

Адыр көнер емес.

– Ендеше мен де бармаймын. Марғаудың қасында болам.

Әңгіме негізін ағайынды екеудің бет әлпетінен аңғарған Марғау Қанатқа тура қарап үре бастады. «Алып кетпесең, қайтейін, тағдырдың салғанын көремін де. Алдыңнан жарылқасын!» – деген сияқты болып естілді Қанатқа.

– Тәуекел, Адыр, бар, киініп келе қойындар. Марғауды да алып кетеміз, – деді Қанат. Қуанған екі бала үйге жүгірді.

Аз-кем уақыт өтпеді, кішкене «Жигули» машинасы кері айналып, келген жолына қайта түсті. Ит пен Адыр артында, Дабыр мен Қанат алдында. Ілгеріде жайлаудың ирелең жолы жатыр.

Кенет оң бүйірдеи әйел даусы шықты.

– Әй, тоқта, Қанат!

Жалт қараған Қанат далақтай шауып келе жатқан Ұмсындықты көрді. Оқыстан жүрегі өрекіпіді. Көріспейін-ақ деп еді, енді не істесе екен?

– Тәтем ғой мына келе жатқан. Тоқта, ағатай, – деді Адыр.

Ұмсындық даусы енді айқындала бастады.

– Қайрылмай кетті деген не сұмдық? Тоқтандар, дедім ғой сендерге!

Шие «Жигули» жолдан шықты. «Неге тоқтадың?» – дегені ме, жә болмаса, Ұмсындықты көргісі келмеді ме, машинаны басына көтере маңқылдап Марғау үрді.

Бұрынғы жылылығы жоқ, Ұмсындық жүзі салқын.

– От ала келдің бе, неге қашып бара жатырсың?

– Қашып бара жатқан ешкім де жоқ, – деп Қанат та салқын жауап берді.

– Енді неге келдің?

– Келгім келді – келдім. Кеткім келді, кетіп бара жатырмын.

– Қалай-қалай сөйлейсің, шырағым. Әкенді жіберттірген мен деп тұрсың ба? – деді Ұмсындық.

– Енді кім? Бәрін де білем. Мүләйімсімей-ақ қой, Ұмсындық.

– Ей, шірік, не деп тұрсың өзің? Нені білесің? – Ұмсындық кер бестіні тебініп, машинаға жакындады. Қорғанудың амалы – шабуыл жасау екенін жақсы білетін секілді. – Менен ана ит артық болған екен ғой? Соған келген екенсің ғой?!

– Енді кімге келді деп едің? Ит пен інілерім үшін келдім.

Ұмсындықтың кара көзі от шашып, жалт етті.

– Ендеше ана малды жинап алындар. Боктарыңды теріп жүре алмаймын сендердің, – деп тебіне жөнелді.

– Тергенде, қандай тересің әлі. Лезбайдың малы мен дүниесі үшін келмегенде, неменеге келіп едің? – деп айқайлады Қанат ұзап бара жатқан Ұмсындық соңынан. – Ашуланғаны сондай, аяқ-қолы дірілдеп, машинаға зорға енді.

Адыр аяушылық білдіріп жатыр:

– Тәтемді бекер ренжіттің-ау, ағатай.

– Тәтең әкенді неге ренжітеді ендеше?

Адыр үндеген жоқ. Машина тағы жолға түсті. Сол қапталда Қарқара өзені жарысып келеді. Төмен түскен сайын көлденеңдеп келген жырасай, жылап аққан бұлақ, бастау көздер қосылып, молыға түскен өзен даусы зорайып, мотор үнімен тамаша бір әуен тапқандай. Біршама уақыт өтті. Осындай дала жолында бауырын жаза алмай, кібіртіктеп қалатын «Жигули» машинасы Айған төбені айналып барады. Марғау терезе-

ден басын шығарып, дүңк-дүңк етіп үре бастады. Неге мазасызданды? Бұл өлкенің қыбыр еткен тышқанынан бастап, жыра-сай, төбетөмпешіктеріне дейін дәл басып жадына сақтаған ит: «Ей, Қанат, Ей, Дабыр, Адыр, тоқтасандаршы! Мына төбеде аяулы аналарың жатыр ғой, бір сәтке бұрыла соғып, тауап етіп кетпейсіңдер ме?» дей ме? Жә болмаса, тұңғыш рет машинаға отырғанына не күйініп, не сүйініп үре ме, ол арасын кім білсін, қайтсе де ит тілін ұғайын деп ұмтыла қойған ешкім болған жоқ. Алғаш рет қалаға келе жатқан екі бала алыс арман жетегінде. Ал рульде отырған Қанат болса, әлгі бір оқиға төңірегінде күйкі тірлік азабымен әуре. Айған төбе ұзап қалды. Ұзап қалса да, бір кезде өз тәнінен жаралған үш қарғасына ақ жол, оң сапар тілегендей, көпке дейін мен мұңдалап тұрған еді. Машина жүрісіне еті үйрене бастаған Марғау тынышталайын деді.

– Ау, Адыр, соншама абалап итіңе не көрінді? – деп сұрады жадырай бастаған Қанат.

Ақылды, тапқыр Адырдың өзі де не деп жауап берерін білмей қалды. Ең әуелі «жоқ жерде осы сенің мазаң неге кете қалды?» – деп Марғауға қарады. Содан кейін оң мен солына көз салды. Ақыры: «Марғау кимайтындай не қалып еді?» – дегендей, артына бұрылып еді, мен мұңдалаған Айған төбеге көзі түсті.

– Әй, ағатай, тоқта!

Қанат тежемені басты.

– Жаңа дәп қасынан өтіп, апама тие берсін де айтпаппыз ғой. Марғау соған мазасызданды. Енді таптым.

Ит пиғылы дәл осылай болмаса да, іні жауабы Қанатқа сондай орынды көрінді. Өлген аруақты ескермей, баса-көктеп өтіп бара жатқан өз ісін ағат санап, машинадан шықты. Екі бала соңынан ерді.

– Ағатай, кейін оралып, соға кетсек қайтеді? – деді Адыр.

Мұны Дабыр да қостады.

Қанат сәл ойланды. Күн ауып барады. Жол болса, ұзақ. Оның үстіне қырық-елу шақырым дала жолымен қиыстап, шлагбаумды айналып өту керек. Әйтпесе Марғауды қалаға апару оңай емес. Бұл ісінің теріс екенін жақсы да біледі, бірақ амал қанша, кейде қоғамдық тәртіп пен адамгершілік, мораль принциптері өстіп қабыспай қалатыны да болады ғой. Сондайда жақсы деген азаматыңның өзінің де «былай тартса арба сынады, былай тартса өгіз өледінің» қайсысын қалары неғайбіл.

– Өлген шеше өлді ғой. Қарап жүріп кіріптар болып қалған тірі экені тезірек босатып алудың қамын ойлайық, – деп Қанат машинаға отырды.

Неге екенін кім білсін, машина қозғалысымен-ақ артқы терезеге тұмсығын қадап Марғау ұзақ ыңырсыды. Әлгі бір өз қателігін кешірілмес күнә санап, қазылып отырған жігіт ит тілін өз көңіл күйіне әуендестіре түсінгендей:

«Кешір, Айған, қапа бола көрме! Қайтесің, адам табиғаты осылай. Әйтпесе балаларың жаман емес. «Қасымнан өткенде есіне неге алмады» деп ренжуің де мүмкін. Бірақ өзіңе де аян ғой, тірінің ісі қашан біткен.

Асығып барады. Жолдарын бөгеме!» – деген секілді болып кетті оған ит ыңырсуы.

Қанат терең күрсінді. Анасын еске алған екі бала іштей тынып, үндемей қалды. Біршама уақыт өтті. Күн еңкейейін деді. Жолаушылар айналып жүрер жол межесіне жақындады. Жақындаған сайын Қанат: «Тәуекел деп тура кетсем қайтер еді?» – деп толқып келе жатыр еді. Дес берісте бір таныс шофер қарсы жолығып, күзет қала жақтан келетіндерге ғана қойылғанын, бұл жақтан қалаға қарай жүретіндерге тоспаның жоқ екенін айтты. Расында да солай екен. Тосқауылдан оңай өтіп, машина асфальт жолда көсіле салып келеді. Ағайынды үшеуі де енді көңілденейін деді. Бұрын «менен жүйрік, кәне, кімің бар?» дегендей, ен далада жосылтып жүретін Марғау да «Жигули» атты өзінен зор шыққан соң креслоға басылып, тынып қалған. Артта алыстап тау астында Айған төбе қалды. Алға сағымдай бұлдырап үміт пен арман жетелейді. Өскен жерді тастап, туған жерге келе жатқан жарымжан Марғау жөні бір басқа. Ақ басты тау етегінде көк түтінге оранып далиып жатқан үлкен қала – шоғырланған адам мекені – оған не сыйлығын дайындап тұр? Айту қиын.

Төртінші тарау

ӘУРЕ-САРСАН

1

Қалаға жақындаған сайын жол үстінде үлкенді-кішілі машиналар көбейіп кетті. Содан болса керек, жер де, ауа да тарылып, тыныс алудың өзі қиындай бастады. Әсіресе қара тұман құсып бара жатқан дарылдақ дәу машиналарды басып озғанда қиын. Қолқанды атқан көк түтін кабина ішіне лақылдап кіреді де, көпке дейін сейілмей тұрып алады. Марғауда маза жоқ. Қыңсылап, есікті тырналаумен келеді: «Көсіліп жүгіретін ен даланы қалдырып, қайда келе жатырсыңдар?» – дегендей. Әрине, Лезбай мен өзі тартқан мына тауқыметтің негізіне үңіліп, себебін ашуға оның қабілеті жетпейді. Сонда да иіс пен дыбысқа сергек Марғау тыныс алу қиындығы машинаға, бензинге тікелей байланысты екенін жақсы түйсінеді. Беймазалықтың кілтипаны да сонда.

Қанат қала шетіне іліге беріп, ұбақ-шұбақ тізіліп тұрған көп машинаның арасына кіріп тоқтады. Қиямет-қайым осында ма дерсің. Төңіректі орап алған бензин иісін тек машинамен ғана байланысты жадына ұстаған Марғау тағы бір «жаңалық» ашқан секілді: мына бір жағымсыз иіс машиналардан ғана емес, келіп тоқтаған соң машиналарға түтіктерін созатын ана бір темір жәшіктерден де атылып жатады екен. Неге екені белгісіз, мұндағылардың бәрі ашулы. Жоқ жерден себеп тауып, айқайласып жатқан біреулер. Қанша тұрсаң да, қарқылдап күл-

месе де, жылы шырай танытып, көңілді жүрген ешкімді кездестіре алмайды екенсің. Сондай қызық, мына кішкене машина ішіндегілер де бірте-бірте қабақтарын түйіп, қалай сыздап, қалай ашулана бастағандарын өздері де аңғармай қалды. Марғау тіпті тұлданып алған, қараптан қарап отырып біреуді барып бас салып қауып алғысы да келді. Осындай халде кезек күтіп тұрған бұларға бір үлкен машина жақындап, кабинасынан бадырақ көз біреу басын қылтитты:

– Әй, сәулік, атаңның басына қарап тұрсың ба? Ана өз колонкаға бар. Машинасына ит салып алған түрін... түрінді ұрайынның?!

Иі жұмсақ деген Қанаттың өзі қатты қыстықты. Әлдебір тұздықты сөзбен бетін қайтарып тастайын деп оңтайлана беріп еді, бадырақ көздің пошымы мен дауыс ырғағын, қимылын ұнатпаған Марғау алдыңғы екі аяғын ашық тұрған терезе жақтауына салып алып, мойнын соза ұмтыла үріп, төңіректі шулатып жіберді. – Ап! Ап! «Жап аузыңды, шошқа! Әйтпесе алқымыңнан бір басып, үніңді өшіре салармын!» – дегені.

Құлақ түбінен шыққан ит даусының зорлығына қайран болды ма, бадырақ көз ашуынан тез қайтып, Қанат машинасына жақындап барып басын шайқады.

– Әй, мынау бір иттің дәйі ғой!

Адыр да ашулы екен.

– Әрі кетіңіз, әйтпесе есікті ашамын да, итімді қоя беремін, – деп қорқытты.

Бадырақ көз сескеніп, кейін шегінді. Айласының асқанына іштей мәз болып, масайраған Адыр үстемелеп жатыр:

– Менің итім сіздей бейпіл ауыздардың талайын көкесіне танытып жіберген!

Бадырақ көз: «Кәне, қалай танытар екен, жібере ғой!» – дей алмады. – «Құдды жолбарыс дерсің. Осындай үлкен итті тумысымда кездестірген емеспін», – деп, өз машинасына беттеді.

Қанат Марғау тарихын баяндап жатпады.

– Не десең де сияды, – деп машинасын ілгері колонкаға таяды. Бірақ көңілінде реніш: айқайлап, балағат сөз айтпай-ақ: «Әу, жігітім, сіз қате тұрсыз ғой, колонкаңыз ілгеріде емес пе, солай жылжыңыз», – десе жетпейтін бе еді? Бензин колонкасына келгенде адамдар не болып кетеді осы? Осы бір ауыр оймен Қанат қаланың ішіне кірді. Ағаның көңіл күйі балаларға да әсер етсе керек. Дабыр мен Адыр да үнсіз. Өзінің жайсыз, жат ортаға келе жатқанын сезе ме, әлде жарасы сыздап ауыра ма, әйтеуір, адамдар өңінен салқындық нышанын байқаған Марғау да үйге жеткенше ұзақ ыңырсып, ұлумен болды.

2

Машина бір биік үйдің алдына келіп тоқтады.

– Нағира жеңгейлерің, міне, осы үйде тұрады, – деді Қанат машинадан түсіп жатып.

Адыр сұрағы оқыс:

– Ал өзің ше?
– Мен де.
– Ендеше, «Нағира жеңгелерің» деп, неге бөлектеп жатырсың?
– О, Нағира жеңгелерің жақсы адам!.. – Інілерін мына жаңа жағдайға дайындағысы келді білем. Қанат әйтеуір өз әйелін осылай мақтай сөйледі.

Нағира – Марғаудың көп естіген есімі. Қыстың суық шағында көрінбей кеткенімен, жаздың сарша-тамыз ыстығы түскен кезде үнемі Қанатқа еріп, ақ сары келіншек жайлауға келетін. Нағира – соның аты. Ит жадында із қалдырғаны – Нағираның иісі. Қарғабектен шығатын арақ иісі, немесе ақ халаттылардан бұрқырап тұратын дәрі иісі де емес, басқа бір түсініксіз иіс. Қарғабек ішіп шығарса, Нағира жағып шығарады. Тағы бір ерекшелігі – Нағира бұл төңіректегі әйелдердің біріне де ұқсамайды. Жұрт болса, қой шарбақта, жә болмаса қазан-ошақ төңірегінде тірлік қарекетімен әуре болып жатар еді, ал Нағира болса өйтпейді. Лезбай қойды өрістетіп, сәске кезінде шайға оралғанға дейін ұйықтайды. Содан кейін Қанатты алып өзен жағасына барады да, кеудесі мен бөксесінен басқа жерін жалаңаштап суға шомылады. Күнге қыздырынады. Тағы шомылады. Сосын асықпай жуынып, таранып, әлгі бір түсініксіз ащы иісті бұрқыратып жаға бастайды. Марғау бұл иісті де ұната бермейді. Дегенмен бензин мен арақ иісіне қарағанда иман таразы екенін де аңғара алады. Кейде жақсы мінез-қылықтармен араласып, қатарласа шықса, ұнатпайтын дүниенің көлеңкеде қалатыны болмай ма, сол секілді, Марғаудың мына өз табиғатына жат әтір иісіне онша көп өшікпейтіні де Нағираның сырт келбетінің әдемілігіне, мінез-құлқына, сыпайылығына байланысты болса керек. Нағира жайлауға қаншама рет келіп жүріп, біреумен айқайлап ұрысқан немесе тіпті дауыс көтеріп қатты сөйлескен кезін Марғау көрген емес. Бар болғаны, кішкене күшіктерге ұксап Қанаттың мойнына асылып, ойнап еркелейтіні ғана ит жадында қатты сақталған. Содан болса керек: «Мен Нағираны танимын ғой» дегенді байқатып, құйрығын былғандатты.

Балалардан құптау сөз ести қоймаған Қанат:

– Әне «Нағира» дегенге Марғау да құйрығын былғап, ықылас білдіріп жатыр, – деп қойды.

– Жақсы, жаманын қазір қарсы алғаннан-ақ білеміз. Ал, Марғау, сен бүйтіп бос жалбақтай берме, – деп Адыр итінің құлағынан тартты. – Кәне, түсейік.

Марғау қыңсылап, тағы да құйрығын былғандатты: «өз бетіммен түсе алмаймын ғой» дегенді танытар көмек сұрау белгісі.

– Марғау жүре алмайды ғой, көтеріп алсақ қайтеді? – деді Адыр.

Оған қарағанда Дабыр бар, жоқ шаманы байқайтын секілді.

– Қалай көтересің? Көтере алмайсың Марғауды.

– Біз көтере алмасақ, ағатайым бар, көмектеседі, – деп Адыр тағы да жол тауып кетті. – Ағатайым көтеріп шығарса, Нағира тәтем де «иттерің не, әкет» дей қоймас.

Тапқыр інісінің сөзіне мәз болған Қанат машина багажнигінен бір құлаш жіп алып шықты да, итті шабынан асып, бір ұшын екі балаға берді.

– Үшінші қабат. Ал көтерілдік... Алдыңғы аяғы сау ғой, Марғау кеудесін өзі алып жүре алады.

...Есікті Нағираның өзі ашты. Марғау оны бірден танығанын білдірді:

– Ап! Ап! – Сәлеметсіз бе, – дегені.

Ит даусында ашу болмағанымен, Нағира шошып, жүрегін ұстады.

– Танымай қалдың ба? Бұл Марғау ғой, Нағира! – деп, Қанат, неге екені белгісіз, көтеріңкі айтты.

Нағира таң-тамаша.

– Қайдағы Марғау?

– Кәдуілгі Марғау ше? Талай-талай қасқыр алған, әкем баққан малды талай-талай апаттан сақтап қалған Марғауды қалай ұмытып қалдың?

Нағира түсінгендей болды. Бірақ жүзінде жылылық жоқ:

– Бұған не болған?

Қанат ептеп қосыңқырап сөйледі:

– Әкем жоқта қой ұрлаймыз деп келген біреулер мертіктіріп кетіпті.

Нағира сөзі кекесінді.

– Ит өлген жерден сосын осында алып келдің мертіккен итті?!

«Суға кеткен тал қармайды» дегендей, сасқаны ма, Қанат болмашыға жармасып жатыр.

– Ойбай-ау, Нағиражан-ау, бұл ит емес, баяғы өзім барып сатып әкелетін күшік қой.

– Күшігі не, иті не, бәрібір маған.

Сөз таппаған Қанат күмілжіп желкесін қасыды. Нағира сәл жібіңкіреген сияқты.

– Аядай екі-ақ бөлме, қай жеріне ит ұстайсың? – деп шарасыздық белгі танытып, алақанын жайды.

Әңгіме басы осылай салқын болған соң ба, Дабыр мен Адыр есік көзінен аттай бере тұрып қалған. Марғау дағдысынша тұмсығын еденге салып, Нағираның жүріс-тұрыс, қимылы мен қабағын тапжылмай бағып, сұлық жатыр. Бір ғажабы, ықылассыз қарсы алған осы әйелге түк өштігі жоқ. Қайта, неге екенін кім білсін, жүрек түкпіріндегі бұрынғы бір жылы сезім құйрығының ұшына барып, дамылсыз қозғай беретін секілді. Өйткені ит түйсігі қате болмаса, Нағира жауыз, қайырымсыз әйел тобына жатпайтын секілді.

Қанат енді әйелін сөзбен сылап жатыр.

– Нәке, ақылсыз емес едің ғой. Әкем болса, тұтқында отыр. Марғау оның мына балаларына тең санайтын қадірлі иті. Ертең тұтқыннан шығып: «Итім қайда?» – десе, не дейміз сонда?

Нағира артығырақ кеткенін осы жерде аңғарды білем, балаларға қарады.

– Ал сендер неге бұл жерде тұрсыңдар? Былай шықпайсыңдар ма?

Аузын бұрттытып, ашуланыңқырап тұрған Адыр суырыла сөйледі.

– Қалай шығамыз?! Қалада Нағира тәтеміз бар деп сағынып келгенде, маңдайымызға салып-салып жібердің. Есеңгіреп қалдық қой тіпті.

Нағира балаға бұрыла беріп аңырып қалды. Жүзінде ашудың ізі жоқ. Қайта көзінде күлкінің нышаны байқалады.

– Өзің де сол керек, ал сөйлес енді Адыр қайын ініңмен, – деп Қанат ұрымтал жерден ұстады.

– Өй, сен Адырсың ба?! Өсіп, сойталдай жігіт болып кетіпсің ғой өзің? – деп Нағира жадырай келіп, Адырды көтеріп алып бетінен сүйді.

Кенет разы болғанын танытып, үйді басына көтере дүңкілдеп Марғау үрді.

– Кет, өй! Қауып алып жүрер мынауың?

– Қабағыңды қарс жауып қарсы алып жатырсың, қапса қабады да, – деп қойды Қанат.

Адыр аңқау бала мінезін танытты.

– Марғау қаппайды. Өйткені біз тірі жетім сияқты – Нағира тәтемнің қолына келдік қой. Өзі біреуге кіріптар бола тұрып, несіне жетісіп қабады! Қай кезде, кімді қалай қабатынын Марғау біледі!

Қанат ішегі қатқанша күлді. Нағира да сылқылдай күліп, Адырды құшағында ұстаған қалпы умаждап әлек.

– Мынаның тілі мірдің оғындай ғой. Тұқымында ділмар ешкім жоқ еді, кімге тартып мұндай болып жүрсің?

Адыр әлгі ойының жетегінде.

– Бір күн тамақ бермей қойсаң, саудамыз біткен жоқ па. Өтірік деші, Марғау.

Марғау растағандай, әлдебір дыбыс шығарып ыңырсып қойды.

Нағира мүлде жадырап алды.

– Қорықпа Адыр. Тамақ та, қабақ та болады. Бұл сенің өз үйің, жайғаса бер. Әкеме барам деп кетіп, ит алып келген соң, мына ағана қыжылым ғой көрсетіп жатқан, – деп Адыр мен Дабырды ілгері бөлмеге қарай жетеледі.

– Жоқ, тәте, итімді есік көзінде қалдырып, ол жағыңа шыға алмаймын.

– Итінді де төрге шығарамыз. Бірақ, ең алдымен, тазалап жуындырып, дәрігерге көрсетіп, содан кейін шығарамыз.

Марғау қателеспепті. Нағира салқын қарсы алғанымен, кілті табылса көктемнің күн шуағындай жазылып кетер, тегі жақсы, қайырымды әйел екенін бірден танытқан еді.

Түнімен Марғаудың мазасы болмады. Ен далада таза ауада еркін өсіп, көсіле жүгіріп дағдыланған итке мына дәліз тар қапас дерсің. Тынысын тарылтып, тынышын кетірді. Өлденеше рет есікті келіп тырналады. «Түнгі сағат он бірден кейін бейсеует дыбыс шығаруға

болмайды» – деген қағиданы адамдардың өздері де үнемі орындай бермейді. Марғауға не зорық. Шырт ұйқыда жатқан жұртты оятып, дүңк-дүңк етіп әлсін-әлі ұрумен болды. Қанат оны далаға да алып шығып келді. Сонда да үре берді. Адыр мен Дабыр оянды. Дымы құрып, шыдамы таусыла бастаған Нағираға дәлелді жауапты тағы да Адыр тауып жатыр.

– Марғау бар ғой, тәте, әкемді сағынып жатыр. Осында келе жатқанда үндемеді ғой. Үндемеген себебі – әкемді көрем деп ойлады. Ал әкем болса, жоқ. Әкем жоқ болған соң: «Неге мені мұнда әкелдіңдер? Табындар, кәне!» – деп үреді. Әкем қазір кіріп келсе бар ғой, Марғау бірден басыла қалар еді ғой. – Адыр топшылауы өз тілегі, өз ойындағысы екенін Нағира түсінеді. Лекең келсе, иттен бұрын, ең алдымен, Адырға жақсы болар еді ғой.

– Ұрлық қылған жоқ, өтірік те айтпаған. Нақақ адамды тектен-тек ұзақ ұстамайды. Көп кешікпей келеді әкеміз.

– Тәте, аузыңа май. Айтқаның келсін.

Қаймағы бұзылмаған ауыл ішінің осы бір сөзін үлкендерше дөп түсіріп айтқан бала тіліне Нағира сондай қайран.

Бір сәт тынышталған ит тағы абалады. Сөйткенше есік қоңырауы сылдырады.

– Бұл кім? – деп сұрады Қанат ит мазасын алып ұйқысы қашып, «енді не істеу керек?» деген дағдарыспен.

– Аш дедім ғой. Көршіңмін... – Дауыс сондай өктем. Есік ашылды. Ар жақтан бір тақыр бас көрінді. Беймезгіл шақта мына келістің жай келіс емес екенін білсе де, Қанат сыпайылықпен ілтипат білдіріп жатыр.

– О, көрші екенсіз ғой? Танымай қалғанымға ғафу. Жоғары шығыңыз.

Бұл құрметке мән берген көрші жоқ.

– Қалада тұрып ит асыраған деген не өнер? Ұйқымызды алдыңдар ғой?

– «Ұйқы алғанда...» – деп Қанат істің мән-жайын түсіндірейін деп келе жатыр еді, ашулы көрші бір-ақ қақты.

– Ана-мынанды мен білмеймін. Мына пәленің көзін құрт. Әйтпесе табан аузында милицияға хабарлаймын.

– Немене, милиция ит ұстамасын дей ме екен сонда?

Тақыр бас ашулы көрші таңырқап қалды. Шіңкілдеген бала даусы. Қайдан шықты? Сөйтсе жүресінен отырған ит тасасынан бір кішкене баланың құлағы қалқаяды. Қанат артына бұрылып Адырды көрді де, күліп жіберді. Ашулы көрші де езу тартты.

– Тілің мен жағыңа сүйенген сен өзің кімсің?

– Еркекпін.

Көрші қарқылдап күлді.

– Еркек екенінді көріп тұрмын ғой, – деп күмілжіді тақыр бас.

Адыр бастырмалатып барады.

– Еркек екiнiмдi бiлген болсаңыз, ендi неге сұрайсыз?

Манадан бері бала тіліне мәз болып тұрған Қанат Адырдың қатты кеткенін байқап, қысылып қалды.

– Адыржан, олай деме. Біздің бұл көрші үлкен ғалым адам. Ертең жігіт болған кезінде өзің түсіп оқитын университеттің профессоры.

Адыр ит тасасынан бері шығып, тақыр басқа жақындады да, балалық аңғалдықпен сыбырлай сөйлеп, сырын ақтарды.

– Марғау бар ғой ішқұса. Осында әкемді көремін деп келіп еді. Ал әкем болса, жоқ. Сағынып келгенде көргісі келеді. Көре алмаған соң үрмегенде қайтсін... Әкемді мен де сағындым. Сағынғандықтан да ұйқым келмей қойды. Бірақ үндемей жатырмын. Егер Марғауға қосылып мен де бақырсам, онда не болғаны? Сіз онда тіпті әйеліңізді ерте келіп, әлектің көкесін екеулеп көрсеткен болар едіңіз ғой. Сол себепті мен жыламаймын. Өлсем де жыламаймын. – «Жыламаймын» – десе де бала көзіне жас келіп қалды. Соны байқаған Марғау тағы үре бастады. Әкесін сағынып, көңілі босаған Адыр итінің мойнынан қатты қысып құшақтап алды да, бақырып жылап қоя берді.

– Үрме, Марғау. Үріп жұрттың мазасын ала беретін болсаң, алып кетеді де, бір жерге апарып атып тастайды. Білдің бе? Дыбысыңды шығарма ақылды болсаң! – деп шырылдады. Бала шырылдаған сайын ит даусы да зорайып, ығы-жығы халқы көп үлкен үйдің бүкіл орамын алып кетті. Түпкі бөлмеден Нағира көрінді.

– Жақсы көршісі-ау, түн ішінде қонағымызды дүрліктіретіндей не жаздық? Қай бір айдарымыздан жел есіп, ит асырайық дедік дейсің. Істің реті осылай болып қалды. Бірер күнге шыдасаңыз не ететін еді. Таяу арада әкеміз келеді. Әке келген соң далада өскен ит пен баланы байласақ та тоқтата алмаспыз, – деп байсалды сөз айтты.

Басында ашумен келген тақыр бас көрші енді «неге келдімге» түсті. Бар айтқаны:

– Байқаулы болсаңдаршы. Түн ортасында ит үріп, мазаны кетіргеннің несі жақсы дейсің, – деп есікті жапты.

– Рақмет, ағасы, – деп Қанат есіктің баспасын салды. Қаладағы алғашқы түнді Марғау осылай өткерген еді...

Үнемі қой соңында жүрген Марғау мен Лезбай ұйқы дегенді білмеуші еді. Кез келген жерге қисаятын да, бір ғана шаққа қор ете түсіп, көз шырымын алып, тұрып жүре беретін-ді. Ал мына қала халқы мүлде басқа. Жұмыстан келе салып тамағын ішеді. Содан кейін телевизорға шұқшияды. Содан кейін баптап, мамықтап төсек салады. Содан кейін ит үшін жылыңа парапар ұзақ түнде тұяқ серіппей ұйықтайды.

Міне, таң атқалы қашан. Жайлаудағы мал ұзап өріп, отығып алған да болар. Таң атпақ түгіл, күн де біршама көтеріліп қалды. Жайлаудағы мал суға беттер, ал Марғау болса, иісі бұрқыраған кең сахарада жосылта салып, отарды өзенге қарай қаумалар шақ. Ал мыналар болса, әлі тұяқ серіпкен жоқ. Дәліз болса, қапас орны секілді, аядай ғана. Бір аттауыңа келмейді. Тарлығы бір сәрі-ау, тынысыңды тарылтатынын қайтерсің. Марғау даланы сағынады. Даладағы жусан иісін, шуаш иісін, кер бесті мен Лезбай иісін сағынды. Сағынғандығы соншалық, тұла бойы өрт дерсің. Еріксіз аузын ашты. Көкіректе шер боп тұнып, шемен боп қатқан жалын тарғылданып, тыныс белгісі жоқ

үрдіс те ұзақ, құлақ кесті ашы бір дыбысқа айналып жүре берді. Ит ұғымында соншама ұзақ ұйқы болғанымен, адам ұғымында көршіге де маза бермей түнімен дүрлігіп, жаңа ғана көз іліктірген Қанат пен Нағира шошып оянды.

– Мынау тірлік болмайды ғой. Енді қайттік? – деп сұрады Нағира.

Қанат үндемеді, бар болғаны сағатына қарады да:

– Ойбай-ау, сегіз болып қалыпты ғой? – деп киіне бастады.

– Мына итті не істейсің?

Оқыстан Қанат ойына Адырдың түндегі бір сөзі оралды. Жеті жасар бала түгіл, үлкен кісінің өзі тауып айта алмайтын сөз.

– Осы ит шынында да, Адыр айтқандай, ішқұса ғой деймін. Әкемнің ескі-құсқы бір киімін алдыру керек шығар.

Нағира, қанша десең де, бұл жолы әйелдігін жасады.

– Ескі киім деп үш жүз шақырым жерге тағы да машина айдамақ-сың ба?

Қанат үндемеді. Нағира да қайталап тіс жарған жоқ. Солай жүріп екеуі тамақ ішті. Обалы нешік, Марғауды да ұмытқан жоқ. Суға салып қара нан, қалған-құтқан тамақ қалдығын әкеп алдына қойды. Содан кейін итті алып, ерлі-зайыптылар далаға шықты...

Сағат тоғызды соқты. Ит мінген, ерлі-зайыпты екеуі мінген кешегі кішкене машина біраз көшелерді аралап, бұрыла салып, бір үлкен үйдің алдына келіп тоқтады. Үлкен үйдің үлкен есігіне маза жоқ. Қалың нөпір адам тобы осы бір мерзімге әдейі уәделескен секілді, жан-жақтан шоғырыла жиналып, ағыла кіріп жатыр.

– Түсіністік қой деймін? – деді Нағира машинадан түсіп жатып. Даусында айрықша бір мән бар.

– Адыр жылап жүрмес пе екен?

– Осыншама жасқа келіп, екеулеп жүріп, жеті жасар баланы жұбата алмаймыз ба?!

Қанат желкесін қасыды.

– Бәрекелді, қалаға алып барып... жақсы істеген екенсіңдер. Өйте-тінің бар, жатқан жерінен неге қозғадыңдар? – деп әкем келгенде реніш білдіреді-ау...

– Қой, былқылдатпа, жігітім, тыныштық керек. Ал уақыт болып қалды. Дегенді істе де, тез орал, – деп Нағира ішке беттеді.

Тумысында ит баласынан тұңғыш рет қойнына Марғауды ғана салған Қанат пен тумысында адам баласынан тұңғыш рет Қанаттың иісін алған Марғау екеуі машина ішінде оңаша қалды. Қанат ойын ит түсінді дей алмайсың. Сонда да бірдеме айтқысы келгендей, ашу араздығы да, тату-тәттілігі де жоқ бейтарап салқын жанарын жігітке қадап дүңк-дүңк етіп үрді де, креслоға қисайды. Алда күтіп тұрған ит тағдырын жұмсартқысы келді ме, жә болмаса, амалсыздықтан туған қатыгез өз шешімін ақтағысы келді ме, кім білсін, Қанат әйтеуір артына қайырылып Марғаудың маңдайынан сипады.

– Жазғыра көрме, Марғау. Қала жәйі қиын, сен жарымжансың. Ал бізде сені күтерлік жағдай жоқ. Сол себепті мен сені көшеде ит

аулайтындардың арбасына салып жіберейін деп алып шықтым. Басқа амал қалмады.

Марғау тырс етпеді. Тағдырдың не сұмдығын болса да қайыспай қарсы алар кейіпте.

Кішкене машина қозғалып кетті. Әр көшеге бір түсіп, ұзақ жүрді. Жاپырайған аласасы мен маңқиған биігі, дүңкиген үлкені мен үйшіктей кішкенесі... небір үйлер артта қалды. Көшелер де әр қилы екен. Шолтан етіп, маңдайы әлденеге барып тірелетін шолағы мен қанша жүрсең де таусылмайтындай болып көрінер ұзыны да, тау етегіндегі орман секілді көгалдысы мен қызыл шақа жартас секілді жалаңашы да, шынардай сұлу мүсін түзуі мен сексеуілдей бұралып жатқан қисық, бүкірі де бар.

– Жайшылықта көлденең жүргізбеуші еді. Бұл иттер қайда кеткен? – деп кейіді Қанат. Өлде салып отырып ит өткізетін жердің өзіне барған дұрыс па? Ондай пункті қайда болды екен?

Жігіт өтіп бара жатқан бір ересек адамды тоқтатты.

– Ит өткізетін жердің жобасын айтып жібермес пе екенсіз?

Ересек адам жақын келіп машинаға үңілді.

– Қалай дедіңіз?

– Ит өткізетін жер?..

Ересек адам көзі артқы креслоны бір өзі толтырып, терезеге қарап шоқиып отырған Марғауға түсті.

– Кешіре көріңіз, ит өткізетін жер болғанда... өткізейін дегеніңіз сонда мына ит пе? Жаңылыссам, әрине, айып ете көрмеңіз. – Таңданған да, тамашалаған да сұрақ.

Қанат жалтара сөйледі.

– Жоқ, мұндай итті өткізіп... жынданды дейсің бе?

– Бәсе, бәсе... – деп көлденең адам қуанып қалды. – Дегенмен бұл итті өткізбесеңіз, ондай жердің не қажеті болды екен сізге? Сұрағым ерсі болса, әрине, кешіре көріңіз, інішек.

Қанат не дерін білмей қысылып қалды.

– Қажеті болғаны да.

– Құдай ақы, қысылмай-ақ қойыңыз. Расыңызды айтсаңыз екен.

Қанат енді көп созып тұрмайын деді де, төтелей тартты.

– Ағасы, егер білсеңіз, сілтей салыңызшы.

– Сілтегенде... мына келесі көшемен оңға бұрылып, одан арғы кешеді солға... – деп көлденең адам сәл мүдірді. – Жоқ... жо... астапыралла, қателесіп тұр екем. Келесі көшемен оңға емес, солға бұрылып, арғы көшеде солға емес, оңға бұрылып... Ит өткізетін жер... Так... так... Ит өткізетін жер, ә?... – Көлденең адам ит пен Қанатқа алма-кезек сұқтана қарап сәл тұрды. Содан кейін бармағын тістеді. – Ит өткізетін жер, ә? Құдай-ау, ит өткізетін жер дейтін жер бар ма еді осы қалада?

Қанаттың шыдамы таусылды.

– Білмесеңіз, білмеймін демейсіз бе?

– Оныыз рас. Білмейді екем шынында.

Ашулы Қанат жөнеле берді. Көлденең адам қайта дауыстап ұмтыла түсті.

– Ә, былай екен ғой, жаңа есіме түсті.

Табиғатында ұстамды Қанат қайта тоқтады.

– Ғафу етіңіз. Мынадай сұлу итті ондай жерге апарғанша, маған бере салсаңыз қайтер еді? Әрине, құнын төлеген болар едім.

Көлденең адам пиғылын Қанат енді түсінді.

– Е, бұлталақтатпай, басында-ақ осылай демейсіз бе?

– Сізді ренжітіп алам ба деп... – деп мүдірді көлденең кісі. Мынадай сұлу иттен сізді жерінер деген кімнің ойына келмекші.

– Жерінбес-ақ едім, амал қанша. Жарымжан болып қалды. Жамбасы қираған болса керек, бөксесінде жан жоқ.

– Қап, әттеген-ай, ә? Тұқымын алатын-ақ ит екен.

– Анығын айттым. Алам десеңіз, қарсы емеспін.

Көлденең адам қуанып кеткені соншалық, итке қолын созды.

– Итім жақсы ғой...

Манадан бері мына әңгімені үнсіз тыңдап, тыныш жатқан Марғау ырылдай бастады: «Осыдан қолыңды тигізіп көр! Жұлып алайын!»

– Ұнатпады білем, ырылдап жатыр ғой?

Қанат Марғауды сипалады.

– Марғау жақсы, Марғау қаппайды... – Айтпақшы, қайда тұратын едіңіз? Апарып салайын, итті сол жерде алып қаларсыз.

Көлденең адам қуанып, алдыңғы есікті аша беріп еді, Марғау атып тұрып, арс етті. Қанат итке тәтті де, ащы да айтты. Бірақ Марғауда көнер сиық жоқ. Көлденең адам есікті ашып қалса-ақ болды, бас салып, талап тастауға әзір. Қанаттың ашуы келді.

– Ендеше, өз обалың өзіңе. Айдалаға апарып тастаймын. Не болмаса, ит аулайтындардың арбасы кезіге қалса, салам да жіберем. Сонда табан аузында сабын қайнататын жерге жетесің де, қолың қол, бұтың бұт болып кете барасың. Ал не таптың?

Не табарын кім білсін, Марғау әйтеуір, көнген жоқ. Қыстыққан Қанат газды басыңқырап жіберді білем, шиіе түсті «Жигули» зырлай жөнелді. Қайда бармақ? Есеп бермеді. Бар мақсат қайтсе де масыл иттен құтылу. Келесі қапталда салдыртып кеп үлкен магазиннің алдынан бұрыла беріп еді, көше қиысында оғаштау тұрған біреуге көзі түсті. Біреу болғанда да бір жерде көрген таныс адамы. Бір кереметі – мойыны толған сары ала медальдар. Айқыш-ұйқыш етіп салып алған. Бірақ көйлек, шалбары умаж-умаж, сары ала сауыс. Бір кездегі жасыл түсті қалпағы аппақ бөздей жұқара оңып, мыжырайып қалыпты. Қолын сілтеп бет алды сөйлеп тұрған секілді. Тамашалаған топ құрамы алысырақта, әжептеуір. Қайда көріп еді? Оқыс есіне түсті де, сарт еткізіп тежемені басты.

– Иван Иванович!?

– ...Әй, жарандар! Түсінсеңдерші! Соңғы екі ғасыр дүниеге өзінің екі ұлы перзентін әкелді. Бірінің аты – Сүлеймен, екіншісінің аты – Ахмет. Он тоғызыншы ғасырдың ұлы перзенті Сүлейменнің қартайған шағы. Үйірді бастар шама жоқ енді... – деп тоқтады.

Топ ішінде күбір-күбір сөз, сыбыр-күлкі.

– Ұлы перзенті не? Үйірі қалай?!

Иван Ивановичқа бұл күлкінің түк әсері болмады. Қолын ілгері сермеп, сөзін жалғастыра берді.

– Сүлеймен кілең қыршын, көкөрім жастарды сапқа тұрғызды да, топ алдында ойқтап ұзақ жүрді. Әрқайсысын тұмсығымен түрткілеп, аяқ-қолын, өсіп келе жатқан күрек тісін байқады. Ақыры қарт көңілі Ахметке құлаған ғой. Бұл ықыласты өзіне мақтаныш санаған Ахмет Сүлейменнің қасында қолқанат-серік болып ұзақ жыл жүрді. Жатса күзетіп, демалса шыбынын қақты кәрінің. Өстіп жүріп күндердің бір күнінде екеуі де ғайып болды. Сырттан бақылаған көпшілік құлағы түрік, бір-біріне сұрау салып хабар алып жатты. Бірақ Сүлеймен мен Ахметті көрген бірі жоқ. Ақыры араға алты жыл түсіп, жұрт көңілі суып, «өлдіге» санаған кезде туған жері Кениясына Ахмет қайтып оралып еді. Қартайған Сүлеймен әлде мұхитқа жетіп суға кетті, әлде піл сүйегі жағалауы еліне барып, батпаққа батты, бір құдайым білсін оны. Көп кешікпеді, Ахмет Сүлейменнің орнын басты. Үйірге түсті. Сүлейменге ұқсап аса ірі, аса қарулы, ақылды болып өскен Ахмет жетпіс жыл бойы өз үйірін сетінетпей, от пен судан да, қаскөй жаулары құрған айла-шарғы қамалдардан да аман алып өтіп, бүгінгі заманның ұлы перзенті атанды.

Сол ұлы перзент Ахмет те қартайды қазір. Ұлы ұстазы Сүлейменге ұқсап, бұл да өзіне қолқанат-серік таңдап алып, үйірімен қош айтысқан. Осы кереметті көрейін деп мен Африкаға бардым. Кенияның ой мен қырын, далаларын кездім. Қия жартастарда миллиондаған жыл бойы піл аяғы қашап түсірген ғажайып жолдармен жүрдім...

– Мен бұл шалды жақсы білем. Африкада болдым деп өтірік айтатын, – деді біреу топ ішінен.

Екінші біреу жарыса кетті.

– Ана мойнындағы салпыншақтары да қызық. Ит көрмесінен келген медальдар.

– Айтып тұрғаны не нәрсе өзінің? Түгіне түсінсем бұйырмасын, – деп екінші біреу жүріп кетті.

Машинадан шыққан Қанат Иван Ивановичтің нені меңзеп тұрғанын білгісі келеді. Неге болса да шыдап, тыңдап қалған.

– Мен, сөйтіп, қызыл шақа қия жартаста миллиондаған жыл бойы пілдер түсірген жолмен жүрдім. Іздегенім – Ахмет. Көрсем деймін. Төртінші күн. Қасымдағы кениялық жолбасшым қуанып кетті.

– Мінекей Ахметтің ізі!

– Ахметтің ізі екенін қайдан білдің?

– О, Ахметтің ізін білу оп-оңай. Басқа пілдерден Ахмет екі есе үлкен ғой. Сол себепті табаны да сондайлық жалпақ.

– О, бұл шал пілдер туралы айтып тұр екен ғой, – деген көп ішінде сыбыр жүгірді.

– Мен жерге еңкейдім, – деп жалғады Иван Иванович сөзін. – Расында да, екі піл қатар өткен айқын із. Мені қайран қалдырды: бір із бақыр шелектің түбіндей де, екінші із бақыр шелектің аузындай.

– Байқайсың ба, тезегі әлі жас екен. Бұл жерден кеше ғана өткен ғой.

Алыста емес, осы маңда. Бүгін кешке не ертең азанда кездесуге тиіспіз, – деді жолбасшы.

Тағы да екі күн өтті. Біз Ахметтің ізінен қалмадық. Үшінші күн азанда бір ағаштың түбінде үйездеп тұрған Ахметті көрдім мен. Қасындағы әзірге аты жоқ бала пілге қарағанда таудай екен. Тұмсығын созып, ағаштың шор басындағы жапырақты жұлып жеді де, ұзақ уақыт құлағын тігіп, қимылсыз қалды. Төңірегінде кісі барын сезген болды-ау деймін. Одан артық жақындауға батылымыз бармады. Тағы біршама уақыт өтті. Ахмет тұмсығын жоғары көтеріп, бірер рет өкіріп еді, анадай жерде оттап жүрген жол серігі жүгіріп келді. Содан кейін екеуі маң-маң басып ілгері кетті. Алдында Кенияның ұлан-ғайыр, кең жазық қырқа қорығы жатыр. Сол қорықты еркін жайлап жүреді де, бір әдемі күні Сүлейменге ұқсап Ахмет те ғайып болады. Иә, бұл бір адам үшін шешілмес жұмбақ. Өлер шағында пілдер осы қайда кетеді? Бір адам оған жауап бере алмайды. Оның себебі – піл піл болып жаралғаннан бері піл өлімтігін көрген бір адам жоқ. Өлген піл сүйегін кездестірдім деген бір пендені ұшырата алмайсың. Иә, Ахмет те солай, ақтық демі таусыларға дейін кең жазира даласын төстеп жүре береді. Өйткені Ахмет секілді табиғат ғаламатына бір пенде қол көтеруге тиісті емес. Қол көтерер бір тентек табыла қалса, Кения заңының қатал қаһарына ұшырайды. Өйткені Ахмет – ұлт, адамзат мақтанышы. Ахмет – жиырмасыншы ғасырдың ғаламаттарының бірі. – Көңілі толқып, көзі жасаураған Иван Иванович алақанын алға созды. – Ей, жарандар! Мен сендерге не жаздым? Итім қайда менің? Жойқынымды қайыссын аттыңдар? Неге аттыңдар? Дүниеге ғаламат күшіктер келтіргеннен басқа не жазығы бар еді оның? Анау піл төресі Ахмет секілді, менің Жойқыным да ит төресі еді ғой. Жүрегі дауалап қай хайуан қол көтерді екен?! – Иван Иванович даусы барлығып, аяқ-қолы дірілдеп кетті.

Шал қасіретін Қанаттан басқа бір пенде түсінбеген секілді. «Бет алды сөйлейді екен. Алжасқан шал ғой мынау бір», – деп тараса бастады. Қанат машинаға сүйенген қалпы қозғалмай қалған. Иван Иванович сөзі көр соқыр көңіл көзін әлденеге ашып жіберген секілді. Өзінен-өзі қысылып итіне бір, Иван Ивановичке бір қарады. Байқаса, әлгінде ғана көшеде кездескен бейтаныс адам ұғымы Қанаттан көш ілгері екен ғой. Қандай надандық! Көзін аша салысымен әкесінің малын баққан, адал баққан асыл итті көзі қиып қалай өлтірмек болды. Жарымжан? Жарымжан болса, момын әкенің намысын қорғаймын, арын аяққа бастырмаймын деп мертiкті ғой. Қазір үйге барғанда «итім қайда?» – деп алдынан жылап шығар кішкене інісі Адырға не демек? Ертең әкесі келгенде қандай дәлел таппақшы? – Қанат осыған қысылды. Марғауды ветпунктке апарып көрсеткен жөн.

Мына шал жоғалған Жойқынды өлген жақынындай жоқтап, қастерлейді екен. Қанат болса, бір түнгі қиындықты көтере алмады. Марғаудан құтылғанша асық. – Өз ойынан өзі ұялған жігіт тез басып машинаға келді де, жүріп кетті.

Оқыс шошынғанда кей сақаудың тілі шығып кететіні секілді, Иван

Ивановичпен кездесу – мына шаруаға жауапсыз, жеңілдеу қараған Қанатты кілт өзгертіп жіберді. Бір шешімге шұғыл келіп, мықтап бекінген жігіт күшік күнінде қойнына салып, елге апарған Марғауды енді қайтып жәбірлемеске ант етті де, маңдайшасында «Ветпункт» деген жарнамасы бар үй алдына келіп тоқтады.

Кішкене бөлме сондай таза екен. Кәдуілгі поликлиникалардағыдай үстінде ақ халаты бар қария қарсы алды.

– Не шаруамен келдіңіз?

– Итім мертліккен еді, жәрдем керек болып тұр.

– Дәрігер қазір болады.

Қанат Марғауды алып, қайта кіргенде ақ халатты дәрігер орнынан ұшып тұрды.

– О, мынау Иван Иванович итінің тұқымы ғой.

– Ә, иә, біледі екенсіз ғой?

– Білмегенде ше! Иван Иванович айрықша ірі, аса көрнекті ит тұқымын өсірген үлкен кинолог еді ғой.

Дәрігер сөзі өткен шақпен айтылғандықтан ба, Қанат күрсініп алды.

– Иван Ивановичті мен осы жаңа ғана кездестірдім.

Дәрігер басын көтеріп алды.

– Біреудің ала жібін аттамайтын алтын адам еді ғой. Өттең, не керек,.. Әсіресе иті өлгеннен бері адам танығысыз, тіпті.

– Итін кім атқан?

– Кім атты дерің бар ма? Жер бетінде ақымақтар көп қой әлі.

– Сонда да?.. – деп қиылды Қанат.

– Иван Иванович соңғы кезде бір құрылыс объектісін күзеткен екен. Ұйықтап қалған ғой. Түнде келген ұрылар объектіге кіре алмаған соң, итті атып, қашып отырған.

– Мынау ит ендеше сол Иван Иванович итінен туған еді. Мұны да бір хайуан мерткітіріп тастады.

Дәрігер Марғаудың жамбасын ұзақ сипалады. Айнаға да салды. Ақыры жіліктің жамбасқа кіріп тұрған ұршық басы үзіліп кеткенін анықтады. Содан кейін укол жасады. Гипске салып таңып берді.

– Итің көп жатып қалған екен. Ертерек келгенінде жазатын едік. Амал бар ма, тым кеш әкеп тұрсыз. Осылай ақсақ болып бітеді енді, – деді дәрігер.

Қанат қапаланып, ветпункттің есігін жапты.

Жараның аузын тазалап, укол салып, гипстеген соң жамбас сырқырағаны басылайын деді. Марғау үш аяқтан жүруге жарады. Содан ба, әлде қала тәртібіне көндігейін деді ме, әйтеуір келесі күндер шусыз, дұрыс өтті. Ит тыншыққан соң негізінде ақылды Нағира да назаланғап жоқ. Қанат айтқан дәлелді сөзге құлақ асып:

– Түнде үріп, көршілерді шулатпаса болды ғой, – деп тынды.

Осындай өзгерісті байқаған Адыр да жадырай бастады. Ағасының машинасынан түспейді. Қайда барса да қасында. Қанат әлдебір жұмыспен бір мекемеге кірсе, Адыр ұзақты күн күтуге бар. Шаршамайды. Жалықпайды. Іші пысса, ермегі дайын, сурет қарайды. «Балдырған» журналының беттерін аударыстырып, өлеңдерін ежіктейді. Табиғатында пысық, дарынды бала жайлауға келетін газет-журналдарды екі жасынан бастап қарап, әріп таңбаларын өз бетінше жаттап алған еді. Енді қалаға келгелі басқа ермек болмай, көбірек үнілгендіктен, сол әріптердің басын қосып, ежіктеуді машық ете бастаған-ды...

...Шие «Жигули» бір үлкен үйдің алдына келіп тоқтады. Дағдысынша Қанат Адырды машинада қалдырып, «отыра тұр» – деп кетіп қалды.

Адыр ұзақ күтті. Аздап зеріге бастаған соң машинадан шықты да, ашылып, жабылып, шиқылдап жатқан үлкен есіктің алдына келді. Есік қапталы жыпырлаған бір кенерелі тақтайлар. Сол көп тақтайдың бірінен Адыр «Облыстық прокуратура» деген жазуды оқыды.

Бір кезде Қанат шықты.

– Ағай, әкем осында ма? – деп сұрады Адыр.

– Оны неге сұрадың?

– Әне, прокуратура деп тұр ғой.

Қанат өсіп келе жатқан ақылды ініге сүйсініп қойды. Тек тіл-көзден аман болсын де.

– Осында.

– Неге мұнда? Әкемді милиция кеп әкетіп еді ғой?..

– Милиция қателескен. Сосын істі прокуратураның өзі қолға алды.

– Әкем, немене, ойыншық па еді оларға?! Неге қателеседі? Бәріне кінәлі Қарғабек сұм ғой, Ұмсындық тәтеме қол салып... Қателессе, соны неге алып барып жауып қоймайды?

Қайтер екен деді білем, Қарғабек аты аталған соң Қанат інісін жайлап сөзге тартты.

– Алдымен қол жұмсаған әкемнің өзі көрінеді ғой?

– Иә, саған! – деп Адыр ашулана бастады. Әкесіне шаң жұқтырар емес – Қарғабек сұм ғой, Марғауды мерткітіргеніне қарамастан, әкеме «әкеңнің аузы...» деп... Әкем сосын: «Не дедің? Қайталашы?» – деді. Қарғабек сұм тағы қайталап: «Әкеңнің аузы...» – деді. Әкем қайта құлаштап бір-ақ рет ұрды. Мен болсам... бар ғой, оның аузын бұзар едім... – Адырдың көзіне жас келіп қалды.

Қанат зерек інінің енді сұңғылалығына қайран. Әрі қарай жанын жаралай бермейін деп жұбата сөйледі.

– Ау, сен, немене, ынжық балалар секілді көзіңе жас алып... Мен жаңа облыстық прокурордың өзінде болып, түгін қалдырмай айттым ғой. Істі өзім алып танысам деп, ол кісі уәде беріп қалды ғой.

Адыр жадырайын деді.

...Кешке қарай Қанат пен Дабыр, Адыр – үшеуі Марғауды есік алдына алып шықты. Үшеуі де көңілді. Үлкенді-кішілі болып бірін-бірі әзілмен қағытады.

– Итің мақтаулы ит болмады ғой, Адыр. Бір Қарғабекке шамасы келмей, өзі мерт болған соң, не дерсін, – деді Қанат.

– Шамасы келмеген жоқ. Келді. Бірақ аяды ғой, – деді Дабыр.

Адырдың қабағы қалыңдап кетті.

– Аяғаннан не пайда, әкем түрмеде жатыр. Әкемді бәрібір түрмеге салатын болған соң, көкесін таныта талауы керек еді.

Кенет ит үрді.

– Ә, итін жаманшылыққа үйрететін мына батырдың өзі екен ғой. – Құлақ түбінен естілген бір таныс дауыс. Зәрезат болып қалғандықтан ба, Адырдың жүрегі су ете түсті. Тақыр бас көрші профессор екен.

Адыр жүгіріп профессордың қасына барып:

– Көке, құлағыңызды тосыңыз, оңаша айтар сөзім бар, – деді.

Профессор жуан денесін иіп, Адырға еңкейді.

– Көке, Марғаудың күшіктері қасқыр алатын кілең ірі ит болып шығады. Солардың ішінен нағыз дөкейін таңдап сізге сыйлаймын.

Тақыр бас профессор қарқылдап күлді.

– Рахмет, Адыр.

Адыр профессорды еңкейтіп тағы сыбырлады.

– Марғау сондай ақылды. Бет алды үрмейді. Жаманшылық ойлап келгенге ғана үреді. Сіз, міне, жақсы адамсыз. Марғау сізге үрмейді. Өйткені сіз қастық ойламайсыз.

Профессор да, Адыр сыбырын естіген ағалары да мәз.

– Бірақ итің жаңа мен келгенде үрді ғой... – деді көрші аздан кейін сәл қуланып.

Адыр жауапқа қысылған жоқ.

– Жоқ, ол үргені емес, амандасқаны ғой. Сіз түсінбей қалған екенсіз ғой. Жақсы адамдармен Марғау үнемі өстіп амандасады.

Профессор кішкене дипломаттың тіліне мәз болып, үйіне беттеді.

Кенет есік алдына машина келіп тоқтады. Ішінен бір жігіт шықты. Жыға танымаса да, Қанаттың бір көрген адамы секілді.

– Қырғыз Сәршен кездесіп, арнайы сәлем айтып жіберді.

– Құлағым сізде.

– Сіз осы Лезбайдың баласысыз ғой?

– Ия, Лезбайдың баласымын.

– Тоқал шешеңнің аты Ұмсындық па?

– Ия, Ұмсындық? – деді әлденеге жүрегі лүпілдей бастаған Қанат.

– Ендеше, сол Ұмсындық шешең ашуланып, «қой бақпаймын» деп кетіп қалыпты...

– «Қой бақпаймын» деп?.. Отар қайда?

– Білмедім... Қырғыз Сәршеннің айтқаны осы.

Не істеу керек? Мал иесі – мұның әкесі. Ұмсындықта түк жауап-

кершілік жоқ. Мынадай іске шатылып жүргенде, оның үстіне бір отар кой қолды болса... Құдай ұрды дей бер.

Ұмсындықтың кетіп қалуына өзін тікелей кінәлі санаған Қанат әйеліне телефон соғып, істің мәнін түсіндірді. Содан кейін жұмысына барып, бірер күнге рұқсат сұрап алып, дереу жолға шықты. Ең болмаса, қолдан санап, үкімет қойын өзіне өткізу керек.

7

Марғау дәлізде тыныш жатыр еді. Зеріккен екі бала магнитофон ойнатты. Қонаққа келгендердің даусын жазып алу Қанат пен Нағираның машығы екен. Барлығып шыққан домбыра үні, еркек дауысты әйелдер, әйел дауысты еркектер... Бәрі де осында. Дабыр өткен жылы мектепке барса да, екі баланың хатқа жүйрігі Адыр. Сыртына кісі аттарын бадырайта жазып, дестелеп қойған ленталарды сұрыптап отырып, өз әкесінің даусына кездесті: «1974 жыл. Көктем айында қалаға келгенде жазып алынған» деп Қанат қол қойыпты.

– Әй, мына қара, әкем де жүр!

– Кәне! Кәне?.. – деп Дабыр қосарлана үңілді. – Кәне, ойнатайықшы.

Магнитофон жағына жүйріктеу Дабыр ойналып жатқан лентаны алып тастады да, әке даусы жазылған лентаны қосты: әуелі күмбірлеп домбыра тартылды. Содан кейін орта жасты бір әйел тамаққа тойып алған болса керек, ентіге отырып Нұрғисаның «Құстар әнін» шырқады. Әке даусына құмартқан Адырда шыдам жоқ.

– Фу, Ұмсындық тәтем әлдеқайда жақсы айтады.

Ду қол соғылды. Түсініп болмайтын бір еркек, әйел әзілдерінің соңы күлкіге ұласты. Содан кейін теңгермес асыл әкенің «Қадірлі туыстар!..» – деп бастаған қасиетті, ыстық даусы саңқ етті. Екі бала таласа келіп магнитофонға төнді. Сол мезетте жайбарақат жатқан Марғау құлағын қайшылап, оқыс қарғып тұрды да, келер сәтте абалай салды. Оқыс үрген иттен сескеніп, Дабыр кейін шалқайды. Адыр орнында қозғалмай тұр. Марғау келген бойда магнитофонға қарғыды. Тышқан інін иіскелегендей, әр жерін бір иіскеп, дауыстап сөйлеп жатқан Лезбайды іздейді. Көрінбегені өз алдына, иісі жоқ тіпті. Соған таңырқады ма, енді әлдебір жалынышты кейіппен қыңсылай бастады: «Дауысыңды естимін, өзің де, иісің де жоқ. Қайда, қалай тығылып тұрсың? Шықшы бері қарай!» – деп жалынатындай.

– Әкем даусын Марғау да таныды ғой. Әй, қорқақ, бері кел! – деді Адыр.

Таңырқаған Дабыр қайта келді. Магнитофон ішін тіміскілеп ештеңе шығара алмаған Марғау қатты ызаланды білем, екі-үш рет арсылдап үрді де, кеудесімен тумбаны соғып өтті. Тумба бір жаққа, магнитофон екінші жаққа домалады. Екі бала қатты шошынды.

Түскі шақта кішкене қонақтарға тамақ істеп берем деп үйге келген Нағира да сескенгендей: «Құтырғаннан сау ма екен?» Қанша сабырлы болайын десе де, осы иттің жай масылдығы өз алдына, шырықты бұзып,

берекені кетіре бастағанына қынжылатын секілді. Не істеу керек? Әлде ит аулайтындарды шақырып алып, арбасына салып жіберсе қайтер еді? Көп болса қайын атасы ренжір. Тіпті кісі азасы да ұмыт болмай ма, ренжір де басылар... Бір итке бола ажырасып кете қоймаспыз. Ажырассак, татуласармыз. Осындай тоқтамға келген Нағира телефон трубкасын көтерді...

– Алло... Алло... Бізде бір мертліккен ит бар еді. Күні-түні, өзімізді былай қойғанда, көршілеріміздің мазасын алып, шырқымызды кетіріп тұрғаны. Алып кете көріңіздерші. Құдай ақы, жол шығынын өзім төлейін тіпті. Жүгіртіп келе қойсыншы. Сұрамаңыз тіпті. Келістік қой?! – Нағира телефон трубкасын қойды да, үстінен бір ауыр жүк түскендей, күрсініп алды: «Бүгін магнитофонды қиратса, ертең жыны түссе, мына балалардың біріне ауыз салмасына кім кепіл? Қайтсе де құтылған дұрыс».

Адыр сұңғыла. Әңгіме төркінін аңғарып қалған секілді.

– Тәте, Марғауды қайда жөнелтпексің?

– Жарасын емдеп жазам деген бір дәрігер бар еді. Соған... – деп жалтарды Нағира.

Адыр «рас па?» – дегендей, Нағираға сынай қарады. Нағира ештеңеге түсінбегендей.

– Ал, балалар, менің уақытым аз. Шайға келіндер.

Екі бала үнсіз келіп тамаққа отырды. Марғау дәліздегі өз орнында үнсіз жатыр.

– Тәте, Марғауды ешқайда да жібермеші.

– Емдеп, жазатын адам дедім ғой.

– Емдемей-ақ та, жазбай-ақ та қойсын.

Нағира жауап беріп үлгірмеді. Марғау дәлізде бір жамбастап ерсілі-қарсылы шапқылап, үйді басына көтере үре бастады. Оған Адыр даусы қосылып жатыр.

– Тәтетай! Келді ғой, эне, Марғауды алып кетуге. Мен естідім ғой, дәрігер емес, ит аулайтындардың арбасына салып жіберейін деп тұрсың ғой. Керегі жоқ, тәте. Ешкімге де емдетпей-ақ қойшы Марғауды, – деп боздады.

Әлде ашуы, әлде қуанышы, итте, әйтеуір, ес қалған жоқ. Арсылдай үріп, есікке шапшыды. Адыр да шырылдай түсті.

– Марғаудың далаға шыққысы келеді. Көрмейсің бе, эне, есікті тырналап жатқанын. Мен Марғауды далаға алып шығайыншы, тәтетай. Мен Марғауды далаға алып шығып, қыдыртайыншы.

Істің аяғы бұлай насырға шабады деп Нағира ойламаған еді. Өз есебі бойынша балалар тамақ ішіп жатқан кезде ақырын ғана есікті ашып, жөнелтіп жібермек болған. Енді қайтпек?

Марғау арсылдап, тағы да есікке асылды. Не істерін білмей әрі қысылып, әрі дағдарған Нағира:

– Жә, шығарсаң, шығаршы! – деді. Даусы қытымыр. Адыр жүгіріп есікті ашты. Марғау сыртқа атылды... Иттің жұрт түсінбеген осы бір жат қылығының сыры біреу-ақ еді. Жаңсақ статьямен түскен ісі бұ-

зылып, түрмеден шыққан Лезбай бұл кезде есік алдына жеткен болатын. Нақақтан аз да болса зәбір көріп, тұтқыннан көңілі бұзылып, жасыңқырап шыққан шопанды есік көзінде бірінші болып қарсы алған үлкенді-кішілі балалар да, ата сыйлай білетін жақсы келін де емес, жаздың аптап ыстығы мен қыстың қақаған үскірігінде де көлеңкесі болып, қалмай қасында жүретін ит жолдас – адал жолдас – Марғау болып шықты. Шын сағынған екен. Сау жамбасына салмақ салып, артқы аяқтап көтерілген ит сағынысып қауышқан кәдуілгі адамға ұқсап, алдыңғы екі аяғын иесінің иығына асты да, тұмсығын Лезбайдың мойнына тығып алып, ыңырсып көрісе бастады. Шопан көзіне жас келіп қалды.

– Жә, жә, болды, Марғау, мен, міне, біржола босап шықтым, – деп итінің жауырынынан қағып, үйге беттеді.

Балалар мен ит ұғымында жүдеу тартып тұрған үй бірден көңілденіп жүре берді. Сағынған сәбилер әкесін қоршап алған. Соңғы жарты айда болған түрлі жаңалықтарды жарыса айтысып, әке мағлұматын кеңейтіп жатыр.

Нағираның балаларға арнаған шайы келді. Үлкен кісі төрде, балалар екі жақта. Бірден күрт тынышталған Марғау Лезбай аяғына тұмсығын салып, стол астына кеп жатты. Сондай сұлық. Енді қайтер екен деп, жеңгесіне қайта-қайта қарай берген Адыр дастарқаннан нан алып төмен еңкейді де, дауыстап жіберді:

– Әке, мына қара, Марғау жылап жатыр!..

– Қой, ит жылайтын ба еді? – деп Нағира төмен еңкейді.

Жасының үлкендігі, мінезінің ауырлығына қарамастан, Лезбай да Дабырмен бірге орындығын кейін ысырып, стол астына үңіліп жатыр. Адыр сөзі рас екен. Талай күндер аурумен, ең жақын деген адамдардың білместігінен, жат адамдардың немқұрайды салғырттығынан барып туған өлім қатерімен, сағыныш атты дертпен алысқан Марғау дәп қазір айтып жеткізе алмас ұлы бір тыныштықта – рақат-жан тыныштығында. Бір пенде түсініп жетпес ит көңілінің арғы бір терең түкпірінде туып, жұмулы көзінің ұшпасынан секунд сайын мөлдіреп шыққан жас тамшысы кірпік астындағы қылшық ұштарымен дыбыссыз домалап, кілемге түсіп жатыр, түсіп жатыр...

Нағира қысылайын деді.

– Құдай-ау, кәдуілгі адамша жылайды ғой.

Жұбаныш тауып, көңілдене бастаған Адыр енді мықты.

– Марғаудың заты ит демесең, адамнан да артық. Ал, тәте, сен болсаң, осындай ақылды итті беріп жібергің келді ғой.

Лезбай елеңдеп қалды.

– Беріп жібергісі келді? Қайда?

Шақырған адамдары келіп қала ма деп қыпылықтап, асығыс ісін ағаттыққа санап, қысылып отырған Нағира атасына шынын айтты да, телефон трубкасын қайта көтеріп, «келмей-ақ қойыңдар» – деп өтінді.

Лезбай көңілі бір түрлі күйзеліп, жасып қалғандай. Өзі жоқ он бес күн талай-талай өзгерістерге толы: екі бала қаңғып Алматыда жүр.

Ұмсындық болса, Лезбай үйінің түндігін жауып, түтінін өшіріп, өз жайына кеткен. Ақылды деген келін пиғылы болса, мынадай. «Қой, шалқайып жатып, қонақтап қала қыдырар шақ бұл емес. Қайтсе де ауылға жетіп, сөнген отты қайта жағып, жабылған түндікті қайта ашу керек».

Лезбай дайын шайдан екі-үш ұрттап, қасына балалары мен итін ертіп алды да, ауылға аттанып отырды...

Бесінші тарау

ІЗІМ-ҚАЙЫМ

1

Жайлау қақпасынан өткен соң-ақ Марғаудың мазасы кете бастады. Таныс жер – кең сахара. Ауасы да бөлек. Әр тұста көк шүйгінге тұмсығын қадап, жайылып жатқан шоғыр-шоғыр мал. Қарбаластық, әбігершілік дегеннен мүлде бейхабар. Марғау машинаның ашық терезесінен басын шығарып, тұмсығын шүйірді. Шопан иісі, қой иісі – жұпар иіс. Қазір машинадан қарғып түсіп, мына тылсым тыныштық орнап тұрған кең жазық, жасыл аңғарда бауырды бір жазып алар ма еді! Не керек, бір жамбастың аты – бір жамбас, салдауыр секілді. Қимылға келмейді.

Машина үйреншікті есік алдына келіп тоқтады. «Үйге келдік, үйге келдік!» – деп балалар жамыраса түсті. Қуанғандығы сондай, үш аяқтап Марғау да қарғып түсіп, жан-жақты тіміскілеп иіскей бастады. Үй де, қой шарбақ та орнында, бірақ бәрі иесіз. Қыбыр еткен тірлік белгісі жоқ. Қой қайда? Ұмсындық қайда? Ұмсындық төркініне кетерде қойды өткізіп жіберген шығар... Осы бір жорамал жауап ретінде көлендеп көңілге орала берсе де, жаңағы екі сұрақ қорғасын болып көмекейде тұр. Әлсіздік тұтқындаған осы бір сәттегі хал мүшкілдігін, бейшара кейпін балаларына көрсетпейін деді білем, Лезбай теріс айналды. Ұмсындыққа не болды екен? Төсекте басы қосылып, шопанның ащы еңбегінде білегі айқасқан соңғы бірер жылда ренжіткен күні жоқ еді ғой. Бетіне де келмеген. Кейде оныкі қисық, өзінікі дұрыс болса да, заты әйел ғой, бұзып-жарып не қылар дейсің, ренжітпей-ақ қояйын деген ниетпен: «Жә, сенікі жөн», – деуші еді ғой. Бір он бес күнге шыдамай, неге кетті? Әлде күнде арқасынан қағып, маңдайынан сипап жүрсең де, күн сайын сөгіліп, ашыла берер қираған ескі үй қабырғасындай көлденең түсіп, жас алшақтығы себеп болып жатыр ма? Бірақ отыз деген әйелге аз жас емес қой. Сырт қарағанда екеуара жас айырмашылығы он сегіз жыл кере қарыс секілді болып көрінгенмен, келер мүмкіндікті салыстырсаң, шығар төбең – бір он бес жыл қарайлас, қатар шауып шығар меже емес пе. Қырық бесте әйел шешек жармайды. Бұл көпке аян. Алпыс бестегі еркек туралы олай дей алмайсың. Рас, жер ортасы

елуге келгенде тағы төсек жаңғырту оңай шаруа емес. Бірақ аяғын алыс-шалыс басып жүріп, отызға келген әйелдің де жар тауып ала қоюы оңай ма? Қарғабектер жолсоқты ғана. Шынтуайтқа келгенде, бетіннің әрі он жерден құлпырып тұрса да, аузына су да тамызбайды. Ұмсындық ақылды болса осыны неге ойламайды? – Лезбай күрсініп қойды. – Кім біледі, мүмкін, ойлайтын да шығар. Өйткені өзі білетін Ұмсындықты ақылсыз әйел дей алмайды. «Әрі отыр, бері отырсыз» үй іші болмақшы емес қой. Сондай кезде Ұмсындық істі ушықтырмайтын. Қайта ыңғайлы жол тауып, бірлік, татулық жалауын жоғары көтеруге тырысатын-ды. Ана екі өгей баланы алалап, маңдайынан шерткен кезі болған жоқ. Әрқайсысында әр қилы мінез болғанымен солардың жүрегіне жол тауып, қатесін – қате, дұрысын дұрыс деп әділ қазы бола білді. Қасына келінді ертіп, кісі ертіп ерте демей, кеш демей қаладан келіп жүретін Қанатқа да бөтен мінез көрсеткен емес. Әке ойын Адыр бұзды:

– Ұмсындық тәтем рас кетіп қалған ба? – деді аузын бұртитып жыларман түрмен.

Дабыр да көңілсізденіп қалды.

– Бәріне ағатайым кінәлі.

– Ағатайың неге кінәлі? – деді Лезбай жұлып алғандай.

– Бізді алып кетерде ұрысты ғой Ұмсындыққа.

– Сөйтіп пе еді?! – деп, Лезбай жақтырмаған кейіппен шытынаңқырап қалды. Бір пәленің беті ашылғандай.

Ошағына қайтып оралған Марғау күйі бір басқа: жатқан, шоқиып отырған, тамақ ішкен жерлерін тіміскілеп жүріп қой шарбаққа келді. Өткен түнде түнеп шыққан бір отар қой иісі бұрқырап жатыр. Ит жер иіскелеп түртінектеп біраз жүрді де, екі-үш дүркін маңқ-маңқ етіп үріп, үш аяқтап қырға тартты. Лезбай Марғауды қайырған жоқ. Қалай десен де, үйде біреу қонғанға ұқсайды. Ертеңгі қой қиы әлі кеуіп үлгірмепті. Әлде Ұмсындық қайтып келіп, қой жая кетті ме екен? Лезбай көзі ит кеткен жақта. Шокандай алыстап, ноқатқа айнала бастаған Марғау жайылып жүрген бір отарға жетті. Сол-ақ екен, ұшып тұрып біреу атқа қонды. Марғау ноқатқа өзіндей тағы бір ноқат қосылып, енді үшеу болып бері салды.

– Кім болды екен?

– Дәу де болса, осы келе жатқан Ұмсындық, – деді Дабыр.

Адыр баяғы қалпы, ойға жүйрік.

– Марғау қасында қара ит бар. Тәтем болса, ол қайдан сая бола қалған екен?!

– Сарықасқа қайтып келген болар?

Адыр болар емес:

– Сарықасқа – сары ит. Ал мынау, эне, көрмейсің бе, қара ит.

Дабыр дәлелді сөзге жауап бере алмаған соң үндемеді.

Өлгіндей болмай салт атты келді. Қырғыз көрші Сәршен.

– Оу, Лезбай, келіп қалдың ба, әйтеуір аман-есен? «Қатын елде» деп атаң қазақ баяғыда білмей айтпаған. Ең жақсысы – жасыма. Жаныңа

салауаттық болса, бәрі де қалпына барады. Ал отарың аман. Кірген кірісің болмаса, шыққан шығының жоқ. Санап ал.

Істің жайын сөз шалымынан байқаған Лезбай еміреніп кетті.

– Әй, Сәршен, аттан түс. Еркектерше төс түйістіріп, құшақтасайықшы бір. Он бес күн он бес жыл секілді. Сағындым ғой.

Ежелгі дос қырғыздың кісілігін Лезбай осы жерде тағы көрді. Өгей баласына өкпелі Ұмсындық малды тастап кеткенде, көрші Сәршен шыдай алмаған екен. Өз малын әйелі мен көмекшісіне қалдырып, Лезбай отарына келген де, екі күн қамауда жатқан қойларды өріске шығарған.

Адал достың осы азаматшылығын көрген Лезбай іштей ұялатын да сияқты.

– Ана жылы итімді қалап келгенінде ойлаған жеріңнен шыға алмап едім. Мына ісінді көріп, сол қылығыма қысылып тұрмын нансаң. Кісілік жасадың, Сәршен. Бір семіз құнаным, бір семіз танам бар – қалағанын ал.

Сәршен көмекейіне дейін көрсетіп қарқылдай күлді:

– Бірер күн малыңды бақсам, сенен ақы дәметіп бақты деймісің. Күнде байқаймын, қойың қамауда. Маңыраған даусы мына бетке – бізге естіледі. Үй төңірегінде қыбырлаған тірі жан жоқ. Ежелден мал баққан елдің баласы емеспіз бе, содан соң шыдай алмадым. Ойлаған жеріңнен шықпадым деп қысылма, Лезбай, түйе қалап, бермесен, өкпелер едім. Ит бермедің деп өкпелеу иттік болады. Ит бермесен де, нәсілін бердің. Мынау жатқан Қырғын – сенің итіңнің баласы. Марғауыңнан артық десем – мақтанды дерсің. Бірақ кем десен – кеміткенің. Өткен қыста бір өзі үш қасқырды домалатты.

Көңілдене бастаған Лезбай көзі енді иттерге түсті. Марғау мен Қырғын сән түзеп қатар жатыр. Нәсілі десе дегендей. Әкесінен сәл кішілеу көрінгенімен, жамбастағы ақ бұршақ таңбалары жоқ демесең, аумай қалған, сом денелі, сұлу мүсін ақ тұмсық қара ит. Лезбай қызыға қарады. Бәрінен бұрын ит татулығына қызықты. Бұрын көріспеген екі ит өткен қыста ай далада жолығысып, бірін-бірі иісінен таныды. Мынау екінші рет кездесуі. Сонда да атам заманнан бірге өскен секілді. Айналасы кең болғанымен, бір-біріне тақасып, тату жатыр.

– Айтқаным айтқан. Әсіре сөз деме, Сәршен. Екеуінің бірі – қалауың.

– Менің де айтқаным айтқан, Лезбай. Бұлай тұрып, саудаласа бермейік. Сен барам деп ойламаған жеріңнен кемді күн дәм татып оралдың. Ендігі дәм қырғыз үйінен. Малды иттер мен балалар қайыра тұрады. Жүр, атқа мін.

Лезбай сәл ойланып, Сәршенге ерді.

Кеше күні бойы ет қызуымен көп жүгірген Марғау бүгін қозғала алмай қалды. Жамбасы сырқырап, қалай көтерсе де қақсап, ауыра бер-

ген соң, амалдың жоқтығынан киіз үйдің көлеңкесіне келіп жатты. Қой болса, өріп кеткен. Соңында шапқылап Дабыр жүр. Адыр көңілді. Су жағасында дағдылы ойынымен әуре. Бұл төңіректе көңілсіз жүрген жалғыз ғана Лезбай. Ертемен қойды өргізіп, Дабыр алдына салып беріп, қайтып оралған еді. Ер-тұрманды жастанып, қолын желкесіне айқастырған қалпы ұзақ жатты. Түс болды. Әлде ой қажытты, әлде басқа себеп бар, әйтеуір бір кезде оқыс тұрып, анадай жерде тұсаулы жүрген кер бестіні әкеліп ерттей бастады. Шамасы, бір жаққа жиналатын түрі бар. Марғау ата кәсібіне бағып, атып тұрып еді, жамбасы қақсап қоя берген соң, бір қаңқ етіп, қайта жатты. Осы кезде кішкене машинасын салдыртып Қанат келді. Қуанғанын танытып, бірер рет әуілдеп үріп еді, көңіл аударған Қанат болған жоқ, «Әке!» – деп құшағын жайып Лезбайға ұмтыла берді.

– Шығарда ғана жолықтым ғой прокурорға. Шығарамыз деп еді. Сөзінде тұрған екен ғой.

Лезбай салқын. Қолымен белгі жасап, баласын тоқтатып тастады. Ұмсындықтың кеткенін Қанаттан көретін секілді.

– Үйіңнен алдыңғы күні шыққан екенсің, содан бері қайда жүрсің?

– Сол күні осында келгем. Қырғыз Сәршен «малыңды мен қарай тұрайын» – деген соң, совхоз орталығына бардым. Директор жоқ екен, соны күттім.

Лезбай даусы кекесінді.

– Көп нәрсені тындырыпсың.

Әке жөнінде әр қилы қаңқу сөз естіп, сағы сынып жүрген Қанат та шыдай алмады.

– Өзің де тындырып келдің ғой біраз дүниені. Әкесінен асып қайда барушы еді баласы.

Лезбайдың селдір мұрты дірілдеп кетті:

– Осыны айтқалы келдің бе?

Қатты ашуланса да, не істеудің амалын таппай мысы құрыған Қанат жылармен халде:

– Ел іші гулеген сөз. Тұтқынға түсуің жайлы әркім әр саққа жүгіртіп айтады. Тыңдауға ұяласың тіпті. Сүйекке таңба екенін ұқсаң деймін.

– Жә, жә! Ақылгөйсу ақылы аздың үлесі! Ойға кемел, кеменгер адам артық ақыл айтып, көрінген жерде шашыла бермес болар. Сен қаладасың. Мен екі ініңмен даладамын. Сен маған – бала, мен саған әке болғаныммен, отымыз бөлек. Әркім ауырған жерін өзі біледі. Өз қотырын өзі қасиды. Мен өлсем, жаназамды сен шығарып, арулап сен қоярынды да жақсы білем. Бірақ қалаға хабар барып, сен мұнда жеткенше олай-бұлай болып кетсем, басымды кім ұстайды? Аузыма суды кім тамызады? Осы арасын ойладың ба? – деп Лезбай жуаси, салмақ сала сөйледі.

Қанат шоршып түскендей. Сұрағы да оқыс:

– Сөзіңнің төркіні жаман екен. Ұмсындықтың аяғына тағы барып жығылмақсың ба сонда?

Лезбай шыдамады:

– Аана әдейі келіп ұрыс салғандағы ойың бізді ажыратып жіберу екен ғой? Енді түсіндім.

Ішкі бір есеппен әке тамырын басқысы келген Қанат «қайтер екен» деп әдейі морт кетті:

– Ұмсындық қайтып осы үйдің табалдырығынан аттаса, мені балам деп санамай-ақ қой.

Қақпанға түсер Лезбай жоқ.

– Санама десең, санамай-ақ қояйын. Отқа қарап отырған жоқпын. Басқа да балаларым бар. Ештеңем кете қоймас. Мен бірақ сені аяймын. Осы күнге дейін ішіп-жемнің өзін бізден тасисың. Астыңа машина мініп, шалқақтап жүргенің де жаман әкеңнің арқасы. Ал әкең болса, біреу-ақ еді ғой. Содан айрылып қалсаң, сенің күнің не болады?

– Ол жағынан қиналмай-ақ қой.

– Ендеше, мен жөнінде сен де қиналма!

Қыстығып, сөз таба алмаған Қанат үндей алмай қалды.

Лезбай даусы енді күрт жұмсарып, жылылық нышанын танытты.

– Жұмысыңнан зорға босанып шыққан екенсің. Күн ашықта үйіңе жетіп ал да, ертең қызметіңе бар. Ұят болып жүреді.

Әке сыңайынан ештеңе шығара алмайтынын білген Қанат осы жерде қош айтысты да, келген ізімен кейін қайтты.

Лезбай ұзақ отырды. Манадан бергі әке-бала қарым-қатынасына сырт куә Марғау жағын таянып, әлденеге ойға шомып қалған иесінің қасына келіп жатты.

– Е-е, Марғау, сен – жарымжан, мен – жалғыз. Ендігі күніміз не болар екен?

Лезбайдың ішкі сезім, ой ағынын қылп еткізбей кейпінен бағып, көз алмай жатқан Марғау егер адамша сөйлер болса: «Намыс үшін ер-азамат өлімге де барады. Қанат балаң дұрыс айтты. Арың тапталған сүрлеуге қайта түспе. Аузыңа су тамызар, басыңды ұстар адам іздесең, өз құралпыңнан іздей көр! – деген болар еді. Бірақ тілі болмағандықтан, құйрығымен екі-үш рет жер соғып, екі-үш рет үріп басылды.

Лезбай терең бір күрсініп алды да, атқа конды.

– Қой, бұл тірлік – тірлік болмайды. Қайтсе де істің басын ашқан жөн.

...Түс ауды. Дабыр шоқытып келіп, сусын ішіп кетті. Адыр ойын үстінде. Бұл кезде қан жайлаудың төсінде қой арасында салдыртып жүретін Марғау болса, тілін сала құлаш етіп шығарып жіберіп, іс-қарекетсіз үй көлеңкесінде жатыр. Ұят сондай...

...Бесін болды. Дабыр отардың бетін бері бұрды. Қазір қойлар жапатармағай кеп, суға құлайды. Содан кейін орта қалған жері болса, соны толтырып, аз-кем шақ тағы жайылады. Сөйткенше кеш түседі. Қақпа шалқалап ашылады. Қой кең шарбаққа кіреді. Күнімен қарынға түскен дүниені қорытып, бойға сіңіру үшін сол бойда жата-жата қалады да, күйіс қайыра бастайды...

Марғау, міне, күнделікті кәсіп-тірліктің рет-ретімен бәрін де біліп жатыр. Амал не, қимылдауға дәрмен жоқ.

...Ымырт үйірілді. Сәскеде кеткен Лезбай әлі хабарсыз.

Сәршен көрші келді де:

– Әкелерің әлі келмеген бе? Ірі әңгімеге кіріскен ғой. Түнделетіп болса да жетер. Анда-санда судан өтіп келіп, қойларыңды өзім байқаймын ғой. Аландамай жата беріңдер, – деп кетті.

...Ай туды. Марғау бұрынғы дағдысы бойынша қой шарбақтың қасына барып жатты.

...Таң атты. Өзеннің арғы бетіндегі қырғыз малы өре бастады. Марғау есік көзіне келіп ұзақ үрді: «Оян, Дабыр, жұрт малын өргізіп кетті. Әкең болса, келген жоқ. Қойың қамауда. Өріске шығар мезгіл болды».

Ит даусынан Дабыр емес, Адыр оянды. Ояна салып Дабырды шымшылады.

– Ерте оянам деген батыр едің. Әлі ұйықтап жатырсың ғой. Тұр кәне. Малды өріске шығарайық.

Ит Адырды оятып, Адыр Дабырды оятып, ақыры Лезбай отары өріске беттеді. Сәршен келіп балаларды мақтап кетті.

– Қайтер екен, оянар ма екен, оянбас па екен деп әдейі кешеулеп келіп ем. Жарайсыңдар, балалар. Кісі болғандарыңның белгісі бұл.

Тағы да түс болды. Үш аяқтап қой соңына ерген Марғау жамбасы ауыра бастаған соң, амал бар ма, кері оралып, кешегідей тағы да үй көлеңкесіне орналаса беріп еді, кенет машина дүрілі естілді. Ит бірақ бұрынғыдай қарсы ұмтылған жоқ. Мазасының кете бастағанын танытып, екі-үш рет арсылдап үрді де, алысырақ барып жатты. Әлгіндей болмады, қыркадан қалқайып көрінген жүк машинасы есік алдына келіп, бір-ақ тоқтады. Сол машинамен жарыса салған Лезбай да аттан түсті.

– Ал, Ұмсындық, мынау – өз үйің. Үй сәні әйелмен. Сен кеткелі тозып қалғанға ұқсайды. Қолыңа ал.

Ұмсындық сызылып машинадан шықты. Баяғы қалпы. Қабағын керіп, қара көзін төңкеріп, жан-жаққа көз салды.

Лезбай бала секілді. Алдына түсіп жорғалап жүр.

– Сенікі де қызық. Жоқ жерден өкпелеп?.. Бала менікі болғанмен, оты бөлек, суы бөлек. Қалада тұрып, тік мінез болып кеткен жандар. Ол келмесе, мен өзім барып басымды идім. Не қыл дейсің?!

Ұмсындық сыңайы ұнатпағандықты танытады.

– Жә, қойшы. Кешеден бергі айтқаның бір сөз. Көке мылжың болып кеткенсің ғой деймін өзің.

Лезбай жым. Машинадан көр-жер, төсек-орын түсіріп, үйге тасып әлек. Ұмсындық та қолқабыс жасайын деп білегін сыбанды.

Анадағы өзі салған үш тіс таңбасы тыртық болып шодырайып біткен екен. Соны байқаған Марғау жадына сол бір оқиғаның елесі қайта оралып, ырылдай бастады. Ұмсындық итті осы кезде ғана байқап, шошып қалды.

– Мынау ит тағы да сая болған ба?

– Үйге келсек, есік алдында жатыр ғой, – деп Лезбай қосыңқырап жіберді.

Ұмсындық мұндайда сабырлы. Тіс жарып ештеңе дей қойған жоқ. Бірақ қабағы да онша жадырамады. Иттің де оған деген ықыласы көп емес. Тамақ берсе, ішеді де, алысыраққа барып, үй ішіндегі, үй төңірегіндегі жайларды сырттан ғана бақылап жата береді.

Осындай қоңыр салқын қоңырайысқан күйде біршама күндер өтті. Келе жатқан күз белгісін танытатын беткейлер түсі әр қилы. Қайыңдар сарғайып, терек жапырақтары қызарып сола бастаған. Дегенмен жайлау өңі онша өзгермеген. Биік тауға өрмелей өскен шыршалар ғана әуендесе көгеріп, қалпында жатыр.

Бір әдемі ашық күн. Неге екені белгісіз, Ұмсындық пен Лезбай ұзақ сөйлесті. Әлденеге келіспейтін түрлері бар. Тіпті Ұмсындық даусы қаттырақ та шығып кеткендей.

– Өйтетін болсаң, соңымнан сүмендеп несіне келіп ең?

Лезбай үндемеді. Сол бойда қой шарбаққа кіріп, бір тоқтыны ұстап алды да, тағы да алып ұрды. Өрген қойдың соңында Дабыр кетті. Өзі үйде қалды. Құдды осыдан ай жарым бұрынғы жағдай. Жалғыз-ақ күн бұлыңғыр емес, ашық. Қой да өрісте. Ал жас тоқты еті болса, енді далада, жерошақта бүлкілдеп жатыр.

Ұмсындық пен Лезбайдың тағы бір қадірлі қонақ күтердей түрі бар.

Ақ тұмсық қара ит те анадағыдай тұмсығын жерге салып, қой шарбақтың қасында жатыр. Бірақ бұрынғы күй жоқ. Уақыт озған сайын жамбас жарасы ұлғайып бара жатқан секілді. Бір күн қоймен өріске шықса, азабы екі күндік. Өстіп жатып қалады. Содан болса керек, Лезбай да бұрынғыдай емес. Көңіл бөле бермейді. Марғау: «Кә-кә-кә!», «Айт, айт! Айт!» – деген сөзді естуден қалып барады. Кейде «кәне, қашан «кә-кәләр» екен? Кәне, қашан айтақтар екен?» – деп мөлііп ұзақ жатып күтетіні де бар. Амал қанша, ондай күн бұлдыр сағым-сағынышқа айналған. Өзің ит болып жаралған соң, «кә-кәлеп» ешқайда шақырмаса, айтақтап, ешқайда жұмсамаса, дүниенің қоры екенсің ғой. Керемет қызықтың бәрі деннің саулығында.

Марғау өстіп мына күйбең тірлік қарбаластығынан шеттенкіреп жүдеп жатыр.

Кенет машина гүрілі естілді. Ит селк етіп, басын көтерді де, қайта жатты. Қозғала қоймады.

– Келе жатыр ғой? – деп Ұмсындық үйден жүгіре шықты.

– Солар ма екен? Әлде басқа біреу ме? – деп Лезбай да тесіле қарады.

Баяғы жолмен баяғы жерге келіп машина тоқтады. Баяғы машина. Адамдар да солар. Қарғабек, Таспай, Баспайлар. Басқа айтар сөз жоқ па, әлде жатталып қалғандықтың салдары ма, неге екені белгісіз, баяғы сөз де қайталанып жатыр.

– Мына бала – құда бала, мына бала – жиен. Екеуі де Алматыда оқиды. Ауылға келген екен, жайлауымызды көріңдер деп әдейі алып шықтым.

Лезбай елп ете қоймады. Салқын. «Түсе қалыңдар» – деп бәйек боп жатқан Ұмсындық қана. Қарғабек бірақ баяғы қалпы, еркін.

– Әй, жігіттер, кәне, ана аға сыбағасын ала түсіндер!

Екі жігіт коньяк, шампаны бар бір жәшікті көтеріп жерге қойды.

– Ой, бұларың не, ішіп-жем осында да бар еді ғой? – деп Ұмсындық қысылыңқырап қалды.

Қарғабек домалаңдап жүр. Бет бақтырар емес.

– Жоқ дегенім емес. Ағамыздың алдында аздап кінәміз бар. Атшапан айыбы соның.

Қарғабек кішірейген соң, Лезбай езу тартайын деді.

Манадан бері Лезбай қылығына разы болып тыныш жатқан Марғау «өлсең де иіле көрме!» – дегенді танытып ырылдап қойды. Қарғабек шошып кейін шалқайды.

– Ой, мына итің әлі бар ма еді?!

Лезбай ұнатпағандықты танытып, итіне жаман көзімен қарады. Соны түсінген Марғау: «Байқамай қалдым, кешіре гөр» дегендей, әлдебір жалынышты түрде қыңсылады да, шоқандап кейінірек барып жатты.

Қонақтар үйге кірді.

Дәл анадағы көрініс: Лезбай төменде оңаша. Төрде Таспай мен Баспай. Олардың сол жағында оң жамбастап Қарғабек жантайған. Оған таяу Ұмсындық.

Қарғабек басын көтерді.

– Мен қазір жұмыс жайын сөйлегім келмейді. Ол басқа мәселе. Мен ферма бастығы болғаныммен, қызмет бабында келіп отырғаным жоқ, – деп бір тоқтады да, Лезбайға қолын шошайтты. – Мына кісі маған аға болады. Арамыз бес-алты ата ғана. Сол ағаға сәлем берейік деп келдім. Сол үшін өзім ақ қылып қоям...

Жұрт көтеріп қойды. Лезбай отырып қалды. Ұмсындық бәйек болып жатыр.

– Жолының үлкендігіне қарамастан, ағалап жатыр ғой. Алып қой енді.

Лезбай алып қойды.

Шыны сылдыры көбейе берді. Тарсылдап шампан атылды. Қандала иісіне енді ашыған көже секілді бірдеменің иісі араласып, бүкіл орамды алып кетті. Осы иістер ұлғайған сайын, үйдегі адамдардың да дауыстары зорайып, күлкі жиіледі.

– Ал, ағайындар! – Бұл тағы да Қарғабек даусы. – Мына шал, байқаймын, әлі де қоңыр отыр.

Сөзге Ұмсындық араласты.

– Қоңыр отырмайды. Кеше сен келем деп хабар салған соң-ақ бәрін кешкен.

Қарғабек даусы қайта көтерілді.

– Кешкенде бар ғой, бір сәт адам болып тереңірек ойланайықшы. Неге ренжістік біз осы? Бір итке бола!.. Итке бола ашуланыстық. Итке бола төбелестік. Естір құлаққа ұят тіпті. Ал енді ағалы-інілі болып жүріп сол ағаттығымызды, тіпті ағаттық емес-ау, ақымақтық қой, міне, сол ақымақтығымызды бір-бірімізге кешіріспесек, көрінген жерде қоңырайысып, сәлемдеспей жүретін болсақ, сонда не болғаны?.. Құдай-

ау, біз сонда бар ғой, адам болып екі аяқтап жер басып жүрсек те, төрт аяқты иттің нағыз өзі болып шықпаймыз ба?!

Баспай мен Таспай ішегі қатқанша күлді.

– Ай, біздің Қараекең сөйлейін десе, тілдің майын тамызады-ау өстіп?!

– Рас емес пе осыным? Жо-жо... Тіпті бар ғой иттен де жаман болып кетеміз.

– Жөн айтасың, қайын інім, – деп қойды Ұмсындық.

– Сол себепті, мен өзім көп сөзді білмеймін, – деп Қарғабек қайта көтерілді. – Жасы үлкен аға, Леке, сіздің алдыңызда абайсызда иттік жасап алдым. Сол кінәмді мойындап, кешірім сұрай келіп отырмын. Кессең, бас мінекей. Кешсең, ықыласыңдамын.

Екі жігіт жарыса сөйледі.

– Төс түйістіріп, ер азаматтарша құшақтасу керек.

Қарғабек ұшып тұрды.

– Аталы сөзді қайырма енді, түрегел, – деп Ұмсындық та Лезбайдың қолтығынан алды.

Шопан қарсыласқан жоқ. Ұмтылып келген Қарғабекке құшағын жайды.

– Кіші болып, кішірейіп келгеніңе рақмет, Қарғабек. Мен де өзімді ұстай алмай қалдым ғой. Сен де сол ағаттықты кешіре көр. – Лезбайдың көзіне жас келді білем, даусы барлығыңқырап шықты.

Манадан бері үй ішін бақылап, қой шарбақтың түбінде үнсіз жатқан Марғау құшақтасып, шүпілдесе сүйісе берген Лезбай мен Қарғабекті көрді де, атып тұрып үре бастады: «Ай, адамдар-ай, үшеуара араларыңда не қатынас – сыр жатыр, жақсы білесіндер ғой. Ұмсындық Лезбайдың некелі әйелі екені Қарғабекке қандай анық болса, сол әйелдің Қарғабекпен не қатынасы бары Лезбайға да сондай аян ғой. Ұрыс басы ит болғанымен, тамыр тереңде емес пе. Сол жайды біле тұрып, білмеген боласындар. Көре тұрып, көздеріне жас алып құшақтасасындар. Өстіп, жәй көлгірсу неменеге керек осы?!» – дегені болар ма?

Екі аттап орнына барған Қарғабек ит даусын естіп тынып қалды.

– Әй, Леке, кешіргенің рас болса, осы иттен құтылшы. Көкесіндей ит тауып берем...

Ұмсындық даусы жарыса шықты.

– Бұрын қой қайырады деуші еді. Енді нендей дәлел айтар екен?

Лезбай дәлел таппады білем.

– Қалай құтылам? – деп дағдарды.

– Сол да сөз болып па?! – деп Қарғабек кекей сөйледі. – Былай шығарасың да, атасың да тастайсың.

– Жоқ. Марғау – сондай қадірлі ит. Қол көтере алмаймын. Ит те болса, обал.

Қарғабек қояр емес:

– Ендеше Баспай мен Таспайдың бірі атады.

Арақ ішіп қызыңқырап алған екі жігіт жарыса сөйлеп:

– Қарғабек аға айтса, ит түгіл... – деп мүдірді. Аанада өз үстінен

жасалған актыға қол қойған үшеудің екеуі осы Баспай мен Таспай болатын. Сол есіне түсті білем, Лезбай:

– Ит түгіл, немене, мені де атасыңдар ма? – деп тіксініп қалды.

Қарғабек шалқая тартты:

– Ал енді бар ғой, жеме-жем дегенің, міне, осы жер. Осы тілегімді орындамадың бар ғой... Онда, шынымды айтайын, қанжығада көрісеміз.

Ұмсындық шыр ете түсті:

– Мына қара ит қара пәле болып жабысты-ау осы бізге!

Лезбай отырған орнынан ұшып тұра келді де, тұңғыш рет әйеліне:

– Өй, иттен жаралған неме, жап аузыңды! – деп ақырды. Содан кейін Қарғабекке төнді: – Қанжығада көріскенде, немене, шауып аласың ба мені?!

Қарғабек даусында салмақ жатыр.

– Одан да жаманы болады.

– Жаманы болса, көрсет, кәне, найсап! Көп болса, үшеуің бірігіп тағы акт жасарсыңдар. Тағы да қаматарсыңдар көп болса, – деп Лезбай ойламаған жерден көтеріліп, булығы сөйледі.

Қарғабек басылып қалғандай.

– Оу, Леке...

Лезбай өршелене түсті:

– Мен сендерді шақырған жоқпын ғой. Не әкелеріңнің құны бар осы менде? Кәне, қайқайып тұрыңдаршы!

Үш жігіт жым болды. Ұмсындық дағдылы ерке қылығын танытып:

– Біздің үйдің кісісі, үйге келген қонақты қуып, бұл не?.. – деп жатыр еді, Лезбай бір-ақ қакты:

– Қарғабекпен кіндігің жабысып қалған болса, бар, сен де кет!

Марғау сөйленіп жатқан сөз мағынасын түсінбесе де, бірте-бірте зорайып шыққан дауыс екпініне сондай қанық. Мұндай отырыс аяғы жақсылықпен бітпейтіні – ит жанына өшпес таңба, із қалдырған. Аанадағыдай, Қарғабек шыға келіп, бұған ұмтылар болса, Марғауда қарсы тұрар қайрат жоқ. Ит бойындағы тірлікке құмарлық санасыз түйсік тұжырымы осы. Сол себепті тұмсығын көкке беріп, ұзақ ұлып үрді де, бір жамбастап келіп судан өтті. Бет алды – қалың жыныс тау беткейі. Аанада өзі жатқан тал түбіне де соққан жоқ. Бұл биіктеген сайын өзен деңгейі айқындалып, ал сол өзен жағасындағы шопан үйлерінің қарасы кішірейіп барады.

Кенет дауыс естілді. Таныс дауыс. Лезбай даусы.

– Марғау! Марғау! Кә-кә-кә!

Марғау бір сәт кері бұрылды. Лезбай үйінің қасында бес кісі тұр. Бәрі де таныс: ақ байлар салған әйел – Ұмсындық. Ұзынды-қысқалы екеу – Баспай мен Таспай. Ал ана буылтық дене – Қарғабек. Лезбай олардан қол ұсыным алда:

– Марғау! Марғау! Кә-кә-кә!

Бұл шақырыстың мәні неде? Жалғызсыраған Лезбайдың Марғаудан сұрар көмегі ме? Жә болмаса, дуылдап, қанша керіссе де қайта табысып, ымыраға келген топтың әлдебір қатпарлы шешімі ме? Марғау

оны қайдан білсін, қайтсе де қайырылмады. Беткейді бөктерлей ілгері салды.

«Марғаулаған» Лезбай даусы айқын, саңқылдап шығады. Марғау?! Көзін ашқан күннен бастап құлағына сіңген осы сөзде енді түк мағына жоқ секілді. Марғау не? Қырғын не? Не болмаса, Сарықасқа дедін... Онда не тұр! Ақылы асып жаралған адамдардың бір итті екінші иттен ажырату үшін жай ғана ойдан шығарған бірдемесі. Бұдан былай ондай аттардың ақ тұмсық қара итке түкке де керегі жоқ. Ақ тұмсық қара ендігі жолда кездескенді түс-түгі мен иісінен, тісі мен күшінен танып, дәп басып ажырататын болады.

– Мар...ғау!.. М-а-р-ғ-а-у!.. – Үзіліп жіңішке шыққан балалар даусы.

Марғау оқыс тоқтап артына бұрылды. Екі бала өзгелерден бөліне шығып, жарыса айқайлайды.

– Марғау! Қайда кеттің, Марғау?!

Айла-арамдығы жоқ, тек қана ыстық ықылас, сәби махаббатынан туған бұл шақырысқа құлағын төсеп, сәл тынып қалған ит шоқиып отыра қалып, ұлып-ұлып алды да, тағы да ілгері жөнелді. Жуан-жіңішке, үлкенді-кішілі адам үні барған сайын алыстап барады.

Біршама уақыт өтті. Бір жамбасын көтеріп үш аяқтай салған ақ тұмсық қара ит шоқандап жортқан сол бойы қалың қарағай арасына енді де, көзден ғайып болып жүре берді...

ЭПИЛОГ

Арада айлар жатыр. Қыс түсіп, қар бекіп алған. Лезбай отары қыстауда. Шопанның дағдылы кәсібі: ашық күні ертерек айдап, малды тебінге шығарады. Кешеулеп әкеп жылы қораға қамайды. Жер үй мұржасынан ұшатын түтін де ошақта тірлік барын танытып, будақтап шығады. Күзде жоғалған Марғау да ізім-қайым. Сырт қарағанға пәлендей өзгеріс жоқ секілді. Ия, бұл сырт көзге ғана осылай. Жаңарған тірлік нышаны мән беріп, үңілгенге ғана байқалмақ. Өзгерістің үлкені – балалар совхоз орталығында оқуда. Адыр биыл бірінші класқа барған. Ол жақтан бір жақсы хабар бар: Адыр екі ай оқып, екінші класқа көшіріліпті. Бала ыждаһаты жақсы. Көктем шыққанша Дабырды басып озып, үшіншіге ауысып кетуі де ықтимал. Сабақ берген мұғалім пікірі осылай. Әлі жаттыға қоймаған сәби қолымен әкесіне жолдаған хатында: «Жалғызбын деп қамықпа, әке. Жазғы демалыста өз қасыңда боламын. Өз қасыңда болып, жаз бойы қой бағысам», – депті Адыр.

Жалғыз қалған қамкөңіл әкеге медеу болар мағыналы хат бұл.

Ия, Лезбай қазір жалғыз. Аңадағы оқиғадан кейін ол күрт өзгеріп, үндемейтіп болып алған. Не ойласа да ішінде, әйтеуір. Бұрынғыдай Ұмсындыққа жалбақтай да бермейді. Осы өзгерісті аңғарған Ұмсындық

жоқ жерде мінез танытып, реніш білдіріп қалатын болды. Сондай бір үйішіндік кикілжің үстінде Ұмсындық:

– Өйтетін болсаң, кетемін! – деп қалды.

Үлкен баласы – Қанатпен арасы ашылып, оның үстіне ел ішінің өсегі құлағына жетіп, әрі жасып, әрі қазылып жүрген Лезбай жалына қоймады.

– Осы үйден қалағаныңды ал да, бара қойшы! Құлағымыз тынышталсын, – деген.

Ұмсындық қайырып ештеңе айтпады. «Тағы келіп аяғыма жығылып, жалынасың ғой, байғұс», – деген ішкі есеппен өзіне тиесілі дүниесін алып, кетіп отырған. Лезбай бірақ қайтып барған жоқ. Бұл жолғы шопан байлауы – нағыз шие, шешілмес түйін.

Ұмсындық кеткен соң көп кешікпеді, Қарғабек те орнынан алынды. Тағылған айып: ішеді, қыдырады, өзіне тапсырылған қызметке жауапсыз қарайды. Жаңа болған ферма бастығы жүре бара бұзылмаса, дәп қазір Қарғабек бойындағы кеселдерден таза. Жұмысына да ұқыпты, ізетті жігіт. Жалғыздығы ауыр тисе де, Лезбай қазір Ұмсындық пен Қарғабек арқылы қадалған шөңгеден құтылып, кісі болып қалды. Жалғыз дейтін, тіпті жалғыз да емес ол қазір. Совхоз директоры көмекшің болсын деп бір жас жігітті қосып берген. Енді малды екеулеп бағады. Сонда да Марғаудың жоқтығы ма, боранды күні жиі-жиі қасқыр торуылдап, мазаны алып жүр. Жол серік, жұмыс серік бір тәуір итің болмаған соң, шопан тіршілігінің оңбайтынына көзі жеткен Лезбай бір күні аудан орталығына арнап келіп, Қанатқа телефон соқты.

– Балам, Марғаудан айрылған соң, шырқымыз бұзылайын деді. Әлгі ит алған кісіне жолығып, қайтсең де бір тәуір күшігін алып бермесең, құритын болдық.

Әке туралы өсектен құлағы тынышталын, көңілі орнына түскен Қанат ықыласты:

– Әке-ау, ол кісінің иті өліп қалған.

– Өліп қалса, үрім-бұтағы, зәузаты бар шығар, соларға із сал.

Әке айтқан соң, амал жоқ. Қанат Алматы өзенінің жағасындағы табыс үйге тартты. Келсе, Иван Иванович үйінің орнында төрт қабатты бір үлкен жай тұр. «Осы үйденсің-ау» дегеннің Қанат бәрін де тоқтатты.

– Осы жерде бұрын Иван Иванович деген кинолог тұрып еді. Қайда кеткенін айтпас па екенсіз?

Кездестірген адам сондай көп. Жауап бірақ біреу-ақ:

– Атам заманнан бері бұл жерде осы үй ғана. Иван Иванович дегенді естіген де, көрген де емеспіз.

Тауы шағылған Қанаттың есіне ветпункттегі дәрігер түсті.

– Ә, Иван Иванович па? – деп дәрігер суырмадан бір блокнотын суырды. – Міне, адресі.

Иван Иванович қаланың шет жағындағы жаңа салынған биік үйлердің бірінде тұрады екен. Дәрігер көрсеткен адреспен оңай тапқанымен, Қанат одан да ештеңе шығара алмады. Есікті ақ сары бір қыз ашты.

– Маған Иван Иванович керек еді...
– Иван Иванович?
– Иә, Иван Иванович. Кинолог. Былайша айтқанда ит бапкері. Асыл тұқымды ит асырайтын адам.

Ақсары қыздың жүзі жылы тартты.

– Ә, Ваня ағайды айтады екенсіз ғой?.. Ол кісі дүние салған...

Қанат шошып қалды.

– Қайтіп?

– Ваня ағай көптен ауыратын еді ғой...

Не дерін білмей абдырап қалған Қанат тыныштықты бірінші болып бұзды.

– Ал семьясы, әйелі қайда?

Ақсары қыз күрсініп алды.

– Әйелі жоқ болатын. Балалары болса бойжетіп, ержетіп әр жаққа кеткен.

– Ал сіз ше?

– Мен бе? Мен бір пәтерші ғана едім...

Қанат сөз аяғын күтпей кері бұрылды.

Иван Ивановичтің өлген хабары жетіп, айтулы күшіктен күдерін үзген Лезбай енді Марғауды ойлай бастады. Ит жамбасы жазылып кеткен секілді оған. Ана жылғыдай, әлдебір себеппен жайлауда ғана қалғандай. Осы бір ойдың жетегіне ергені сондай, тіпті ескі-құсқы киімдерін де түгендеді. Қара тонды күзеткеніндей және бір киімін бағып, далада қалып қоймады ма екен тағы да?! Тіпті Лезбай ат сабылтып әдейі іздеп Сәршенге де барды. Өзін, итін, тағы бір жігіттерді ертіп, топ-топ болып талай күн Мыңжылқы, Қарқара жайлауларының ормандарын сүзді. Ел ішінде гулеп бір сөз жүр:

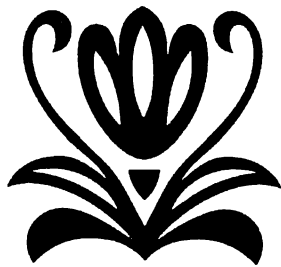
– Ақ тұмсық бір қара иттің Айған төбеде ұлып тұрғанын біреу көріпті.

– Бір көкжалмен алысып жатқанда үстінен шыққан біреу бар деседі...

– Орман ішінде аң қағып жүрген ақ тұмсық қара қасқырға пәлен-шекең жолығысып қалыпты дейді ғой...

Лезбай осындай сөз шыққан жердің бәрін де індетті. Бірақ ақ тұмсық қара итті өз көзімен көрген бір адам жоқ. Екінші, үшінші адам арқылы жеткен лақаптардың арты тайғақ. Сөйтсе де күдерін үзер емес: ертең көктем келеді. Мал тағы да жайлауға бет алады. Сонда Айған төбе тұсынан Марғаудың еркелей шығып, Лезбай мойнына асыла кетуі де ғажап емес қой...

1975 жыл

ПЬЕСАЛАР

ӘНІМ СЕН ЕДІҢ

Екі бөлімді мелодрама

Қ а т ы н а с а т ы н д а р :

С а п а р – ауыл мұғалімі

Т ы н ы ш г ү л – анасы

Н а у а н – колхоз председателі

С а р а – ревкомиссия бастығы

М е л д е с – колхоз бухгалтері

Қ а р ғ а ш – бухгалтердің көмекшісі

Н ұ р г ү л – қызы

Б а қ а т – ауданнан келген уәкіл

А л м а с – Қарғаштың інісі, 9 жаста

Эпизодта үй к ү т у ш і ә й е л

Оқиға осы заманда болған

Бірінші бөлім

Сапардың қонақ үйі. Шымылдық ашылғанда Сапар диванда қисайып, көзін жұмып ойланып отыр. Бір шетте іс тігіп отырған Тынышгүл, баласының сәл жүдеу кескініне шошына қарайды... Осы мезетте ән естіледі. Сыршыл да, сәл мұңлы ән. Сапар оны елегзи тыңдайды.

С а п а р (ән біте). Апа, осы әнді кім салатын еді?

Т ы н ы ш г ү л (сәл аң-таң). Қандай ән?

С а п а р. Осы... әлгінде ғана... біреу ән айтқан жоқ па?

Т ы н ы ш г ү л (үрейлі). Ешкім айтқан жоқ... Мазамды алды деп радионы да сөндіріп қойдың ғой?..

С а п а р (диванға қайтадан қисайып). Солай ма?! Әшейін ызың екен ғой онда... (өзіне-өзі сөйлеп.) Біраз болды, осы бір ән қыр соңымнан қалмай жүр... Сондай бір таныс дауыс! Бірақ кімнің дауысы? Таппай-ақ қойдым... Апа, почта келді ме?

Тынышгүл. Келді, қалқам. Тынышгүл бір бума газет-журналдар, біраз хаттар әкеп береді. Анасына күлімсірей қараған Сапар, еркелеген сияктанып, оның қолынан ұстай алады.

Сапар. Апа!... Табиғат қартайса, сарғаяды. Адам қартайса, ақшыл тартады деуші еді. Ал сенің, тіпті, кимешегіне дейін ағарған ба, қалай өзі? Ол анасының көкірегіне басын қойды. Анасы ойлы пішінмен оның шашынан сипайды.

Тынышгүл. Бала, соңғы кезде бір түрлі жүдеп кеткен секілдісің. Бір жерің ауырмай ма?

Сапар. Жоқ, апа.

Тынышгүл. Әйтеуір, алаңсың. Әлде бірдеме мазалайтын секілді.

Сапар. Жоқ, апа... Ештеңеге де алаң емеспін.

Тынышгүл (*сеніңкіремей*). Немере сүйіп отырсам да, сен маған осы уақытқа дейін бала секілдісің. Ойыңда не барын мен, тіпті, айтпасаң да сеземін...

Сапар (*қалжыңға шаптырып*). Ал, не бар? Айтшы, білсең.

Тынышгүл. Жарайды, айтсам айтармын. (*Күрсініп*.) Бірақ қазір қыстама... (*Бір конвертті көрсетіп*.) Мына хаттың алабажақ сырты әдемі екен. Не дейді?

Сапар (*жымыып*). Биыл жазда бейбітшілікті жақтайтын физиктердің халықаралық жиыны болмақ. Соған шақырыпты.

Тынышгүл. Барасың ба?

Сапар. Бармақ түгіл, сөз сөйлеймін. (*Анасын құшақтап*.) Сен сияқты аналар немересін, ақ шашты әжелер шөбересін сүюге тиісті.

Тынышгүл. Айт, айт... Халық басына не кесепат әкелмеді бұл соғыс. Түгел айт.

Осы кезде есік қағылып, ішке Нұргүл кіреді. Ажары жарасқан осы қызды көргенде, Сапар өңі қашып, орнынан ұшып тұрды да, сілейіп қалишия қалды.

Тынышгүл. Кел, кел, балам.

Нұргүл. Сәлеметсіздер ме?... Профессор Жарқынбаевтың үйі осы ма?

Тынышгүл. Осы... Төрге шық, қызым.

Нұргүл. Рахмет.

Сапар (*енді ғана тіл бітіп*). Апырау, жаңылмасам, сен осы Қарғаш емессің бе?

Нұргүл. Жоқ, мен – Нұргүлмін.

Сапар (*даусы бәсең*). Нұргүл?!

Нұргүл. Қарғаш менің мамам.

Сапар. А-а, солай ма?!.. Ойпырым-ай, қалай қатты ұқсайсың?

Нұргүл (*күліп*). Мамама ма?

Сапар (*пауза*). Иә, мамаңа. Мамаңның өзіне ғана... Ал, қайдан жүрсің?

Нұргүл. Осында университетте оқып жатырмын...

Сапар. Қашан түстің?

Н ұ р г ү л. Биыл... Сізді мамам көп айтып отырады. Қабылдау емтиханы алдында сізге «бар» деп еді... Мен... мен...

С а п а р. Иә, айта бер.

Н ұ р г ү л. Мен ұялдым...

С а п а р. Иә, енді қалай келдің?

Н ұ р г ү л. Мамам қайта-қайта хат жазып қайтсең де бар, айт, бір тындаса, сізді ғана тындайды деді.

С а п а р. Ол кім еді?

Н ұ р г ү л (*кемсеңдеңкіреп*). Ол ма? Ол өзімнің ағам – Алмас.

С а п а р. Алмас?!

Н ұ р г ү л. Күн көрсетпейді, мамамды да, мені де сондай жек көреді.

С а п а р. Иә, Алмас ағанды білемін. Жақсы білем. Сұлуқиядан қуылып, жалғыз кетіп бара жатқанымда шырылдап араға түскен, бірге кетем деп сонымнан қалмаған сол Алмас қана болатын. Бірақ ол кезде тым жас, 9–10 жасар кезі еді. Шырылдағанмен не тындырсын. Жылай-жылай қала берген.

Н ұ р г ү л. Алмас ағам қазір ендеше сол Сұлуқияда совхоз директоры. Бірақ апам байғұсқа қарайласпайды. Менімен де дұрыстап сөйлеспейді. Апаммен бірге туған деуге аузым бармайды тіпті.

С а п а р (*ойланып*). Ендеше оның да бір мәні болғаны да, Нұргүл-жан.

Н ұ р г ү л. Сол мәні болғасын шығар апамның қайта-қайта сізге, бар, айт дей беретіні.

С а п а р. Ал мамаң қалай?

Н ұ р г ү л (*сәл күрсінгендей болып*). Науқас... Басын көтеріп жүргені болмаса, салдыраған ку сүйек...

(*Қалтасынан бір нәрсе алып*.) Мынаны сізге беріп жіберді.

С а п а р. Бұл не?... Жүзік!.. (*Сәл ойланып, содан соң ақсия күліп*.) Апа, мына жүзікті танысың ба? Сенің жүзігің!.. Сенен ұрлап алып, Қарғашқа берген ем. Әлі сақтап жүр екен-ау.

Т ы н ы ш г ү л. Ие, ие, таныдым... Ойпырм-ай, сонда іздемеген жерім қалмады. Зым-зия жоқ боп кетіп еді-ау, бәсе...

С а п а р. Әй, балалық-ай десеңші...

Н ұ р г ү л (*қабақ шытып*). Апам мұның құны жоқ асыл зат секілді, тірі жанға ұстатпай, қастерлеп сақтап отыратын.

С а п а р (*селк етіп*). Солай ма?.. (*Көзі ұясынан шыға*.) Солай ма?

Осы кезде манағы ән естіледі де, Сапар құлап кете жаздап, бойын әрең түзеді.

Т ы н ы ш г ү л. Балам, саған не болды?

С а п а р (*жауап қатпай*). Таныдым...

Т ы н ы ш г ү л. Нені, бәтір-ау?

С а п а р. Таныдым... Мына дауысты таныдым. Құдай-ау, Қарғаштын даусы екен ғой!.. (*Нұргүлді құшақтай алып, аймалай*.) Мамаң екеуіміз бірге өстік, бірге оқыдық...

Н ұ р г ү л. Білем.

Сапар. Біздер албырт шақтың небір қызық күндерін бірге өткіздік...

Нұргүл. Білем... Біздің ауылдағылар сізді мақтан етіп отырады. Аанада Академияға сайланғаныңызда «жерлесіміз академик болды» деп той да жасады. Бірақ «елді мүлде ұмытып кетті, келмейді» деп те отырады.

Сапар *(сәл күрсініп)*. Бармағаным рас, Нұргүлжан. Он сегіз жыл өтіпті, содан бері. Он сегіз жыл. Мен кетерде жаралған бала, міне енді бой жетіп, университетке де түсіп үлгеріпті. Сөйтсе де ұмытты дегені қате. Туған жерді кім ұмытады. Ұмытқан жоқпын. Ол бір жатқан хикая ғой... хикая...

(Сапар Нұргүлді босатты да, авансценаға келді. Тағы да сәл мұңлы, сыршыл ән естіледі).

Сапар. Соғыс біткен жыл. Мен онда он сегіз жаста едім. Ал Қарғаш болса, толып, пісіп келе жатқан, он жеті жасар бой жеткен қыз болатын. Сондағы бір қайғылы оқиға, менің оқуды бітіріп қайтып оралуыма байланысты болған еді.

Сахнаның бір жақ шетінен Қарғаш көрінеді.

Сахнаға асыға басып, қолында чемоданы бар Сапар шығады. Қарғашты көрген ол ақырып тоқтап қалады.

Сапар. Қарғаш!

Қарғаш *(сәл қуанышты)*. Сапар?!

Бұл екеуі біріне-бірі ұмтыла барып құшақтасқылары келді де, әлде неден бөгеліп қалды.

Сапар. Қалай өзгергенсің, Қарғаш!.. Тіпті сұлуланып кетіпсің...

Қарғаш *(ұяла жымып)*. Қойшы... Әншейін айтатын шығарсың.

Сапар. Рас, Қарғаш... Мен алғашқыда танымай да қалдым. *(Жалын ата.)* Қарғаш!..

Ол ұялып, қызарып тұрған Қарғашты енді ғана құшақтай бергенде, арсалақтай кірген Алмас үркітіп жібереді.

Алмас. Сапар аға!

Сапар *(селк етіп)*. Бұл кім?... Ойбай-ау, мынау шынымен-ақ Алмас па?

Қарғаш. Сол тентек.

Сапар. Дардай азамат болыпты. Кел, бетіңнен сүйейін... *(Сүйеді.)* Хал қалай? Оқып жүрсің бе?

Қарғаш. Иә, жетістіріп жүр. Алатыны ылғи екілік...

Алмас *(намыстанып)*. Иә саған! Үштік!

Сапар *(күліп)*. Үш деген де жаман емес. Өйткені үштен кейін төрттік бар. Ал төрттің ар жағында мен мұңдалап бестік тұрады.

Қарғаш. «Сапар ағам келген соң, сол кісінің қолында жақсы оқимын» – деп жүр ғой, әйтеуір... Көрерміз енді уәдесінде тұрғанын.

Сапар *(күліп)*. Е-е, мұның жарады, жолдас.

Алмас. Сапар аға, менің көкеме Мелдес ағай ат сатып алып берді...

Қарғаш *(шапшаң)*. Жүгірмек, соқпа қайдағыны! Сатып алған өзі ғой көкемнің!

А л м а с (*бұртиып*). Иә, сен білесің бе, мен білем бе?! Мелдес ағай!
С а п а р (*жымыып*). Қайдан алсаңдар, одан алыңдар. Құтты болсын.
Қ а р ғ а ш. Осы-ақ қай-қайдағыны былжыратып...

(*Ашулы.*) Бар, ойна!

А л м а с (*бұртиып, теріс қарап қалды*).

С а п а р. Қой, ренжітпе баланы. Алмас жақсы жігіт.

Бұл нағыз Амангелді болады. Солай ма, Алмас!

А л м а с (*мақтанып*). Мен Чапаев боламын.

С а п а р. Ендеше бар, ойнай ғой... (*Конфет беріп.*) Мә, мынау базарлық!

А л м а с (*қуанып*). Алақай, конфет!.. Қарғаш, Сапар ағам конфет берді!.. Сапар аға, мен саған бір нәрсе айтайын ба?

С а п а р. Айт!

Қ а р ғ а ш. Мынау тағы бір нәрсені қоқытқалы тұр. Бар, ойна дедім ғой саған!

С а п а р. Жоқ, айтсын айтатынын.

А л м а с (*сыбырлаған болып, қатты*). Қарғаш сені ылғи айтып отырады... Ол сені жақсы көреді. (*Сыртқа қарай қаша жөнелді.*)

Қ а р ғ а ш. Ө, жүгірмек! Сенбе оған, Сапар!

С а п а р (*қиыла қарап*). Ал, сенсем ше?

Қ а р ғ а ш (*паузадан соң*). Бала шіркін не айтпайды.

С а п а р. Қарғаш!.. Ойымнан әсте кеткен емессің...

Қ а р ғ а ш (*өкпелі*). Сол екен ғой боратып хат жазғаның.

С а п а р (*асығыс*). Жаздым. Олла-билла, талай мәрте жаздым.

Қ а р ғ а ш. Біреуін де алған жоқпын.

С а п а р. Қаникулға да осы сен үшін келетінмін... Бірақ ауылда ылғи болмайтынсың.

Қ а р ғ а ш. Колхоз шаруашылығы... Қол тигізе ме?

С а п а р. Бухгалтерсің бе?

Қ а р ғ а ш (*күліп*). Бухгалтерлік қайда?! Жәрдемшімін.

С а п а р. Оқуды неге тастап кеттің, Қарғаш? Қызмет табылмайды деп ойладың ба?

Қ а р ғ а ш (*күрсініп*). Бұлай боларын білгенде, кетпес пе едім оқуға? Қалар ма едім сенен? (*Ол бетін басып, жылаған күйі шыға жөнеледі*).

С а п а р (*тұра жүгіріп барып, тоқтатпақ болады*). Қалай болғанын білгенде? Қарғаш!..

Шам сөніп, қайта жанғанда, Сапардың үйін көреміз. Үй ішінде топырлаған әйелдер Тынышгүлді құттықтап жатыр. Бір шетте нарттай қызарып Сапар тұр.

– Ойбай-ау, үлкен үйдегі келін-ау, тіл-аузымыз тасқа, Сапарын сойталдай жігіт болып кетіпті!

– Етегің елпі, жеңің желпі жүріп, жоқшылық тауқыметін көп тартып едің, қолыңды жылы суға малып, шалқая отыратын уақытың болды енді.

Т ы н ы ш г ү л. Құдайға шүкір.

С а п а р. Сәлеметсіздер ме, апалар!

– Есен бол, қалқам!

– Баланды көріп, көзайым болдың ба, ене? Енді той істе!

Т ы н ы ш г ү л. Құдай қаласа істеймін.

– Жоқ, алдымен келін түсір. Сонан соң екі тойды бір-ақ істе!

Т ы н ы ш г ү л. Е, түсірсе несі бар, жасаған ием жеткерді. Маңдайынан шертіп жүріп түсірем.

С а п а р. Апа!

Т ы н ы ш г ү л. Қойдым, қойдым... Өзің біл... Жүгірген алмайды, бұйырған алады деген...

– Бұйыртпағаны несі? Оқитынын оқып болды... Енді не керек?

– Бәсе, міне, оң жамбасында да бірі отырған жоқ па жұлқынып.

– «Алпыс күн» қайнағаның қызы ма?

– Қарғашты айтасың-ау?

– Енді кім деп ең? Әбден бой жетіп болды. Ай десе аузы, күн десе көзі бар...

Е к і н ш і э й е л. Бір колхоздың дүрдей есепшісі! Анау Арам сарының оң қолы болып, бір үйлі жанды асырап отыр.

С а п а р. Солай ма? Қарғаш бухгалтер екен ғой?

Т ы н ы ш г ү л. Әйтеуір, бір бұйыртқаны болады да.

Осы кезде ішке Сара кіреді. Оны көрген әйелдер әжесі тәуір қымсынып, тайсалып қалады.

С а р а. Ие, мырза, оқымысты болып оралдың ба?

С а п а р. Сәлеметсіз бе, Сара апай?

Әйелдер: «Дүрдей азамат!...» – деп шулай бастаған еді, Сара алара қарап, тоқтатып тастады.

С а р а. Жә, немене шулап? Барындар әйда! Аман-саулық сұрастыңдар ма? Жетеді. Қайқайыңдар!

Әйелдер сыбыр-сыбыр етіп, топырлап шығып кетеді.

Т ы н ы ш г ү л. Мен шай қояйын.

С а р а. Ештененің керегі жоқ, жеңеше. Қолыңды алып, «көзайым» болдың ба деп айтқалы келдім.

Т ы н ы ш г ү л. *(көзіне жас алып)*. Рақмет! Әкесінің көзін көрген едің... Әйтеуір, жалғыз бала...

С а р а. Ал, Сапар, ауылға келгенің тәуір болды. Өзің сияқты оқыған жігіттер колхозымызға керек-ақ.

С а п а р. Мекенім менің мектеп қой...

С а р а. Болсын... Мектеп колхоздікі, ауыл өзіңдікі.

Мен ревкомиссияға бастықпын ғой. Сені де мүшелікке сайлатам. Бірге жұмыс істейміз.

Т ы н ы ш г ү л. Сонау бір жылдары әкесі де ревкомиссия болып еді Сапаржанымның.

С а р а *(күліп)*. «Ат тұяғын тай басар» деген. Егер Сапарекеуіміз бірігіп кетсек, осы ауылдағы талай сұғанақтардың аспанын тарылтамыз.

С а п а р. Қайдан білейін?.. Қолдан келген көмегімді аямаспын.

С а р а. Көмегің сол болсын – адал бол! Әкеңнің жалтағы жоқ, бір бет, өр мінезді адам еді. Соған ұқсасаң – мың да бір рақмет!

Т ы н ы ш г ү л. Менің де бар тілегім сол.

С а п а р. Сеніміңізге рақмет, Сара апай!

С а р а. Ал, кош!.. Біраз аунап-қунаған соң іске кіріс. *(Кетеді.)*

Т ы н ы ш г ү л. Әкең өлсе де, әкеңнің көзін көрген өлмесін деген, ә?!
Көрдiң бе жаны ашуын.

С а п а р. Өзі бір еркек мінезді жақсы адам ғой.

Т ы н ы ш г ү л. Күйеуі мен жалғыз баласы соғысқа кетті деп қарап отырмады, тіршілікке сүңгіді де кетті. Тыным деген болсайшы. Колхоз жұмысы деп дедек қағып жүргені...

Осы кезде әлгі бір сыршыл ән қайтадан естіледі. Сапар елең етеді.

С а п а р. Ән?! Бұл кімнің салған әні, апа?

Т ы н ы ш г ү л. Қарғаш қой... Соның даусы.

С а п а р. Ойпырым-ай, білмеппіз, өзі әнші екен ғой... Даусы қандай әдемі.

Т ы н ы ш г ү л *(сәл күрсініп)*. Ие... Осы ауылдағы қыз-келеңнің алды болған қазір Қарғаш... Әкесі байғұс өмір-бақи кемтарлықпен келе жатыр еді. Қарғаш ер жетіп, қазір «Алты күн» қайнағанын жағдайы жақсарған.

С а п а р *(сыбырлай сөйлеп)*. Қарғаш!.. Шам сөніп, қайта жанғанда колхоз кеңсесінің алдында ән салып тұрған Қарғашты көреміз. Ұрлана басып Сапар келеді.

С а п а р. Өзің әншісің ғой, Қарғаш... Даусың да жақсы...

Қ а р ғ а ш *(сәл қымсынып)*. Қойшы...

С а п а р. Рас... Мен бүйгіп ән сала алсам, күндіз-түні ауыз жаппаған болар ем...

Қ а р ғ а ш *(сенбей, сәл мазақтап)*. Ойпырым-ай, ә?!

С а п а р. Рас, Қарғаш!.. Мен мына көкшіл аспанды, толқын атқан Есілді де, үнсіз көсілген даланы да әнге қосар ем... Мен, ең алдымен, бір сен үшін жырлар едім.

Қ а р ғ а ш. Менің солай етпейтінімді қайдан білесің.

Сапар *(қуана, сенбей)*. Рас па, Қарғаш?.. «Рас» деші!..

Қ а р ғ а ш *(естілер-естілмес)*. Рас.

С а п а р *(сәл тұрып, содан соң)*. Қарғаш!

Ол ұмтыла барып Қарғашты құшақтай алады. Қарғаш та оның құшағына кіре береді. Осы кезде жүгіре кірген Алмас сықылықтап күліп жібереді.

А л м а с *(тақпақтап)*. Ө-лэ, Қарғаш!.. Көке-ме айтам! Ө-лэ, Қарғаш!... Кө-кө-ме ай-там!.. Ө-лэ, Қар-ғаш!..

Қ а р ғ а ш *(шошып кетіп)*. Ө, жүгірмек!

С а п а р *(абдырап, асып, сасып)*. Оу, Алмас!.. Бұл сен бе едің?.. Мен саған конфет беріп ем ғой...

А л м а с *(тоқтамай)*. Ө-лэ, Қар-ғаш!.. Көке-ме...

Қарғаш тұра қуған еді, Алмас сықылықтап ұстатпай кетеді.

С а п а р. Қап, мынаны-ай, ә?

Қ а р ғ а ш. Енді көкеме айтады. Ұят болды.

С а п а р. Мейлі! Білгені жақсы! Мен енді ешкімнен ұялмаймын да қорықпаймын.

Қ а р ғ а ш. Ел іші, біреу-міреу сезіп қалса, күлкі боламыз...

Сапар. Шегірткеден қорыққан егін екпейді деген. Жұрттың сөзінен үркіп, сені жақсы көретінімді жасыра алмаймын.

Қарғаш. Сапар! Аялдай тұршы азырақ. Ойланайық...

Сапар. Неге, аялдаймын? Сондағы... сырын білмейтінім сен бе?

Ол Қарғашты қайтадан құшақтағысы келген еді, Қарғаш оны сал-қын түрмен тоқтатып тастады.

Қарғаш. Кім біледі, мүмкін, мен болармын...

Сапар. Неге?... Неге сен болмақсың?

Қарғаш. Неге екенін кейін айтам!

Сапар (мұңлы дауыспен). Бұл мені... сүймегенің бе, Қарғаш?

Қарғаш (асығыс). Жо-жоқ!..

Сапар (Қайтадан жайнап). Ендеше неге айтпайсың қазір?

Қарғаш (қинала). Кейін дедім ғой! Кейін. (Қорқынышты.) Ой-бай, Мелдес ағай келе жатыр! Бізді көріп қоймасын.

Сапар. Келсе қайтеді? Неге шошыдың соншама?

Қарғаш. Үлкен кісі ғой, ұят болатын шығар... Маң-маң басып, ішке Мелдес кіреді. Қарғаш сәл абыржулы.

Қарғаш. Сәлеметсіз бе, Мелдес аға!

Мелдес. Ә, Қарғаш... Мынау кім?

Сапар. Ассалаумалейкүм. Мен – Сапармын.

Мелдес. Ә, інішск... Ат-көлік аман келдің бе? Окуды бітірді дей ме сені?

Сапар. Бітірдім.

Мелдес. Енді не істемексің?

Қарғаш. Сапар мұғалім болмақшы.

Мелдес (Сапарға). Солай ма?

Сапар. Ие.

Мелдес (тыржиып). Бір мектепке бір мұғалім жетіп жатқан жоқ па? Неғыласың қоса қабаттасып?

Сапар (жымыып). Менің дипломым мұғалімдік.

Мелдес. Диплом мал таппайды, малды сен табасың. Одан да жаныңа жайлы жағын ойластыр.

Сапар. Сонда не істемекпін?

Мелдес (сәл бөгеліп). Мына Қарғашпен бірге оқыған көрінесің... Үй-жағдайыңа да жақсы қанықпын... Сен былай ет: әзірше фермаға учетчик бол. Содан кейінгісін көре жатамыз.

Сапар. Оу, менің мамандығым – мұғалімдік. Мен қалай учетчик боламын?

Мелдес. Мына Қарғашта ешқандай мамандық жоқ. Ал қазір өзің көрші есепшотты қаққанда көз жаңылдырады. Көп ұзамай бір колхозға бас бухгалтер болып кетеді.

Қарғаш (қызараңдап). Қойыңызшы, Мелдес аға.

Сапар. Ол – Қарғаш қой. Ал, мен... білмедім.

Мелдес. Мұғалімнің бір ай салпақтап жүріп тапқанына базарда бір пұт бидай да бермейді. Бала, неғыласың, айтқанды істе! Қарғашқа көрші болған соң айтып тұрмын.

Қарғаш (*Сапарды түртіп*). Сен солай ет, Сапар. Біраз күн учетчик болсаң, Мелдес ағай басқа жұмысқа ауыстырады ғой.

Мелдес. Бала, егер ауызбіршілігіміз болса, қатырып күн көруге болады. Сен ойлан. Сонсоң маған келерсің. (Кетуге ыңғайланады.)

Сапар. Мен айтарымды ойланбай-ақ айта аламын. Мен мұғалім-мін. Басқа мамандықта шаруам жоқ.

Қарғаш. Мелдес аға, Сапар ойланады әлі... фермадағы жұмысты бұл әлі білмей тұр. Солай емес пе, Сапар?

(*Түртіп қалады.*)

Сапар (күмілжіп). Енді... Қайдам...

Мелдес. Мейлі, ойланса ойлансын. Шешенмен де ақылдас... Қарғаш, тезірек ішке жүр, жұмыс бар. (*Кетеді.*)

Қарғаш. Сен немене, бәлденіп! Үлкен кісі жақсылық істейін деп тұрғанда!

Сапар. Сонда мен енді фермаға қарай жүгіре жөнелмекпін бе?

Қарғаш. Жоға!.. Мелдес ағаның қанаты астына кірсең қор болмайсың... Ең алдымен тұрмысың жөнделеді...

Сапар. Гәп тұрмыста ма екен?! Соғыс бітті, заман енді түзеледі. Талай жыл оқып алған мамандығымды қалайша тастап кетем?

Қарғаш (*сәл ашулы*). Сен оқу қуалап ауылдан қол үзіп кеттің. Сол себепті мұндағыны біле бермейсің! Жалаң аяққа галош киіп, бүрсеңдеп масақ теріп күн көрдік біз... Біз көргеннің жүзден бірін көрсең, сонда сен бар ғой... Жок, тұрмыс тауқыметі қиын, Сапар. Оны ойламасаң болмайды.

Сапар. Ойланбайтын мен бе екем? Менің де көздеген мақсатым бар...

Қарғаш (*шаршаған дауыспен*). Жарайды, мен кеттім. Әлгі кісі күтіп қалды. Тағы бірде дауласса жатармыз.

Сапар (*ренішті*). Әңгімемнің ұйқы-тұйқысын шығардыңдар-ау! Менің ойым мүлде басқа. Тіптен басқа, Қарғаш...

Қарғаш. Білемін... Кейін, кейін... Қазір емес. Айттым ғой мана.

Сапар (даусы әрең шығып). Қашан?

Қарғаш (*кенет өзгеріп*). Сапар, сен былай ет: жексенбі күні кешке таман біздің үйге кел, кең отырып сөйлесеміз.

Сапар. Қарғаш?

Қарғаш. Ал енді бөгелме, бар, бар... Қош, Сапар!

(*Кетеді.*)

Сапар. Қарғаш «Жексенбі, жексенбі» деп кетті де, мен сол тұрған орнымда қалшыып қалыппын. Осы күннен бастап менде маза қалмады. Күні-түні ойлайтыным – Қарғаш. Күні-түні қарайтыным колхоз кеңсесінің үлкен есігі мен Қарғаш үйінің көк қақпасы. «Жексенбі күні Қарғашпен оңаша жолығамын, кең отырып сөйлесемін» – деген тәтті ойдың ләззаты әбден баурап алды. Осылайша уәделескен күн де жетті. Мен мұнтаздай болып киініп, Қарғаштың үйіне күн бата барсам, осы ауылдағы қыз-жігіттер түгел жиналыпты. Бастанғы болып жатыр. «Қарғаш оңаша кел деген сияқты еді ғой. Мұнысы несі?» – деймін.

Қуанышым су сепкендей басылды. Бірақ ол ойымды білдірмеймін. Бір қолайлы сәтті пайдаланып, Қарғашқа еріп далаға шықтым.

Сапар мен Қарғаш. Аңдаусыз келе жатқан Қарғашты Сапар құшақтай алады.

Қарғаш (*шошын*). Бұл сен бе?! Туһ, жүрегім тоқтап қала жаздады ғой.

Сапар. Мен ғой бұл!.. Мен!

Қарғаш (*Сапардың құшағынан ысырылып*). Токтай тұршы, Сапар.

Сапар. Тағы да «кейін» демексің бе?

Қарғаш (*күліп*). Немене, күткің келмей ме?

Сапар. Күте-күте шаршадым. Фермаға учетчик бол дегеннен басқа әлі бір жылы сөзіңді естіген емен.

Қарғаш. Асықпа. Асықпаған арбамен қоян алады.

Сапар (*жөпелдеме*). Не болмаса бар сыбағадан алаңсыз құр қалады...

Қарғаш (*күліп*). Өзің ақын болуға айналыпсың ғой.

Сапар (*салқын*). Мен кім болмайын деп жүрмін. Арман көп, бірақ, бәрі де алыстап бара жатқан тәрізді. Сақылдап күліп жіберген Қарғаш Сапарды еркелете шашынан сипаған еді, бұлардың үстіне Мелдес кіріп келді.

Қарғаш (*шошын*). Ойбай!

Мелдес (*бұларға сезіктене қарап*). Кеш жарық!

Сапар. Ешкіңіз арық.

Мелдес. Сен әлі райыңнан қайтқан жоқсың ба?

Сапар. Қайта қоймайтын шығармын.

Мелдес (*екі-ұшты*). Жарайды... Қарғаш, мен сені іздеп келдім. Оңаша сөзім бар еді...

(*Сапар шығып кетеді*).

Әлгі қызыл көз Сара баланы ревкомиссияға өткіздіріп алды. Есіттің бе?

Қарғаш. Ие, естідім.

Мелдес. Естісең, одан аулақ жүр... (*Сәл күмілжіп*.) Онымен оңаша тұрғаныңды көруімнің алды-арты осы болсын!

Қарғаш (*қып-қызыл боп*). Сапар – бірге өскен құрбы... Несі бар оның?

Мелдес (*зілдене*). Сенің құрбың – менің ұрым болып жүрмесін!

Қарғаш (*кеткісі келіп барып, тоқтайды*). Ағай!..

Мелдес. Айт, айт!

Қарғаш (*күрсініп*). Жарайды, неғылайын... Сәл пауза.

Мелдес. Мына шуылдақтарды бүгін тағы жинағансың ба?

Қарғаш. Ие... Апам мен көкем нағашымдікіне кетті. Сонан соң...

Мелдес. Осы сендер жиналып алып не айта бересіңдер?

Қарғаш. Ән саламыз... Би билейміз...

Мелдес. Ойын да ойнайсыңдар ма?

Қарғаш. Бүгін бір қызық ойын ойнадық. Сапар үйретті.

М е л д е с. Қандай ойын?
 Қ а р ғ а ш. «Ауған хан мен Қалған хан» деген жаңа ойын.
 М е л д е с. Ол біздің жасырақ кезімізде ойнаған ойын ғой. Ол қайдан есіне түсіп жүр?
 Қ а р ғ а ш. Білмедім.
 М е л д е с. Біздің заманымызда бұл ойынды ойнағандарды комсомолдан шығарушы еді...
 Қ а р ғ а ш. Ойында тұрған не бар?
 М е л д е с. Ал, жарайды... Мм-м... Ауылға уәкіл келді. Қазір ұйықта да ерте тұр. Ертең жұмыс... Ана шуылдақтарыңды ендігәрі жинама.
 Қ а р ғ а ш (*паузадан соң*). Жарайды... Мелдес кетті де, Қарғаш жалғыз қалды. Оның ойында талай нәрсе барлығы сезіліп тұр. Кескіні қайғылы. Сапар тасадан шығады.
 С а п а р. Қарғаш!..
 Қ а р ғ а ш (*сәл үрейлі*). Бұл кім?
 С а п а р. Мен – Сапармын.
 Қ а р ғ а ш. Сен әлі осында ма едің?
 С а п а р. Қоштаспай кете алмадым...
 Қ а р ғ а ш (*әңгімені басқа жаққа аударып*). Сен көре алмай қалдың ғой, қызық болды ғой жаңа. Ауданнан әлгінде өкіл келіпті. Активтерді далаға қуып жатыр. Шақырып алып Мелдес ағайға да тапсырма беріпті. Алды жаман дейді. (*Пауза.*) Сен неғып үндемей тұрсың, Сапар?
 С а п а р (*қинала*). Қарғаш!..
 Қ а р ғ а ш. Әу?
 С а п а р. Бір нәрсе сұрасам, шынынды айтасың ба?
 Қ а р ғ а ш. Сұра.
 С а п а р. Әлгі Мелдес ағай сіздің үйге келгіштей береді дейді ғой жұрт.
 Қ а р ғ а ш (*күліп*). Сол ма сұрағың... Ой, тентек!.. Әкемдей адамды... Жұрт не демейді?
 С а п а р (*қуанышты*). Рас па, Қарғаш?
 Қ а р ғ а ш. Рас.
 С а п а р. Қарғаш!.. (*Ол Қарғаштың маңдайынан лып еткізіп сүйеді.*)
 Қ а р ғ а ш. Ұят болады ғой, Сапар.
 С а п а р. Мейлі!... Мейлі!..
 Қ а р ғ а ш. Сонда бұл ненің өтеуі?
 С а п а р. Бүгінгі бастаңғының..
 Қ а р ғ а ш (*күрсініп*). Ойын ғой мұның бәрі... Осы кезде қақырынып-түкірініп Өтеген кіреді де, әкесінен ұялған Қарғаш қаша шығады.
 С а п а р. Ассалаумалейкүм!
 Ө т е г е н. Уәлейкүмсалам! Сапармысың?
 С а п а р. Ие, Өтеке.
 Ө т е г е н. Қалай, мал-жан аман ба? Шешең қуатты ма?
 С а п а р (*сәл жымиып*). Мал дейтін менде мал жоқ қой. Шешем қуатты.

Өтеген. Е, болмаса болады да. Мал басқа жиналады. Басың жас...

Сапар. Әрине.

Өтеген. Осы сені, Сапар шырақ, осы ауылға мұғалім болып келді дей ме?

Сапар. Иә, Өтеке, мұғалім болып келдім.

Өтеген. Қалада төрт жыл оқу оқып?

Сапар. Иә, төрт жыл оқып.

Өтеген (*мырс етіп*). Мен сені құрығанда колхозға есепші болатын шығар деуші едім. Төрт жыл оқу оқып, мұғалім болған азабым құрысын!

Сапар. Неге олай дейсіз, Өтеке?

Өтеген (*сөзін бөліп*). Әд, тәйір-ай! Ана Кеңпейілдің Қапездері он жылдан бері оқымай-ақ мұғалім болып, бала оқытып келе жатқан жоқ па? Ең болмаса пермеге ушетшік болып орналасып ал, жоқ дегенде қарның тоқ болады, білдің бе?

Сапар (*күліп*). Учетчик бол деген әңгіме сізге де жеткен-ау.

Өтеген. «Алпыс күн атан болғанша, алты күн бура бол» деген мақалды естуің бар ма?

Сапар. Еститінмін.

Өтеген. Солай, ендеше!... Қалтаңда көк тиының жоқ, құр талтаңдағаныңнан не пайда?! Анау Мелдеске карашы! Бір колхоз жұмса – жұдырығыңда, жазса – алақаныңда.

Сапар (*мырс етіп*). Арам сары ма?

Өтеген. Көре алмаған адамның сөзі бұл! Мелдестің арам түгіл сайтаны да жоқ. Өз қатарының алды. Туған-туысқандарына да қайырымы мол. Бір жігіт сол Мелдестей-ақ болып алсын!

Сапар (*күліп*). Бір колхозға бір-ақ бухгалтер керек. Ол қайсымызға жетеді?

Өтеген. Көңіл табысса жетпейтін не бар. Ағайын тату болса, ат көп, абысын тату болса – ас көп деген атам қазақ, түсіндің бе?

Сапар (*мырс етіп*). Түсіндім.

Өтеген. Түсінсең сол. Мелдеске өзім барам. Айтамын ана Сапар деген балаға көзіңнің қырын сала жүр деп. Мелдес кісі ғой. Түсінеді. Айтқан сөзімді далаға тастап көрген жоқ әлі.

Сапар (*қабақ шытып*). Ие, солай көрінеді.

Өтеген. Әкең марқұм құрдас еді. Сол есіме түсіп айтып жатырмын ғой, бала, бетіңнен жарылқасын.

Сапар. Рас, Өтеке, біздің орын бұл емес қой. Тағы да оқи берсем, Алматыға барып оқысам деймін. Бірақ оған апам көнбейді. Сол кісінің көңіліне қарап өстіп жүрмін ғой...

Өтеген. «Алпыс күн атан болғаннан, алты күн бура болған артық». Соны ұмытпасаң болғаны. Өтеген шығып кетеді. Сапар ойлы пішінмен бөгеліп қалады.

Сапар (*мырс етіп*). «Алпыс күн атан болғанша...» Қызық екен! Қай заманнан, қай дәуірден қалған мақал бұл?.. (*Сәл сескенгендей*

болып.) Егер ол осы мақалды Қарғаштың құлағына әбден сіңірген болса қайтем? Мүмкін, Қарғаштың да ойы осы шығар?! Әйтеуір, оқи алмай калғанына түк ренжімейді! Малы түгел адамша, бейқам жүр...

Сахнаға үстінде жұмыс киімі, қолында қамшысы бар Сара шығады.

С а р а. Кеш жарық, Сапаржан!

С а п а р (*селк етіп*). Кеш жарық... Оу, түнделетіп қайдан жүрсіз?

С а р а. Уһ.. Біздің тіршілік ылғи осы. Әсіресе, науқан кезінде үй бетін көрмейміз... Сапар, мен саған келе жатыр ем. Әңгіме бар.

С а п а р. Айтыңыз.

С а р а. Сені ревкомиссияға сайлаттым. Білесің ғой?

С а п а р. Білем. Рақмет.

С а р а. Ендеше, іске кірісетін уақыт болды. Ертеңнен бастап складты тексереміз. Сонан соң бухгалтерлердің книгасымен салыстырамыз.

С а п а р. Жарайды... Бірақ...

С а р а. Айта бер!

С а п а р. «Мына бала келмей жатып...» — деген сияқты реніш туып жүрмесе.

С а р а. Егер ондай ренішке қарайласаң, анау Арам сары мен Қарғаш сияқтылар бұл колхоздың бұтын — бұт, қолын — қол қылып жіліктеп алып кетеді!..

С а п а р. Қой, ол мүмкін емес. Қарғаш ондай арамдыққа бармайды.

С а р а. Арам сары әккі емес пе, бармағанына қоя ма?! Қарғашты құдды бір токалы сияқтандырып иемденіп алған.

С а п а р (*ыршып*). Апа, қысқартыңыз! Өтірік ол!

С а р а (*сәл сескеніп*). Оу, Сапаржан, саған не болды? Қарғашты айтканда...

С а п а р (*жылдам*). Айтпаңыз Қарғашты!

С а р а (*сәл бәсеңдеу*). Мен айтсам, осы ауылды кеулеп бара жатқан өсекті айтам...

С а п а р. Ермеңіз өсекке! Өзіңіз коммунистсіз.

С а р а. Жарайды, айтпайын. Бірақ тексерейік. Анығына жетеміз сонсоң.

С а п а р. Тексерейік. (*Ашулы*) Мен енді барлық жұмысты жиыстырып қойып, тек осымен айналысам.

С а р а (*жымыып*). Міне, мұның — ерлік. Өз аулың, өскен жерің. Жаның ашымаса бола ма?! (*Сәл бөгеліп*.) Ал сен, Қарғаш жөнінде жаман ойға келме. Мүмкін, ол сөз өсек шығар, кім біледі... Он екісінде бір гүлі ашылмаған жап-жас қыз, алданып қала ма деп қорқамын...

С а п а р (*қабақ шытып*). Апа, айта бермеңізші!

С а р а. Жарайды, жарайды... Ал, мен кеттім. Сау бол! (Кетеді.)

С а п а р (*жалғыз*). Егер Қарғаш осыдан бір әңгімеге шатылса, ісім сенімен болсын, Арам сары! Шам сөніп, қайта жанғанда колхоз кеңсесін көреміз. Қабағын түйіп, есеп шот қағып Мелдес отыр. Сара мен Сапар түнеріп тұр.

М е л д е с (*есеп шотты сарт еткізіп*). Айттым ғой тексертпеймін деп, тексертпеймін!

С а р а. Бұл заңсыздығың үшін жауап бересің.

М е л д е с. Алдымен өзің жауап бересің! *(Сапарды нұсқап.)* Бұл кім? Мұғалім! Колхоз шаруашылығына үш қайнаса сорпасы қосылмайтын адамды ревкомиссияға қосып, енді, міне, діңкілдетіп қойдың. Сенің бұл жолсыздығыңды аудандық уәкіл Мүсәпіров жолдастың өзіне айттым.

С а р а *(шаптығып)*. Сондағы бөтенің кім? Сапар ма? Осы колхоздың шаңырағын өз қолымен көтерген адамның баласы бөтен бе? Осы ауылдың топырағында туған бала бөтен бе, айтшы қане?

М е л д е с. Ой, сен шаптықпа! Немене сонша, аузыңнан түкірігін шашырап! Тексергіш болсаң, бес жылдан бері қайда жүрсің? Мынадай қызыл танау науқан кезінде әкірең-әкірең етесің?

С а п а р. Ақсақал, мені бөтен деменіз. Мұғалім болсам да бұл колхозға мен де мүшемін.

М е л д е с. Мүше болсаң, книжкаң қайда? Көрсетші! Сапар қипалақтап қалады.

С а р а. Ал, өз книжкаң қайда? Сен де көрсетші.

М е л д е с. Менің книжкам орнында.

С а р а. Ендеше Сапардікі де орнында... Бес жыл қайда жүрдің, деп бұлаң құйрыққа салма! Иншалла, соғыс бітті. Кімнің не істегенін тексеріп, ақ-қараны айыратын кез енді келді.

М е л д е с *(қол сілтеп)*. Науқан бітсін! Сонсын көрерміз... Ал, қазір миды ашытпандар. Уәкілге бір ақпар дайындап жатырмын.

С а р а. Сен уәкілді бетке тұтпа. Ревкомиссияға жүктелген тиісті міндет бар. Өз жоспары бар. Істейміз соны!

М е л д е с. Маған десен, тау құлатыңдар!

С а п а р. Тауды емес, сені құлатамыз!

Мелдес *(орнынан тұрып, ысылдай сөйлеп)*. Ә-ә, солай де! Сендердің мақсаттарың – мені жарға жығу екен ғой?! Бірақ, осы сөзіңнен танба, Сапар! Ал, Сара, сен бар ғой, бала-шағаны айтақтай беруді қой, білдің бе.

С а р а. Сапар ревкомиссияға сұранып келген жоқ, біз қостық. Ол колхоз шаруашылығына жаны ашыған соң араласып жүр.

М е л д е с. Сен өйтіп жуып-шаймай-ақ қой. Пікірлерің белгілі болды. Ал енді, сөздің тоқ етері: шөп шабу науқаны бітпейінше менің қолым босамайды, көп болса уәкілге барып шағым етерсіндер. Бар, бара қойыңдар!

С а р а *(шанышыла)*. Жарайды, сен де сөзіңнен танба! Көрерміз!

М е л д е с. Көрсек көрерміз!

С а р а. Жүр, Сапар! Мұны тыңдаған уәкіл, бізді де тыңдайтын шығар. *(Кетеді.)*

Олар кетісімен Мелдес орнынан ұшып тұрып, әбден ашу кернеп, қолындағы қаламды атып ұрады.

М е л д е с. Көрерміз!.. Сендер түгіл, сендерден де зорларды көрген бұл Мелдес. Жатқан жыланның құйрығын бастыңдар ғой, ал енді бекем болыңдар!... *(ішке кірген Қарғашқа.)* Сырттан келген топаннан, үйден шыққан су жаман деген. Тоқтат анау бала қоразды!

Қ а р ғ а ш (*түсінбей*). Оныңыз кім еді?

М е л д е с (*ашулы*). Сапар!.. Мен оған жақсылық ойлап, жайлы орынға отырғызғалы жүрсем, ол шірік өзіме айбат қылды ғой. Егер анау қызыл көз Сараға ергенін қоймаса, айтпады деме, ондырмаймын! Ондырмаймын дедім, ондырмаймын.

Қ а р ғ а ш. Тексерсе тексере бермей ме! Онда тұрған не бар?

М е л д е с. Бұлардың сырын білдім ғой мен. Ауыл ішіндегі пышын-пышын сөзге еріп, мұқатпақ болады.

Басқалардікі бір жөн, Сапарға не жоқ? Әлде саған деген қастығы бар ма еді ол иттің?

Қ а р ғ а ш (*сәл үрейлі*). Маған ба?.. Жо-жоқ!!

М е л д е с. Ендеше, жайына жүрсін! Келмей жатып, ел сөзіне ермесін. Өстіп жүріп бір бәлеге шатылса, алдымен бишара шешесі сорлайды. Ал, маған... (*Қатты.*) Маған Сапар түгіл құдайыңның да әлі келмейді қазір! Түсіндің бе?

Қ а р ғ а ш (*сенімді*). Ермейді Сапар! Мен оны жұрт сөзіне ермейтіндей етем! (*Ол есікке қарай тұра жүгіреді.*)

М е л д е с. Қарғаш!

Қарғаш жсалт бұрылады.

М е л д е с. Сапарға барасың ба?

Қ а р ғ а ш. Ие.

М е л д е с. Аудандық уәкіл де тісін қайрап отыр. Соны да айт!

Қ а р ғ а ш. Жарайды... (*Кетуге ыңғайланады.*)

М е л д е с. Қарғаш!

Қарғаш тоқтайды.

М е л д е с (*сәл бөгеліп*). Жарайды... Бара бер.

Шам сөніп қайта жанғанда, Қарғаш пен Сапарды көреміз.

Қ а р ғ а ш. Саған не болған, Сапар? Сенде мұндай мінез жоқ сияқты еді, бұл істеп жүргенің не?

С а п а р. Маған ба? Білмеймін... Не болыпты?

Қ а р ғ а ш. Осы ауылда серік қыларлық басқа адам таппағандай, Сараның сөзіне ергеніңе жол болсын?.. Өзің оқудан биыл ғана келдің. Ауыл-үйдің өсек-аяңына осы бастан араласқаның, жетісейін дегенің екен!

С а п а р. Қарғаш, мен түкке де түсініп тұрған жоқпын. Ревизия жасағалы жүргенімді айтасың ба?

Қ а р ғ а ш. Енді не деп едің?! Келмей жатып, бұл не лаңың?

С а п а р. Ревизия жасаса қайтеді?! Онда тұрған жаманшылық не? Бәрібір мен болмасам, басқа біреу көмектеспей ме?

Қ а р ғ а ш. Көмектесе берсін. Он жерден тексерсін, бәрібір Мелдес ағайдың есебінен бір шашау таба алмайды. Құр жаманатты боласың.

С а п а р (*қабақ шытып*). Мелдес ағаң аршыған жұмыртқадай аппак болса, неменеге байбалам салып тызақтап жүр?

Қ а р ғ а ш. Байбалам салып жүрген ол жоқ! Тек сен араласпасын дейді.

С а п а р (*жылдам*). Сонда сені Арам сары жіберді ме?

Қарғаш (*сәл қипақтап*). Ол жағын неғыласың?.. Өзім келдім. Өстіп жүріп жазым болып кетсең, сөзіңді сөйлер кім бар?

Сапар (*мырс етіп*). Жазым болатындай, мен не істеппін? Бірақ айтпады деме...

Қарғаш. Бөгелме, айта бер.

Сапар. Егер ол сені де шатыстырып жүрсе, ісім Арам сарымен болады!

Қарғаш түйліге бұрылады да, кетуге бет алады.

Сапар. Қарғаш! (*Қарғаш тоқтайды.*) Сен де менің тілімді ал: жолама Арам сарыға! Таста бұл жұмысты!

Қарғаш (*ызалана*). «Арам сары». Осылай дегеніңді қоймадың-ау сен!

Сапар. Қоймаймын! Әйтеуір, оның тегін адам емес екенін сезеді жүрегім, сезеді!

Қарғаш. Мелдес ағай осы ауылдың білдей азаматы. Егер ол кісі болмаса, осы колхоздың есеп-қисабы әлдеқашан тоз-тоз болар еді. Басқарманың өзі де оның алдында құрдай жорғалайды. Аудандық уәкіл де оның бетін қайтарған емес... (*Сапарды құшақтай алып.*) Араласпашы осы іске! Мелдеспен тіресерлік не қауқар бар сенде! Екі шайнап бір-ақ жұтады. Тіпті, уәкіл де соның жағында.

Сапар. Жоқ, Қарғаш... Мелдестерден қорқып, бұта-бұтаны пана-лайтын жайым жоқ. Мен дейтін болсаң мұндай сөзді айтпа маған! (*Кетуге ыңғайланады.*)

Қарғаш. Сапар, тоқташы! Бұл ауылда саған жаны ашитын менен басқа ешкім жоқ...

Сапар (*қайрыла келіп, төніп*). Сенің жаның, біле білсең маған емес, Арам сарыға ашып тұр. Неге қызғыштай қорисың оны?!

Қарғаш (*ашына*). Сапар!

Бірақ Сапар бұрылған жоқ. Қарғаш оның соңынан ұмтыла берген еді, жылап кірген Алмасқа бөгелді.

Қарғаш. Кім тиді саған? Алмас жауап қатпайды.

Қарғаш. Кім тиді деймін саған? Немене әкең өлді ме? Неге жылайсың?

Алмас бұрынғыдан да бетер өксиді.

Қарғаш (*ашуы басылып*). Ай-на-лайын! Қоя қой енді... Жылама-шы. Кім тиді? Айтшы маған! Мен оның әкесіне көрістірейін!

Алмас әлі өксіп тұр.

Қарғаш. Садырбай ұрды ма?

Алмас «жоқ» дегендей басын шайқайды.

Қарғаш. Қарның ашты ма?

Алмас басын шайқайды.

Қарғаш. Қойшы жылағаныңды. Не болды, айтшы... Ай-на-лайын, Алмасым, артымнан ерген жалғызым...

Алмас (*өксіп*). Ахметпен төбелестім...

Қарғаш. Неге? Алмас үндемейді.

Қарғаш. Әлде өзің тиістің бе?

А л м а с . Ол маған: «Мелдес сенің жезден»,— деді.

Қ а р ғ а ш *(ыршып)*. А?

Алмас қайтадан өксиді.

Қ а р ғ а ш . Ол оңбағанның шешесіне айтайын. Онысы несі-ей!
Үйретіп жүрген біреулер бар ғой тегі.

А л м а с *(өксік арасында)*. Бәрі де мазақтайды... Зиба да, Ермек те...

Қ а р ғ а ш . Қарай гөр мыналарды!.. Оқу оқып жүрген жоқ, бәле іздеп жүргендер ғой бұлар.

А л м а с . Тәте... Мелдестің атын қайтып берші өзіне.

Қ а р ғ а ш . Неге? Ол атты сатып алған көкем.

А л м а с . Көкем емес... Білем...

Қ а р ғ а ш *(сұрланып)*. Сен түкті де білмейсің...

А л м а с *(ызаланып)*. Білем... Егер ендігәрі біздің үйге аяқ басты бар ғой, көкесіне танытам мен Мелдестің.

Қ а р ғ а ш . Алмас!

А л м а с . Я болмаса... я болмаса... асылып өлем... Ол далаға қарай тұра жүгірген еді, Қарғаш оны ұстай алды.

Қ а р ғ а ш . Айналайын Алмас!... Мелдес ағай әшейін кеп жүр үйге. Сен оған ренжіме... Ол сені жақсы көреді...

А л м а с *(сөзінен таймай)*. Жақсы көрмей-ақ қойсын. Маған ондай сақалды жезденің керегі жоқ.

Қ а р ғ а ш *(қатты)*. Ой, оңбаған!

(Баланы шапалақпен тартып жібереді.)

Мұндай сөзді қоясың ба, жоқ па?

А л м а с . Қоймаймын дегесін қоймаймын!.. Біздің үйге аяғын аттап басты бар ғой... аянбаймын, бетін тырнап, қан жоса етем. Не болмаса, мұндай сөзді естіп қор болып жүргенше Есілге кетіп өлем. (Шыға кешады.)

Қ а р ғ а ш *(жалғыз)*. Енді қайттім?! *(Жыламсырап.)* Енді қайттім?..
(Жылап.) Енді қайттім?!

Қайғылы музыка. Шам сөніп, қайта жанғанда колхоз кеңсесін көреміз. Науан, Мелдес, Бақат отыр. Бәрі де тұнжыраулы. Сапар келеді. Қарғаш бір шетте есеп шотты қағып отыр. Сөзге тікелей араласпайды. Бірақ әлденеге алаң екені іс-қимылынан анық аңғарылады.

С а п а р . Мені шақырған екенсіздер...

Н а у а н . Сапар, танысып қой. Мына кісі аудандық тері-терсек жинайтын мекеменің бастығы. Біздің колхозға төтенше өкіл.

Б а қ а т . Мүсәпіров Бақат.

С а п а р . Сәлеметсіз бе, ағай! Жақсы болған!

Б а қ а т *(жөпелдемте)*. Немене, немене?! Жақсы болғаның қалай?

С а п а р *(кібіртікпен)*. Сіздің... осы ауылға келгеніңізді айтам.

Б а қ а т . Ие, «жақсы болды». Ондай кекесінді тоқтат, бала!

С а п а р . Менде ондай ой жоқ, ағай.

Б а қ а т . Жә, жетер! Ремонт қалай?

С а п а р . Қандай ремонт?

Бақат. Мектептің.

Сапар. Жүріп жатыр...

Бақат. Отын дайындау ше?

Сапар. Жүріп жатыр...

Бақат. Сенде «жүріп жатыр» дегеннен басқа сөз бар ма? Маған конкретный сөз керек.

Сапар. Айтып тұрмын ғой.

Бақат. Егер ремонт уақытылы бітпесе, орнынан алынатынынды білесің бе?

Мелдес. Сапар басқаны білмесе де, мұны біледі ғой.

Бақат. Білгені жөн. Әйтпесе менде «жастарды жинап алып «хан» ойынын ойнайды» деген ақпар бар.

Сапар. Мұны сізге айтып жүрген мына Мелдес қой?

Бақат. Онда шаруаң болмасын!

Мелдес. Ал мен айттым сонда неғыласың?

Сапар. Неғыласың!.. Ойында тұрған не бар?

Бақат. Сен бала, жап-жас болып алып, қу көрінесің. (Мазактап.) «Ойында тұрған не бар». Сен бала, ескілікті көздейсің, ә? Хандықтың заманы өткен. Байқа!

Сапар. Біздің ойнағанымыз халық ойыны. Оның ешқандай әбестігі жоқ.

Бақат (*тіксініп*). Солай ма?! Оны ендеше кезінде көрерміз! Ал қазір мынаны айтшы: жұмысқа неге шықпайсың?

Сапар. Жұмысқа шықпағаны несі? Кеше бір класты ақтаттырдым. Алдыңғы күні екінші класқа жаңадан еден төсеттірдім. Бүгін...

Бақат. Жоқ, колхоз жұмысын айтам. Көмектеспейді дейді ғой сені колхоз жұмысына?

Сапар. Мұны да айтқан Мелдес ағай ғой?

Мелдес. Сен бала, тақылдама! Немене, «Мелдес, Мелдес»! Қырық жылдан бері Мелдеспін! Ал, мен айттым, сонда неғыласың? Балаларды алып шөпке шық дегенде құлақ аспай кеткенің өтірік пе?

Бақат. Неге үндемейсің?

Сапар. Үндегенде не дейін? Колхозға көмектес дегенді ешкім шындап айтқан жоқ маған.

Бақат (*шықылықтап күліп*). Еше шындап айту керек екен ғой бұған?.. (*Ашулы.*) Дардай мұғалімсің, шындап айтудың керегі не саған? Өзің неге келмейсің? Балаларды қалай оқытпақсың ертең?

Мелдес (*кекете күліп*). Оның үстіне, уақытша мектеп меңгерушісі. Ди-рек-торы!

Бақат. Вот, эне, еще мектеп меңгерушісі...

Науан (*манадан бері бірдемені жазып отырған еді, енді салмақпен*). Сапар шырақ, сен ренжіме, бәрі де ел, колхоз қамы. Соғыс біткенмен етек-жеңімізді әлі жия алмай жатырмыз. Сан-салалы шаруашылық бар. Бөле келгенде соның көбіне адам мен көлік жетісе бермейді. Жайымыз сондай қиын қазір, жан мұрынның ұшында. Пішен шабудан соңғы орындамыз. Қауырт бір қарқын туғызбасақ, келер қыста малды қырып

алатын түріміз бар. Қолда бар адам күшін де, көлік күшін де осы пішен науқанына салайық деп едік. Оқушыларыңды алып, біраз күн егіннің арам шөбін жұлдырып қайтсаң деген тілек білдіргелі отырмыз...

Сапар. Мұнығыз жөн ғой, Науан аға. Осылай деп жайлап түсіндірсе де жеткілікті. Шығамыз жұмысқа.

Науан. Сенімен бірге жұмысқа Қарғаш та шықсын. Баланың аты бала ғой. Екеулеп ие болыңдар.

Мелдес. Қарғаш бара алмайды. Отчет.

Науан. Отчетты өзің де бірдеме етерсің!

Мелдес. Менде он қол жоқ. Оның үстіне мына білгіш маған жұмыс тауып беріп қойды. Ана Сара екеуі ревизия жасамақ.

Науан. Мына қарбалаң кезде ме?

Бақат (*сыздап*). Директор жолдас, осы сен кеше қайда болдың?

Сапар. Оны неғыласыз?

Мелдес. Сенен өкіл сұрап отыр, дұрыстап жауап бер.

Сапар. Тоғайда болдым. Тоғайға барып үйге тал әкелдім.

Бақат. Онда сені кім жіберді?

Сапар. Ешкім жіберген жоқ, өзім бардым.

Бақат. Ешкім жібермесе, өзің неге барасың?

Сапар. Өзім бармағанда кайтем, абақтыда отырған адам емеспін ғой соншама?!

Бақат. Жоғарғы басшылар, айталық, мына біздер күні-түні кірпік ілмей, сенің бакытыңды ойлап отырмыз. Ал сен болсаң, тоғайға барып, бас қамыңмен жүрсің. Коммунистік сана деген қайда, шырағым-ау?

Сапар. Қайда болсын! Орнында.

Бақат. Олай болса, бұл не істегенің?

Мелдес (*кекете*). «Өзімдікі дегенде өгіз қара күшім бар» деген осы.

Бақат (*бастырмалатып*). Үндемейсің, ә?

Сапар. Үндегенде не дейін?

Мелдес. Мойындағаны ғой. Ненің егін жегенін мысықтың іші біледі.

Сапар. Мелдеке, сіз абайлап сөйлеңіз!

Бақат. Үлкен кісінің бетінен алма, жолдас! Колхоздың қандай халде екенін білесің бе, өзің?

Сапар. Білгенде қандай! Колхоз халі мүлде ауыр қазір. Пішен шабу науқанынан артта қалып қойып отырмыз.

Бақат (*ыршып*). Оны саған кім айтты?

Сапар. Кім айтқаны қалай?

Бақат. Колхоз шөп науқанын орындай алмай отырса, ол мына сен сияқтылардың қырсығы! Білгіш екенсің, соны білесің бе?

Сапар. Қырсықтың қайдан, қалай келетінінің бәрін білемін.

Мелдес. Өкіл жолдас, айтып едім ғой, бұл бала тілін тартпайды деп.

Сапар. Осы «бала, бала» дегеніңізді қоясыз ба, жоқ па?

Мелдес. Немене, Қарғаштың көзінше «бала» деген сөз жақпай қалды ма? Әлде бала екенің өтірік пе?

Сапар. Қарғашта шаруаңыз болмасын!

Мелдес (*мазақтан*). О-май-ай, ә?!

Бақат (*кекетін*). Бәрін біледі. Біле тұра бас қамын ойлап, өз шаруасын күйттеп кетеді. Осы сен халық жауы емессің бе?

Сапар. Жоқ, мен халық жауы емеспін, сен халық жауы!

Қарғаш (*айқайлап*). Сапар, саған не болған?

Сапар. Айтқаным айтқан.

Қарғаш. Жасы үлкен ағалардың бетінен алып... Сұмдық қой мұның?

Бақат (*бәріне*). Бәрің де куә боласындар. Көрейік халық жауы екенімді қалай дәлелдер екен.

Мелдес. Қарғаш та, Науан да, мен де – бәріміз де куә боламыз.

Сапар. Сіз өз басыңызға жауап беріңіз.

Мелдес. Онымды өзім білем.

Қарғаш (*әр қилы мәнмен*). Сапар деймін!..

Колхоз кеңсесі қараңғылықта жоғалады.

Сапар. Осы оқиғадан кейін опалаң-топалаң болды да кетті. Милицияға да шақырылдым. Аудандық оқу бөлімінен кісі келіп, мектептің жайын тексерді. Жайшылықта бар-жоғын сездірмейтін аудандық комсомол комитеті де шабуылдаумен болды. «Ауған хан мен Қалған ханды» қалай ойнадыңдар? Неге сен дәл осы ойынды ұсындың? Көздеген мақсатың не? Ойын үстінде тағы қандай сөз айтылды?— деген сияқты толып кеткен сұрақтар жауды. «Сұлукия» бастауыш мектебінің қысқа әзірлігі нашар. Колхозбен байланысы жоқ деген қорытынды да шығып үлгірді. Қойшы, әйтеуір, қатаң сөгіс дегенінді арқалап зорға дегенде құтылдым-ау, бұл қырсықтан...

Осыдан кейін менде бір батылдық пайда болды. Қайтсе де Қарғаштың түпкі ойын білмекпін...

Қарғаш (*ішке кіріп*). Мені шақырдың ба?

Сапар. Иә.

Қарғаш (*салқын*). Айта бер.

Сапар. Қарғаш, неге өкпелейсің маған? Жақында ревизия бітеді. Кімнің кім екенін сонсоң көресің.

Қарғаш (*күрсініп*). Ол бітеді дегенше, сен де бір жайлы боларсың.

Сапар. Мен бе?

Қарғаш. Енді кім деп едің? Қазірдің өзінде-ақ басыңды әңкі-тәңкі етіп жіберген жоқ па?

Сапар. Мені ондайдан қорқады дейсің бе? Болмай бара жатса, қайтадан оқуға кетем.

Қарғаш (*күрсініп*). Мен де кейде оқуды неге тастадым деп өкінемін.

Сапар (*жалын ата*). Онда бәрімен де қош айтысып, қол ұстасып оқуға аттанайықшы.

Қарғаш. Әй, Сапар-ай, қайтейін сені?..

Сапар. Рас, айтам, Қарғаш. Бар пейілім осы.

Қ а р ғ а ш (*паузадан соң*). Жоқ, Сапар, бәрі де кеш енді мен үшін...
Ал сенің оқи беруіңе болады. Келешегің алда...

С а п а р. Дүниеге келмей жатып, келешектен үміт үзген сені ғана көрдім.

Қ а р ғ а ш (*кекесінді, үмітсіздікпен күрсініп*). Келешек?..

С а п а р. Қарғаш!

Қ а р ғ а ш. Әу!

С а п а р. Екеуміз бала кезімізден көрші тұрдық. Енді міне есейдік...

Ел санатына қосылдық!

Қ а р ғ а ш. Ие, сосын?

С а п а р. Менде әке, ал сенде аға жоқ. (*Пауза.*) Екеуміз де жартымыз...

(*Тағы да пауза.*) Бір бүтін болайықшы, Қарғаш!..

Қ а р ғ а ш. Сосын!

С а п а р. Сосын бақытты семья құрамыз.

Қ а р ғ а ш (*паузадан соң*). Жоқ, Сапар, саған оқу керек әлі.

С а п а р (*жалына сөйлеп*). Содан кейін де оқи береміз ғой, Қарғаш?

Қ а р ғ а ш (*қатқыл үнмен*). Жоқ, алдымен оқуды бітіріп аласың!

С а п а р. Неге?.. Неге?!..

Қ а р ғ а ш. Ал, оқу іздеп кеттік. Не ішеміз, не жейміз? Менің әкем, сенің шешең не күн көреді?.. Алмасты қайда тастаймын?

С а п а р. Ел іші... Бір реті табылады да.

Қ а р ғ а ш. Қысқа жіп күрмеуге келмей жатқанда реті қайдан табылсын.

С а п а р. Жіптің ұзын-қысқа болуы өз қолымызда.

Қ а р ғ а ш. Ойбай, әне, Мелдес аға мен Өкіл келе жатыр. Ұят болады, мен көздеріне түспей-ақ қояйын. Ол шыға жөнелмекші еді, Сапар оны ұстай алады. Қарғаш әрең тоқтайды.

С а п а р. Қарғаш, тоқташы!

Қ а р ғ а ш. Бол тезірек айт. Қазір кеңсеге бара салып бірден мені іздейді.

С а п а р. Қарғаш, осы сен жайдан-жай жүріп, Арам сары десе көлеңкесінен неге қорқасың?

Қ а р ғ а ш (*тіксіне*). Мен бе қорқатын?

С а п а р. Сен.

Қ а р ғ а ш. Мен сені сыйлаймын деп... басыма шығарып алған екенмін. Мұндай әңгіме айтатын болсаң, бұдан былай аулақ жүр! (*Ол шыға жөнеледі.*)

С а п а р (*айқайлап*). Қарғаш!.. Ол Қарғаштың соңынан тұра жүгірген еді, қарсы алдынан Тынышгүл шығады.

Т ы н ы ш г ү л. Балам, даусың қатты шықты, не болды?

С а п а р. Сұрама, апа, сұрама... (*Ол анасының көкірегіне басын қойды да, өксіп жылап жіберді.*)

Т ы н ы ш г ү л. Бұл сенің есейгендігіңнің белгісі, балам... Жылағын келген екен, қымсынба, жылап ал. Жылап ал да көзіңнің жасын әбден сарқып тауысатын бол. Содан кейін жылағаныңды көрмейтін болайын, мен бейбақ.

Сапар. Аспан да, жер де сондай тарылып барады. Тыныс алар ауа жоқ. Не істедім енді? Қаңғырып кетсем қайтеді, апашым. *(Жүгіре басып шығып кетеді.)*

Тынышгүл ойда. *Өтеген көрінеді.*

Тынышгүл. Ә, «алты күн» қайнаға, бері таман кел. Айтатын сөзім бар. Бас, бассашы аяғыңды. Қарғашың қызметке іліккен соң көзіңнің еті өсейін деген-ау, деймін. Көрмеген болып сырттай бересің әманда.

Өтеген *(аңқаусын)*. Құлағым сенде, Тынышгүл.

Тынышгүл. Осы сенің не ойлағаның бар?

Өтеген *(аңқаусын)*. Не ойласын демек едің көршіңе. Күн ұясынан шығып, ұясына батады. Ай да өзінің баяғы қалпында.

Тынышгүл *(сыбырлап)*. Қарғаш десе біздің баланың еңірегінде етегі толады. Құда болайық, көк соққыр.

Өтеген. Е, мен бір мәнді сөз айтады екен десем... Қазіргі баланың жәйін кім біліпті? Ана Мелдеспен сөйлесіндер. Бір нәрестені адам жерге де қияды. Қарғаштың билігін сол Мелдеске бергем.

Тынышгүл. Өй, төбеңді көрмегір, көк соққыр. Жетіскен екенсің олай болса...

Сахна қараңғыланады. *Музыка гулеп кетеді.*

Шымылдық

Екінші бөлім

Таң алды. Әлде ымырт шағы. Бірінші бөлімнің соңындағы Сапар көңіліне әуендескен шартты авансцена. Бір шеттен Сапар шығады, қапалы.

Сапар:

Құлайын деп бара жатсам құлдырап,
Көңілім жүдеп, көзім алды бұлдырап,
Сондай кезде естимін мен бір әнді,
Аққан бұлақ секілденген сылдырап.

Есті жиып, өз бойымды тік ұстап,
Тіршіліктің әуенімен тыныстап.
Сергимін де, сезім гүлін құлпыртам,
Кел дегендей болады бір күміс бак.

Біттім-ау деп, енді айтарым жоқ-ау деп,
Өз-өзімнен іштей қапа болам кеп.
Сондай кезде бұлттан шыққан күндей боп,
Салған әнің жүрегіме жетер кеп.

Қуанамын, шаттанамын содан соң,
Жарқылдаймын жүрегімді жылатпай.
Мүмкін сенің асқақ әнің шығар бұл,
Мені сүйеп келе жатқан құлатпай.

Осы кезде бір әдемі сыршыл ән естіледі. Сапар елең етіп елегізіп, әлгі әнге құлақ түреді.

Сапар (*сыбырлап*). Қарғаш... Алыстан танымын. Бұл – сенің әнің ғой!.. (*Тақпақтан.*)

Ұмыта алмас осы әнді,
Ұмытқым да келмейді.
Ән өледі дегенге
Жүрегім әсте сенбейді...

Пистолет жарығы бір бүйірдегі Қарғашқа түседі.

Қарғаш. Қайтейін, алдайын деп алдадым ба мен сені. Адам кейде дарияға тастаған борық секілді. Батпайсың, жағаға шығып та жатпайсың. Аға бересің. Аға бересің. Мен бір сондай салынды секілдімін, Сапар. Қай жерден барып шығатынымды өзім де білмеймін. (*Ол кетуге ыңғайланады.*)

Сапар (*ышқына*). Тоқташы, Қарғаш! Рас, сен маған қуаныш берген жоқсың. Бірақ алдадың деп те айта алмаймын. Сөйтсе де осы дүниеде жер басып тірі жүргеніңнің өзі қуаныштың үлкені сол мен үшін. Сен маған әсем ән секілдісің. Тындаймын да елтимін!

Қарғаш. Ымыртта салған әннің келер күні ыстығы қайтады. Кешір мені, Сапар!

Сапар. Тоқташы, сәл тоқташы, Қарғаш! Сен мені емес өзінді-өзің алдап жүрсің! Түнгі дауыс алысқа кетеді! Құлақ салшы өз даусыңа!

Қарғаш. Білмедім, Сапар. Білмедім... (*Кетеді.*)

Сапар (*тұра жүгіріп*). Қарғаш!.. (*Кілт тоқтап.*) Қайрылмады... Бұрылмады... Қош, Қарғаш! Мүмкін, соңыңнан қалмай жүгіріп, мезі еткен де болармын! Қош, Қарғаш!

Тағы да әлгі бір сыршыл да мұңлы ән естіледі. Сапар есеңгіреп, елегізіп тұр. Сахна шарттылығы жоғалады. Сапар үйінің алды. Өтеген көрінеді.

Сапар. Ассалаумағалейкум!

Өтеген. Уәлік.. Сапармысың?

Сапар. Иә, Өтеке.

Өтеген. Қалай, мал-жан аман ба? Шешен қуатты ма?

Сапар (*сәл жымиып*). Үнемі сұрайтыныңыз мал мен жан, Өтеке. Жоқ малым да аман. Шешем де қуатты... Осы әлгінде ғана қақпа алдында сөйлесіп тұр едіңіздер ғой?

Өтеген. Солай ма? Осы күні ұмытшақ боп барамын. Есімде жоқ... Ал енді малың жоқ болса, басың жас. Мал басқа жиналады... (*Жан-жағына қарап.*) Әне, тақтай түсіріпсің. Азамат болғаныңның белгісі бұл. Дария тамшыдан құралады. Таси бер өстіп.

Сапар. Бұл тақтайды түсірген мен емес.

Өтеген. Енді кім?

Сапар. Оны апам білмесе...

Өтеген. Уақасы жоқ. Кім түсірсе ол түсірсін. Әйтеуір үйіңе келе берсе болды. Жұмыс қалай?

Сапар. Ептеп...

Өтеген. Мұғалімдерге қап-қап ақша береді деп естимін, рас па?
Сапар (*жымып*). Ол айлық қой.

Өтеген. Қазір құр ақшаға не аласың? Кәпірәтібің де, базарың да жылан жалағандай тып-типыл. Баяғыда айттым, пермеге ушетшік бол деп... Көндің бе оған?! Әй, сен бе, сен! Әкеден бала бір сүйем кейін туады деуші еді, сол рас екен.

Сапар. Неге олай дейсіз, Өтеке?

Өтеген. Әкеңе тартсаң ғой, бұлай болмас ең. Кісінің сабақты инесіне тимейтін, ешкімге залалы жоқ ақ көңіл адам еді жарықтық.

Сапар. Ал мен ше?

Өтеген. Жоқ, сен оған ұксамадың, Сапар шырақ, ұксамадың. Мен бәрін естіп жүрмін, осы ауылдағы өсек-аяңға араласатын көрінесің. Оның не? Істеген жұмысыңды біліп, анау шешен байғұстың көз қуанышы болып жүре бермейсің бе?

Сапар. Сонда мен не істеппін?

Өтеген. Мелдес деген кісі – алтын адам. Басқарма деген келеді, кетеді. Ал біздің Мелдес болса ошақтың үш бұты секілді, шотын қағып отыра береді. Осы колхоздың тірегі сол. Ал, сен болсаң, кім көрінгеннің сөзіне еріп, анау-мынау дейтін көрінесің.

Сапар. Ревкомиссия жұмысына қатысқаным болмаса, не істеппін мен оған?

Өтеген. Қатыспа! Неге қатысасың? Ойнақтаған лақ от басады, шырақ.

Сапар. Өтеке, менде басқа пиғыл жоқ.

Өтеген. Пиғыл-сиғылыңды білмеймін мен. Жайыңа жүр деген соң жайыңа жүр. Ана Сара деген елден шыққан әйел. Ерме сөзіне.

Сапар. Кім елден шыққан, кім елден шықпаған – ол әлі белгісіз.

Өтеген. Айтқанды тыңдамайды екенсің, өз обалың өзіңе. (*Кетеді.*)

Сапар (*жалғыз*). Аз-кем қарны тойса, соған мәз, қайран Өтеке, не дауа бар сендейге! Арам сарыны кез келген жерде қызғыштай қорып, шаң жуытқың келмейді. Қарғаштың да құлағына күн сайын құя беретінің осы ғой.

Асыға басып Сара келеді де, Сапарға тесіле қарайды.

Сара. Оңашасың ба? Ә, жақсы болды-ау.

Сапар. Келіңіз.

Сара. Кәне, маған қарашы, тура қарашы! Сен бала, осы істеп жүргенің не?

Сапар. Не істеппін?... Білмеймін.

Сара. Өйтіп тақтай ұрлағанша қаңғырып кеткеніңнің өзі жақсы еді ғой?

Сапар (*шошып*). Тақтай ұрлағаны несі?

Сара. Осы әлгінде қос басында тамам жұрттың көзінше Арам сары өкілге айтты. «Кеше кешке колхоздың тақтайы жоғалған еді, іздестіре келсек әлгі облыстан оқып келген мұғаліміміздің қорасынан таптық» – деді.

С а п а р. Қой, бекер шығар, апа!
С а р а. Мынау не дейді? Міне, оң құлағыммен естідім де, анығын білейін деп әдейі шауып осында келдім.

Өкілдің беті жаман, шырағым.

С а п а р (*айқайлап*). Апа! Апа!

Тынышгүл келеді.

Т ы н ы ш г ү л. Әу, қарағым!

С а п а р. Мына тактайларды кім әкелді, апа?

Т ы н ы ш г ү л. Білмеймін... Әйтеуір, біреулер әкеліп түсіріп жатқан...
«Кімсіңдер?» – деп едім, «Есепші айтқасын түсірдік», – деді...

С а п а р. Түрі-түсін байқаған жоқсың ба? Кімдер екен?

Т ы н ы ш г ү л. Білмедім... Ана Арам сары жіберген шығар деп, тіпті кімдер екенін аңғарған жоқпын.

С а п а р. Ойбай, бишара апам-ай, балаңды су түбіне өз қолыңмен батырыпсың ғой?!

Т ы н ы ш г ү л (*шошын*). Не дейді, бәтір-ау? Не боп қалды, балам?

С а п а р. Арам сары ондырмай тұздады бізді...

Т ы н ы ш г ү л. Арам сары?!

С а р а. Қой, Сапар, отырма. Кеңсеге бар. Арам сарымен сөйлесіп, ақ-қаранды аш.

С а п а р. Сөйтейін.

Т ы н ы ш г ү л. Не болды, балам-ау, түсіндірсейші.

С а п а р (*кете беріп*). Кейін... кейін айтам, апа.

Шам сөніп, қайта жанғанда, колхоз кеңсесін көреміз. Сапар, Сара кіреді.

С а п а р. Мелдеке, мен сіз түсіртіп берген тактайдың ақшасын төлегелі келдім.

М е л д е с. Қандай тактай? Өзің не айтып тұрсың? Есің дұрыс па?

С а п а р. Апама уәде беріпсіз ғой...

М е л д е с. Шешен сонау бір кезде тактай сұрағаны рас. «Көерміз» дегенім де өтірік емес. Бірақ сол «көермізді» пайдаланып, ешкімнен сұрамастан, бас жоқ, көз жоқ қоғам мүлкін сүйрей жөнелуді қайдан шығардыңдар?

С а п а р. Мен сүйредім бе? Түсіріп берді ғой.

М е л д е с. Кім түсіріп берді? Кәне, айтшы соны? Жерге қағып жіберейін әулие болса да... Ә-о, үндемейсің бе? Үндейтін бет жоқ қой сенде.

С а п а р. Мен үйде жоқ болатынмын. Апам сіз жіберген кісілер шығар деп мән бермепті.

М е л д е с. Өлсендер біреуге қандарыңды жақпай өліңдер!

С а п а р (*қатты*). Бұл шын сөзіңіз ғой?

М е л д е с. Енді не деп ең?

С а п а р. Жарайды, ендеше! Кім ұры, кім қары екені ашылар әлі.
Әне, Науан ағай келе жатыр. Сол кісіге түсіндіремін!

Ішке Науан кіреді.

С а п а р. Науан аға!.. Науан аға!..

М е л д е с. Мына бала, тіпті, жұмыс істетуді қойды.

Н а у а н. Сабыр, сабыр, Сапар, асықпай сөйле.
 С а п а р. Иланыңыз, Науан аға, тақтайды мен ұрлаған жоқпын.
 Имандай сырым, адалмын. Өзім жоқта біреулер әкеп түсіріп кетіпті.
 Апам байғұс қартайған адам, кім екенін байқамай қалыпты.
 Мелдес (*мазақтан*). Ойпырым-ай, ә?..
 Н а у а н. Жарайды, жарайды, Сапар. Бір жөні болар, қорықпай-ақ
 қой.
 С а п а р. Ұры деген атағы өлтіріп барады, Науан аға... Мұғалім
 басымен тақтай ұрлағанша, без теріп жегенім жақсы емес пе?
 Н а у а н. Жарайды. Сен абыржи берме. Тап қазір болмаса да,
 күндердің күнінде ақ-қарасы ашылады мұнын.
 С а п а р. Оған дейін «ұры» деген атақты арқалап жүрмекпін бе?..
 (*Жыламсырап.*) Науан аға... Өмір-бақи кетпейтін қара күйе жағылды
 ғой маған..
 Н а у а н. Жылама! Оның не?! Дардай жігіт емессің бе?.. Әне, өкіл
 келе жатыр. Жасынды сұрт.
 Б а қ а т (*кіре бере*). Ә, бала, бұрынғы кінәларың аздай, енді ұрлық
 жасауға кірістің бе? Тұра тұр.
 С а п а р. Мен ұрлық жасағаным жоқ.
 Б а қ а т (*қатты*). Енді кім? Сен болмағанда мен бе енді?! Тақтайды
 қайдан алдың?
 С а п а р. Мелдес ағай түсіртіп беріпті... Олла-билла!..
 Б а қ а т. Әй, сенің «олла-биллаң» не, а? Сен өзің біресе «хан» ой-
 найсың, біресе аллаға сиынасың... Ишь какой?!
 С а п а р. Аузымнан байқамай шығып кетіпті. Кешіріңіз.
 Б а қ а т. Сен ұрлықты да байқамай істеп жүрген боларсың?
 Н а у а н. Өкіл жолдас, менде бір ауыз сөз бар... Сені тақтай ұрлады
 деп жазғыра алмаймын, Сапар. Сенбеймін ондай сөзге. Сондай-ақ
 Мелдесті де жазғыра алмаймын. Оған да көзім жетпейді..
 Б а қ а т. Менің де... Балалы-шағалы адам..
 Н а у а н. Тақтайды біз алыстан тасып әкеп жатырмыз. Колхоздың өз
 жыртығын бүтіндемей тұрып, Мелдестің маған түк деместен шешеңе
 кездескенде «көрерміз» деп мырзалық жасауы мүмкін емес.
 М е л д е с. Е, бәсе, солай деші..
 С а п а р. Нәуке, бірақ солай болғаны рас, рас!
 Н а у а н (*тыңдамай*). Меніңше, мұнда бір жаңсақтық бар ма деймін:
 колхоз мүлкіне арам қолын шын сұққан біреулер сенің үйіңнің қасынан
 өте бергенде, әлде неден қысылған да, аудары салған. Әйтпесе, ұзыннан
 өші, қысқадан кегі жоқ Мелдес ағаң не себепті ондай іске барады? Сені
 жыққанда не мұратқа жетеді? Ойланшы өзің? Мүмкін емес.
 С а п а р. Мүмкін, солай болса, солай шығар... Кім біледі.
 М е л д е с. Солай да, олай да емес.
 Н а у а н. Енді қалай?
 М е л д е с. Сапар тура ұрлап алып отыр тақтайды.
 С а п а р (*ышқынып*). Мен бе?
 М е л д е с. Тап сен!

С а п а р. Оны кім көріпті?

М е л д е с. Өзіңнің көршілерің көрген. Өтеген, Қарғаш...

С а п а р. Қарғаш қазір мектепте репетиция жасап жатыр. Алып келіп беттестірсем, ұялмайсыз ба?

М е л д е с. Мен ұялмаймын. Бірақ өзің қарабет болып қалып жүрме.

Сапар «Қарғаш! Қарғаш!» деп жүгіре шығады. Шам сөніп қайта жанғанда мектеп класының бір бұрышы көрінеді. Мектеп күтуші әйел класты сыпырып жатыр.

С а п а р. Шеше, басқалар қайда?

Ә й е л. Отырып-отырып, тарап кетті.

С а п а р. Қарғаш келді ме?

Ә й е л. Келмей қалғаны сол Қарғаш болды ғой деймін.

С а п а р. Оған не болды екен? Хабар алған жоқ па?

Ә й е л (*дүдәмал*). Алды ғой деймін.

С а п а р (*паузадан соң*). Сіз бір нәрсені менен жасырып тұрсыз... Айта беріңіз.

Ә й е л. Қарғаш келмеген соң, үйіне адам барған еді... (*Ар жағын айта алмай бөгеледі*).

С а п а р (*сәл үрейлі*). Ие, ие...

Ә й е л. Ұры мұғалім басқарған үйірмеге қатынаспаймын депті.

С а п а р. Не дейді?..

Әйел жоғалып кетеді. Қайғылы музыка. Музыка соңы әйел күлкісіне, еркек күлкісіне айналып кетеді. Сахна ала көлеңке. Өң мен түс арасы секілді. Есеңгіреген Сапар көңілінің көрінісі іспетті. Сапар төменде, Мелдес жоғары ат үстінде тұрғандай. Қолында қамшы. Сапар ұмтылмақ болады.

С а п а р. Не сен, не мен тұрамын бұл жерде.

М е л д е с. Жоқ сен емес, мен тұратын шығармын бұл жерде. Ұры мұғалім!

Қамшыны үйіре беріп Сапарды тартып жібереді де жоғалып кетеді. Сапар құлап барып түзеледі. Тынышгүл көрінеді. Музыка.

Т ы н ы ш г ү л. Балам, саған не болған? Түсің бұзылып тұр ғой. Бір жерің ауырды ма?

С а п а р. Жоқ, апа, саумын.

Т ы н ы ш г ү л. Үйге кір, бұл не жүрісің?

С а п а р. Апа, жүктерді бу!

Т ы н ы ш г ү л. Неге, бәтір-ау?

С а п а р. Кетеміз, көшеміз. Мүлдем көшеміз.

Т ы н ы ш г ү л. Қайда?

С а п а р. Оны сұрама, апа. Әйтеуір Мелдес пен Қарғаш тұрған ауылдан кетсек болды.

Т ы н ы ш г ү л (*бұрқылдан*). Осы ма, осы қыздан күдіктенуші едім, ақыры айтқаным келді. Мелдеспен ауыз жаласып кеткен түрі жаман еді. Анау көксау әкесі де «алпыс күн атан болғанша» деп жүріп, аузы топайдай боларын сезбейді...

С а п а р (*ышқына*). Апа, айтпашы!

Тынышгүл (шошынып). Шырағым-ау, бетіңе жара түсіпті ғой. Сапар үндемейді. Басын анасының төсіне салады.

(Ашынып.) Әй, шірік, көз жасыңды көрсетпе деп едім ғой мен саған! Қарғаштан басқа қыз құрып қалып па! Төргі жақтан Қарғаш үйінің терезесі көрінеді. Терезеде Өтеген.

Өтеген. Мұне Қарғаш, Қарғаш деп... мазаны алдыңдар ғой, әрірек барып ұрсысыңдар!

Тынышгүл. Әй, тесік өкпе көксау неме, жүн-жұрқаның арасында ыңырысып жатушы едің. Ана Мелдес итке арқа тіреп, тірілейін деген екенсіңдер.

Өтеген. Әй, қатын, шаптықпа өйтіп, Мелдес ел адамы. Тиіспе оған.

Тынышгүл. Мелдес! Мелдес! Мелдес емес, Арам сары ол иттің аты. Елбілмей атамайды. Сен болсаң, соның артына кіріп кеткелі жүрсің, көрі қойдың жасындай жасың қалды. Не жетпейді сен қақпасқа!

Өтеген. Әй, қатын, қан жоса қылам, тарт тіліңді!

Тынышгүл (ерегісін). Мен тартқанмен жұрттың аузына қақпақ қоя алмайсың. Дүние қоңыз Өтеген жалғыз қызын Арам сарының астына салып берді деп дүйім ел шулап жүр. Ал кес барып солардың тілін.

Сапар (ырышып). Апа, айтпа дедім ғой мұндай сөзді, Қарғашта түк жазық жоқ.

Тынышгүл. Әрі кет әрі ынжық неме, біз жүрген жерге тары ексе, көрейін мен бұларды. Қатты басып шыға жөнеледі. Терезедегі Өтеген де олай-бұлай қарманып төбелеске дайындалған адамның кейпін танытып кейін кетеді.

Сапар. Жоқ, сенбеймін! Қимаймын Қарғашты жамандыққа. Өсек! Өсек сөз мұның бәрі. Осы кезде асыға басып Қарғаш келеді де үйіне кіруге бет алады. Сапар ышқына барып, оны ұстап қалады.

Сапар. Жүр, Қарғаш, мен десем! Кетеміз!

Қарғаш (үрейлі). Қайда?

Сапар. Жүресің, Қарғаш, менімен!

Қарғаш. Қой деймін, Сапар. Түн ішінде. Ұят болады.

Сапар (қатты). Кімнен? Мелдестен бе?

Қарғаш. Ау, денің дұрыс па өзіңнің?

Сапар. Дұп-дұрыс, сап-саумын.

Қарғаш. Сапар, жіберші қолымды. Ауырттың.

Сапар. Қарғаш, мына айдай әлемге айқайлап айтам: жақсы көрем сені! Өмірлік жарым деп қараймын саған! Иланшы осыған! Иланбасаң, шарттың ең ауырын қойшы. Орындай алмасам, жолда қалайын! Мен десем, жүресің қазір, кетеміз бұл ауылдан!

Қарғаш. Жоқ, жоқ, атама ондай сұмдықты. Ешқайда да бармаймын.

Сапар. Рас айтасың ба?

Қарғаш. Рас айтам, Сапар! Қарғаш қолын жұлқа суырып алды да, ішке кіріп кетті. Сапардың салы суға кетіп, есеңгіреп тұр. Не істерін білмей дағдарған ол, терезенің алдына барды, жарыққа сығалады. Осы кезде Мелдес келеді.

М е л д е с *(қорқытын)*. Һайт!

С а п а р *(селк етіп, бұрыла қашып)*. Ойбай!

М е л д е с. Оу, сен өзің қорқақ екенсің ғой.

С а п а р. Иә, тағы не айтайын деп едің?

М е л д е с. Ұрлықты тындырып, енді әр үйдің терезесін сығалауға шықтың ба?

С а п а р. Қарғаштың үйі мен үшін «әр үй» емес.

М е л д е с *(мырс етіп)*. Дастарқанға кеш келдің, шырақ. Бұл үйде саған қалған сыбаға жоқ. Жолама Қарғашқа!

С а п а р *(төніп)*. Дастарқан, сыбаға деген не сөзің?

М е л д е с. Сөзім сол. Қалай түсінсең солай түсін.

С а п а р *(ышқына)*. Ағаларым әскерге кеткенде, осы ауылда жалғыз калып... есірген екенсің!

М е л д е с *(қатты)*. Әй, бала!

С а п а р. «Бала» деме мені! Сендей шал болмасам да істемеймін иттікті!

М е л д е с. Кім шал, а? Кім?

С а п а р. Сен!

М е л д е с. Мен кім екем, шал ма екем? Сұра ана Қарғаштан!

Бұл сөзді естіген Сапар, біреу үстіне суық су құйып жібергендей біразға дейін сілейіп тұрып қалды да, содан соң тұра ұмтылып, Мелдесті жазадан ала кетті.

С а п а р. Не дедің, ә? Не дедің? Қайта айтшы!

М е л д е с *(жұлқынып)*. Әй, өзің... Кет былай!.. Әй... ей... Мынау кайтеді-ей! Сабай ма?..

С а п а р. Өлтіремін!

М е л д е с *(айқайлап)*. Аттан! Аттан!

С а п а р *(жағаласа жүріп)*. Кәне, қайта айтшы! Қайта айтшы!.. Қарғаш кім, а? А?! Қарғаш кім?.. Мә саған!. Мә!..

М е л д е с. Әй, мынау кайтеді-ей?! Өлтіре ме?... Уа, жұрт, аттан! Аттан!

Қолына бақан ұстаған Өтеген жүгіре шығып, екпінімен келе, Мелдесті салып өтеді.

Ө т е г е н. Бұл қайсың жеті түнде?.. Қане, жау қайда? Жау қайда?

М е л д е с. Оу, оу... Өтеке, бұл – мен ғой.

Ө т е г е н. «Менің» кім?

М е л д е с. Мелдеспін.

Ө т е г е н. Солай ма?! Мен басқа бір ит екен десем.

(Ол енді Сапарға ұмтылып, оны да бір салып өтеді).

С а п а р. Оу, әке, бұл – мен!.. Мен... *(Басын қорғалайды).*

Ө т е г е н. «Менің» кім?

С а п а р. Сапармын... Менде тіпті кінә жоқ.

Ө т е г е н. А-а, солай ма?! Мен сені басқа бір ит екен десем... Ал кәне, кім бүлік салып жүрген мына жеті түнде?

Ол екеуіне кезек-кезек ұмтылып жүргенде Қарғаш шығады.

Қ а р ғ а ш *(жан ұшырып)*. Көке!... Көке! Мұның не?

Өтеген. А!.. А!.. Жеті түнде мына біреулер... Басқа жер таппағандай, осында кеп төбелесіп...

Мелдес. Өтеке, мен емес! Мынау ит! Жағамды жыртқанын қарашы!

Өтеген. Дардай адамның жағасын жыртып... Оның не?

Сапар. Дардай адамның айтқан сөзін естісеңіз...

Мелдес. Ә, бала... өзің бір...

Қарғаш. Сапар, үйіңе бар!.. Мелдес ағада шаруаң болмасын. Ұят болады.

Мелдес (*арқа сүйен*). Мен мұны аяп жүрсем... Осыдан құдайдың таңы атсын, өз қолыммен абақтыға тығайын.

Сапар оған қайтадан ұмтылған еді, Қарғаш жібермейді.

Қарғаш. Сапар!.. Ақымақ болма дедім ғой мен саған.

Сапар. Сен жайлы не айтып жүргенін білесің бе? Егер білсең... бүйтіп қорғамас едің...

Мелдес. Не айтыппын?

Өтеген. Мелдес ештеңе де айтпайды. Бәрін бүлдіріп жүрген өзің. Қарағым Мелдес, жүр үйге. Мына бала жазым қылар. Қалалы жерде шайка болады дейтін. Бұл содан да сау емес.

Қарғаш. Жүріңіз, Мелдес аға!

Мелдес (*үйге беттей бере*). Құданың құдіретін, мына баланың қылығын-ай, ә? Сендер болдыңдар, әйтпесе, жерге қағып жіберетін едім!

Сапар. Қарғаш!

Қарғаш сәл бөгеледі де, басқалар ішке кіріп кетеді, осы кезде жылап-еңіреп Алмас шығады.

Алмас. Апа!.. Тәте!.. Арам сары тағы келді! Қу деймін оны!.. Қуып жіберші!

Қарғаш. Алмас! Жүр үйге!

Алмас. Бармаймын!.. Арам сары тұрған жерге бармаймын!

Қарғаш. Жүр үйге, жүгірмек!

Алмас (*енді ғана Сапарды көріп*). Жүрші, Сапар аға! Ол тағы келді... Жүрші, Сапар аға... Жүрші... Қуып шығайықшы екеулеп ана Арам сарыны.

Қарғаш. Сен қоясың ба, жоқ па? Әлде бір нәрсе көргің келіп тұрма?!

Алмас. Қоймаймын! Келмесін ол! Неге келеді?! Келмесін! Керегі жоқ ондай жезденің... Керегі жоқ, керегі жоқ.

Сапар. Алмас...

Қарғаш (*зекін*). Сөйлемесің оған!.. (*Алмасқа.*) Жүр деген соң, жүр! Тапқан екенсің! Қара мынаны!

Алмас. Бармаймын!.. Сапар аға, ұрысшы Қарғашқа! Неге келтіреді Арам сарыны? Келтірмесін!.. Ұрысшы!

Қарғаш оны жұлқылап сүйрей жөнелейді.

Алмас. Бармаймын!.. А-а-а!..

Сапар (*ұмтылғысы кеп*). Қарғаш!

А л м а с. А-а-а... Сапар аға... а-а-а..., Қарғаш оны жұлқылап алып кетеді. Сапар қайғылы тұрып қалады.

С а п а р. Қарғаш! Туған аулым «Сұлукияға» сен деп келмеп пе едім. Бірақ келгеннен кейін сен деп қана тірлік кештім. Сен деп қырларды кездім. Сен деп Есілдің тоғайын араладым. Сен деп қуандым да, сен деп қамықтым. Мына жайнаған дүниенің сенсіз сәні жоқ болды. Сен болмасаң мен үшін жарқырап күн де шықпайтын секілді. Жайқалып гүл де шешегін жармайтын секілді. Сылдырап аққан өзенде де түк мағына жоқ еді. Қарғашжан, соны сен түсіне алмадың. Бағалай алмадың. Қашанға дейін шыдаймын, жеткен жерім осы болды. Түк өкпем жоқ. Кінә қияға көтеріле алмаған өзімде. Қайда бармайын, кай жерлерде жүрмейін, әманда бақытты болуыңды тілермін. Қош, Қарғаш!

Осы кезде арқалаған жүзі бар Тынышгүл шығады.

Т ы н ы ш г ү л. Жүр, балам... Өз үйіңнен айдап шықты деген осы да.

С а п а р (*паузадан соң*). Жүр, апа! Екеуі де қайғылы пішінмен қол ұстасып шығып кетеді.

Сәл паузадан соң шырылдап жылап Алмас шығады.

А л м а с. Қалмаймын дедім, қалмаймын мен бұл үйде. Сапар аға-а-а! Қайдасың, Сапар аға?!

Жүгіріп Өтеген өтеді.

Ө т е г е н. Өй, жүгірмек, қайт дедім ғой мен саған!

Біраздан кейін асығыс Қарғаш шығады.

Қ а р ғ а ш (*алқына*). Сапар!.. (Олай-бұлай жүгіріп.) Тағдыр осылай болды! Не істейін? Не дейін саған?

Жылап тұрған Қарғашты үйден шыққан Мелдес қолынан жұлқи тартып, ішке алып кетеді. Музыка. Пауза.

Д и к т о р. Осы оқиғадан соң көп жыл өтті. Есіл талай тасыды, талай сабасына түсті. Өстіп елінен кеткен Сапар егдейіп барып он сегіз жыл өткен соң тағы да аулына оралды.

Шам қайта жанғанда сол баяғы Қарғаш үйінің сыртын көреміз. Бірақ, үй бұрынғыдай емес, уақыт ізі түскен, көнерген. Сахнаға біз бірінші бөлімде көрген егде Сапар шығады.

Сапар (*музыка фонында*). Сұлукия! Неткен сұлу жер едің! Сенің күнің басқаша шығып, басқаша бататын еді. Самалың да басқаша желпіп, бораның да басқаша соғатын. Тоғайларың да басқаша бүрлеп, басқаша көгеретін. Көкегің де басқаша шақыратын. Осы бір тұста Есіл де өзгеше кемел толқып, бұйралана ағушы еді. Көшедегі қияң да басқаша, ешбір жерге ұқсамайтын. Мен саған сәби күлкім мен көз жасымды қалдырған едім. Қуанышымды, күйінішімді қалдырған едім. Тау өзеніндей дүрліге тұтанып, өзегімді өртеген алғашқы махаббат, сәтсіз махаббатымды қалдырған едім. Қайдасың, Қарғаш?

Мен мұндамын дегендей Нұргүл көрінеді. Ә, сен Нұргүл екенсің ғой. Келе ғой! Кел бері! (Құшақтап.) Сен маған сондай ыстықсың. Өйткені сен бұдан он сегіз жыл бұрынғы аумай қалған Қарғаш секілдісің. Сондықтан да ыстықсың.

Құшағын жайып Алмас келеді. Оның енді соқталдай жігіт болған шағы.

А л м а с . Сапар аға! Аман-сау оралдыңыз ба туған жерге?

С а п а р (*үңіліп*). Сен кімсің? Алмаспысың? О, кел бермен, Алмас болсаң! (*Құшақтасады. Сапар қарманып қалтасынан конфет алып Алмасқа ұсынады.*)

А л м а с . Бұл не, Сапар аға?

С а п а р . Конфет.

А л м а с (*күліп*). Сапар аға, сіз тіпті, немене, мені боқмұрын бір бала көргеніңіз бе?

С а п а р . Азамат болғаныңды естігем. Бірақ менің көңілімде сен баяғы бала қалпыңда қала бермексің. *Конфетті не істерін білмеген Алмас Сапардың екінші жағында тұрған Нұргүлге ұсынады.*

Ә, мұның реті жаңа табылды.

Н ұ р г ү л . Рақмет, Сапар аға!

С а п а р . Рақметті берген кісіге айту керек.

Н ұ р г ү л . Сіз болмасаңыз бұл кісі конфет беріп мені жаман үйретпеген.

Алмас қысылыңқырап қалады. Нұргүл шығып кетеді.

С а п а р . Нұргүлде жазық жоқ, Алмас. (*Алмас бірдеме демек болып еді, сөзін бөліп*). Кінәлі болсам, мен болармын, биікке көтеріле алмаған. Кінәлі болса, Қарғаш болар төменге түсе алмаған, кінәлі болса Арам сары...

А л м а с (*сөзін бөліп*). Құдай ақы, атамаңызшы.

С а п а р . Ал Нұргүлде түк күнә жоқ. Жетім етпе, қанатыңның астына ал туған жиеніңді. Естідің бе!

А л м а с . Естідім, Сапар аға! Айтқаныңыз екі болмайды.

Сыртта Нұргүл даусы.

Н ұ р г ү л . Мама, Сапар аға келді! Сапар аға... Мама! Мама!

Осы кезде екінші жақтан сәл жүдеу, қартайған Қарғаш көрінеді. Алмас жоғалып кетеді.

Қ а р ғ а ш (*өзі ойда, даусы*). Көрсем деуші едім сізді көптен бері. Алдыңыздан өтіп, кешірім сұрасам деуші едім. Адам жас кезінде, албырт кезінде ненің кадірін білген?! Ой-ақыл көзін жіберіп, не нәрсені түсінген? Сайтан көбелекше жылтырағанның бәрін от деп санаппыз да, тереңде жатқан шын асылды танымай, шын сезімді елемей теріс жолмен кетіппіз... Адамдар неге түсінбейді екен осы бірін бірі? Жүрек түбіне тереңірек неге бойламайды екен осы? Көңілдің қандай екенін танып, жүрек сырларын білуге тырысса, адалдық та, арамдық та жарық күнге шыға келген болар еді. Сонда арамды адал деп, ал шын асылды жылбысқы деп қор санап, адаспаған да болар едік қой. (*Кете бастайды.*)

С а п а р . Токташы, Қарғаш! Бұл өмірдегі әнім сен едің! Үзбеші оны! Таусылмасын ән! Сөнбесін күн!

Қ а р ғ а ш . Қош бол, Сапар!.. Сен де менің әнімсің! Айтылмай қалған әнімсің!

Қарғаш кетіп, Сапар қайғырып тұрып қалады... Осы кезде сахна сыртынан жастардың шатты даусы, көңілді күлкісі естіледі. Сапар селк етті. Осы бір бақытты дауыстарға қызыға құлақ түрді..

С а п а р (өзі үнсіз, ойлы. Даусы естіледі). Бір кезде мен де сендер секілді жас болғанмын. Кеудемде шалқып алғашқы махаббаттың оты да жанған. Бірақ аялар шын иесі табылмады. Соған мен де өкінем. Қарғаш апаларың да өкінеді. (Пауза). Сыйласа көріңдерші, шырақтарым! Бірінің бірін жан дүниелеріңе тереңірек үңіліп, ұғыныса біліндерші! Жер қазасыңдар ма, мал бағасыңдар ма, болмаса, әлемнің кең қиырларына жол салып, жаңалықтар ашасыңдар ма, ол өз алдына, жүректеріңді шын тулатқан асыл махаббаттарың болса, жас нәрестедей әлпештеп, аялай көріңдерші! Адам әманда жоқты іздейді. Барды «бар екен», «молды мол екен» – деп ойламайды. Іздемейді. Сендер де сондайсыңдар. Бойларыңда шып-шып шүпілдеп тұрған мөлдір сезім бар. Мол сезім. Соны абайсызда білместіктен төгіп ала көрмендерші! Ен табиғаттың ішінде махаббат адамға ғана берілген. Ұлы жүректен ғана орын тапқан ол. Жүрек біткеннің бәрінде сол асыл махаббаттың оты лаулап тұрса, жарқырап күн де шығады, жасанып көктем де келеді. Жылатып ала көрмендерші сол асыл нәрестені!

Алмас пен Нұргүл қатар шығып Сапардың қолтығынан алады. Олардың соңынан қартайған, үсті алба-жұлба Арам сары шығып баспалап қарайды.

Ш ы м ы л д ы қ

ДӨКЕЙ КЕЛЕ ЖАТЫР

Үш бөлімді комедия

Қ а т ы н а с а т ы н д а р :
Көпей – совхоздың бөлімше бастығы
М а р и я м – әйелі
Ұ л қ у – қызы
Қ и л а у – әкімдікті аңсаған пысық жігіт
Ш и л а у – бөлімше есепшісі. Кішкене бойлы жігіт
Б а з а р к ү л – жесір, әйел. Сондай зор
Д ы ң қ ы ш – почташы
Д ө к е й – институт бітірген жас жігіт
Оқиға осы күнгі

Бірінші сурет

Ұ л қ у әні – «Біздің ауыл».
Көшеде ешкі-лағы шауып жүрсе,
Бір итті бір ит қуып қауып жүрсе
Ауылдың көркі қандай болар еді
Күлге аунап, ойнап-күліп тауық жүрсе.

Қайырмасы:

Мақтауға тіл бармайды,
Даттауға тіл бармайды.
Біздің ауыл, біздің ауыл
Біздің ауыл осындай...

Ұлдары ұрлап ішіп ұлып жүрсе,
Қыздары қызыл ішіп, күліп жүрсе
Ауылында не береке қалар еді?
Үлкені соны көріп, бұғып жүрсе.

Қайырмасы:

Айналайын жарандар,
Сенбесендер карандар.
Біздің ауыл, біздің ауыл,
Біздің ауыл осындай!

Шымылдық ашылған кезде сахнаға дедек қағып: «Қатын, қатын», — деп айқайлап Көпей шығады да, сол күйі жүгіріп өтеді. Іле-шала Қилау шығады. Ол Көпейдің артынан аңдып, жол қарап біраз тұрады.

Қ и л а у. Көпей бүгін бүлінді. Отырған орнынан су шыққандай алаңсыз көтерілді. Сабаздың дедектеуін қарашы. Аяқ-қолы жерге тимей безіп барады... Әне, әне... Мәйімбеттің байлаулы төбетін басып кете жаздап, екеуі екі жаққа қашты. Ит екеш итке де жан керек екен, тіпті, үруге де шамасы келмей қалды... Ойбай, мынаусы кім? *(Күліп.)* Ой, кәдімгі Шилау ғой. *Көпейді көріп, бұрыла сап, ол да безіп барады. Қараңдар, қараңдар, қалтасынан қағазын алып, бір нәрсені түрте бастады. Шилау шығады. Қолында блокнот, қалам. Артына алақтап, сөйлей кіреді. Қилау бой тасалап қалады.*

Ш и л а у. Мына Көпейді жын ұрған шығар. Көзі ақшиып кетіпті. Алдында атан жатса да аңғарар емес, жаншып барады. *(Ойланып.)* Бұған не болды, ә? Ебіл-дебіл боп жүруінде бір себеп бар-ау тегі. *(Қаламын алып.)* Ұмытып қалармын, түртіп алайын... *(Күбірлеп жаза бастайды.)* Март айының он жетісі күні... *(Спектакльдің жүрген күнін айтуға да болады.)* Шаңқай түс... Көпей ауылды айналып шауып жүр...

Қ и л а у *(жасырынып тұрған жерінен шығып, Шилауға жақындайды)*. Ие, қалай өзі... Түртіп жатырмысың?

Ш и л а у *(сасқалақтап)*. Ие, түртіп жатырмын...

Қ и л а у. Сенің түрткілегеніңе төрт жыл болды, түймедей пайдасын көрмедік-ау соның.

Ш и л а у. Асықпа, Қилау, басың жас, көресің әлі... *(Залға.)* Осының өзі де сау сиырдың жапасы емес. Кәпірдің көзі жаман екен.

Қ и л а у. Сен былай ет: түрткенді қой, шұқыла.

Ш и л а у. Шұқылағаны қалай?

Қ и л а у. Солай. Шұқылай берсең апан қазуға да болады, апан. Түсіндің бе?

Ш и л а у *(түсінгендей болып, күлімсіреп)*. Түсінген сияқтымын.

Қ и л а у. Түсінсең – сол. Бар. Керек кезінде тағы сөйлесеміз.

Ш и л а у. Жарайды, жарайды. *(Кетеді.)*

Қ и л а у *(артынан зекін)*. Қатын өсек тергеннен басқаны білмеген шірік. Факті керек, факті. Өзің сөйлеме, факті сөйлесін... *(Сыртқа бой жазып.)* Ау, мына Көпей бері бұрылды. Ор қояндай орғуын қарашы: алпысты алқымдаған шал емес, алтыдағы баладай ырғиды. *(Қилау бой тасалап тығылып қалады. «Қатын, қатын»,— деп даурыққан күйі Көпей шығады.)*

К ө п е й. Қатынға жұмыс істетсең осы. Қолыңа түспейді. Қай жайларда жүргенін бір аллам білсін... Уһ шаршадым-ау.

Алдында алжапқыш, Мариям шығады.

М а р и я м. Не болды? Неге іздедің? Ауылдың үстін азан-қазан қылдың ғой.

К ө п е й. Сұрама, кемпір. Өлді деген осы шығар.

М а р и я м. Сен-ақ күніне он өліп, он тірілесің.

К ө п е й. Осы жолы шын өлетін шығармын. Ажал ешқайда бұрылмай төтелеп келе жатыр.

М а р и я м *(жақтырмай)*. Ойпырым-ай, ә! Төтелеп келе жатыр.

К ө п е й. Осы жолы аман қалсам, мен сірә, тірі де өлмеспін.

М а р и я м. Сондай-ақ не боп қалды? Түсің қашып тұр ғой.

К ө п е й. Дөкей келе жатыр, дөкей!..

Қ и л а у (*басын қылтитын*). Е, бәсе, Көпейдің дедектеуі жаман еді.

К ө п е й. Совхоздың орталығына да соқпастан, тура осы бөлімшеге келе жатыр.

М а р и я м. Келе жатса, бір жұмысы бар-дағы. Немене, ауылға адам жолатқың келмей ме?

К ө п е й (*ашуланын*). Адам болса бір сәрі. Келе жатқан дөкей деп тұрған жоқпын ба мен саған?

М а р и я м. Дөкей болса дөкей шығар. Ол да адам. Келсін, несі бар!

К ө п е й (*кекесінмен*). «Келсін, келсін». Олар тегін келе ме, ақтара, төңкере, тексере келмей ме?

М а р и я м. Тексерсе несі бар, неден қорқасың? Ішкен-жеген ештеңең жоқ.

К ө п е й. Ондайым жоқ-ау. Дегенмен тіміскілеп кетсе, кім біледі, бір жағынан бірдемесі қоқып жүрсе... Әңгімеге шатылайын десең опонай. Ең қиыны қоймадан ұрланған қаракөл елтірілер болып тұр ғой. Қай иттің жымқырғанын кім білсін, әйтеуір жүзге жуық елтірі жоқ.

М а р и я м. Жоғалса, өзің алған жоқсың. Заң орнына бар. Тексереді. Дөкей келеді екен деп сонша үркіп... Көлеңкеңнен қорыққаныңды қоймадың-ау сен байғұс.

Қ и л а у (*тасада ыршып*). Сотқа беруге болмайды. Пенсияға шығайын деп отырғанда қара пәле болып жабысады өзіне.

К ө п е й. Пенсияға шығуға екі-ақ жылың қалса, көрер ем қорықпағаныңды... «Қай жағымнан кез қылады» деп көжеңе де қарауыл қойып ішті деген осы да...

М а р и я м (*жұбатын*). Қорықпа, Көпей. Онан да дөкейді күтіп алуға дайындал.

Қ и л а у (*тасадан шығып*). Көпе, не болды? Жеңгеймен оңаша сөйлесуге шыққансыз ба?

К ө п е й. Ой, мұндай оңашасы құрысын да... Оңашалаймыз деп жүріп тамашамыз шығып қалмаса...

Қ и л а у (*Мариямға*). Көпенде мұндай әдет жоқ еді. Оңашалап алып, әбден қысқан екенсіз, ә, жеңеше.

М а р и я м. Менің қысқаным неғылар дейсің, құдай баскадан қыспасын.

К ө п е й. Тексеруші келе жатыр. Мә, оқы. (*Қилауға телеграмма береді.*)

М а р и я м. Дөкей келеді десе құты қашатын әдеті емес пе мұның. Қарадай жүріп қалшылдап тұр.

Қ и л а у. Жеңеше-ау, батырлықтан пайда жоқ. Жарға жығыласың.

К ө п е й. Жығылғанда да мүрдем кетесің.

Қ и л а у. Ой, мынау директордан ғой... Ол курортта емес пе еді?

К ө п е й. Курортта болғанда да – Алматыда. Нағыз дөкейлердің іргесінде жүр.

Қ и л а у (*телеграмманы оқып*). «Таяу күнде Дөкей барады. Қарсы алғайсың».

К ө п е й (*еңсесі түсіп*). Жағдай осы...

М а р и я м (*кекетін*). Жағдай осы... не болыпты салың суға кететіндей. Көп болса, газетке жазар... Кім біледі, жақсылығыңды көбірек көріп мақтап жазар, керек десең.

К ө п е й. Мақтап жазса жақсы-ау. Дегенмен пәледен машайық қашты дегендей, мақтап та, даттап та жазбаса тіпті жақсы болар еді ғой.

Қ и л а у. Көпе, шұрқ етпеңіз. Шалбарды қолмен емес, белбеумен ұстатады. Сіз бел болсаңыз, біз – белбеуміз. Бір амалын өзіміз-ақ табамыз. Ел емеспіз бе!

К ө п е й. Енді көптеп-көмектеп бірдеңе етпесек... Көппен көтерген жүк жеңіл демекші.

Қ и л а у. Көпе, шұрқ етпеңіз. Мына жеңгемнің озат сауыншы деген атағының өзі-ақ сіз үшін қалқан. Таудай бәленің бетін осы кісінің өзі-ақ қайырады.

М а р и я м (*насааттанып*). Ол атақ баяғыда еді ғой. Қазір қартайдық.

Қ и л а у. Сіз бе қартайған?... (*Күліп*.) Сіз қартайғанша біз алжып та үлгерерміз, жеңеше...

К ө п е й. Тіпті биылғы көрсеткіші де мәз емес мұның...

Қ и л а у. Көрсеткіш деген не, тәйірі, сол да жүк болып па? Шиладудың қолында тұрған нәрсе. Түртіп жіберсе тынып жатады.

К ө п е й (*шошып*). Оу, сонда... (*Ар жағын айтуға батпай тежеліп қалады*.)

Қ и л а у. Көпе, шұрқ етпеңіз... (*Бір нәрсе айтқысы келген Мариямды да сөйлетпей тастайды*.) Жеңеше, сауған сүтіңізді біліңіз. Ертең қонақ келеді. Соны күтуіңізді біліңіз.

К ө п е й. Иә, сол қонақты күтіп алудың қамына кірісейік. Жүр, кеңсеге барып ақылдасайық.

М а р и я м (*Қиладуды оңашалап*). Көлеңкесінен қорқатын бишара емес пе бұл ағаң. Өзің ақыл беріп, бас-көз бол, қайным.

Қ и л а у. Жеңеше, шұрқ етпеңіз... (*Залға*.) Бас-көз болар ма екем, әлде бар көзін жоқ қылар ма екем. Көрерміз.

М а р и я м. Осы бала пысық көрінеді, етегінен ұста.

К ө п е й (*қабағы түксиіп*). Не шықса да пысықтардан шығушы еді...

М а р и я м. Болмашыдан үркіп, түңіліп жүретін әдетің сенің.

К ө п е й. Жә, жә... тізгіннің ұшын босатса аспанға шапшысыңдар-ау. Жүр, Қиладу.

Барлығы да кетеді. Іле-шала Шиладу шығады. Блокноты қолында.

Ш и л а у. Бұлардың сыбырласуы тегін емес. Партиясына Қиладуды қосып алып, жемпақтауларын көрдің бе?.. Мына Қиладу ма? Не шықса да осыдан шығады. Не оқу оқып, не қызмет қылып жарытпай, Алматыны сілтідей тындырып келіп еді, рабочком боп шыға келді. Ұмытып қалармын, түртіп алайын.

Көзінде көзілдірігі бар Дыңқыш келеді.

Д ы ң қ ы ш. Бастықты көрдің бе?

Ш и л а у (*қағаздан басын алмай*). Жоқ.

Д ы ң қ ы ш. Қилауды көрдің бе?

Ш и л а у. Жоқ.

Д ы ң қ ы ш (*мырс етіп*). Е, бәсе, «ақ түйе көрдің бе,— жоқ» дей-
тіннің нағыз өзісің ғой.

Ш и л а у (*басын көтеріп*). Шал, не деп тұрсың?

Д ы ң қ ы ш. Неғылайын деп едің? Оны да жазып алмакпысың?

Ш и л а у. Не істелді, не қойды, не айтылды, не айтылмады,— бәрін
түртіп алып, есептеп қою керек, шал.

Д ы ң қ ы ш. Бәрін есептеп қойғыш екенсің, менің осы «Ақжол»
колхозында қанша істегенімді айтып берші.

Ш и л а у. «Ақжолыңыз» осы совхоз болмай тұрғандағы колхоз
ғой?

Д ы ң қ ы ш. Ие. Осы өзіміздің бұрынғы колхоз.

Ш и л а у (*блокноттарын әрі-бері ақтарып, іздестіріп, ешнәрсе
таба алмайды*). Жоқ, сіз істемепсіз.

Д ы ң қ ы ш. Істемегені қалай? Шырағым-ау, біле білсең, мен осы
колхозды қолдан құрған адаммын. Ал, сен істемепсің дейсің.

Ш и л а у. Менің блокнотыма жазылмаған. Значит, істеген жоқсыз.

Д ы ң қ ы ш (*күліп*). Қайдан жазылады. Мен колхоз құрып жүрген
кезде, блокнотың түгіл, өзің де жоқ болатынсың.

Ш и л а у. Блокнотта жоқ қой. Значит жоқ. Точка, сонан соң тағы
точка.

Д ы ң қ ы ш. Жазатын нәрсені жазбай, есеп шатастырып жүрген сен
сияқтылардың кесірі ғой маңдайым тайқиып, тиісті пенсиямды ала
алмай жүргенім.

Ш и л а у. Оған ешкім кінәлі емес, өзіңіз. Документ жинау керек
шал. Документ.

Ысқырып әндегіп, шығып кетеді.

Д ы ң қ ы ш (*тістенін*). Мен документ жинағанда ғой, сен сияқты
талай қағаз кеміргендердің басын жалмайтын едім... О, тоба, кейде пәле
кумаймын десең де пәлеқор атанады екенсің ғой.

Қилау шығады.

Қ и л а у. Хал қалай, шал?

Д ы ң қ ы ш. Халдың несін сұрайсың, шырақ. Пенсиямды қуалап
кірмеген тесігім, ашпаған есігім қалмады. Ештеңе өндіре алмай, әбден
шаршадым.

Қ и л а у. Сонда не дейді? Не сұрайды?

Д ы ң қ ы ш. Құдайдың қайдағы жоқ, атам заманғы документтерін
сұрайды. Колхоз боп тұрғанда документ жинау кімнің есінде болған.

Қ и л а у. Ие, документсіз ештеңе өнбейді. Пенсия аламын деп иегің
қышымасын, шал. Факті керек, факті.

Д ы ң қ ы ш. Ие, ие. Құтты өзің сияқты ана облыстағылар да «пақ,
пақ» деп таңдайын тақ еткізеді.

Қ и л а у. Шал, пенсия алғың келе ме?

Д ы ң қ ы ш. Алғым келмесе әуре болам ба?

Қ и л а у. Ендеше шұрқ етпе. Өзім әперемін. Көпейден стажыңыз, айлық табысыңыз туралы куәлік алып беремін. Шаруаңыз бір минутта тынады.

Д ы ң қ ы ш. Олай десең, шаруам он жылда да тынбайтын болды. Көпей берсе жанын берер, бірақ куәлік бермес. Әбден түңілдім.

Қ и л а у. Шұрқ етпе, шал. Орталыққа бір жапырақ қағазды түртіп жіберші, куәлікке қосып қатынын да берсін.

Д ы ң қ ы ш. Тай-құлындай тебісіп өскен замандасым... Оны жамандап қай төбеге шығам?

Қ и л а у. Қарайласпаған замандастың аты өшсін. Көпей куәлік бермеген соң, басқалар қайта сабап жібермепті.

Д ы ң қ ы ш. Заң айтып әбден басымды қатырды. Қилау (*шап етін*). Заң айта ма? Во, сізге керегі сол.

Занды сіз де айтыңыз, кімдікі дұрыс, кімдікі бұрыс болар екен.

Д ы ң қ ы ш. Олай болса алдынан тағы бір өтейін. Берсе берді, бермесе – оны да көрдік.

Қ и л а у. Шыға сап маған келіңіз. Арғы жолды өзім сілтеймін... Шалбарды қолмен емес, белбеумен ұстайды. Көпей соны ұмытпасын. Ал, қош. Мен сізді көрген жоқпын, сіз мені көрген жоқсыз.

Д ы ң қ ы ш. Қош, шырақ. Мұны да бір сыналық. Мен сені көрген жоқпын, сен мені көрген жоқсың. (*Kemedi.*)

Қ и л а у. Қасқырды қасқыр жейді деуші еді Бейсекем. Дөкей келгенде мен бұларды біріне-бірін шоқпар қылайын. Сонда ғана, Қилауеке, бөлімше бастығы бола аласың. Бөлімше бастығы болсаң, оның ар жағында директорлық дегенің қол созым жерде тұрған жоқ па?!

Ұ л қ у д ы ң ә н і .

Махаббат қызға да бір, ұлға да бір
Қызықты қыр асырмай, қызғана біл.
Көзбенен көздегіні түсінбесе,
Махаббат қызға да ауыр, ұлға да ауыр.

Қайырмасы:

Аяулы жан құрдасым,
Қимас досым сырласым,
Маған бұрған жүрегін
Басқа жанға бұрмасын.

Батқан күн қайта туар күндегідей,
Жұлдызың қайта шығар түндегідей
Махаббат оты қайтса, көңіл суып,
Өмірің айдалада жүргеніндей.

Қайырмасы:

Аяулы жан құрдасым,
Қимас досым сырласым.

Қилау бой тасалап қалады. Артынша елбе-делбе болып, әбден ынтыққан Шилау кіреді.

Ш и л а у. Ұлқу... (Іздейді, таба алмайды.) Бұлақтай сыңғырлаған сөзіңнен айналдым, күндей жарқыраған көзіңнен айналдым, қауындай піскен өзіңнен айналдым... Айдай жарқыраған ақ тамағыңнан... махаббатыңның отына өртенген Төлегенмін мен, Қозы Көрпешпін, Кебекпін. Мен тіпті, Қобыландымын... Алпамыспын...

Ұ л қ у (шыға келіп). Сәлеметсіз бе, Алпамыс аға... Жо-жоқ, Қобыланды аға... Жо-жоқ, Қозы Көрпеш... (Сықылықтап күледі.)

Ш и л а у (абдырап). Мен Шилаумын, Ұлқу...

Ұ л қ у. Әлгінде ғана Қобыландымын деп тұр едіңіз ғой.

Ш и л а у. Шын ғашық басқаны былай қойғанда ит те болады екен, Ұлқужан...

Қ и л а у (басын қылтитып). Ойдөйт деген... Мұның да осындайы бар екен ғой... Ой, Қобыландым...

Ұ л қ у (күліп). Ағай, сіз Қобыланды да, басқа да болмай-ақ, адам болсаңызшы.

Ш и л а у. Менің адам болу, болмауым өз қолыңда, Ұлқужан!

Ұ л қ у. Менің қолымда ма?.. Мына менің?

Ш и л а у. Иә, сенің... Алты жыл, төрт ай, сегіз күн отасқан әйелім қайтыс болғалы үш жыл, он ай... жеті... (Күбірлеп санап.) Жо-жоқ... тоғыз күн болыпты. Содан бері адам болудан қалдым. Күндіз-түні ойлайтыным бір сен.

Қ и л а у (күйініп). Адам деген әйелмен де өстіп сөйлесе ме... Бүрсейші... Умажда, умажда бас салып...

Ш и л а у. Жүдегенде де құрып барамын... Салмағым бұрын алпыс бес килограмм еді, ал қазір... (Блокнотын алып, беттерін ашып іздеу сала бастайды.) Ал, қазір... алпыс төрт килограмм 560 грамға түсіпті...

(Шилаудың сөзінің арасында Ұлқу кетіп қалады. Оның кеткенін Шилау байқамайды.)

Жардан құлағандай домалап барам. Қолымнан келсе, бар дүниені шулатар едім. Өтеміз де бұл дүниеден, Ұлқужан. (Ұлқудың жоқтығын енді аңғарып, жан-жағына қарай берем дегенде, басалап қарап тұрған Қилау байқатпай Шилаудың артынан келіп қолын оның иығына салады. Шилау оны Ұлқу деп қалады) Ұлқу, Ұлқужан!

Қ и л а у (басын шайқап). Қояннан қоян туады, қасқыр тумады деуші еді, рас екен.

Ш и л а у (басы салбырап). Рас екен.

Қ и л а у. Қыздан мұндай қорлық көргенше, өлгенің артық.

Шилау (жыламсырап, кетуге ыңғайланады). Қош бол, Қилау, бақұл бол. Жаның ашыса, кейінірек барып көме саларсың.

Қ и л а у. Мынаның дені сау емес шығар...

Ш и л а у (блокнотын алып). Осы сөзіңді түртіп алайыншы.

Қ и л а у (күліп). Ой, өлгелі тұрып түрткенді неғыласың?

Ш и л а у. Кім біледі, о дүниеге барғанда да керек боп жүретін шығар. *(Жаза бастайды.)*

Қ и л а у. Ауру қалса да әдет қалмайды деген, ә... Осы қызда шын ойың бар ма, айтшы?

Ш и л а у. Ойым түгіл тойым да бар.

Қ и л а у. Ендеше, шұрқ етпе. Өзімдікі болды дей бер. Бүркітше бүреміз, «шиқ» еткен даусы да шықпай қалсын.

Ш и л а у. Қалайша, ағатай?

Қ и л а у. Он-оңай. Қыздың билігі әке-шешесінің қолында. Әкесіне жақсақ болды.

Ш и л а у. Бәрі дұрыс-ау. Бірақ, қалай жағынам?

Қ и л а у. Оп-оңай. Шешесін газетке жазбақшы болып тілшілер келе жатыр. Сүтті артық сауды деп ақпар бер. Мақтасаң тымағын кокитпайтын қазақты көрген емеспін. Әкесінің аузын... сөйтіп майла.

Ш и л а у *(ойланып)*. Мұның дұрыс-ау... Бірақ сезіліп қалса?..

Қ и л а у. Шұрқ етпе! Құдықтың суына құдайым ден-саулық берсін, коса сауамыз.

Ш и л а у *(әлде де қорқып)*. Сонда да болса қиын-ау...

Қ и л а у. Көпей тұрғанда құдайдан да қорықпа. Әйелін мақтағанды қай еркек жек көреді.

Ш и л а у *(қуанышты)*. О... Нағыз ақыл... Түртіп алайын. *(Қағазын алып, сәл ойланып, айниды.)* Жок, мұндайды түртуге болмайды.

Қ и л а у (күліп). Неге? Түртіп ал.

Ш и л а у. Өзгенікін түртуге болар еді. Бұл – өзімдікі.

Қ и л а у. О, құдай атсын сені, құдай атқыр. Түртемін деп жүріп үркітіп алма Ұлқуды. *(Нығыздай сөйлеп.)* Қыздың билігі әкесінде, білдің бе, әкесінде.

Ш и л а у. Білгенде әбден білдім... *(Далаға көзі түсіп, үркіп кетеді.)* Ойбай, Базаркүл келе жатыр. Енді қайттім?...

Қ и л а у. Базаркүлің кім? Қәдімгі өзіміздің Базаркүл ме?

Ш и л а у. Сол. Қыр соңымнан қалмаған бір бәле болды... Енді қайда тығылам? Ағатай, қалай құтылам? Ақыл берші, састым ғой.

Қ и л а у. Бұл шын сөзің бе?

Ш и л а у. Ит болайын, шошқа, доңыз, мысық болайын.

Қ и л а у. Ендеше, шұрқ етпе. Өзім құтқарып берем. Сен бара бер.

Ш и л а у. Құп, құп... Ағатай, ендігісін өзің біл...

(Асығып-үсігіп кетеді. Білекті сыбанып жұлқынып Базаркүл шығады.)

Б а з а р к ү л. Әлгі Шилау сұмырайды көрдің бе?

Қ и л а у (күліп). Бір бөлімшенің дырдай есепшісін қалайша сұмырай дейсін?

Б а з а р к ү л. Сұмырай демек түгіл суға тұншықтырып өлтірейін... Көрдің бе!

Қ и л а у. Көргеннен бір нәрсе түсетін болса, көрдік.

Б а з а р к ү л. Бәлдене бермей айтсайшы, қайда кетті?

Қ и л а у (*жан-жақты нұсқан*). Осылай қарай ма... Әлде былай қарай ма еді... Әйтеуір оңаша жер іздеп кетті.

Б а з а р к ү л (*күдіктеніп*). Оңаша?

Қ и л а у. Бір қуыршақты қолтыққа алған еркек қандай жер іздеуші еді?

Б а з а р к ү л (*тістеніп*). Солай ма!... Бәсе, қуаласам да кетпейтін неме жалынсам да жоламайтын боп алды. Бір кәкір бар екенін біліп ем-ау, білгенмін... Қайда кетті, айтшы маған, үстерінен түсіп, тауықтай жұлайын.

Қ и л а у. Менің тілімді алсаң жолама. Аулынды таба алмай қаласың.

Б а з а р к ү л. Мен бе?.. Мен бе?.. Ондай ауылға шетінен от қойып, күлін желге суырайын... Тек кіммен кеткенін айтшы.

Қ и л а у (*сыбырлап*). Көпейдің қызымен, Көпейдің Ұлқуымен.

Б а з а р к ү л (*тістеніп*). Солай ма... Ұры алыстан келді ме десем, іргемнен түскен екен ғой. Біреудің иемденіп жүрген адамын тартып алатын қыздың әулесін көрейін. Ауылды кім таба алмай қалар екен, қара да тұр.

Қ и л а у. Ол – Көпейдің қызы. Абайла.

Б а з а р к ү л. Көпейдің қызы болмақ түгіл, Дөкейдің қызы болса да, қайда кетті, айтшы тек?

Қ и л а у. Некелеп алған заңды байың емес, айқайыңа төзе ала ма сенің?

Б а з а р к ү л. Некелеп алмасам да, ноқталап алғам. Көзім тірі тұрғанда, алдырмаймын басқаны. Өзім де ешкімге тимеймін.

Қ и л а у (*сыртқа*). О, сорлы, басқа сені неғылсын... (*Базаркүлге*). Менің тілімді алсаң, айтыспа. Көпей қалай десең де бастық. Соның дегені болады.

Б а з а р к ү л. Айтысқанда да орысша айтысармын мен. Тек үстінен түсірші. Өз көзіммен көрейін.

Қ и л а у. Ендеше шұрқ етпе. Бүгінше үйіңе қайт, ертең дәл осы уақытта осы жерге келе ғой, дәл төбесінен түсірейін.

Б а з а р к ү л. Е, құдай, ертеңді ертерек әкел. Үстерінен түсейін де, жалғыз қызына ие бола алмай жүрген Көпей, Көпей болмақ түгіл дөкей болса да, шаңырағын ортасына түсірейін. Ертеңді ертерек әкел, құдай...

(*Сахна айналады.*)

Б а з а р к ү л д і ң ә н і .

Опалансақ біздің де әріміз бар,
Айналдырар бір еркек әліміз бар.
Сүйгенінді тартып ап пәле болды-ау,
Осындағы жел аяқ кәрі қыздар.

Қайырмасы:

Батыр десе батырмыз,
Бажылдауға жақынбыз.

Жаман шалдан айрылып
Үйде жалғыз жатырмыз.
Ешкі басым Шилауым,
Аз болды ма сыйлауым!
Местей әйел тұрғанда,
Қыз іздеген милауым!

Еркек деген әйелден биік екен,
Әйел сөзі қайтсе де сұйық екен.
Қолда барда алтынның қадірі жоқ,
Жар болмаса біздерге қиын екен.

Қайырмасы:

Батыр десе батырмыз,
Бажылдауға жақынбыз.
Жаман шалдан айрылып,
Үйде жалғыз жатырмыз.
Ешкі басым Шилауым,
Аз болды ма сыйлауым!
Местей әйел тұрғанда,
Қыз іздеген милауым!

Ш ы м ы л д ы қ

Екінші сурет

Көпей мен Шилау отыратын кабинет. Көпей кабинеттегі мүліктерді ақтара қарап, бұрқылдап сөйлеп жүр.

К ө п е й. Кабинет болған соң, кабинеттің де шамалы приличный болғаны жөн. Мынау не?... Аңғал-саңғал... ішіндегі мүлкін біреу көшіріп әкеткендей боп-бос... Столы стол емес, құдай біледі мынандай орындыққа мен түгіл сиыр да отырмас.

Ш и л а у. Сіз түгіл талай-талай есектер де отырып кеткен.

К ө п е й (*тапырақтап*). О не дегенің?

Ш и л а у. Сізден бұрынғы бастықтарды айтам. Не бір айғыр, есек, өгіз бастықтарды көрдік қой.

К ө п е й. Кәпір-ай, теңеуің жаман екен!..

Ш и л а у. Есекті қанша сипасаң да, бәрібір есек күйі қалады.

К ө п е й. Ойпырмай, саған сөз шақ келмес. Бүгіннен бастап мына столдың жабуын өзгерт, графин қойдыр, қоңырау орнаттыр.

Шилау. Есігіңіз көшеге шығады, қоңырауды далаға орнатамыз ба?

К ө п е й (*есіне түсін*). Солай екен-ау... Қайда орнатсаң сонда орнат, не орнатсаң соны орнат. Әйтеуір жөндеші кабинетті... Ойбай-ау, дөкейлер фермадан бұрын ең алдымен кабинетті сынайды. Алақандарына түкіріп келе жатқан шығар ылғи қызыл көздер.

Ш и л а у. Токтаңыз, түртіп алайын.

Көпей. *(сескеніп)*. Осы түрткен сайын жүрегімнің бір жұмсақ жері бүлкілдей бастайды. Әй, нені түртпексің? «Қызыл көз» дегенді ме?

Шилау. Жоқ, Ол сөзіңіз бұрыннан жазулы.

Көпей. Енді неменені?

Шилау *(ежіктен)*. Столға жабу керек. Графин, стакан, қоңырау...

(Осы кезде Дыңқыш кіреді, Шилау мен Көпей оны жақтырмай теріс айналып кетеді.)

Дыңқыш. Ассалаумағаләйкүм!

Шилау *(Дыңқышты нұсқап)*. Қоңырау орнатпасаңыз көретін күніңіз осы. Кім көрінген баса көктеп кіріп келеді.

Дыңқыш. Әй, бала, мен қашаннан бері саған «кім көрінген» болдым?

Шилау. Совхоздың жұмысына жарамай қалғанның бәрі адам санатынан шығарылады.

Дыңқыш. Санаттан шығарсаң шығар, бірақ, жарқыным, пенсиямды алып берші.

Шилау. Пенсия алып беретін мені бір дөкей дейсіз бе? Келе жатыр ғой, әне ылғи дөкейлер, айтыңыз соларға арызды. *(Бұл сөз Көпейге ұнамай қалады.)*

Көпей *(өзіне-өзі)*. Іріген ауыздан шіріген сөз шығуын қарашы!

Дыңқыш. Солардың келетінін естіп, әдейі келіп тұрмын. *(Көпейге.)* Маған не анықтама бер, не тұрысатын жерінді айт.

Көпей. Жау жағадан алғанда ит етекпен тартады деуші еді. Дөкей келмек түгіл құдай келсе де, бермеймін справка.

Дыңқыш. Неге? Әлде менің колхозда істегеніме сенбейсің бе?

Көпей. Сенем, білем. Бірақ бір нәрсеге арқа сүйеп беретін документ жоқ. Колхоздан қалған қағаздар тоз-тоз боп жыртылып кеткен. Облыста отырғандар справканы неге сүйеніп бердің десе, не айтамын? Қартайған шағымда алдай алмаймын үкіметті...

Дыңқыш *(ашуға мініп)*. Олай болса, түс алдыма!

Көпей. Қайда?

Дыңқыш. Облысқа барамыз. Әлгі сөзіңді солардың алдында айтасың.

Көпей *(қомпаңдап)*. Барайын, барайын... Облыс емес, Алматыға дейін барайын. *(Ойланып.)* Түсінсейші Дыңқыш, өтірік справка берсем мені қызметтен қуады. Қызметтен қуылсам, пенсиядан да қағылам. Өзің алмағаныңмен қоймай мені де құр алақан қалдырып қарамай қаптыру ма сондағы ойың?

Дыңқыш. Шыдай-шыдай өлдім ғой, түге. Анықтама орнына өзінді өткізем Облсобреске.

Шилау. Мына сөзді түртіп алайын. *(Жаза бастайды.)*

Дыңқыш *(блокнотын жұлып алып)*. Осы сен түрткілегенінді қоясың ба, жоқ па? Отырған жерінде мойыныңды торғайдың мойынындай жұлып алайын ба?

Көпей *(Дыңқышқа)*. Саған бүгін бір нәрсенің салқыны тиген шығар... Бұл жер – кеңсе. Неменеге даурығасың?!

Д ы ң қ ы ш . Бұл әлі даурыққан ба? Даурыққанның көкесін көрерсің әлі... Келсін осыдан дөкейлер.

К ө п е й (*қорқып*). Әне, бұлар өстеді енді... Қит етсе корқыта бастайды.

Д ы ң қ ы ш . Ендеше бер анықтаманды!

К ө п е й. Ойпырым-ай, мынаның алқымнан алуын-ай, ә... Сен түсінсейші, ей... Мен де пенсиядан қағылам дедім ғой.

Дыңқыш (*тыңдамай*). Жетті енді. Алдыңнан өттім. Маған енді өкпең жоқ шығар. (*Кетеді. Іле қайта кіріп.*) Сендер мені кетіп қалды деп тұрсындар ғой.

К ө п е й (*сылқ отырып*). Бәсе-ау, бүгін түсімде қатыныммен құшақтасып жүр едім-ау. Түсіме қатын кірді дегенше дұшпанға жолығам... Қап, мына Дыңқыштың қылығы-ай. «Ініне жақындағанда тышқан да батыр» дегендей, дөкей келеді дегенге дандайсып есігімнің алдында ат ойнатты ғой...

Ш и л а у. Келісу керек еді. Бір нәрсе деп қоқытып жүрмесін...

К ө п е й (*жыларман болып*). Қоқытады, қоқытады... Түсімде қатын көргенім рас болса, бір қырсық айналдырады, Шилау.

Ш и л а у. Көпе, қорықпаныз. Бәрін өзім жайластырам.

К ө п е й (*қуанып*). Е, шырағым, сөйтші. Басқадан бұрын мені ана елтірі дауынан құтқаршы. Есебі қолында ғой, шырағым.

Ш и л а у. Жоқ, құтқарам дегенде... мен де түс көріп ем, соны айтпақпын ғой!

К ө п е й (*шошынып*). Сенің түсіңе де әйел еніп жүр ме сонда?

Ш и л а у. Жоқ... Үлкен бір шаһардың ішінде жүр екенмін деймін. Бір уақытта аспанға қарасам, ғажап сұлу құс төбемді біраз айналып жүрді де, әлден уақытта құлдилап келіп тас төбеме қона кетті...

К ө п е й (*өзеуреп*). Қона кетті ме?

Ш и л а у. Қона кетті.

К ө п е й. Ендеше құдай берді де. Үйленесің.

Шилау (*қуанышты*). Айтқаныңыз келсін, Көке. (*Күйеу бала болам деген дәме.*)

К ө п е й. Базаркүлді аласың. Ауыз бірліктерің жарасады.

Ш и л а у (*шошып*). Базаркүлді алам ба?

К ө п е й. Әрине. Енді кім деп едің?

Ш и л а у (*сылқ отырып*). Ендеше, құдай берді емес, құдай ұрды деңіз. Бәсе, төбеме қонған құс қанды тырнағымен шеңгелдеп бүріп еді-ау.

К ө п е й. Бір есепті үйленбегенің де жақсы-ау. Аюдай ақырған біреуіне жолықсаң абақтыға түстім дей бер. Жүгіріп Ұлку келеді. Қолында шляпа.

Ұ л қ у. Папа... Папа... Киіп көрші, дүкеншіге зорға таптырып алдым.

Ш и л а у (*орнынан тұрып*). Сәлеметсіз бе!

Ұ л қ у. Сәлеметсіз бе?!

К ө п е й (*шляпаны киіп көріп*). Мынауың үлкендеу сияқты... Размері нешінші?

Ұ л қ у. Алпыс.

К ө п е й. Мен де 60 киетін едім... Сонда немене қартайған сайын басымның кішірейіп бара жатқаны ма?

Ұ л қ у. Мен барып ақшасын төлейін. *(Жүгіріп шығып кетеді. Асыға аптыға Қилау келеді.)*

Қ и л а у. Жаңа ғана тазартқан көшені қарашы, тағы да былғанды. Көк түйнек келгір тауықтар қарап жүрмейді, ағызып жүреді екен.

К ө п е й. Неғылсаң да өзің біл, Қилау. Маған десең қырып таста. Қолыңнан қақпаймын.

Қ и л а у. Қайда барсаң да қара құрттай өріп жүрген бір тауық. Қайсы бірін қырып тауысасың.

Ш и л а у. Жоқ, онша көп емес. Мен сіздерге точный айтайын, *(блокнотын алып қарап)* бұл ауылда 237 мекиен, 56 қораз бар.

Қ и л а у. 56? Қашанғы есеп?

Ш и л а у. Екінші жарты жылдың есебі. То есть, бірінші январьға дейінгі есеп.

Қ и л а у *(басын шайқап)*. Мынаған дауа жоқ шығар... *(Шилауға бұрылып)*. Ал жүр екеуміз әлгі 237 тауықтың қаматқанын қаматып, қаматпағанының басын аламыз.

Ш и л а у. 237 тауықтың 56 қоразы тағы барын ұмытып кеттің... *(Иығын қиқаң еткізіп.)* Сонсоң тауықтарда менің шаруам жоқ. Ол иттерді қаматам деп жүргенде көзіңді шұқып алар.

Қ и л а у. Көзіңді шұқымақ түгіл өзінді шұқып алса да, Көпен айтса – бітті. *(Оңаша шығарып.)* Атаңның тілін алмайтын неғылған тентек күйеусің...

Ш и л а у *(сасқалақтап)*. Оу... оу... Асатпай жатып...

Қ и л а у. Шұрқ етпе. Құсты қолыңа қондырамын.

Ш и л а у. Олай болса, жан пид... Жүр, камамақ түгіл бауыздап берейін.

К ө п е й. Қилау, басқаларын реттедің ғой?

Қ и л а у. Көпе, шұрқ етпеңіз. Бәрі дайын. Көше сыпырылды, клуб тазартылды, қоралар жөнделді. Бүгін кешке дейін тауықтарды қаматамыз, қабаған иттерді – байлатамыз.

К ө п е й. Әйтеуір, бар сенгенім – өзіңсің. Құдай тағала сені жеткізгенін қарасайшы.

Жүріңдер, көше тазалығын тағы бір қарап, аралап шығайық.

Ұ л қ у ә н і «Көңілді көше».

(Бұл ән үстінде Көпей, Шилау, Қилау қолдарына сыпырғыш алып сахнаға шығады. Көше сыпырған имитация жасайды).

Көше көркі көк терек
Сыбырласып тұратын.
Көше көркі көк сәуле
Жымыңдасып тұратын.
Көше көркі бозбала

Арманым деп аңсаған.
Көше көркі кемпір-шал
Жастық-ай деп тамсанған. (2 рет)
Көше көркі қыз-бала
Қызыл-жасыл киінген.
Көше көркі жеңгейлер
Әзіліңе сүйінген.
Көше көркі бозбала
Арманым деп аңсаған.
Көше көркі кемпір-шал
Жастық-ай деп тамсанған. (2 рет)

Көше көркі той-думан
Келін түскен, қыз берген
Біздің ауыл бүгінде
Осындай боп өзгерген.
Көше көркі бозбала
Арманым деп аңсаған.
Көше көркі кемпір-шал
Жастық-ай деп тамсанған. (2 рет)

Сахна айналады, дүниені тындырғандай Көпейлер кіреді. Телефон шылдырайды.

К ө п е й (*шошып*). Жайсыз уақытта бұл кім болды?

Қ и л а у. Жайсыз ба екен, сағат он екі.

Ш и л а у (*түзетін*). Он минуты кем он екі.

Қ и л а у. Жиырма минуты кем болса да он екі.

К ө п е й. Осы звандап тұрған дөкейлердің бірі шығар. Телефонды сен алшы.

Қ и л а у. Көпе, қорықпаңыз, қасыңызда біз бармыз. Өзіңіз сөйлесіңіз.

К ө п е й. Жарайды, өзім-ақ сөйлесейін. Әйтеуір ағаларыңды шырылдатып ұстап бермесендер болғаны... (*Трубкины алып*.) Алле... Я, я... «Жаңа жол» совхозының төртінші бөлімшесі... Бұл кім? (*Көзі ақшиып кетеді*.) Кім, кім?.. (*Қасындағыларға*.) Құдай ұрды, ауданнан... (*Трубкаға*.) Я, я, тыңдап тұрмын... Бұл ма?... Бұл... бұл... (*Шилауды түртіп*.) Әй менің фамилиям кім еді осы?

Ш и л а у (*ол да сасып қалып*). Кім еді? Өй, әлгі иттің баласын... Қап! (*Блокнотын ақтара бастайды*).

Қ и л а у. Сұрап тұрғаныңыз кімнің фамилиясы?

К ө п е й. Ой, сволочь, менің... (*Трубкаға*.) Бұл – Көпей Бапалақов қой... Ие, ие, келетінін есіттік. Дайындалып жатырмыз. Хал ма? Хал... енді... жаман емес сияқты... Ет пе? Ет...

Ш и л а у. 102 процент.

К ө п е й. 102 процент. Ие, 102. Тағы да тапсырамыз. Ерегістірсе тауықтарды да тапсырамыз. Сүт пе? Сүт...

Ш и л а у. 103 процент.

К ө п е й. 103 процент. Ие, ие. Озат сауыншыларымыз да бар. Кімдер дейсіз бе?... Со бәлелер кімдер еді өзі...

Ш и л а у. Бапалақова Мариям.

К ө п е й. Бапалақова. *(Ыршып, Шилауға бұрылып.)* Ой, ол сауыншы емес, менің әйелім ғой.

Ш и л а у *(блокнотына қарап)*. Сізге қашан әйел болғанын білмеймін, сауыншы болғанына төрт жыл.

К ө п е й *(трубкаға)*. Қазір, қазір... *(Шилауға.)* Ой, мен өз әйелімді қалай мақтамақпын?

Қ и л а у. Мақтауға сыйса мақтау керек әйелді, Көпе, сіз бүлдіреді екенсіз. Бері әкеліңіз телефонды.

К ө п е й. Өй, өй... *(Трубкины бермей тырысады, бірақ Қилау қоймай алады.)* Жарайды, бүліне қалса – жауапты өзің бересің. Мына Шилау куэ.

Ш и л а у. Мен – куэ, Көпе.

Қ и л а у *(трубкины басып, Көпейдің даусына салып өтірік сөйлеседі)*. Бөлімшедегі маңдай алды сауыншылардың бірі – Бапалақова Мариям. Ие, ие, Бапалақова. Көрсеткіші дейсіз бе?..

Ш и л а у. Әр сиырдан жылына үш мың литр.

Қ и л а у. Әр сиырдан жылына үш мың екі жүз елу жеті литр сүт сауады... Ие, ие...

К ө п е й. Өй, өсіріп жібердің ғой. *(Шилауға)*. Екі мың литр деп жүрген жоқ па едік?

Ш и л а у. Ол қате екен.

К ө п е й. Әйтеуір томпақ болып жүрмесін...

Қ и л а у. Представление жасау керек пе? Наградка?... Пожалуста. *(Қасындағыларға.)* Орденге ұсыну керек деп жатыр... *(Трубкаға.)* Тап қазір жазамыз. Жарайды, жарайды...

К ө п е й. Бұл бір қызық іс болды-ау... Әкелші, өзім сөйлесейін.

Ш и л а у. Көпе... *(Ол Қилаудың телефон құлағын қолымен басып, трубкаға өтірік сөйлегенін сезіп тұр)*.

Қ и л а у. Дөкейлерді күтіп алудың бар қамын істедік. Ие, ие... Тауықтарды қаматып, иттерді байлату қана қалды. Ол жұмысқа Көпең екеуміз... *(Басып қалып, тез жөнделіп.)* О-э-м.. Шилау екеуміз тап қазір шыққалы тұрмыз.

К ө п е й. Құртты-ау, мынау құртты-ау... Өлді деген осы...

Қ и л а у *(трубкины қойып)*. Тірілді деген осы. Жеңгеміздің ыр-жанайы көтерілгелі тұр. Шұрқ етпеніз, Көпе.

К ө п е й *(бетін қолымен басып)*. Мен жоқпын, өлген адаммын, білгендерінді істей беріндер.

Қ и л а у *(Шилауға)*. Қағаздарды дайында.

Ш и л а у *(лып етіп)*. Дайын. *(Қағаз береді.)*

К ө п е й. Ойпырым-ай, көз ілеспей қалды ғой тіпті.

Қ и л а у. Заман солай, Көпе. Қармақ қауып тұрғанда қарпып қалу керек.

К ө п е й (*Шилауға*). Сен, бала, әлгі ақпарды анықтап тексердің бе?
Ш и л а у. Бір емес, он тексердім.

К ө п е й. Уһ, аздап жан кірейін деді-ау...

Қ и л а у. Әлгі Дыңқыш шалға жолықтым. Дөкейлерге Көпей жоғалтқан қаракулдерді де айтам деп жүр.

К ө п е й (*шошып*). Ойбай, тағы не дейді?... Қилаужан, жүгір, ұста, қайыр бетін пәленің.

Қ и л а у. Көпе, шұрқ етпеңіз. Ол жағын да тындырдым.

К ө п е й. Уһ, Қилаужан-ай, қадіріңді білмейді екенбіз, адам емес, алтын екенсің ғой... Жүр, ендеше әлгі тауықтарды қаматайық. Әлгі жоғалған елтірілер тауық күркесінде тығулы жатпасына кім кепіл.

(*Ол бастап шығып кетеді, шляпасы ұмыт қалады. Қилау қуалай барып, тоқтап, шеткерірек шығады*).

Қ и л а у. Дыңқыштың арызы мынау... Қатынынды мақтап берген өтірік ақпарың мынау... Екі қолымда екі сойыл тұр, екеуін бірдей сілтесем, жағдайың не болар екен, Көпе?!

(*Сахна айналады. Қилау әні.*)

Өмірдің бір қызығы шағыстырған,
Біреуді біреуге айдап қағыстырған.
Бірін-бірі жұлып жеп жатқан шақта,
Қызық көріп мәз болып алыс тұрған.

Қайырмасы.

Бірің адам, бірің мал
Тіресіңдер текеше,
Бірің өліп бірің қал
Менің шаруам жекеше.

Шатақ десе шайтандай қақандаймын
Қанша айтсам да өсекті қақалмаймын.
Тыныш жүру тентекке машақат қой,
Біреулерді бұзбасам жата алмаймын.

Қайырмасы.

(*Үзілісті осы жерде жасауға болады*).

Ш и л а у. Көпе, уа, Көпе... Ұзап кетіпті... Семірген шелпегін аспанға атады деуші еді. Әйелін мақтаған соң Көпең шляпасын да тастап кетті-ау... О, жарықтық Көпем... (*Шляпаны олай-былай құбылтып киіп одырая қаранады...*) Ал, маған жарасса керек қой?! Қап, айнаның болмауын-ай. Осылай кисем, құдай біледі, құйып қойғандай болатын-ақ шығар... (*Әндетін.*)

Алатаудың ақбасы көк аспанға екі-ақ елі жетпей тұр.
Былқылдаған сұлу қыз көкейімнен кетпей тұр.
Көкейімнен Ұлқужан кетпей тұр-ау, кетпей тұр...

Кәні, Шилау, көшеге шықшы, талтандашы... Жалғанды жалпағынан басып, сүрші дәуренді... «Мынау келе жатқан Шилау, пәленбай деген совхоздың бас бухгалтері» деп қолдарын шошайтатын болсын... Ал, сен келе жатсаң кердендеп... Уа шіркін, сұлулығың жұрттың бәрін таңдандырып не бір Қыз-Жібек, Баян сұлу, Айман-Шолпан, Ақтоқтылар қоғадай жапырылып құлап, естерін жия алмай талып жатса... Ал, мен... (Одырайып, қоқиланып.) Біреуін де ұнатпай, шетінен отказ беріп... Осы кезде... (Армандай сөйлеп.) Осы кезде... тал шыбықтай бұралып Ұлқу келсе... есімнен танып мен тұрсам... Сүйріктей саусақтары мойыныма оралып, мен болсам аш белінен құшақтап, сонан соң біртіндеп жоғарылап бара жатса... О, Ұлқужан... (Осы кезде дәл қарсы алдынан Ұлқу кіріп, оның мына түрін көріп таң қалып тоқтап қалады).

Ұ л қ у. Оу, неғып тұрсыз?

Ш и л а у (қолын көкірегіне қысып, көзін жұмып). Түс көріп тұрмын... Мен бір ғажап түс көріп тұрмын, Ұлқужан.

Ұ л қ у. Папам қайда?

Ш и л а у. Мен ғажап түс көрмей тұрған кезімде Қилау екеуі шығып кеткен.

Ұ л қ у. Оу, шляпаны қалай киіп алғансыз... өстіп те кие ме? Бері әкеліңіз... (Жөндеп кигізе бастайды.) Қорқақ болып бара жатырсыз ба деймін?!

Ш и л а у. Мен батыл болып көрген жоқпын...

Ұ л қ у (шляпаны айналдырып). Міне, енді джентельмен болдыңыз...

Шляпамен айналысып, Шилауға такалып тұрған Ұлқуды терезеден Базаркүл көріп қояды.

Б а з а р к ү л. Бетім-ау, міне, міне... Өсек расқа айналды. (Жоғалып кетеді.)

Ұ л қ у (күліп). Көшеге шығыңызшы, қыз-келіншектер қоғадай жапырылсын...

Ш и л а у (жсалын ата). Ұлқужан!.. (Ол құшақтағысы келеді, Ұлқу сықылықтай күліп, шыға жөнеледі.) Ұл-қу... Ұлқужан! (Есіктен шыға бермек болған Шилау нақ босағада Базаркүлмен соқтығысып қалады.)

Ш и л а у (тұтығып). Ә... Ә...

Б а з а р к ү л (төніп). Қолға түстің бе, найсап?!

Ш и л а у (шегіншектен). Аулақ, аулақ!

Б а з а р к ү л. Кімге «аулақ» дейсің, а!... Кімге?.. Кеше ғана аяғыма жығылушы едің, қызбен келіскен соң, жерініп қалдың ба?

Ш и л а у. Мен сені білмеймін... Көрген емеспін...

Б а з а р к ү л (білегін сыбанып). Мені ме... Мені көрген жоқсың ба?

Ш и л а у (қорқып). Көрсем көрген шығармын, ұмытып қалыппын.

Б а з а р к ү л. Сен, мүмкін, аламын деп ант су ішкенінді де ұмытып қалған шығарсың.

Ш и л а у. Ойнап айтқам... Ішкен кезде адам не демейді!

Б а з а р к ү л. Байымнан да ойнап жүріп ажыратқан шығарсың.

Ш и л а у. Мен бе екен ажыратқан?.. Бір байың сенен қашты, біреуінен өзің қаштың...

Б а з а р к ү л. Арағымды ішіп, оп-оңай құтыламын деп тұрсын ғой...

Ш и л а у. Менен де саған аз өткен жоқ. Менде бәрі жазулы... (Блокнотқа жармасады.) Сенің саудагер екенің де жазулы.

Б а з а р к ү л. Ә-ә, солай ма?... Жазып жүр екенсің ғой... Жарайды, мен де жазайын... Қағазға емес, шие жегендей ғып, бет-аузыңа жазайын. Ол тұра ұмтылады, Шилау столды айналып қашады.

Ш и л а у. Ойбай, арағынды төлейін. Үш есе ғып төлейін...

Б а з а р к ү л. Қанжығама байлап әкетем... Осыдан қыңқ деп көрші, бір-ақ мытып бық еткізіп жыныңды шығарайын... Жүр үйге. Бүгіннен бастап үйіме көшесің!

Ш и л а у (безектен). Бармаймын дегесін бармаймын... Басқа адам-мен уәдем бар.

Б а з а р к ү л. Басқа адамың Көпейдің қызы ғой. Қызшылын жаманның... Әйел атаулыдан бездіріп жіберейін!

Ш и л а у (бажылдан). Безбеймін... Безе алмаймын... Ғашықпын...

Б а з а р к ү л. «Ғашықпын?»... Мә, саған «ашық»... Ол сия дәуітпен жіберіп ұрмақшы болғанда, Шилау столдың ар жағына тұра қалады. Базаркүл ұра алмай біраз әуре болады. Осы кезде ішке Қилау кіреді.

Қ и л а у (сөйлей кіріп). Ойпырым-ай, бұл ауылда ит дегенің бықып жүр екен ғой. Бес жүз бар шығар.

Ш и л а у (столдың тасасынан). Тұп-тура 92 ит, 64 күшік бар.

Қ и л а у. Оу, Шилаумысың?.. Қайдасың-ей? Бұл ауылдың итін де санап қойғансың ба?..

Б а з а р к ү л. Шилау жоқ.

Ш и л а у. Бармын. Мен мұнда. Тасадан шыққысы келген Шилауды Базаркүл жасқантып, қайта қуып тығады.

Б а з а р к ү л. Шилау жоқ дедім ғой. Жоқ.

Ш и л а у. Ойбай, жоқпын.

Қ и л а у (күліп). Ойпырым-ай, талай қуғынды көріп едім, бірақ бүйтіп қуысқа тыққанды көрсем көзім шықсын. Базеке, араша, араша.

Шилаудың қашып шығуына көмектеседі.

Б а з а р к ү л. Оған жақтасып әдейі шақырдың ғой... Бірақ тоқта... Осыдан Шилау жоламай кетсін, жоламай кетсе бар ғой, тап сенің етегіңнен ұстаймын.

Қ и л а у (күліп). Етегімнен ұстап, қай бір напақа табам дейсің. Жүз аунатсаң да бір құмалақ түспейді менен.

Б а з а р к ү л. Кісісіне жолықпай жүр екенсің... Бірін емес, мыңын түсіремін... Тек, Шилау, құтылсын де...

Қ и л а у. Көпей тірі тұрғанда құтылып та кетуі мүмкін.

Б а з а р к ү л. Құтылмайды... Әлгінде ұстап алдым. Дәл осы жерде Көпейдің қызымен шөпілдесіп сүйісіп тұр екен...

Қ и л а у (*өтірік таң қалып*). Дәл осы жерде ме?.. Базаркүл. Дәл осы жерде.

Қ и л а у. Сонда әкесінің кабинеті қызының оңаша сүйісетін жері болғаны ма?

Б а з а р к ү л. Ие, ие солай.

Қ и л а у. Масқара... Оңаша жолығуларына да жағдай жасап жүрген Көпейдің өзі болды ғой?

Б а з а р к ү л. Сол, сол...

Қ и л а у. Олай болса, аянатын түк жоқ. Алдымен Көпейді құрт. Көпейді құртсаң қызы өзінен өзі-ақ құриды. Сонда Шилау шұлғау болып өзіңе қалады.

Б а з а р к ү л. Сөйтеіін... Байымды аздырды деп, дөкейлерге арыз берейін... Бір жапырақ қағаз жазып бере қойшы.

Қ и л а у. Шұрк етпе, Базеке. Қағазың дайын. (*Қалтасынан қағаз алып.*) Тек қол қойсаң болды.

(*Базаркүл кетеді.*)

Қ и л а у. Ал, Көпе тағы бір сойыл қосылды. Сақтан енді. (*Өлең айтады да кетеді.*)

Өмірдің бір қызығы шағыстырған,
Біреуді біреуге айдап қағыстырған.
Бірін-бірі жұлып жеп жатқан шақта
Қызық көріп мәз болып алыс тұрған.

Қайырмасы:

Бірің адам, бірің мал
Тіресіндер текеше.
Бірің өліп, бірің қал,
Менің шаруам жекеше.

Шатақ десе шайтандай қакандаймын,
Қанша айтсам да өсекті қақалмаймын.
Тыныш жүру тентекке машақат қой,
Біреулерді бұзбасам жата алмаймын.

Үшінші сурет

Көпейдің үйі. Көпей сәнді киінген, алжапқышы бар. Столға ас әзірлеп жүреді. Гүл әкеледі. Оны Қилау жаратпайды. Гүлді өзінше басқа жерге қояды.

К ө п е й. Дөкей мына жерге отырады.

Қ и л а у (*гүлді ортаға қойып*). Жок, мына жерге отырады. Айталық дөкей келеді. (*Тысқа шығып маңғазданып келеді.*)

К ө п е й. Сәлеметсіз бе? Төрлетіңіз, мына жерге отырыңыз.

Қ и л а у. Дөкей мына жерге, сіз ана жерге, мен мұнда отырам. Дөкей

ортада, екеуміз екі жағынан былай ет асатамыз. *(Көпей маз болып бұған күледі. Мариям кіреді.)*

М а р и я м. Жүрген жерінді у-шу ғып, базар қыласың да жүресің-ау!

К ө п е й. Неғыппын сондай-ақ!

М а р и я м. Әлгіде Бөсербайдың тауығын қуып кетіпсің, кемпірі ойбайлап ауылды басына көтеріп жатыр.

Қ и л а у. Ондай кемпірдің өзін де қамау керек еді.

К ө п е й. Кемпірлердің бүгінгі істегені ме?! *(Тістеніп.)* Тұра тұр, осыдан дөкейлер келіп кетсін. Бұл кемпірлерді мен детдомға өткізеді екенмін.

М а р и я м *(күйін-нісін)*. Не дерсің бұған, не дерсің?.. Бара-бара бала болуға айналды ғой...

К ө п е й. Әр бәтшағардың қорасынан ондап қара тауық өріп шығады, балапанды өздері басып шығара ма, қайдам, шиқылдаған шөжеден аяқ алып жүре алмайсың.

Қ и л а у. Көпе, шынында да осы кемпірлер мәселесін шешіп алу керек еді. Өздері көбейіп барады.

М а р и я м. Көбеймей... қырасыңдар ма енді?

К ө п е й. Шынында да басты қатырды. Әсіресе Дыңқыштың кемпірінің бүгінгі істегені ме... Дыңқыш болмақ түгіл... *(Осы кезде үйге Базаркүл кіреді. Әр қуыстан біреуді қарап іздеп жүр.)*

М а р и я м. Жарқыным-ау, не іздейсің? Айтсайшы, тауып берейік.

Б а з а р к ү л. Өзім-ақ тауып аламын. Жеті қабат жер астына кірсе де қоймаймын.

(Ол ортадағы столды итеріп жібереді. Көпей қорқып кетеді. Стол үстіндегі тамақты жей бастайды.)

К ө п е й. Әй... әй... Өзі ақсақ стол... Абайла, құлатып аласың.

Б а з а р к ү л. Құласа неғылар дейсің. Көпейдің дәулеті столға жетпесе, не бітімшілікке жүрсің?!

М а р и я м. Әй, ойыны ма десек, шындап барасың ғой. Не керек өзіне?

Б а з а р к ү л. Сапылдама! Ненің етін жегенінді ішің біліп тұрған шығар. Тап қазір!

К ө п е й. О, шебер құдай, не дейді мынау?

М а р и я м. Айтып тұрғаның не сенің?.. Бар, айда, жоғалтқаныңды базардан ізде...

Б а з а р к ү л. Базардан емес, тап сенің үйіңнен іздеймін. *(Білегін сыба-нып.)* Табасың ба, жоқ па?.. Әлде тұрған жерінде тауықша жұлайын ба осы?

М а р и я м. Ойбай-ау, мынау ақыр соңы үйімізге келіп ойран салды ма?.. Қилау, құртсаңшы мынаның көзін.

К ө п е й. Мен барып милицияға звондаймын. *(Базаркүл Көпейдің алдын тосып, аузына бауырсақ тыға салады.)*

Б а з а р к ү л. Босағадан аттап қара, столыңмен бірге шойнаңдап қаласың.

К ө п е й. Шықты ғой мұнан бір дәу... *(Бауырсаққа қақала сөйлейді.)* Дөкейді алыстан күтсек, өз ауылымызда екен ғой...

Қ и л а у. Базеке, бұл жер – кісінің үйі. Көпең жаманды жақсылы бастық...

Б а з а р к ү л. Адырам қал-ау, мынау ма бастық?.. Бастық... Мұндай бастыққа апчхи!.. *(Өтірік түшкіріп салады.)*

К ө п е й *(өкініп)*. Арамтамақ деп айдалайын деп тұрған жерінен арашалап қалып ем... О, сорлы басым, аз болды өзіме...

Қ и л а у. Базеке, ұят. Есіңіз бар адамсыз... *(Базаркүл ілулі тұрған Көпейдің шляпасын көріп, жүгіре барып жұлып алады.)*

Б а з а р к ү л. Міне, міне, таптым, менің күйеуімнің телпегі.

М а р и я м *(шляпаға ұмтылып)*. Бер, былай. Бұл менің шалымның шляпасы.

Б а з а р к ү л. Әй, қатын, аулақ жүр. Осы уақытқа дейін байыңның телпегін танымай, көзінді шел басты ма?..

К ө п е й. Жыртасыңдар, түге... Бері әкел, шляпі менікі. *(Ол алмақшы болады, Базаркүл бермейді, алыс-жұлыс.)*

Б а з а р к ү л. Бермеймін, бермеймін. Қилау, куэ бол, телпегін де, өзін де тығып отыр бұл кәпірлер...

М а р и я м. Куэ бол, Қилау... Мынау ойранымен қоймай, ақыр соңы тонайын деді ме?

К ө п е й. Мыналар жыртатын болды-ау киілмеген шляпіні... Әй, Базаркүл, шляпіде нең бар сенің? Жібер, жыртасың! *(Көпей жүгіріп барып Базаркүлден шляпаны жұлып алғанда құлап қалады.)*

Б а з а р к ү л. Тап ендеше! Таппайды екенсің, жыртпақ түгіл өртеп жіберем. *(Көпейдің орнынан тұруына Базаркүл жағымпаздана болысады.)*

М а р и я м. Жарқыным-ау, іздегенің кім өзі?

Б а з а р к ү л *(мазақтап)*. Білмейтін шығарсың, ә?...

К ө п е й *(әйеліне)*. Оу, кемпір-ау, мынадан таза бәлеге қалған шығармыз. Бір нәрсе ғып құртсайшы көзін.

Б а з а р к ү л. Тауып берсеңдер, өзім-ақ кетем.

К ө п е й *(жалынып)*. Айналайын, кім еді өзі? Айтшы, тауып берейін.

Б а з а р к ү л. ЗАГС-тен де өткізіп бересің бе?

К ө п е й *(амалы таусылып)*. Ол жағын қайдан білейін енді...

М а р и я м. Мұны бір ЗАГС-тың бастығы деп пе едің?

Б а з а р к ү л. Бұл – осы ауылдың бастығы. Ит екеш итке дейін каматтырып жатыр ғой.

К ө п е й *(әйеліне жалынып)*. Қойшы сен... Бір нәрсе ғып құтылайықшы... Қайтесің енді, басқа салған соң. *(Базаркүлге.)* Жарайды, ЗАГС-тен де өткізіп берейін.

Қ и л а у. Көпең айтса бітті. Уәдеге мықты адам. Айта бер байыңды, Базаркүл.

Б а з а р к ү л *(қылымсып)*. Байым – Шилау. *(Мұны естігенде Көпей мен Мариям «уһ» деп отыра кетеді.)*

К ө п е й. Баяғыдан бері айтпайсың ба солай деп.

М а р и я м. Қарап жүрмей, қарай гөр Шилау сұмның тіршілігін!

К ө п е й. Қилау, тап әлгі Шилау итті. Байлап берейін. Соның кесірінен қырыла жаздадық кой.

Қ и л а у. Шилау төрт күннен бері жоқ. Қашып жүр.

М а р и я м. Байқандар, шынымен өліп, бәлесіне қаларсыңдар.

Б а з а р к ү л. Ойбай, тезірек табайық ендеше, өлмей тұрып ЗАГС-тен өтіп алайын.

(Осы кезде аптыға басып Ұлқу келеді.)

Ұ л қ у. Ойбай, өрт, өрт, өрт кетті!

К ө п е й *(ұшып тұрып)*. Қайда?

Қ и л а у *(өзіне)*. Бәсе, осылай болса керек кой.

М а р и я м. Ойпырым-ай, қай жерде?

Ұ л қ у. Малбағар қыстауының сыртынан.

Б а з а р к ү л *(зарлап)*. Ойбай-ау, дәл менің үйімнің іргесі ғой.

Ұ л қ у. Сол жерде тау боп жатқан қоқырсық бар...

Б а з а р к ү л. Ол – қоқырсық па екен, көң ғой.

Ұ л қ у. Өртенді не болса да.

Б а з а р к ү л. Ол өртенгенше өзім өртенсем ше... Ойбай, жок іздеймін деп жүріп барымнан айрылған шығармын...

Ол зарлаған күйі шығады.

К ө п е й *(Қилауға)*. Жүр, біз де көрейікші. Ауылды өртеп алып!..

Ұ л қ у. Маған салса, тең жартысын өртер едім...

К ө п е й *(алара қарап)*. Сонан соң әкеңнің күлін қай жерден іздер едің?

(Қилау, Көпей шығады. Олар кетісімен Ұлқу анасын құшақтай алады.)

Ұ л қ у. Апа... Апа... Біздің ауыл өмірінде бүйтіп тазарып көрмеген шығар. Көшелерінде көлденең шылау жоқ. Қоралардың іші айнадай таза. Клуб екеш клубтың едені де өмірінде бір рет сумен жуылды. *(Булығы күліп.)* Иттер ше... Олардың да даусы індікештен әрең естіледі... Ай, папамның күші-ай!

М а р и я м. Папаңның емес, дөкейлердің күші ғой. Солар келеді дегеннен бері әкенде ұйқы жоқ.

Ұ л қ у. Өз күшін білмейді екен ғой папам. Жұртты осылай қатан ұстаса ғой, ауыл қандай сәнді болар еді.

М а р и я м. Папаң істемеймін дей ме, кейде оның жұмсайтын адамы жоқ, қолы қысқарып, отырып қалады.

Ұ л қ у. Әлгі Базаркүл үйінің қасына үймеген нәрсесі жоқ, тау ғып қойыпты. Біз білінбей бардық та, шырт еткізіп шырпыны қойып жіберіп едік, от лау ете қалды. От лап еткен кезде біреудің «ойбай» деген даусы қосыла шықты да, оттың ішінен атыла шыққан бір адам айдалаға каша жөнелді.

М а р и я м *(сенбей)*. Не дейді? Көң ішінен адам шықты ма?

Ұ л қ у *(күліп)*. Шыққанда қандай...

М а р и я м *(ентелен)*. Ие, ие, кім екен?..

Ұ л қ у. Жыға танымадық, тегі Шилау ма деймін!

Ш и л а у. Көпе, сүйінші, Ұлқу, апа! *(Үсті басы жұлым-жұлым,*

әр жері күйген шалбардан денесі жалтырап көрініп тұр. Ұлқу мен Мариям Шилаудың түріне қарап күледі. Ұялған Шилау қаша жөнеледі. Сахна айналады, бір шетке шығып сүмірейіп өзінің мұңын айтады.)

Сұлуға сырттан қарап сыйлау екен,
Шамасын жаңа білді Шилау екең!
Қол жетпес Ұлқужанда нем бар еді,
Шынында милау десе милау екем.

Сұлу қыздар жақсы екен,
Жақсы қыздар тапшы екен.
Бажылдауық – бажылдауық Базаркүл
Барып тұрған бақсы екен,
Барып тұрған бақсы екен.

Қу көңіл шүйке басты менсінбейді,
Қасына одан тәуір келсін дейді.
Құрығым Ұлқужанға жетпеген соң,
Асылып Базаркүлдер өлсін дейді.

Сахна айналады. Мариям, Ұлқу, Шилау.

Ш и л а у. Көпең қайда?

М а р и я м. Қазір келеді... Ау, қалқам-ау, қайдан жүрсің? Үстіңе не болған?

Ш и л а у. Апа, сіз сұрамаңыз, мен айтпайын.

М а р и я м. Сонда да шет-жағасын білдірсеңші.

Ш и л а у. Өліп тірілдім. О дүниеге барған жерімнен әйтеуір әупірім-мен қайтып келдім. Дозактың отына салып еді, оған да жанбадым. Мінеки... *(Күйген жерлерін көрсетеді.)*

Ұ л қ у *(күліп)*. Түу, шынында да мықты екенсіз.

Ш и л а у. Бұл оттан тірі қалдым, сірә, мәңгі өлмейтіндігімнің белгісі шығар.

М а р и я м. Көп жаса, өліп неғыласың, шырағым.

Ш и л а у. Бүйтіп көп жасағаны құрысын. О дүниенің дозағынан бұ дүниенің мазағы жаман ба деп қалдым, жеңеше.

М а р и я м. Не болды, сонша таусылып?

Ш и л а у. Көпей келсін. Бәрін баяндап, ботадай боздатайын деп отырмын. *(Ұлқу Шилауға шалбар әкеп береді. Онысы өте үлкен. Шилаудың мықынына тұрмай түсе береді. Көпей мен Қилау кіреді. Екеуі де көңілді, мәз.)*

К ө п е й. Жарайсың, қызым. Қоқырсықты өртегенің дұрыс болған. Ой, мынаған не болған, ей?.. Қайда жүрсің, қайдан шықтың?

Ш и л а у *(жыламсырап)*. Дозактың отынан...

Қ и л а у *(мырс етіп)*. Дозактың?..

Ұ л қ у. Базаркүлдің қоқырсығын өртеген оттан шығыпты.

К ө п е й. Е, бәсе, ішінен адам шықты деп жұрт шулап еді. Сен екенсің ғой.

Ш и л а у. Дозақтың отынан болса – менмін.

К ө п е й. Мынау ауысқан шығар. Дозағың не? Базаркүлдің оты.

Ш и л а у. Базаркүлдің оты не, дозақтың оты не? Бәрібір.

К ө п е й. Е-е, олай десең жөні келеді. Ал, енді жұмысты қойдың?

Қоқырсыққа нағып тығылып жүрсің?

Ш и л а у. Мына Қилау ғой көң арасына тығылсаң Базаркүл таба алмайды деп...

К ө п е й. Базаркүлден құтыла алмайсың. «Алам» деп уәде берген соң, алып тынасың.

Ш и л а у. Оу, Көпе, ішкен адам не демейді? Жердегі түгіл, аспан-дағы айды алам дер.

М а р и я м. Шын уәделерің бар болса, ұят емес пе, қосылу керек.

Ш и л а у. Оу, женеше, уәде де бір, су да бір. Уәде бергендерді жинаса өз алдына бір ауыл болар.

Ұ л қ у (*қабақ түйін*). Не деген тұрақсыз... Папа, қалайша шыдап жүрсің мұндайға.

Ш и л а у. Оу, Ұлқыш, мен әйелім өлген, бойдақ адаммын.

Қ и л а у (*күлін*). Не істессм де өз еркім, аяқ-қолым бос дейсің ғой?

Ш и л а у. Қила-еке, күлмеңіз. Осы әйелден құтқарып берем деген уәдең бар. Міне, қағаздарды әкелдім. Көпең екеуің көріңдер.

К ө п е й. Бұл не қағаз?

Ш и л а у. Базаркүл үш жылдан бері бұрау басын сындырған жок. Бар білгені сауда. Нағыз арамтамақ.

К ө п е й. Оу, сен оған бір жерде уборщица деп ақша төлеп жүрген жоқ па едің?

Ш и л а у (*жыламсырап*). Қайтейін, бір нәрсе ғып соттан құтқар деп жылап отырып алды. Құтқарып едім, ал енді... «аласың» деп зорлағысы келеді. Ол байға тигісі кеп отырған жоқ, мені әйелдікке алғысы келіп отыр.

К ө п е й. Мынау ма, мынау... Осының түртемін дегенінен-ақ шошушы едім... (*Қилауға*.) Бұл істі колыңа ал. Арамтамақ, саудагер қатынды тайраңдатып жүргізе алмайтын шығармыз.

Қ и л а у. Базаркүлге түк істей алмайсыз.

К ө п е й. Неге?

Қ и л а у. Мына Шилауға қосылып алып, қызметте жоқ әйелді қызметте дейсіз, оған айма-ай пәленбай сом ақша төлеп тұрасыз. Арамтамақты қорғап келген өзіңіз, істеріңізді істеп болып өзіңізді өзіңіз қалай ұстап бересіз?

К ө п е й (*Шилауға*). Сен бе, сен?!

Ш и л а у. Оу, Көпе, менің сізге еш жазығым жоқ. Өз қолыммен істедім, өз мойныммен көтерем. Ауданға барам да, шынымды айтам.

К ө п е й. Жаныңның барында тез жет. Айт бәрін... Қартайған шағымда қара дақ түсіруге айналдырдыңдар.

Қ и л а у. Ешқайда жібермеңіз оны.

Көпей (шошып). Неге?
 Қилау. Ол барса, бүлдіреді.
 Көпей (шошып). Астапыралла. Тағы нені шығарды. (Шилауға.)
 Әй, тағы нең бар еді?
 Шилау. Білмеймін.
 Мариям (күйін-пісін). Осы кәпірге сенбе деп, құдайдың зарын қылдым. Тыңдады ма бұл...
 Ұлқу. Апа, қойшы... Қызмет бабы, бірде олай, бірде былай... (Шығып кетеді.)
 Көпей (Шилауға). Әй, айтасың ба, жоқ па?
 Шилау. Білмеймін... (Қилауға қарайды.)
 Қилау. Бұл барса (Мариямды нұсқап), мына жеңгейдің көрсеткішін өсіріп өтірік жазғаның да айтуы мүмкін.
 Көпей. Неғыл дейді?... Өтірігі қалай?... Әй, сол жазғаның өтірік пе еді, шыныңды айтшы?
 Шилау. Әрине, өтірік.
 Көпей (қақалып). Мынау бір ит шығар... Әй, өтірікті неге жазасың ә?... Өлтіргің кеп жүр ме?... Қай әкеңнің ақысы қалып еді бізде?... Бұл не қастығың? (Шилауды қуып жүріп ұрмақ болғанда, Шилау еңкейіп қалады. Көпейдің жұдырығы Қилауға тиеді. Ол жсалпасынан түседі. Көпей Шилауды ұстай алмайды.)
 Шилау. Менікі қастық па екен... Жеңгей орден алсын дедім... Жаз деп қоймаған мына Қилау.
 Қилау (ыршып). Әй, бала жайыңа жүр. Шатпа бәлеңе. Мен қашан «жаз» деп айттым? Көпеңнің қызын аламын деп бар дүниені сапырдың кеп...
 Көпей (ыршып). Кім менің қызымды?... (Шилауға ұмтылады.)
 Мариям. Не дейді, бәтір-ау?! (Көпейді жібермейді.)
 Қилау (Шилауды нұсқап). Мынау шіріктің дәмесі бар.
 Шилау (кекештеніп). Оу, Қила-еке, өзің айттың, жаз дедің, бәрін өзім тындырам дедің...
 Көпей. Қилаужан, шап ауданға. Қайыр әлгі қағазды.
 Қилау. Кеш қалдық.
 Мариям. Қалқам-ау, барсайшы... Мынаның өтірігінен біз ұятқа қалатын болдық қой.
 Көпей (күйініп). Өтірік оныкі емес, менікі болып шықты ғой. Мына мен сор маңдай ғой қол қойған ол қағазға! Жығылғанның үстіне жұдырықтап жатыр.
 Мариям. Су түбіне кетті деген осы ендеше. Жаманшылықты алыстан күтіп ең, жақыннан шықты.
 Шилау. Қилау бармаса, мен барам. Алам қағазды.
 Қилау (мазақтап). О, шіркін, аларсын. Ол қағаз әр жерге, бар редакцияға кетті. Мәскеуге дейін кетті.
 Шилау (сұлқ түсіп). Ендеше, шын құрыдық... (Қилауға айқайлап.)
 Бұл Көпене не қастығың бар еді? Осы кезде қасында Дөкей бар Ұлқу келеді. Дөкей шетке шығып жұрт назарынан тыс қалады.

Ұ л қ у. Мына елтіріні танысыздар ма?
К ө п е й (*ұмтыла түсіп*). Оу, мынау біздің әлгі қоймадан жоғалған елтірілер ғой.

Ұ л қ у. Әлгі Базаркүл үйінің жанындағы күйген көң астынан шықты.

К ө п е й. Базаркүлдің?! Не дейді?

Б а з а р к ү л. Мен білмеймін. Мен тыққан жоқпын бұл елтірілерді. Мен білмеймін.

Ұ л қ у. Ұрының арты қуыс дегендей неге байбалам салдыңыз. Сізді айыптаған ешкім жоқ қой әзірге.

Б а з а р к ү л. Е, бәсе, мен айыпты емеспін.

Қ и л а у (*Базаркүлге*). Құтылып кетпексің ғой. Оның бола қоймас.

К ө п е й (*ашуланып, Шилаудың блокнотын қағып жібереді*). Бөлімшенің білдей есепшісің. Танауыңның астында мынадай ұрлық болып жатады, соны неге көрмейсің?! Сөзде бар да, істе жоқ жәй пысықсың ба деймін. (*Батыл.*) Ал ұрым қайда менің?..

Ұ л қ у. Алыста емес, осы төңіректе! (*Қилау сезіктеніп жиырыла түседі*). Өзіңді қолпаштап, жаны ашығансып жел беріп, ақыл айтқансып жүретіндердің бірі. (*Бәрі Қилауға тесіле қарайды...*)

(*Қилау. «Мен емес ұрлаған», – деп Базаркүлге бұрылады. Бәрі енді Базаркүлге тесіледі*).

Б а з а р к ү л. Мен емес ұрлаған. Ұрлап әкелген ана Қилау. «Ешкім елемейді, көң астына апарып тық» деген де осы.

Ұ л қ у. Кім кінәлі, кім кінәсіз тексереміз әлі.

Есік қағылады. Жұрт шошып қалады.

К ө п е й. Біздің ауылда есік қағып кіретін ешкім жоқ еді. Дөкей болмаса... кіріңіз...

(*Пауза. Жұрттың бәрі: «кіріңіз». Өлеңдетіп Дыңқыш кіреді*).

Д ы ң қ ы ш. Пенсия алатын болдым. Міне, хабары. Дыңқыштын өмірбақи «Ақжол» колхозында жұмыс істегені рас, жақсы істеген» деп аудандағы үш коммунист кепілдеме беріпті.

К ө п е й. Онда жазған қағазды қайтып алатын шығарсың.

Д ы ң қ ы ш. Жастайымнан бірге өскен сенің үстіңнен арыз жазып жын ұрып па мені, жазған жоқпын. Әлгі Қилау ит көптіріп жүрген.

Дыңқыш бір шетке шығады. Дөкей мен Ұлқу ымдасып отырады. Оны Мариям сезіп қалып күйеуіне сездіреді, Көпей аң-таң өзі сас-қалақтап басқа жұртқа қарайды.

К ө п е й. Сен қай баласың?

Д ө к е й. Мен Дөкеймін.

К ө п е й. Дөкей?!

Д ө к е н. Иә, Дөкей...

(*Мариям, Ұлқу, Шилау жарыса күледі*).

К ө п е й. Мынаның дені сау ма өзі?!

Д ө к е й (*сасқалақтап*). Совхоздың директоры телеграмма бердім, сізге тапсырдым деп еді...

К ө п е й (*ашуланып*). Ойнайтын адамың мен емес. Не шатып тұрсын өзің? Дөкейің не?

Д ө к е й. Рас, айтам, аға! Дөкеймін. Бұдан төрт жыл бұрын өзіңіз Ауыл шаруашылық институтына жіберген Қоғабайдың баласы кәдуілгі Дөкей ше? Неғып танымай қалдыңыз?

К ө п е й. Не дейді? Ой мынау Қоғабайдың күшігі ғой. *(Бәрі күледі.)*

Д ө к е й. Оқуды бітірдім. Содан совхоз директоры кездесіп өзімізге кел деген соң осында келіп тұрмын.

Ш и л а у. Дөкей келеді деп сандалып жүрсек, мынау болып шықты ғой. Түртіп алайыншы.

Ұ л қ у. Түртетін блокнотыңызды тастамап па едіңіз?

Ш и л а у. Иә, солай екен-ау, қап түртетін-ақ оқиға еді!..

М а р и я м. Дөкей шырағым, не болса да ауылыңды бір сілкіндірдің. Сені келеді деп күтіп отырмыз.

К ө п е й *(шек-сілесі қата күліп)*. Дөкей келеді дегенге сен тіпті есіме түссеңші. Құдай қара бастырайын десе, аяқ асты екен ғой...

Ш и л а у. Тіпті менің де есіме келмепті ғой.

М а р и я м. Менің де есіме келмепті.

К ө п е й. Ақымақ басым, жоқ нәрседен қорқып өзімде де бар. Көзім енді ашылғандай. Адал адам үшін дөкейің көп болса мына біздің Дөкейдей-ақ шығар.

Д ы ң қ ы ш. Қоянды қуа берсе батыр болады дегендей, біздің Көпей – дөкей болып бара ма деймін! *(Бәрі де көтеріледі. Ұлқу мен Дөкей оңашалана береді.)*

Ұ л қ у. Сағындырдың ғой, Дөкей!

Д ө к е й. Содан екен ғой Дөкей келеді деп ауылды дүрліктіргенің?

Ұ л қ у *(күліп)*. Қең астында қоқсып жатқан ауыл шаңдағын осылай сілкуге тура келді.

Д ө к е й. Құрған тұзағың мықты.

Ұ л қ у. Байқа, Дөкем, ойлаған жерден шықпасаң саған да сондай тұзақ бар.

Д ө к е й. Іздеп келгенім сол ғой менің. Қане, қайда тұзағың? Өзім барып түсейін. *(Екеуі құшақтасады.)*

Ш и л а у. Өлді деген осы шығар. Уа, жарандар, аузыма су тамызсандаршы!

Ш ы м ы л д ы қ

ҚАЙДАСЫҢ, ЗЭРИНА?

Драмалық повесть

Қ а т ы н а с а т ы н д а р :

З э р и н а – фельдшер, 18-де

Т о ғ а ш – аға шопан, Зэринаның күйеуі, 25-те

Т ы н ы ш ғ ү л – Зэринаның шешесі

С ұ р а у – Зэринаның інісі

К е м е л – ғалым

Ж ұ б а т қ а н – совхоз басшысы

Е р д е н – қарт шопан

Б е к е т – шопан

Б е р д е н – шопан

Д ү к е н ш і

Г ү л с а р а Ж а н а с о в а – дәрігер

Шал, бала көтерген әйел, секретарыша

Оқиға осы күні алыстағы бір мал жайылымында өтеді

Бірінші акт

МЕГЗЕУ

Тасжарған, жыңғылды, тықыр нұра, кең атырап. Алыста қиян-қилы тау жүлгелері мұнартады. Бергі беткейде аптап күнге бөгіп, мұнартып жатқан құм төбелер. Құм мен тақыр нұра шегі айқын, анық. Құм жағаларды сағалап қонған киіз үйлі ауылдар, жайылған мал нобайлары.

З э р и н а. *(аңырып).* Адасып кеткеннің қай жағындамын осы? Мына қырдан ассан болды демеп пе еді? Жер жұтып кеткен бе өзін? Енді не істедім? Мәссаған безгелдек, іздегенің осы болса... Ал айырып көр мына шытырман жолдарды?! *(Ақсақалды қария көрінеді. Қуанып.)*

Не істерімді біле алмай, дал болып тұр едім, оң кездестіңіз-ау, қария.

Қ а р и я. Айдың, күннің аманында не көрініпті, балам-ау, осыншама қысылып?

З э р и н а. Ми қайнатқан медиен далада жол таба алмай тұрсаң ай мен күннің аманынан не пайда, қария. Мына қырдан ассан болды алдыңнан шығады деп еді...

Қ а р и я. Иә, дұрыс айтқан, осы қырдан ассан болды...

З э р и н а. Осы қырдан асканда... Осыншама неткен көп жол бұл? Қайда апарады?

Қ а р и я. Сол өзің іздеген әсия жағаларға.

З э р и н а. Бәрі де ме?

Қ а р и я. Бәрі де.

З э р и н а. Бұл өңірдің адамдары қызық па деймін, қай жолдың қайда апаратынын анықтап, бағдарнама неге қағып қоймаған десеңші?

Қ а р и я. Бағдарнама әр қияға асатын, әр тарапқа апаратын жолдарға қағылады, балам.

З ә р и н а. Бір ғана әсия жағаларға апаратын болса, осыншама шиырлап көп жол түсірудің не керегі болды екен?

Қ а р и я. Е, бұл көне заманнан келе жатқан қағида. Біреу тау асып барғанды ұнатады. Біреу айналып барғанды қалайды. Енді біреулер төтелеп тартады. Барар жерің біреу болғанымен жол көп. Жалғанның қызығы да осында.

З ә р и н а. Сонда қайсысына түскенім дұрыс?

Қ а р и я. Қайсысына түсем десен де еркінде, балам. Адаспайсың.

Жолаушы сәл кідіріп тұрады да, бір жолға түсіп ұзай береді.

2

Сахна шалғайдағы аудан орталығының сәнсіз клубына ұқсайды. Қарақожаалақ қабырғаларда әрқилы ұрандар, міндеттемелер, диаграммалар. Ортада қиюы қаиқан ескі стол. Басында Жұбатқан. Жиналыс өткізіп жатқан секілді. Бірақ жалғыз. Тыңдаушылары көрермендер. Әлдекіммен пікір таластырған түрі бар.

Ж ұ б а т қ а н. Слушай, немене, қомсынасың ба, сонда темір пешті? Жақсыны көрмеу деген, міне, осы. Бұрын үй ортасына от жағып, бықсып, коқсып отыратын қойшы Совет үкіметінің арқасында енді түтіннен құтылды. Бұл аз ба сеніңше?!

(Ешкім үндемейді. Пауза.)

Жолдастар! Бұл заманда қойшыдан бай адам жоқ. Табыстың көкесі соларда. Жоспарын орындаса, қосымша ақы дегенің де соларда. Біз оларға жұмақ орнаттық. Жұмақ... *(Су ішіп.)* Қай байдың қойшысының түсіне еніпті мұндай кереметтер. Айтшы, кәне, кәне? *(Тағы да ешкім үндемейді. Пауза.)* Ә, үндемейсің... Ретің бар үндемейтін.

Жүгіріп Бекет келеді.

Б е к е т. Апырай, Жұбатқан аға-ай, қиын болды-ау.

Ж ұ б а т қ а н. Сен тағы келдің бе, Бекет?

Б е к е т. Келмегенде қайтейін, мен малда жүргенде тағы да қысылып...

Ж ұ б а т қ а н *(сөзін бөліп)*. Тоғашқа бар дедім ғой мен саған.

Б е к е т *(күмілжсіп)*. Тоғашқа барғанда...

Ж ұ б а т қ а н *(сөзін бөліп)*. Айттым ғой мен саған, Тоғашқа бар деп. Тоғашқа көмекші екенсің, бар, соған бар. Сонымен сөйлес. Мәселенді сол шешеді.

Б е к е т. Тоғашқа барғанда...

Ж ұ б а т қ а н *(сөзін тыңдамай)*. Тоғашқа айтылған, бар дедім ғой енді.

(Бекет қипалақтап зорға шығады. Жұбатқан әлгі ойын жалғап.)

Слушай, деймін, сен өзің қой шаруашылығын...

(Малмандай су болып Ерден қарт келеді. Қасында Зәрина.) Ау, Ереке, саған не болған?

З ә р и н а. Атам суға кетіп қала жаздапты.

Е р д е н *(тісі-тісіне тымей)*. Апырай, әлгі Тоғаш балам болмағанда...

Ж ұ б а т қ а н. Иә, қайтіп?

Е р д е н. Не қайтібі бар дейсің. Тұра тұрындаршы, ең әуелі есімді жияйын.

З ә р и н а. Қатты тонған екенсіз. Ыстығыңыз да бар ғой дсймін.

Ж ұ б а т қ а н. Ал не болды?

Е р д е н. Не болушы еді? Мына Зәрежанның әкесі Сәрсембайдың кебін кие жаздадым. Дарияның түбіне қарай тасша жөнеле бергенімді білем. Тілімді кәлимаға да келтіре алмадым.

Ж ұ б а т қ а н. Дарияның түбіне сені қай құдай айдап апарды? Соны айтшы?

Е р д е н. Айтсам, айтайын. *(Зәринаға)* Зәринажан, жағамды дұрыстап жіберші.

(Зәрина Ерденнің жағасын дұрыстайды.)

Дарияның түбіне айдап апарған құдай тап мына сендерсіңдер, Жұбатқан.

Ж ұ б а т қ а н. Мына біз бе?

Е р д е н. Тап сендер.

Ж ұ б а т қ а н *(Зәринаға)*. Мына шал есінен адасқан шығар.

Е р д е н. Қыс салпақтап Қызыққұм барасың. Жаз салпақтап Жазыққұм келесің. Көктемде салпақтап Сырдан өтесің. Ерте өтсең бір пәле, боран соғып кетіп бар малды қырып алуың мүмкін. Ауа райын бажайлап кешеулей берсең тағы пәле. Мұз түсіп кетеді. Сосын өкпенді өшіріп, паромнан кезек күтіп апталап жатқаның арғы бетте. Не сұмдық бұл. Әй, сен осы шотаяққа ұқсаған жауырыныңды көрсете бермей, бері қарашы, Жұбатқан. Аспанға ұштық, ғарышқа бардық, айға қондық деп көкігенде кереметсіңдер. Ана қала аузындағыдай қалқыма көпір құра салудың несі қиын осы сендерге? Жежелерің неге кейін тартып тұрады осы біз дегенде? Неге ойламайсыңдар осыны?

Ж ұ б а т қ а н. Бәрі де болады, ақсақал. Аптықпа.

Е р д е н. Болады... болады... осы боладыны айтып келе жатқаныңа он жыл болды ғой. Былтыр да болады, алдыңғы жылы да болады? Бүйте берсеңдер, қой емес, шошқа баққаным жақсы. Айтпады деме, Ерден шалың әлі осыны істейді. Бүйтіп суға кетіп өлгенше, шошқа қораның сасығын иіскеп тоғай ішінде жатқаным жақсы.

(Кетеді.)

Ж ұ б а т қ а н. Ау, Ерден... Сен өзің қой шаруашылығын...

3

Жасаулы отау үй. Терезеден Дарияның арнасы, аласа тоқал үйлер көрінеді. Солардан екі қабат бір үй оқшауырақ тұрады. Дала бұлыңғыр. Қар жапалақтайды. Үй іші көшуге қам жасаған. Тынышгүл кіріп, шығып, төсек-орынды буып-түйіп жүр.

С ұ р а у. Апа, Зәрина тәтем сөйтіп Жазыққұмға кете ме?

Т ы н ы ш г ү л. Жазыққұмға кетеді.

С ұ р а у. Біржола көшіп кете ме?

Т ы н ы ш г ү л. Неге біржола кетеді? Күзде мал Қызылқұмға қайтқанда қайтып келеді.

С ұ р а у *(аз-кем тоқтап)*. Неге бізден бөлініп кетті?

Т ы н ы ш г ү л. Әлі үлкен жігіт болған соң, сен де бір шүйке басқа ересің де, мені тастап кете барасың.

С ұ р а у. Иә, деген, маған шүйкебастың керегі жоқ.

Т ы н ы ш г ү л. Ей, жазған-ау, сонда сен не, ана Барлықбайдың Бай-батырына ұқсап, бұл өмірден қатынсыз өтпексің бе қу тізенді құшақтап. О не дегені-ей. «Маған сен керек емессің, қатын керек», – деп ертең-ақ шыға келерсің.

Сұрау өкпелеп, орнынан тұрып кетеді. Жә, қой енді, ойнап айтам... Қазір Тоғаш жездең келіп қалады.

Қуанып Зәрина келеді.

З ә р и н а. Апа, мемлекеттік емтиханды тапсырып шықтым жаңа. Училищені бітірдік сөйтіп.

С ұ р а у. Оһо, Зәрина тәтем училищені бітірді, дәрігер болады енді. *(Жүгіріп шығып кетеді).*

Т ы н ы ш г ү л. О, айналайын, бітірдің бе қоймай жүріп. Құтты біздің үйдегі жарықтықтың өзі секілді. Ойына бірдеме алса, бітірмей тынбайды.

З ә р и н а *(түсі өзгеріп)*. Менің тойымда құдағиды шаңыраққа асам деп саған жармасқан кішкене шал бар еді ғой...

Т ы н ы ш г ү л. Иә, әлгі қауқар құда ғой?..

З ә р и н а. Сол атай суға кетіп қала жаздапты.

Т ы н ы ш г ү л. Не дейді?!

З ә р и н а *(мақтаныңқырап)*. Қорықпай-ақ қой, күйеу балаң шығарып алыпты. Атайдың өзі айтты әлгінде.

Т ы н ы ш г ү л. Сенің әкең де өстіп қой соңында салпақтап жүріп суға кетті ғой. *(Жыламсырап.)* Жазған бала ертеректе кездеспеді ғой... Ерте кездессе сенің әкенді де мына қауқар құдаға ұқсатып судан суырып алатын еді ғой...

Қолында жәргекке ораған баласы бар әйел келеді. Нәресте шыр-шыр етеді.

Ә й е л. Шырақжан, мына жазған екі күннен бері емшек салмай қойды. Шалқалақтап жылай береді, жылай береді. Көрші, шырағым.

З ә р и н а. Ауруханаға неге бармадың?

Ә й е л. Ойбай-ау, онда барсам, бәлніске саламыз деп тұра бас сала ма деп қорықтым ғой, шырақжан.

З ә р и н а. Мына бөлмеге алып жүрші.

Екеуі кетеді. Тоғаш пен Бекет келеді.

Т о ғ а ш. Бекет, сен оныңды қой деймін. Ылғи бір бүйректен сирақ шығарасың да жүресің. Әйелің екі қабат болмақ түгіл, төрт қабат болса да рұқсат ете алмаймыз. Сені маған көмекші етіп тағайындап берді ме, берді. Олай болса, қара су теріс ақса да рұқсат жоқ. Жұбатқанның бұйрығы осылай. Ал жөнел, мал есіз қалмасын. Кешікпей мен де барам.

Т ы н ы ш г ү л. Келін байғұстың күні таянып қалып па еді?

Б е к е т. Жоқ, шама бойынша жаз ортасына қарай.

Т ы н ы ш г ү л. Е, бәсе, іші тым кіші секілді еді.

Б е к е т. Бірақ жүрегі жаман. Әлгінде жүрегі қысып, ауруханаға алып кетіпті. Соған барып шығайын десем...

Т о ғ а ш. Бекет, айтылды ғой саған. Бар деймін...

(Бекет кеткісі келмей зорға шығады.) Апа, Зәрина қайда?

Т ы н ы ш г ү л *(екінші бөлмені көрсетіп)*. Жылағанын қояйын деді ғой жазған бала.

Қолында жөргекке ораған бала, Зәрина көрінеді. Қасында әйел.

З ә р и н а. Жеңешетай, баланы мазалайтын кіндігі. *(Баланы шешесіне беріп.)* Көрдің ғой енді. Күнде жаңағыдай етіп мына ертіндімен жуып отыр.

Ә й е л *(ұялып)*. Тұңғышымыз ғой. Тамағынан, маңдайынан иіскей беріппіз. Төменгі жағына кім көз салған.

Т о ғ а ш. Ау, Зәрина, сен тіпті болмай жатып дәрігерлік құра бастағансың ба? Таста оны. Осы жұрт сенсіз де бала өсіріп, жан баққан. Ең әуелі аман-есен қойды өткізіп алайық бергі бетке.

Ә й е л. Мал-мал деп-ақ өлетін болдық-ау осы.

Т о ғ а ш. Әй, қатын, көкіме өйтіп. Шалқақтасаң, сол малдың арқасында шалқақтап жүрсің. Андағы баланы таста да ана өткел аузындағы байыңа бар. Ыстық су апарып бер ең болмаса, аузын жылытсын.

Ә й е л. «Әй, әй», деп немене осы! Жалғанды қонышынан басып жүретін әдетің-ау. Барам ба, бармаймын ба, өз шаруам. Не жұмысың бар? Тынышгүл әйелдің қасына келіп ым жасайды. Байланыспай-ақ қой деген сияқты.

Т ы н ы ш г ү л. Әлгі Зәрежанның айтқанын істе. Жарайды енді...

Ә й е л. Қайдан білейін, тіпті, қит етсе, «әй, қатын!» деп қоя береді. *(Кетеді.)*

З ә р и н а. Ренжіп қалды ғой, байқап неге сөйлеспейсің осындайда.

Т о ғ а ш. Байқап сөйлесетін түгі де жоқ. Байы үш күннен бері Дарияның арғы бетінде күндіз-түні малмен алысады. Ал, бұл болса, жылы үйде шалқақтаумен жүр.

З ә р и н а. Оның күйеуі сөйтті екен деп қырылып қаламыз ба енді. Кез келгенге жөн үйрете беріп керегі не?

Т ы н ы ш г ү л. Қайтсын, баласы ауру көрінеді ғой.

Т о ғ а ш. Алдындағы отарынан айырылып қалса, ертең Жұбатқандардың алдында «балам ауру еді» деген дәлел болмайды.

З ә р и н а. Неге дәлел болмайды. Ауру баланы далаға тастай алмайды ғой енді. Оған да бағушы, қағушы керек емес пе!

Т о ғ а ш. Зәринаға одырая бір қарайды. Бірақ үндемейді. Іштей қыстықанын байқатып олай-бұлай жүре бастайды.

Т о ғ а ш. Апа, шайың бар ма?

Т ы н ы ш г ү л. Бар, шырағым, бар, қазір.

Шай дайындай бастайды, Тоғаш терезеге барады.

Т о ғ а ш. Дауыл қайта көтерілді. Бүгін тағы да өте алмайтын болдық-ау бергі бетке. *(Ойланyp.)* Әлгі Сұрау қайда жүр осы? Керек кезде зымзия жоғалады да кетеді.

З ә р и н а. Бала емес пе, ойнап жүрген шығар.

Т ы н ы ш г ү л. Сұраужан неге керек болды, шырағым? Бірдемеге жұмсайын деп пе едің?

Т о ғ а ш. Иә, мен барғанша, әлгі Бекетпен бірге қой қайырыса тұр дейін деп ем.

З ә р и н а. Сұрау қой қайырыса ала ма мына дауылда?

Т о ғ а ш. Өбектей беретін түк те жоқ. Барып қайырыса тұрса, шегі шықпайды. Бір отар қойды дәл сол Сұраудай күнімде алғанмын мен.

Т ы н ы ш ғ ү л. Сұраужан қазір келе қояр деймісің. Баққан малымыз ғой. Мен бара тұрайын. *(Дайындала бастайды).*

З ә р и н а. Жоқ, апа, мен барайын.

Т ы н ы ш ғ ү л. Қойшы, жаным, ерлі-зайыпты болып оңаша отырып бір шүйіркелесетін кезі болмай ма екен адамның. Тоғашжан болса, мал-мал деп, сен болсаң емтихан-емтихан деп күндерің өтіп барады. Ештеңесі жоқ.

Т о ғ а ш. Онда Бекетке айта сал, байқаулы болсын. Кешікпей мен де барам.

Т ы н ы ш ғ ү л. Айтайын, шырағым.

Кетеді.

Т о ғ а ш. Ал, шүйіркелесейікші бір. Қатын, ал шай құйшы.

Зәрина еркелегенін байқатып теріс қарайды. Ал, ал кешірім ет. Қатын емессің, әйелсің, жоқ, қызсың. *Зәринаны бері қаратып алады.*

Әдеттері ғой әйел біткеннің қатын десе кейіп қалатын. Кемпірлердің өзі де «қыз секілдісің әлі» десең қылмындай бастайды. Не болды саған, Зәрина?

З ә р и н а. Жай... *(Пауза.)* Мен бүгін соңғы емтиханды тапсырдым.

Т о ғ а ш. Жақсы болған. Жазыққұмға барған соң той жасаймыз.

З ә р и н а. Керегі жоқ тойдың. Жұрт ішеді, жейді. Қыза-қыза бір-біріне жеңсік бермей дауласады. Ал мен болсам қазан-ошақпен алысамын. Ондай тойдың рахаты не?

Т о ғ а ш. Енді не керек?

З ә р и н а. Бүгін училищеде комиссия жұмыс істеп жатыр. Кімнің қайда баратынын сұрайды. Мен осында қалам дедім. Комиссияның бір мүшесі «осында деген жалпылама сөз, қарағым. Қайда істегің келеді, соны айт», – деп тұрып алды. Мен үндемедім...

Т о ғ а ш. Үндемегені несі. Күйеуге шықтым, күйеуіммен бірге мал бағамын демедің бе?

З ә р и н а *(аз-кем бөгеліп)*. Училищені бітіріп қой бағам десем «қой бағу үшін училище бітірудің не керегі бар еді?!» – деп күлмей ме.

Т о ғ а ш. Неге күледі? Қайта газет біткен «Сәрсенбаева Зәрина аурулар училищесін...»

З ә р и н а *(сөзін бөліп)*. Дәрігерлік училище де.

Т о ғ а ш. Иә, «дәрігерлік училищені бітіріп, қойшы болып кетті» деп шулайтын болады. Жұртқа өнеге етіп тартады.

З ә р и н а. Осындай сөзді естігенде жүрегім сыздайды. Жаралғанда көзін қоймен ашқан қазаққа «Қойға барындар!» деп жар салудың не жөні бар осы?

Т о ғ а ш. Газет қалай деп жазса, солай болуға тиісті. «Біздің келесіміз қойменен», – деп Жұбатқан бекер айтып жүрген жоқ. Оған бола бас қатырмай-ақ қой. Ондайды аудан, облыс басшылары ойлайды, білдің бе?

З ә р и н а. Білдім, Тоғаш. *(Күрсініп)*. Білдім.

Тоғаш. Білсең сол.

Зэрина. Мен саған көптен бері айтам деп айта алмай жүрген бір сөзім бар еді...

Тоғаш. Иә, айт.

Зэрина (*қиналып*). Тілімді алсаң, қойдан шық.

Тоғаш. Ха...ха..ха...! Ал сосын? Қойдан шыққанда не істемекпін?

Зэрина. Істейтін іс табылады. Қалаға барамыз. Мен ауруханалардың бірінде қызмет істей тұрам, сен оқисың.

Тоғаш. Жөн, жөн. (*Сықылықтап күледі.*)

Зэрина (*күлкісіне мән бермей*). Сен оқуды бітіресің де, қызметке орналасасың. Содан кейін мен оқитын болам.

Тоғаш (*күлгіден тиылып*). Қой, шырағым, ондай тәлкекті. Ана Жұбатқанға қарашы, не бары жеті-ақ класс білімі бар. Сөйте тұра бір ауылдың алдына жан салмайтын қожасы. Міне, мен де оқымай-ақ адам болып кеттім... Оқи беріп немене, езіп ішесің бе? Онсыз да «сенін қатының оқымысты», дегенді екінің бірі айтып көзге шұқитын болды осы күні.

Зэрина (*мұңайып*). Сен ертең отарды айдап Жазыққұмға көшесің. Ал мен болсам... Осында қалам...

Тоғаш (*сеніңкіремей*). Еһе, қуырдақтың көкесін түйе сойғанда көретін болдық қой?

Зэрина. Күлкісі жоқ, Тоғаш. Мен саған өткен-кеткен адамдардан сәлем жолдап, хаттар жазып тұрам, сенімге толы әдемі хаттар.

Тоғаш. Естімеген елде көп деген осы екен-ау. Тірі болсақ талай-талай кереметті естіріміз де, көрерміз де әлі.

Зэрина. Латында бір мақал бар екен, орысша айтқанда: «Оранжерея хороша, но жить в ней нельзя».

Тоғаш (*түсінбей*). Немене, немене?

Зэрина (*күліп*). Оранжерея... оранжерея. Қазақша айтқанда гүл өсіретін үй. Міне, сол гүл өсіретін үй сондай жақсы. Бірақ онда тұрып болмайды. Түрлі хош иістерге елтіп басың айналады.

Тоғаш. Ранжіңді қой, шырағым. Жазыққұмға неге бармаймын, дейсің, соныңды айтшы?

Зэрина. Сен мал бағасың. Ал мен не істеймін Жазыққұмға барғанда? *Сырттан Жұбатқанның даусы шығады.*

Жұбатқан н ы ң д а у ы с ы. Тоғаш, о Тоғаш? Сушай, қайдасың деймін?

Тоғаш. Жұбатқан ғой мынау. (*Абыржиды*).

Жұбатқан. Ойбай-ау, қойыңнан айырылдың ғой...

Тоғаш. Қойы құрысын, Жұбақа, шатақ болып жатыр мұнда.

Жұбатқан. Ие, не шатақ?

Тоғаш. Мына Зэрина Жазыққұмда мен істейтін ештеңе жоқ, осында қалам, көшпеймін дейді.

Жұбатқан. Істейтін ештеңе жоғы қалай? Дәрігерге жұмыс табылмай ма екен? Ең алдымен аурухана саламыз. Сосын санаторий орнатамыз. Сосын... (*Бөгеліп.*) Қысқасы, Жазыққұмды мүлде жайнатып жібереміз. Бұл жұмыс емес пе екен?

Зәрина. Бәрін қойып, медпункт аштырсаңыз да жарар еді ең алдымен.
Жұбатқан. Сушай, бәрі де болады. Жұбатқан айтпайды. Жұбатқан айтса, болады дей бер.

Тоғаш. Е, бәсе...

Зәрина кетіп қалады.

Жұбатқан. Сушай, әйелім екен деп ашық ауыздық жасама. Медпункт ашсақ дәрігер табылады. Жазыққұмға баратын, бірақ қойшы табылмайды. Білдің бе?

Тоғаш. Білдім, Жұбақа.

Жұбатқан. Сушай, сен малыңа сақ бол. Биыл өзінді геройлыққа ұсынамыз ба деген ой бар. Білдің бе?

Тоғаш. Білдім, Жұбақа.

Қараңғылық. (Тоғаш үйінің ауласы. Тынышгүл мазасыз.)

Тынышгүл. Сорлы балаға барма деп едім... Тоғаш келіп қалса, не деймін енді?!

Жүгіріп Сұрау келеді.

Сұрау. Апа, осында бір топ жігіттер келе жатыр. Жаңа дүкеннен шықты. Тоғаш жездеме «ферма бастығы болдың, жуасың қайтсеңде» деп болмады. *(Шығып кетеді).*

Тынышгүл. Не дейді? Апырау, енді не істедім? *(Сасқалақтап.)*
Шеше тілін алмаған соң не шара!.. Жүгіріп сыртқа шығады. Сырттан дабырлаған дауыстар.

Берден. Ал, кәне, үйге кірмейміз бе?

Бекет. Кірсек, кірейік.

Берден. Ой, бұл иттің әйелі оқымысты көрінген. Жөндеп шай берер дейсің бе? Қашан келсең де кітапқа үңіледі де отырады. Бөксесін бір көтермейді-ау жарықтық. Әйелі қайда ей мұның?

Бекет. Әйелі дәрігер ғой. Үйінде отырмайды. Жағалай жүріп ауруларды емдейді.

Берден. Шіркін, өзіміздің әйелді айтсайшы. Көгендеулі қозы секілді. Күн дейсің бе, түн дейсің бе, қойып кеткен жеріңнен табылады.

Бекет. Ей, қойшы, қатыныңды мақтай бермей, таңдайым кебірсіп барады. Бірдемесі бар ма екен?

Тінтіп арақ іздей бастайды.

Берден. Әй, бірақ оқымысты әйелі бар иттің үйінде арақ тұра ма? *(Ана екеуін оңашалап.)* Әй, мұның қатыны ауырған баланы арақпен шомылдырады дейді ғой. *(Шықылықтап күледі.)*

Бекет. Қаңқу сөз шығар. Баласы ауырмайтын қазақ жоқ, шашы шақ келеді дейсің бе бұл сорлының.

Күліседі.

Берден. Ойбай-ау, әлгі Тоғаштың өзі қайда? Содан айырылып қалмайық. Есіктен Тоғаш көрінеді. Қойны-қонышы толған арақ.

Тоғаш. Мен мұндамын, жігіттер. Айырылып қалмайсыңдар Тоғаштан. Тиын санаған Тоғашты қашан көріп едіңдер!

Тоғаш бутылкаларды алып жерге қоя бастайды.

Тоғаш. Сендердің камдарың ғой, жігіттер, менің кешігіп жатқаным. Қатен! О, қатен!..

Өзгелерден бөлініп алға шығады.

Зәрина? Ә, Зәрина?!

Бір бүйірден Тынышгүл көрінеді. Зәрина қайда?

Тынышгүл (сасқалақтап). Ертемен кетіп еді. Келмей жатыр...

Тоғаш. Осы сендер оңай деп ойлайсыңдар ма? Мен ферма бастығы болдым, ферма бастығы... Білдің бе, ферма бастығы. Аналардың бірі де ферма бастығы болған жоқ, мен болдым ферма бастығы. Оңай болса, солардың бірін тағайындай салмас па еді. Жок, олардың бірін де тағайындаған жоқ. Мені, Тоғашты тағайындады. Тоғашты. Осыны неге түсінбейді ол?

Тынышгүл. Түсінеді, жаным, түсінеді ғой.

Тоғаш. Түсінеді... Түсінсе үйде неге отырмайды.

Тынышгүл. Қазір келіп қалар енді. Сабыр етші, Тоғашжан. Мен шай қоя берейін, бара тұршы, күте тұршы, кішкене.

Тынышгүл абыржып бәйек болып жүреді.

Қайдан келе қалып еді ойда жоқта. Ащы шекше шұбатылып шықпай қойған жоқ па, сорлы неме. Қалай бармайды енді. *(Ойланып.)* Жазған баланың өзінде де бар. Төбе көрсеткен соң тезірек қайтып отырмай ма ауыл қайдасың деп. Өйте ме байғұс бала. Қай уақытта кім неменемен алып жатқан шығар қадалып? Зәрина келеді.

Неғым кешіктің? Шырағым-ау?

Зәрина. Осы жұртқа таңым бар, апа. Құдай-ау, қалай ел болып, бала өсіріп жатырмыз десейші. Кәдуілгі баланың үсті-басын таза ұстау деген бар ғой, соны құнтамайды.

Үйден дабырлаған дауыстар шығады. Біреулер әндетіп жатыр.

Зәрина. Апа, үйде біреулер бар ма?

Тынышгүл. Тоғаштың жолдастары. Сені іздеп жатыр, тезірек үйге кір, жаным.

Зәрина үйге беттейді. Босаған арақ бутылкалары. Зәринаның келгенін ешкім байқамайды.

Тоғаш (өлеңдетін).

Қарағым, айналайын, келдің қайдан?

Ала үйрек алма мойын ұшар сайдан...

Берден (кейін). Әй, әй, Тоғаш, сен қой, білдің бе? Сенде дауыс жоқ. Ферма бастығы болдым деп сен бар ғой... Бәрі бір дауыс жоқ сенде... Бірінші дауыс мына менде. Менің дауысым бірінші дауыс, білдің бе? Ал сонан кейінгі дауыс ана Бекетте. Бекеттің дауысы екінші дауыс. Ал, кәне, Бекет екеуіміз қосыламыз.

Тоғаш. Оттапсыңдар. Менің дауысым бірінші де дауыс емес, екінші де дауыс емес, менің дауысым... безразмерный дауыс, білдің бе? Өзім айтам.

Айналайып, қарағым-ай, келдің қайдан?

Ала үйрек алма...

Мойынын көрсетеді де қолымен ұшып кетті дегенді білдіреді. Жұрт сол кезде Зәринаның келгенін аңғарып шуласа бастайды.

Берден. О, Зәрина келді.

Бекет. Зәке, Зәрежан, кел кел. Күйеуің ферма бастығы болды.

Зәрина. Е, жақсы болған.

Тоғаш *(Зәринаның дауысын естіп)*. Ау, катын, қайда жүрсің, ей сен? Мен ферма бастығы болдым. Мен ферма бастығы... ал менің әйелім аурулар училищесін бітірген.

Зәрина *(қасына келіп қисайып кеткен жағасын түзеп)*. Қанша айтам, саған, аурулар училищесі емес. Ондай училище жоқ өмірде. Дәрігерлік училище.

Тоғаш. Жоқ, аурулар училищесі. Аурулар, білдің бе? Мен солай деймін. Солай болады да...

Бекет. Біраз отырып, ойнап-күлдік, осы да жетер, тарқайық, жігіттер.

Берден. Тарқамаймыз. Неге тарқаймыз! Бұл ферма бастығы болған Тоғаштың тойы. Ал көмекшіліктен аға шопан болған Бекеттің тойы қайда?

Тоғаш. Е, бәсе, ендігі той сенде, жалтарма! Жалтарма!

Бекет. Қарсылық жоқ қой оған. Бірақ әйелім сырқат қой... Бәлністен жаңа шықты ғой...

Берден. Жокты сылтауратып жалтарма дедік қой саған. Бір тоқтыны алып ұрып соясың. Той жасайсың. Жүріңдер, жігіттер.

Жұрт қонарыла береді.

Бекет. Апырай, әйел байғұс ауру еді, не болар екен енді? Жә, жүрші.

Бекет пен Берден шығып кетеді.

Тоғаш. *(масаң)*. Аурулар училищесі. Мен солай дедім, солай болады да. Аурулар...

Ұйықтап кетеді.

Зәрина. Апа, Сұраужан. *(Жыламсырап.)* Бүйткен өмірі құрысын да. Апа деймін, Сұрау, Сұрау. Әй, Сұрау, қайсың барсын?

Тынышгүл мен Сұрау келеді.

Тынышгүл. О не карағым? Тағы да жатып қалған ба? Әйтеуір бір жақсы жері – ішсе, байланыспайды. Үндемей, отырып-отырып бір кезде сылқ ете түседі. Бұған да болса шүкіршілік, ішіп алған соң еліріп, екі аяғыңды бір етікке тықса не істер ең.

(Екеуі бірігіп, көтеріп салмақ болады.)

Зәрина. Жалған түйенің жарты етіндей болып, жатқанын қарашы. Бауыздап тастаса да түк білер емес.

Сұрау. О-хо, соғыс болып өткен секілді ғой.

Тынышгүл. Сұраужан, әй, еркексің ғой, мұнда келші, мына жезденді былай апарып жатқызайық.

Зәрина. Жатсыншы осылай. Несіне әуре боламыз төсекке апарамыз деп.

Сұрау. Тәте деймін-ау, жығылғанша неге іше береді десейші. Толтырып-толтырып бір-екі стакан ішсе болмай ма? Оның орнына шишалап құлата береді, құлата береді.

Зәрина. Әлі өскенде сен де өсітерсің. Мыналарды көріп жүріп, ұзап қайда барармын дейсің.

С ұ р а у. Өйтпеймін мен. Өйтпеймін деген соң өйтпеймін. Білдің бе, тәте!

Т ы н ы ш г ү л. Қайтсін. Ішейін деп ішеді дейсің бе, реті болады ғой осындай бір. Біреуі жоғарылап жатады, біреуі орнынан алынады. Біреу балалы болады, біреу қаралы болады дегендей, қайғырса да, қуанса да араққа жүгінетін заман ғой.

З ә р и н а. Күйеу балаңның жығылып қалғанын ақтағалы тұрсың ба енді?

(Жағын таңған дүкенші көрінеді.)

Д ү к е н ш і. Келінжан-ай, дүкенде зорға тұр едім, мына тісі құрғырдың қақсап әкетіп бара жатқаны.

З ә р и н а. Қазір, қайнаға. Қазір.

Д ү к е н ш і. Зәринажан-ай, шыдатпай барады, снді не істедім?

З ә р и н а. Қазір, қазір.

Д ү к е н ш і. Мына тісі құрғыр түнімен қақсап, қадір түнін күзеткен-дей көрер танды көзіммен атқыздым. Әкетіп барады.

З ә р и н а. Мен не істей алам, ағатай. Қолымда не аспап жоқ, не дәрі жоқ.

Д ү к е н ш і. Сонда да бір амалын ойластыра көрші, келінжан. Ауданға барайын десем, ауыл-үй шай-қантсыз қалады ғой, қалқам. Ұртымның бәрі жалқаяқ ісік.

З ә р и н а. Кәне, аузыңызды ашыңызшы. *(Дүкенші аузын ашады. Зәрина әрлі-берлі қарайды.)*

– Дүкенші қайнаға мен ештеңені көріп тұрған жоқпын.

Д ү к е н ш і. Ойбай, келінжан-ай, қалай көрмейсің. Ана қызыл етін қара, қызыл етін. Келінжан-ай, аздап арақ тамызып бассам қалай болар еді.

З ә р и н а *(енді түсініп)*. О, онда жақсы болады. Манадан бері соныңызды айтпайсыз ба.

Стаканға арақ толтырып дүкеншіге ұсынады.

Д ү к е н ш і *(қипақтап)*. Дәкеге тамызып бассам...

З ә р и н а. Жоқ, дүкенші қайнаға. Тіс ауруына осылай басқан дұрыс болады.

Д ү к е н ш і. Осылай дедің-ау, келінжан.

З ә р и н а. Иә, иә, осылай. *(Дүкенші бір стаканды қағып салады.)* Енді қалай болды, қайнаға?

Д ү к е н ш і *(тамсанып)*. Әлгіндей емес, басылайын деді ме қалай?

З ә р и н а *(стаканға құйып беріп)*. Мынаны да ішіп жіберіңіз.

Д ү к е н ш і. Мұны ішсем мүлдем жазылып кетем бе, келінжан?

З ә р и н а. Иә, мүлдем жазылып кетесіз, қайнаға.

Д ү к е н ш і. Ішсем ішейін, онда *(ішіп болып.)* О құлдығың болып кетейін, келінжан, айығып кеттім ғой тіптен. Хе-хе...

Шығып кетеді. Тоғаш қорылы күшейе түседі. Зәрина ауыр ойда.

Қ а р а ң ғ ы л ы қ. М у з ы қ а

Тоғаштың үйінің алды. Кемел жұмыс үстінде.

З ә р и н а. Кемел аға, сазды сордың екі тұсынан алдым.

К е м е л. Өте жақсы. Ертең жүретін біреу болса, машинасына тиеп жіберейік. Ондағылар күтіп отыр.

З ә р и н а. Кемел аға, мені бір азапқа салып қойдыңыз ғой. Түбінде бірдеңе шығара алсақ жақсы болар еді-ау.

Сұрау келеді.

З ә р и н а. Керек кезде сен де зым-зия болып кетесің.

Сұрау. Тоғаш жездем жібермеді ғой, қой қайырасың деп. Арамтамақ, ең болмаса, ішкен-жегенінді ақта деп жекіді. Сосын малға кеттім.

З ә р и н а. Кемел аға, кейінгі кезде осы ініңізді түсінбей бара жатырмын. Мен сорлы, дәрігер болсам, адам бойындағы кеселдермен күрессем, тіпті жеңе алмасам да күресе берсем деп армандаймын. Бұл ойымды Тоғаштың тыңдағысы да келмейді.

Кемел. Азапсыз рахат болмайды, Зәрина. Тоғаш ақылсыз жігіт емес, түсінеді әлі.

З ә р и н а. Қайдам, Кемел аға...

Кемел *(ойланып)*. Ал, мен тағы да бір барып қайтайын. Дәлеліміздің тапжылтпайтын болғаны дұрыс. *(Кетеді.)*

Екінші жақтан Тоғаш келеді.

Тоғаш. Шаршап келдім, шай әкелші.

З ә р и н а. Қазір қояйын.

Тоғаш. Күйеуім бір шөлдеп келеді-ау, шай дайындап қояйыншы деу ғой ойыңа бір кірмейді, қашан қатын боп жарытасың осы?

З ә р и н а. Онда шалап іше тұрсаң қайтеді?

Тоғаш. У болса да әкелші.

Зәрина шалап жасап әкеледі.

З ә р и н а. Жұбатқан аға хабарласқан жоқ па?

Тоғаш. Хабарласты.

З ә р и н а. Не дейді?

Тоғаш. Оның саған не керегі бар?

З ә р и н а. Бар керегі.

Тоғаш. Керегі болса, айтшы қане?

З ә р и н а. Мен адам емеспін бе? Ылғи кекетесің де отырасың өстіп.

Тоғаш. Адамсың, адамсың. Айтайын керегі болса, Жұбатқан бүгін рациямен сөйлесті. Қой қырку науқанын бір аптада аяқтаңдар. Жүн өткізуге он күн срок. Орындамасандар, бастарыңмен жауап бересіңдер деді. Айтсам сол.

(Тоғаш қайта киіне бастайды. Әлденені іздеп жүріп саз салынған құмыраның бірін домалатып кетеді. Кейін.)

Мына бәлелерің не осы сенің?

З ә р и н а. Қазір, қазір. Ол әлгі Кемел ағаның...

Тоғаш *(сөзін бөліп)*. О, Кемел ағаң да, өзің де бар бол. Бар болыңдар! Әлгі шұлғауы түскір қайда? Құмыраларды самсатқанша қатын болып, шұлғауымды дайындап қоймайсың ба?

Шыға беріп қайта оралады.

Жұбатқаннан тағы бір хабар бар. Бүңкіт ашылмайтын болды. Зәрина үйде отыра алмаса, қойға барсын деді.

Шығып кетеді. Зәрина мұңайып отырып қалады. Сыртта әйел даусы шығады.

Ә й е л да у с ы. Әй, Тоғаш, Зәре келін үйде ме?

Тоғаш. Зәре келінді қайтейін деп ең?

Әйел. Қайтетіні несі, құдай-ау. Әлгі біздің үйдегі аған сырқаттанып қалды. Зәре келіннің қолы емсекті еді, шақырып кел деп жіберді.

Тоғаш. Сырқаттанбақ түгіл, арам неге қатпайды. Бар. Зәрина жок.

Әйел. Ау, шырағым, арам қаты не? Есің дұрыс па өзіңнің?

Тоғаш. Немене, дұрыс емес деп естіп пе едіңдер? Бар деймін. Жұрт үшін алған қатын жоқ. Қатынды мен өзім үшін алғам. Түсінікті ме? Ал бар енді. Бастарың ауырса, салып осында келесіңдер. Бүңкітің жоқ мұнда ашып қойған. Қарамды көрмендер бұдан былай.

Тоғаш пен әйел дабырласқан қалпы алыстай береді.

Зәрина. Сұмдық-ай, мына Тоғашқа не болған? Қарап тұрып жасы үлкен адамға кет дегені несі? Ұят-ай... Пауза... Әлде... әлде осы менің істеп жүргенім қате ме екен? Шынында да Тоғаштың осыншама ширығуына мен себепкер болармын ба? Кішкене кезімде әжем марқұмның апама «күйеу тілін алған әйел қор болмайды» деп отырғанын талай естігенім бар еді. Жаны бар-ау, осы сөздің... Рас, рас, ерте кетеді, кеш келеді... Сонда ыстық асы мен салулы төсегі дайын тұрмаса, еркек бишараға ол үйдің несі сән? Қойшы, қысқа жазда көбелек қуалаған балаға ұқсамайыншы. Тастайыншы бәрін де. Қай қазақтың әйелі ұшпаққа ұшып жатыр. Бәрі де қыз кезінде әр түрлі арманның жетегінде алабұртып жүреді де тұрмысқа шығып, қазан-ошақпен араласқан соң қош айтыспай ма бәрімен. Мен де солардың бірі шығармын. Әуреленбейін. Басы ауырмақ түгіл өлейін деп жатыр десе де, Тоғашты ренжітіп бармайтын болайын ешқайда. Будым белімді осыған.

Зәрина ойда. Жүгіріп Бекет келеді.

Бекет. Ойбай, Зәрина, қайдасың?

Зәрина үндемейді.

Бекет. Ойбай, болшы, тезірек, әлгі Биғайшажанды толғақ қысып жатыр.

Зәрина...

Бекет. Кемпір атаулыда қисап жоқ, кетіндер десем болмайды ата-бабаның мирасы деп.

Зәрина. Қазір, қазір...

Бекет. Біреулері үйді сабалап, біреулері отқа қарынның құрышын тастап итәлек... Жүр енді тезірек.

Зәрина...

Бекет. Жүр деймін, тезірек. Былай құр тартып, Биғайшажанды бүйтіп асып қойды. Биғайшажанда не ес бар дейсің, бар айтқаны, тұншығып барам, бірге өскен құрбым еді, Зәринаны шақыршы тезірек деді. Биғайшажан осыдан аман-есен босанды ғой... Әй, Зәретай, қуаныштын көкесі сол болар еді ғой...

Зәрина оянып кеткендей.

Зәрина. Биғайша дейсің бе? Қазір, қазір.

Жиналып болып шығып кетеді. Жағыз таңулы дүкенші келеді.

Дүкенші. Келен?.. Ә келен... Келінжан-ау, әкетіп барады мына тісі құрғыр. (Ыңқылдайды.) (Екінші жақтан Тоғаш көрінеді. Дүкеншінің даусын естіп, баспалап тыңдайды).

Келенжан, қайдасың, келен? Ең болмаса тісі құрғырға бірер тамшы болса... Келен...

Тоғаш... Мә, саған бірер тамшы, сақалды сайтан! (*Жағын таңған орамалды сыпырып алады.*) Тамызатын болсаң, ана дүкенінде тұрған жоқ па жәшік-жәшігімен. Тамыз сонда бар да.

Дүкенші. Бұл иттің баласы қай жақтан сап ете қалып еді.

Тоғаш. Көрдім ғой көресіні!..

Әлденені ұмыт қалдырған Зәрина қайтып келеді.

Зәрина. Саған не болған? Мыналарың не?

Тоғаш. Саған не болған, саған не деймін?

Зәрина (*әр жерді қарманып жоқ іздеп*). Маған ештеңе де болған жоқ.

Тоғаш. Жоқ, болған саған.

Зәрина (*жоғын тауып*). Ә, мында тұр екен ғой.

(*Шыға бастайды.*)

Тоғаш. Тағы қайда кеттің?

Зәрина. Әлгі Биғайша босана алмай қысылып жатыр екен. Далада Бекет күтіп тұр...

Тоғаш. Биғайша болмақ түгіл Биғайшаның әкесі босанса да бармайсың.

Зәрина. Бірге өскен құрбы ғой, қалай бармаймын қысылып жатқанда? Ертең қалай көрісеміз сосын?

Тоғаш (*кетпек болған Зәринаның алдын орап*). Қалай көріссең олай көріс, мен сені ешқайда да жібермеймін.

Зәрина есікке ұмтылады. Тоғаш итеріп жібереді. Қыстыққан Зәрина төсекке асылып үнсіз солқылдап жылай бастайды. Бекет келеді.

Бекет. Тоғаш босатсаңшы. Саған не болған?

Тоғаш. Жоқ. Жоқ. Ешқайда бармайды!

Тынышгүл. Ау, бауырларым-ай, неғып тұрсындар. Биғайшажаннан айырылып қалдық кой.

Бекет (*Тоғашқа*). Хайуан.

Музыка. Шымылдық.

Екінші акт

Сахна бірінші картинадағыдай. Жүгіріп қария келе жатады.

Қария. Жазған бала мүлде теріс кетті-ау. Қап, көз жазып қалғанымды қарашы. Апырай, түсіндіріп-ақ айтқан секілді едім. Ей, Мүскін жолаушы, былай, былай қарай.

Қараңғылық.

Жұбатқанның кабинеті. Кәдуілгі осы заманғы әкімдер отыратын кең кабинет. Терезеден Дарияның бір бұрылымы, одан әрі қуарып, реңі қайта бастаған ұлан-ғайыр дала. Бір жерде әлденеге қалдырып кеткен үлкен шан. Бір жерде құлап қалған телеграф бағанасы. Жұбатқан жалғыз. Ширақ басып олай-бұлай жүреді. Асыққаны, абыржығаны байқалады.

Жұбатқан. Апырай, сұмдық болмаса игі еді? Кнопкасын басады. Ауыл интеллигентінше киінген көмекші әйел кіреді. Сушай, әлгі Қолдасбаев қайда?

К ө м е к ш і . Сіздің баяндамаңызды жазамын деп мана үйіне кеткен.
Ж ұ б а т қ а н . Бір жұма болды ғой, әлі бітірмеп пе?
К ө м е к ш і . Бір әйел күтіп отыр ертеден бері. Не дейін? Кірсін бе?
Ж ұ б а т қ а н . Уақыт қайда? Баяндамаға дайындалып жатқан жоқ-
пын ба?

К ө м е к ш і . Кетпейді. Жазыққұмнан келдім, қайтсем де кірем дейді.
Ж ұ б а т қ а н . Жазыққұмнан? Онда бір бес минутке... Ало... ало... бес
минут... баяндама... Көмекші әйел шығып кетеді. Зәрина кіреді. Қасында
Сұрау. Жұбатқан орнынан тұрып қарсы жүреді.

О... о... о... дәрігер жолдас, сен екенсің ғой. Кел... кел... О, мынау
Сұрау деген жігіт пе? Ал, отыра қалыңдар.

С ұ р а у . Ой, қандай биік, басың айналады тіпті.

Ж ұ б а т қ а н . Жұбатқан ағаң осындай биік үйде отырып қызмет іс-
тейді, балақай.

С ұ р а у . Жұбатқан аға, мұндай биік үйдің керегі не сізге?

Ж ұ б а т қ а н . Ол былай, балақан. Біздің ауданның жері кең байтақ.
Қыс жайлайтын Қызыққұм мына Сыр бойынан бес жүз шақырым. Ал,
жаз жайлайтын Жазыққұм болса, ол да үш жүзден кем емес. Осын-
дай қиян алыс жерлерде не болып жатқанын биік үйде отырмасақ көре
алмаймыз.

С ұ р а у . Сіз соның бәрін көріп отырасыз ба?

Ж ұ б а т қ а н . Көрмегенде ше. *(Сағатына қарап.)* Уақытым сондай
тығыз, Зәрина. Бір үлкен баяндамаға дайындалып... Мұрнымнан шан-
шылып жатырмын. Ал, халдарың қалай?

З ә р и н а . Халдың несін сұрайсың, Жұбатқан аға. Хал жақсы емес.

Ж ұ б а т қ а н . Немене, малда шығын бар ма? *(Қағаздарын қопарып.)*
Келген мәліметке қарағанда өлім-жітім жоқ секілді еді ғой...

З ә р и н а . Жо.. малда шығын жоқ. Шығын адамда бар.

Ж ұ б а т қ а н . Ие?

З ә р и н а . Бекеттің әйелі қайтыс болды.

Ж ұ б а т қ а н . О... о... оның жүрегі жаман еді ғой. Ие, сұм ажал бір
күні бізге де аяндап келеді ғой. *(Күрсінеді.)*

З ә р и н а . Аурулар сонша көп. Күн демейді, түн демейді, келе береді,
келе береді... Не шақырып алып кетеді. Қолымда диплом болған соң
бармауға ұяласың.

Ж ұ б а т қ а н . Тіпті дұрыс. Бару керек. Жарайсың, Зәрина. Қойшы
деген халыққа не жақсылық жасасаң да артықшылығы жоқ.

З ә р и н а . Бірақ Тоғаш менің өстіп жүргеніме сондай қарсы...

Ж ұ б а т қ а н . О... О...

З ә р и н а . Кім тағайындады сені дәрігер етіп? Үйде отыр. Ал үйде
отыра алмайды екенсің, қой бақ. Айтары осы.

Ж ұ б а т қ а н . О.. о... *.(Ойланып.)* Тоғаш теріс айтпаған, Сушай,
табыстың бәрі бұл күнде қойда.

З ә р и н а *.(кекесін күлкімен)*. Сөзіңіз құдды Тоғашекеннің сөзі секілді.
Сізден естіген екен ғой.

Ж ұ б а т қ а н . Сушай, дәрігерлік училищені бітіріп, қойға бару екінін
бірінің қолынан келе бермейді.

З э р и н а. Бұл не, ерлік, әлде ездiк пе? Қайсысы дегiңiз келедi.

Ж ұ б а т қ а н. Жақсы көретiн келiнiм едiң, түсiнбей қалдым ғой мұныңа.

З э р и н а. Түсiнетiн түгi де жоқ, Жұбатқан аға. Дәрiгерлiк пункт ашылмаса Жазыққұмға қайтып бармаймын мен.

Ж ұ б а т қ а н. О... о... не iстемексiң сонда?

З э р и н а. Мен iстейтiн жұмыс жоқ па? Ауруханаға орналасам, болмаса қалаға кетем.

Ж ұ б а т қ а н. О... о... Тоғаш қайда қалады?

З э р и н а. Жақсы көрсе ередi. Ермесе... қала бередi.

Ж ұ б а т қ а н. О... о... *(Зэринаға жақын келiп жайдарылана сөйлейдi.)* Сушай. Сәл сабыр ете тұру керек, Зэрина. Сабыр етсең дәрiгерлiк пункт те, бәрi де болады, бәрi... де. Көрерсiң, ендi бiр он жылда Жазыққұмда нағыз коммунизм орнатамыз мына бiз. Ана Әсия жағаларды бау-бақшаға айналдырамыз. Сарайлар соғамыз. Секiртпе сулы құдықтар қазып, кер далаға гүл жазира жасаймыз. Асфальт жолдар саламыз. Қаласаң зырлатып машинамен бар, қаласаң вертолетпен ұш. Ерiк өзiңде. Оны мына отырған Сұрау ғана емес, сен де, Зэрина, мен де, бәрiмiз де көреміз әлi.

Зэрина мен Сұрау бiрте-бiрте елiгiп, Жұбатқан сөзiн ұйып тыңдайды.

С ұ р а у. Ой, Жұбатқан аға, қандай тамаша! Онда мен де қойшы болар едiм, Жұбатқан аға... ал қойлар ше?

Ж ұ б а т қ а н. Қойлары қалай?

С ұ р а у. Жо... Олар да көре ме дегенiм ғой.

З э р и н а *(күлiп)*. Әй, аңқау бала-ай, қайдағы жоқты сұрайды да жүредi. Ол кезде қой тұра ма, жүнiн қыркып ап етке өткiзiп жiбермей ме?!

Ж ұ б а т қ а н. Жо... жо... қой тұрмайды деме. Қой шаруашылығы болмаса, бiз үшiн келешек жоқ. Ұқтың ба?

С ұ р а у. Жұбатқан аға, Жұбатқан аға... ал сонда қалай қойды вертолетпен бағамыз ба?

Ж ұ б а т қ а н. Вертолетпен баққаны несi?! Қазiр қалай бақсақ солай бағамыз.

Есiктен көмекшi әйел көрiнедi.

К ө м е к ш i. Облыстан. Телефонды көтерiңiз. Жұбатқан жүгiрiп барып телефонды көтередi.

Ж ұ б а т қ а н. Ало... ало... ә, Құттыеке, сәлеметсiз бе? Иә... иә... Аһа... аһа... о... о... жақсы, жақсы... қазiр мiне, мiне көтерiлдiм.

Трубканы қояды да түрегеледi. Әбiгерленiп кнопканы басады. Көмекшi әйел көрiнедi.

Ж ұ б а т қ а н. Машинам қайда? Машинамды дайындаттыр.

(Көмекшi әйел басын изеп есiктi жасабады. Жұбатқан папкасын алып есiкке ұмтыла берiп, сәл кiдiредi.)

Айтса да Жазыққұмға қайта бер, Зэрина. Көп кешiкпей өзiм барам. Бәрi де болады, бiлдiң бе, ойыңа түк келмесiн, бiлдiң бе? Ал, сен, балақай, оқуыңды бiгiр. Жүгiрiп шығып кетедi. Зэрина отырып қалады.

С ұ р а у (*терезеден қайта үңіліп*). Зәрина, тәте, әне, біздің кластың терезесі. Біз мына жерде отырған Жұбатқан ағаны ылғи көреміз. Ал ол бізді көрмейді. (Шегі қатып күледі.)

З ә р и н а (*ойланып*). Жарайды... тағы да бара тұрайық Жазыққұмға. (*Көтеріле береді.*) Жазыққұм. Тоғаштың отауы. Тынышгүл жалғыз. Елегізулі.

Т ы н ы ш г ү л. Орталыққа кеткеніне міне үш күн. Дәрігер болам деп қызым әлек, болдырмаймын деп күйеу балам әлек. Түбі жақсылық болса игі еді?

Ерден келеді.

Е р д е н. Зәрина орталыққа кетті деді ме осы?

Т ы н ы ш г ү л. Иә, қауқар құда. Учіліш бітіргені бір пәле болды.

Е р д е н. О не деген сөзің, құдағи-ау? Сол Зәринажанның арқасында емес пе өстіп қалқайып жүргенім.

Т ы н ы ш г ү л. Иә, анада, «шонданай, шонданай» деп қақсап, сал бөксе болып қалған секілді едің, қақаңдап кетіпсің.

Е р д е н. Шипасын салайын десе оңай екен ғой, құдағи. Күнде мал жусайтын кезде қойды тақырға иіріп тұзға түсіп жүрмін.

Т ы н ы ш г ү л. Менің де барғаныма біраз күн болып қалды. Ет пен терінің арасында әлгі жүгіріп жүретін желқұсадан тазарған секілдімін. Жарықтық қасиетті су деген сол-ау. Көтеріп әкететін секілді ме, ойнақшытып, аунатып жатқызбайды.

Е р д е н. Құдағи-ау, мені ме, сені ме! Пендешілікті қойсайшы бұл, сондай ойнақшытып, ауната бастағанда, шіркін-ай қасымда осы құдағи неге жоқ,— деп ойлап қалам.

Т ы н ы ш г ү л. Қара-қара құтыруын...

Е р д е н. Құдағи...

Т ы н ы ш г ү л. Не дейсін, қауқар құда?

Е р д е н. Ертеңнен бастап сорға бірге барып түсіп жүрейікші.

Т ы н ы ш г ү л. Бетім-ау, мына шал құтырған шығар. Қой, балалар естісе, ұят тағы.

Е р д е н (*ойланып*). Әлгі Кемел бала қайда екен осы? Былтыр мына сордың басынан санатор салдырам деп кетіп еді. Тезірек салдырса екен, санаторын.

Т ы н ы ш г ү л. Сонда не болады?

Е р д е н. Не болғаны несі, тәйірі алғыр, бала болып кеткенсің бе өзің. Құда-құдағи болып оңаша бір бөлмеде шонданайды емдетіп жатар едік қой.

Т ы н ы ш г ү л. Кет әрі. Мына әбілет басқыр не деп барады. Малына бар.

Тынышгүл кетеді.

Е р д е н. Ау, құдағи?.. Қап, қайырылмады-ау, әлде неге мазасыз-данатын секілді ме өзі?..

Саз салған құмыраларды көтеріп Кемел келеді.

К е м е л. Көз талдырып қарап қалған жәйіңіз бар екен, Ерден аға.

Е р д е н. Е, Кемелмісің, шырағым? Қыран көзді сендер болмасаңдар, біз байғұстар қанша қадалғанмен қайбір алысты көре аламыз?

К е м е л (күліп). Жас болып алысқа қарап біздің де бітіргеніміз шамалы-ау, Ереке.

Е р д е н. Олай деме, Кемелжан. Сенің басқа жұмысыңды қайдан білейін. Осы мына Жазыққұмнан санатор салдырам дегенің ұнайды маған.

К е м е л. Бірақ ол санаторий салынғанша ешкінің құйрығы көкке, түйенің құйрығы жерге жететін шығар-ақ.

Е р д е н. Жо... олай деме, Кемел, мына сор дегенің сұмдық. Әлгі Тынышгүл құдағи екеумізді құдайы құрғыр шонданайдан соққан еді, осы сорға түскеннен бері жақсымыз.

К е м е л. Иә, иә, мұның шипалы сор екенін дәлелдеу қиын емес, қиыны басқада, Ереке.

Е р д е н. Е, дәлелдеп берсеңдер, несі қиын.

К е м е л. Ай, Ереке-ай, айдалада санаторий салу керек дегенді кім қолдап, қаражат босата қояды дейсің.

Е р д е н. Неге айдалада? Қатар жатқан екі-үш ауданның малы мен жаны осында емес пе жаз бойы.

К е м е л. Осында екені осында. Рас айтасыз. Бірақ ең алдымен осы елге медпункт керек. Медпункт аштырған жөн әуелі.

Жүгіріп Тоғаш келеді.

Е р д е н. Аштырсандар несі қиын. Дәрігеріміз дайын.

Т о ғ а ш. Тоғаш үйіндегі келініңіз кісі емдемейді бұдан былай. Ата кәсібін жасап қой бағады, Ереке.

К е м е л. Түтінің түзу, Тоғаш тауып айтып тұрсың.

Т о ғ а ш. Әй, ағасы-ай, бір ауылдан міне сіз шықтыңыз ғой. Сол жетпей ме. Бәріміз бірдей ғалым болып кетсек, малды кім бағады. Қалаңыздағы әлгі босып жүргендерді кім асырайды?

Үшеуі де күліседі.

Е р д е н. Әне, біздің Тоғаш алдырмайды сөзге.

К е м е л. Оның рас, Тоғаш. Жұрттың бәрі ғалым болып кетсе, мал бағатын ешкім қалмайды. *(Ойланyp.)* Бірақ бұл сіз бен біздің ұғымымыз. Біз ғана осылай ойлаймыз. Жұрттың бәрі ғалым болып кетсе бар ғой, онда малды сол ғалымдардың өздері баққан болар еді. Бірақ біздіңше, қазіргіше бақпайды, өздерінше, ғалымдарша бағар еді. Қой бағудың жаңа бір тәсілін ойлап тауып, бізден жүз есе, мың есе артық бағар еді. Бірақ қай заманда болмасын, жұрттың бәрі бірдей ғалым бола бере алмайды. Біреу мал бағады, біреу әкім болады. Енді біреулер ақын, жазушы, инженер, ғалым болады. Мені қинайтыны бұл емес, туыстар, мені қинайтыны – ғалым бола алатындар талпынбағандықтан малшы болып, ал малшы болатындар талпынғандықтан әкім болып кетіп жатады. Осы мені қинайтыны.

Т о ғ а ш. Кемел аға, не десең о де, менің жеткен жерім осы.

К е м е л. Әй, ат құлағынан арғы жерге шошына қарайтын осы бір мінезіміз-ай, Ереке.

Е р д е н. Содан ғой Кемелжан, бар тірлігін малдың тұяғына бағындырып, қай жерде от бар, қай жерде су бар деп үдере көшіп жүре бергені. Өйтпесе, жер сүмесін еміп, тамаша қалалар тұрғызбас па еді. Сәнді

сарайлар, иһрам, имреттар қалдырмас па еді артына. (*Даусын бәсеңдетіп, сыбырға көшіп.*) Сол ата-бабаларға ұқсап әлі де үнемі барды сағалаймыз. Жоқты іздемейміз. Осы аудандағы он колхоздың жаз жайлайтын жері қазақы белбеудің жалпақтығындай ғана мына құм жағалар. Оны дардай етіп Әсия жағалар деп атаймыз. Бер жағы тықыр тепсең, тақыр нұра, су жоқ. Ал ар жағы қалың құм. Отыз шақырымнан әрі сұғынып бір қойшы барған емес. Сөйте отырып жер жетпейді дейміз. Қайдан жетеді барды сағалаған соң. Осыны айтсаң, жек көрінішті боласың, Кемелжан.

К е м е л (*күрсініп*). Түсінем, түсінем, ақсақал. Жақсы бағбан күн сайын алма бағын аралайды. Куарған, құрт түскен бұтақтары болса, ойланбайды, кесіп тастайды. Дерт шалған бұтағынан арылған соң жеміс ағашы өнімді бұрынғыдан да көп береді. Бұл табиғат заңы. Біз өмір сүрген қоғамда да сондай құрт түскен бұтақтар бар. Бірақ соны сіз секілді жақсы бір бағбан келіп кесіп тастайын, кеселден құтқарайын десе, әлгі алма ағашының тамырына балта сілтеді деп даурыға қалатындар бар ғой бізде.

Е р д е н. Тауып айттың, Кемелжан. Дәл қышыған жерден шығып отырсың.

К е м е л. Неге өйтеміз? Неге солай? Неліктен күдіктене қаламыз?

Е р д е н. Е, осыны айтшы, шырағым. Алысты көре алмаймын дегенім осы ғой менің.

К е м е л. Әлсіздігіміз бұл. Өйткені даурықпалық, айқайшылық жауырды жаба тоқушылық дегеннің бәрі де әлсіздіктен туады.

Е р д е н. Міне, міне...

К е м е л. Әлсіз дегенде совет үкіметі әлсіз деп ұғып қалмаңыз, Ереке. Совет үкіметі құдайға шүкір, тамырын тереңге жіберген қақара емен секілді, жау да, жұт та шайқалта алмайды. Әлсіз болғанда, ана Жұбатқандар әлсіз. Олардың күні-түні ойлайтыны – қайтсем орнымнан түсіп қалмаймын? Сол себепті сіз сияқты бағбан келіп шірік бұтақты кесе бастаса, тамырға балта шапты деп айқайлайды олар. Әрбір совет азаматының көкірегіне ұялаған асыл есім – совет үкіметі деген сөзді өзіне қару етіп алып, сонымен соқпақ болады. Арзан айла. Міне, біздің әлсіздігіміз осында, Ереке. Ең әуелі біз осы дертпен күресуіміз керек.

Е р д е н. Жөн, жөн, жөн айтасың, Кемелжан. Кемел кетеді. Ерден соңынан кетеді. Тынышгүл көрінеді.

Т о ғ а ш. Зәрина қайда?

Т ы н ы ш г ү л. Айтпады ма, ауданға кеткен жоқ па? Сұрау екеуі.

Т о ғ а ш. Оны неге жібердің?

Т ы н ы ш г ү л. Мен жіберді дейсің бе, шырағым. Өздерің болып келіскен шығарсындар дегем.

Т о ғ а ш (*кекетін*). Келіскен шығарсындар дегем, келіскен шығарсындар дегем...

Т ы н ы ш г ү л. Ақырынырақ сөйлеші, балам, даусың құлағымды жарып барады.

Т о ғ а ш. Ақырын сөзді естігің келсе, жел берме қызына.

Т ы н ы ш г ү л. Естиін дегенім осы ма еді, балам-ау. (*Кетеді.*)

Т о ғ а ш (*ойланып*). Апырай, айдың күннің аманында тірі жүріп қатыннан айрылды деген не сұмдық? Ешім ишанның «қатының өзіңнен

бір елі төмен болсын, ал бір елі жоғары болса, құдайдың ұрғаны деп отырғанын талай естідім» деуші еді әкем марқұм. Қайран бұрынғының кісілері-ай, білмей айтпайды екен ғой... Өзіме де обал жоқ, төртінші класты бітіріп үйінде отырған Өрмекбайдың қызын ал, қақ-соқта жұмысы жоқ, нағыз теңің. Шаруанды істейді, дегенінді екі етпейді, қой аузынан шөп алмайтын көнбіс, мініскер торының нақ өзі деп талай ағайын айтты-ау. Соған мына сор мандай илікпеді ғой. Ал тарт, енді сазайынды... Апырау, ес болсайшы бұл мұндарда. Атам қазақ атам заманнан бері дәрігерсіз-ақ күнелтіп келе жатқанын неге түсінбейді? Әкесі Сәрсенбай өмір бақи қойдың қиын тазалап, дарияның қамысын шапқаннан басқа түкті көрмеген еді. Қалай жетіле қалды десеңші? Зәрина?.. Ә, Зәрина. Жо.. жоқ... не дәрігер тұрар, не мен тұрармын.

Ш а м с ө н е д і .

Жазыққұм. *Сордың шеті көрінеді. Сұрау, Кемел, Зәрина. Зәрина микроскопқа үңіліп әлденені зерттеген түрі бар.*

К е м е л. Иә, Сұрау онжылдықты бітірген соң Алматыға, өзіме келесің. Жоғары оқу орнына түсесің.

С ұ р а у (*мұңайып*). Ал, Тоғаш жездем «Алматыда түк те жоқ, қалада тұратындар тойып тамақ ішпейді. Мал секілді, жейтіндері көк шөп. Қарның ашып қалады. Қайта өзіме кел. Бәрін қойғанда тамағың тоқ болады» дейді.

К е м е л (*күліп*). Дүниеге әркім өз биігінен қарайды, балақай. Біреулер ойда тұрады, өзінен басқа ештеңені көре алмайды. Бірақ көре алмаса да, алысты көрдім деп ойлайды. Енді біреулер шығандап биікте тұрады. Қиян шалғай алысты көреді. Бірақ кең дүниені көрдім деп даурықпайды.

С ұ р а у (*шегі қатып күледі*). Жұбатқан ағаны айтам... бізді төбелесіп жатсақ та көрмейді. Сөйте тұрып бәрін де көрем дейді. (*Тағы күледі.*)

К е м е л. Жұбатқан аға отырған биік алысты көру үшін емес, алыстан көріну үшін жасалған биік. Иә, солай, шырағым.

З э р и н а. Менің ойымша, бұл сордың сазы ревматизм, полиартрит ауруларына табылмайтын ем.

К е м е л. Дұрыс айтасың, Зәрина. Тұмсығы көрінген машинадан Жұбатқан қарғып түседі.

Ж ұ б а т қ а н. Апырау, бұларға айтқан сөз желге айтқанмен бірдей деймін. Бұлар кісіні осылай шаршатады деймін.

К е м е л (*қалың ойда отырған қалпынан селт етіп*). Пай-пай, сендердің әдеттерің-ай, өстіп шулата жүретін.

Ж ұ б а т қ а н (*әрлі-берілі ойқастап жүріп*). Ашуланбауына қоймады ғой, бұлар, Кемел-ау.

К е м е л (*бап, салмақпен*). Ал не сұмдық болып қалды осы күйге-лектенетіндей? Кәне, айтшы, біз де білекті сыбанып кірісіп кетейік.

Ж ұ б а т қ а н (*Кемелді құшақтап, күліп*). Құрдас деген, міне, осындай. Баяғы қалпы, жоқ жерден ілік тауып алып сынап-мінеп жатқаны...

С ұ р а у. Кемел аға жөн айтады.

Ж ұ б а т қ а н. О... о...

К е м е л. Әне, көрдің бе? Жұбатқан «Сен не дейсің?» дегендей Зәринаға қарайды. Зәринаның да айтары осы... Қарамай-ақ қой о жаққа.

З ә р и н а (күліп). Мен бір есептен Жұбатқан ағаны жақтап кетем бе деп отырмын.

Ж ұ б а т қ а н (көтеріліп). Әне, Заринаның кім жақ екенін көрдің ғой...

С ұ р а у. Зәрина тәтем дәрігерлік пункт тезірек ашылар ма екен деп жағымпаздық жасап жатыр...

Бәрі де күліседі.

К е м е л. Бұл мені баяғы қалпы деп санап жатыр ғой. Өзі де сол кездегісінен ұзап кетпеген. Сырлы аяққа су құйып, аузымен үрлеп дауыл тұрғызатын әдеті болушы еді. Көрдіндер ғой, міне, осы жерде де сол мінезіне басып жатқан жоқ па?

Күлкі. Ренішті Тынышгүл келеді. Қарт ананың ау-жайына қарап, бәрі де тынып қалады. Жұбатқан әзілдемек болады. Бірақ онысы әсерлі шықпайды.

Ж ұ б а т қ а н. О, құдағиы құрғыр-ау, әлі осындамысың. Күйеу бала ұнаған екен әбден.

Т ы н ы ш г ү л (үнсіз көзінің жасын сүртіп). Сұраужан, мен саған келдім.

С ұ р а у. Жай ма, апа?

Т ы н ы ш г ү л. Ауылға қайтамыз, балам.

З ә р и н а. Апа, аз күнге шыдай тұр, бірге кетерміз дегенім қайда? Күйеу балаңа өкпеледім деп мені отқа тастамақсың ба?

Тынышгүл үндемейді. Үнсіз домалаған көзінің жасын сүртеді тағы да.

Ж ұ б а т қ а н. Немене, Тоғаш бірдеме деп жүр ме?

Т ы н ы ш г ү л. Жоқ, ешкім де ештеңе деген жоқ, қарақтарым.

К е м е л. Енді не болды?

Т ы н ы ш г ү л. Әлгі біздің үйдегі марқұм үнемі түсіме енеді. Айтары ауылға қайт. Аруағы ренжиді ғой деймін, қайтпасам болмайды. Тұр, Сұраужан. Неге мелшиіп қалдың, бассаңшы аяғыңды.

Сұрау шешесінің соңынан ереді.

З ә р и н а. Апатайым-ау, өлтіріп неге кетпейсің мен бейбақты.

Шешесінің соңынан кетеді. Аз-кем қолайсыз тыныштық басады.

К е м е л. Әлгі Тоғашы түскір ренжіткен болды ғой, тілдеп жатқанын бір ретте естіп қалғаным бар еді.

Ж ұ б а т қ а н. Ондай болса, айтпай ма жаңа?

К е м е л. Ай, Жұбатқан-ай, айтатын ана Тынышгүлдей болып па? Айтқанда не, өз қолын өзі кесе ме? *(Жұбатқан сабырлы қалыпта, салмақпен үнсіз отырады.)*

Зәрина жәйі қатты толғантады мені, Жұбатқан.

Ж ұ б а т қ а н. Толғантса, не істейін. Қаражат сұрап баяғыда хат жазғанбыз.

К е м е л. Сендердікі сол хат жазудан келеді ғой.

Ж ұ б а т қ а н. Хат жазбағанда... Өз зарплатымды берейін бе?

К е м е л. Бер өз зарплатыңды. Неге бермейсің? Мына жалпақ жатқан жазық құмда бір-ақ дәрігер бар екен. Соның өзіне жұмыс тауып бере алмай отырсың. Шын күйіп-пісетін, шын шыдамсыздық көрсететін жер, міне, осындай жер емес пе!

Жұбатқан. Ерте ме, кеш пе, пункт мәселесі шешіледі. Бірақ ол мәселе шешілгенше дені сау адам қалайша шыдап отыра алады? Осыған таңым бар. Ал облыстан хабар келді, биыл Жазыққұмнан пункт ашуға қаржы жоқ, ендігі жылға қалдырылды дейді. Сонда не, ендігі жылға дейін өстіп отыра бермек пе?

Кемел. Не істе демексің сонда?

Жұбатқан. Қой баксын күйеуіне қосылып.

Кемел (*ызалы күлкімен*). Білгем осыны айтарынды. Қойдан асып нені көрем дейсің. (*Ойланып.*) Сен, міне, ел ағасысың, Жұбатқан. Ал, сенің әкең болса, қой бакқан еді...

Жұбатқан. Немене, жалғыз менің әкем ғана ма, сенің әкең де қой бакқан. Бәріміздің де әкеміз...

Кемел. Иә, иә, айтайын деп келе жатқаным осы. Менің әкем де қой бакқан, сенің әкең де қой бакқан. Менің әкемнің әкесі де қой бакқан, сенің әкеңнің әкесі де қой бакқан.

Жұбатқан. Дәл солай.

Кемел. Менің әкемнің әкесінің әкесі де қой бакқан. Сенің әкеңнің әкесінің әкесі де...

Жұбатқан. Өй, сен шұбалтып кеттің ғой.

Кемел. Ата-бабамыз көзін қоймен ашты.

Жұбатқан. Иә, қоймен ашты.

Кемел. Ал ендеше, сөйткен қазақты «қой бак, қой бак!» деп...

Сырттан шу естіледі. Шырылдаған әйел дауысы естіледі.

Кемел (*шошынып*). Апыр-ау, мынау Зәринаның дауысына ұқсайды ғой... Әлгі Тоғаш бар болғыр бір жазым жасап жүрмесе игі еді?!

Жұбатқан (*шошынып*). Ә, Тоғаш дедің-ау?! (*Сағатына қарайды.*) Ал онда мен кеттім...

Машина шегініп кетеді. Кемел ойда.

Кемел. Бар, бар, бір пәлесі тиер деп қашып барасың ғой.

Қараңғылық.

Жазыққұм. Тоғаш үйінің алды. Зәрина жалғыз.

Зәрина. Апам мен Сұраудың кеткеніне бір ай болып қалыпты-ау. Ұрланып жаз да өтіп барады. Бүгін болмаса, ертең болар деген үмітпен көп күндер кейінде қалды. Енді Қызылқұм не қызығын дайындап тұр екен? *Бекет келеді. Сондай қайғылы.*

Бекет. Жаңа Биғайшаның басына барып қайттым. Бұрынғыдан да аласарып бір-ақ уыс төмпе болып қалыпты...

Зәрина (*күрсініп*). Иә, аяулы құрбы еді ғой. Амал қанша...

Бекет. Кеше ғана талай-талай жан сырларын шертісіп, өмірдің ыстығы мен суығын бірдей бөлісіп жүрген ет-бауыр жақын адамның енді бір кішкене төмпе болып жатқаны ақылға сыймайды тіпті.

Зәрина (*торығыңқырап*). Шын ғашық, шын сыйласты адамдарды өстіп ажал айырады. Сыйласа білмейтіндерден ойбайласаң да құтыла алмайсың.

Бекет. Бұрын Биғайша барда ештеңені ойламайды екенмін. Қандай өкінішті, Зәрина. Қой соңында салпақтап жақсы жылдарды қор етіппін ғой ойлап қарасам. Ақыл шіркін түстен кейін келген соң не шара бар?!

З ә р и н а. Ақыл шіркін түстен кейін келген соң дедің-ау, Бекет.

Ойланып олай-бұлай жүреді.

Б е к е т. Сөге көрме, Зәрина, асыл құрбы едің, қоштаскалы келдім сенімен. Астанаға оқуға кетіп барам.

З ә р и н а. Қоштаскалы дейсің бе, Бекет?

Бекет (*кетіп бара жатып*). Ал сау бол, Зәке. Анда-санда Биғайшаның басына барып тұрғайсың.

Бекет кетеді. Зәрина соңынан ұзақ қарап тұрады. Кемел келеді.

К е м е л. Асығыспын, Зәрежан. Астанаға жүріп барам...

Зәрина кешеулеп бұрылады.

З ә р и н а. Не дедіңіз? Кемел аға екенсіз ғой.

К е м е л. Телеграмма алдым. Алматыға шақырып жатыр.

З ә р и н а. Менен басқаның бәрі де кетіп жатыр. Кетіп жатыр.

К е м е л. Біржола кетіп бара жатқан жоқпын, Зәрина. Қайтып оралам кешікпей. Сені қуандыра кетейін деп әдейі соғып отырмын.

З ә р и н а (*әлгі бір сезімнің ырқынан шыға алмай*). Кемел аға, кішкентай бір құс болсам деймін. Сөйтіп, қиян шалғай алысқа ұшып кетсем...

К е м е л. Сол кішкене құсқа тіл бітсе... «Шіркін-ай, адам болып жаралып, жер бетінде алшаң басып жүргеннен артық не бақыт бар екен дүниеде» демесіне кім кепіл.

Екеуі де күледі.

З ә р и н а (*күрсініп*). Кемел аға, Жұрттың бәрі сіздей болып неге жаралмайды екен, сонда мен секілділер құс болсам деп армандамас еді ғой.

К е м е л (*күліп*). Жұрттың бәрі мен секілді болса «шіркін-ай, осы жұрт Жұбатқандай неге болмайды екен?!» дейтіндер де табылар еді ғой.

Зәрина ойланып қалады.

З ә р и н а. Жаңа менің көз алдымда Бекет құс болып ұшып кетті. Мына ұлан-қайыр далада құс болып самғап жүргеннен артық не бақыт бар дейсің, Кемел аға. Бекетке ұксап, мен де ұшып кетсем бе деймін...

К е м е л. Мен жуырда облыс орталығында болдым. Жазыққұм жайлы пікірімді ортаға салдым. Облыс басшылары бәріне де келісті. Таяудағы екі-үш жылда Жазыққұмға санаторий салынады. Ал, медпункт мәселесіне келсек, о да ашылатын болды. Міне, қағазы. (*Қағазды Зәринаға ұсынады*).

З ә р и н а (*қуанып*). Қандай жақсысыз, Кемел аға.

К е м е л. Бүгін-ертең сенің атыңа жарлық келеді. Жұбатқан уәде беріп қалды. (*Күліп.*) Сөйтіп Сәрсенбаева жолдастың құс болып ұшып кетуге уақыты болмай қалады енді.

(Екеуі де күледі.)

Ал, қайтып оралғанша, Зәрина.

Кемел қоштасып шығып кетеді. Зәрина оның да соңынан ұзақ қарап қалады. Үстінде ақ халаты бар бейтаныс әйел ертіп асығыс Жұбатқан келеді.

Ж ұ б а т қ а н. Слушай, Зәрина, Тоғаш қайда?

З ә р и н а. Жұбатқан аға, сіз де келіп қалдыңыз ба? Жоғары шығыңыз. (*Әйелді байқап.*) Жоғары шығыңыздар.

Жұбатқан. Жоқ асығыспын. Тоғаш керек еді.

Зэрина. Жайласыңыздар, тамақ піскенше келіп те қалады.

Жұбатқан. Сушай, онда Тоғаш былай етсін. Ана қызыл отаудың үйін әзірше медпунктке берсін. Ауданға бара салысымен қызыл отауға арнап үй жібертем, осылай де.

Зэрина. Жақсы, Жұбатқан аға. Айтайын.

Жұбатқан (*бейтаныс әйелге қарап*). Жатсынбаңыз. Бұлар сондай жақсы адамдар, Гүлсара Жанасовна.

Зэрина. Бұл кісі кім?

Жұбатқан. О, таныстырмаған екенмін ғой. (*Бейтаныс әйелге.*) Бұл жолшыбай өзіңізге айтып келген ферма бастығы Тоғаштың үйі. Мына кісі Тоғаштың жұбайы – Зэрина. Мандай алды қойшы.

Зэрина. Не айтып кеттіңіз, Жұбатқан аға?

Жұбатқан (*мән бермей*). Ал мына кісі Гүлсара Жанасовна. Жазық-құмның жаңа дәрігері.

Зэрина (*шошынып*). Дәрігер?

Жұбатқан (*асығып*). Иә, иә, дәрігер. Ал Гүлсара Жанасовна жатсынбаңыз, бұлар сондай қаныбетті жандар. Енді айналып келгенше еңбекте ерекше қарқын туғызып, медпункт мәселесін жөнге қоятын болыңыз. *Жұбатқан шығып кетеді. Зэрина толғаныс үстінде.*

Музыка.

Тоғаштың үйі. Түн ортасы. Қатты есік қағылады. Тоғаш «тез бол, есік аш» деген Берденнің даусы естіледі.

Тоғаш (*ұшып түрегеліп*). Бұл кім? Берден? Малға қасқыр шапқаннан сау ма, мал аман ба?

Берден. Мал аман. Зәрежан әлгі дәрігерін қайда? Кішкентайымыз қатты ауырып... Денесі от па дерсін. Күйіп барады... Күркілдеп жөтелгенде дем ала алмайды тіпті.

Тоғаш. Балаң ауырса, қатының не бітіреді. Күндіз алып келмей, кеш түскенде елді дүрліктіріп.

Зэрина. Гүлсара Жанасовна, тез киініңіз. Мына кісімен арғы бетке барасыз.

Гүлсара. Арғы бетке? Осы түн ішінде ме?

Берден. Кешіріңіз, айналайын, жүріңізші тезірек. Сәби ғой...

Гүлсара. Осы қараңғыда жылымға түсіп өл дейсіз бе? Қазір ыстық түсіретін мына дәріні беріңіздер. Ертең осында алып келіңіз.

Зэрина. Қысылып жатқанда, бармауыңыз қалай Гүлсара? Аузына емшек сала алмай жатқан сәби дәріні қалай іше алады?

Гүлсара. Мен қалай ішкізем. Ішсе де, ішпесе де барғандағы беретін дәрім осы.

Зэрина. Барыңыз, Гүлсара Жанасовна. Ыстығы жоғары болса ішке түсіп өкпе ауруына шалдығуы мүмкін. Пенициллин ала барыңыз да ине салыңыз.

Гүлсара. Кірпігі қимылдап жатқанда уколды көтере алмай, үзіліп кетсе қайтем? Екі ортада мен...

Зэрина. Қорықпаңыз. Бара көресіз.

Гүлсара. Жо, жок, біреудің обалына қала алмаймын.

З э р и н а. Қайта бармасаңыз обалына қалмайсыз ба?

Б е р д е н. Зэринажан, болмаса өзің жүрші.

Т о ғ а ш. Не оттап тұрсың өзің. Жалақысын алып отырған ана дәрігер бармағанда қарынға жабысқан талақтай бұған не бар?

З э р и н а. Гүлсара барады. Бармаса мен барам.

Т о ғ а ш. Кім? Сен бе? Аяғыңды аттап басшы.

З э р и н а. Басса несі бар, басам.

Б е р д е н. Зэринезжан, жанжалдаспай-ақ қойыңдар. Басқа емі жоқ болса, дәрісін алдым. Тағы беретін дәріңіз жоқ па?

Г ү л с а р а. Жоқ.

Берден кетіп бара жатады.

Т о ғ а ш (*айқайлап*). Әй, Берден малыңа сақ бол. Көрші қойшыларға қасқыр шауып, шығындап кеткенін есінде ұста!

З э р и н а. Қандай тас жүрек едіңіз, Гүлсара. Сізді де адамның арашасы дейді. Дәрігерлік парызы былай қойғанда адамның адамға деген жанашырлығы қайда?

Т о ғ а ш. Қойшы, көкімей. Сенің-ақ жүрегің елжірейді де жүреді екен. Біреу үшін суға батып өлсін бе?

Г ү л с а р а. Және арғы бет менің участогым емес қой.

З э р и н а. Қысылтаяң шақта арғы бет, бергі бет деудің несі жөн. Күшің жетпесе де, қысылып жатқан адамға қол ұшын беру дәрігерлік парыз.

Г ү л с а р а. Мен оны сізден жақсы түсінем.

З э р и н а. Түсінгеніңіз осы ма? Егер адамға қол ұшын бермесеңіз, дәрігерлігіңізден не пайда? Мен әр уақытта шындықты қалайтын адаммын. Мен үшін сіздің осында келгеніңіздің өзі де жұмбақ.

Г ү л с а р а. Мен де сізді өте жақсы түсінем. Сыншыл болсаңыз мен де шынымды айтайын. Мұнда келген мақсатым – екі жылымды өтеп, дипломды қолға алу.

З э р и н а. Енді мен бәрін де түсіндім. Әкеліңіз шприцті, мезгіл-мезгіл укол салып, өмірін бір күнге ұзартсам да дәрігерлік парызымды өтейін.

Т о ғ а ш. Дәрігерлік парыз, дәрігерлік парыз. Парызшылын жаманның. Ешқайда да бармайсың?!

З э р и н а. Маған тор атты ерттеп бер.

Т о ғ а ш. Ә, бұл үкімнің орындалуы қиынырақ болар. (*Зэрина киініп кете бастайды.*) Тоқта!

З э р и н а. Сенің әніңді тыңдай-тыңдай болғанмын. Тұр былай жолымнан!

Зэрина тоқтамастан шығып кетеді.

Қ а р а ң ғ ы л ы қ.

Далада алай-түлей боран. Зэрина жалғыз.

З э р и н а. Тоғаш, ә, Тоғаш. Апыр-ау, шынымен-ақ жалғыз қалғаным ба, далада?

Өткен өмір көз алдына келе бастайды. Ар жақта Тоғаш көрінеді.

З э р и н а. Міне, біз қосылғалы үш ай. Үш күн оңаша қалып көрмеген секілдіміз.

Т о ғ а ш. Уақыт болып жатыр ма, соған, Зэретай.

З ә р и н а. Осыдан үш ай бұрын училищеге күнде келуші едің. Уақытты сонда қалай таптың екен?

Тоғаш. Онда жанды шүберекке түйіп жүрдік қой. Зәретай, қатынсыз өтуге бола ма дүниеден.

З ә р и н а. М... солай де. Қатынсыз жүргенде жанды шүберекке түюге болады екен. Қатын алғаннан кейін жанды шүберекке түюге болмайды екен. Түсінікті.

Тоғаш. Өзің емес пе едің: «Енді қашан келесің?» – деп қиылып тұрып алатын. Сонда мен көңіліңді қимағандықтан «ертең ертемен» деп қалай айтып қалатынымды өзім де байқамайтынмын.

З ә р и н а. Қусың.

Тоғаш. Түк те қулығы жоқ. Рас айтам. Сосын былай шыға беріп «қап, ертең ертемен» деп қалай асығыс айтып қалдым екен, келер жұмада демеген екенмін. Ендігі жолы болсын» деп өкінетінмін.

З ә р и н а. Қара, енді, мықтымсынуын. «Ертең келейінші», —деп өзін емес пе едің қиылып тұрып алатын. Бір жолы «Емтиханға дайындалайын, ендігі жұмада келсең кайтеді?» – дегенімде «ертең келем, егер орныңнан табылмасаң, асылып өлем» деген батыр кім еді? Қайта мен емес пе едім көңіліңді қимайтын.

Тоғаш. Жә... жә... Бас жағына барыспайық. Бір жолы өз қалауын бойынша араға екі күн салып келгенімде: «Кеше қайда болдың? Күттім сондай?» – деп жыларман болғаның қайда? Тере берсе, сенен де шығады ондайлар.

З ә р и н а. Иә, деген, мен онда күнде келіп жүріп екі күн жоқ болып кеткен соң сені ауырып қалды ма екен деп қорыққам...

Тоғаш. Жарайды, жарайды ақталмай-ақ қой енді. Қызылқұм мен Жазыққұмның ыстығы мен суығына бой бермей жүрген Тоғашты ауырып қалды деп қорыққан жоқсың. Соқпа өтірікті.

З ә р и н а. Шынымды айтсам, мен Жұбатқанның көңілін қимағанмын. Қайта-қайта кабинетіне шақырып алып «Тоғаш жақсы бала, бақытты семья құрасындар» деп болмады ғой. «Анаңа хабар берілген, ол кісі қарсы емес»,— деп те айтқан. Сол сөзіне нанып қой анамды ренжітіп алғаным.

Тоғаш. Жә, доғар. Осы күйеуім шаршап келеді-ау деп шай қайнатуды да білмейсің. Қашан үйренер екенсің. *Тоғаш көрінбей кетеді.*

З ә р и н а. Тоғаш, ә, Тоғаш. Не болды саған? Мен сені кінәлағым келмейді. Өйткені өрісің белгілі сенің. Алабұртқан көңілге төтеп бере алмағаның да содан. Сенімен төс түйістірген күннен бері іздеумен, елегізумен келем. Не істеймін? Неге елегізімін? Оны өзім де білмеймін. Ау, қайсың барсындар?

Қ а р а ң ғ ы л ы қ.

Тынышгүл үйі. Тынышгүл абыржып, біреуді күткен тәрізді.

С ұ р а у. Апа, әлі он жылдықты бітірген соң мен де Зәрина тәтем секілді дәрігер болам.

Т ы н ы ш ғ ү л. Қайдам, шырағым, тым ұзақ күтіп қалдық-ау.

С ұ р а у. Апа-ау, саған не болған? Келгенше сол болып жатыр да.

Т ы н ы ш ғ ү л. Кешіккенге айтам, балам. Бие сауыны болмағанымен

сүт пісірім уақыт өтті-ау. Сұраужан, әлде өзіміз барып тауып алсақ қайтеді. Күте-күте шыдамым таусылды. Шаршаған секілдімін.

С ұ р а у. Шыдай тұрайық, апа. Біз онда барғанда Зәрина тәтем мұнда келіп жүрсе адасып қалмаймыз ба?

Т ы н ы ш ғ ы л. Қайдам шырағым, шыдасаң шыдай тұрайық.

Ар жақтан қария көрінеді.

Қ а р и я. Ей, қамкөңіл ана, сабыр ете тұр азырақ. Сәл күте тұр. Күте тұр, ана. Сен дүниеге ана болып жаралғанда күту үшін жаралғансың. Қыршын кезінде жолдасыңды майдан көзіне аттандырып оны ұзақ күттің. Бағың жанды. Қайтып оралды жан жарың. Жұбайлық өмірдің бар қызығын енді көре бастаған кезінде жесір қалдың. Сәрсекеңнің енді қайтып келмейтінін жақсы білесің. Сонда да жылы орнын суытпай күтіп отырсың.

Сен күтуге жаралғансың, ана. Күте тұр, сәл ғана күтші.

Ерден келеді.

С ұ р а у. Ата, үш күн болды, Зәрина тәтем әлі жоқ.

Бөріміз жүріп Зәрина тәтемнен айырылып қалдық қой, ата.

Е р д е н. Апырай, енді не істесек екен? Іздеу керек! Иә, иә іздеу керек!

Далада алай-түлей боран. «Көмектесіңдер!» – деген Зәринаның даусы естіледі. Жан-жағынан қасқырлар жаққындап келеді. Қайда қашарын білмеген Зәрина жар қабақтан жаңа қатып жатқан мұзға секіріп кетеді. «Қайдасың. Зәрина?» – деген іздеушілердің даусы естіледі.

Ж ұ б а т қ а н. Тал түсте кісі жоғалды деген не деген сөз. Айдың, күннің амаанында қара пәле болып жабыспаса еді?

С ұ р а у. Зәрина тәтем қайда?

Т о ғ а ш. Бейбақты жер жұтып кетті ме? Әй, нәуетек-ай, десеңші.

С ұ р а у. Қайда, Зәрина тәтем қайда?

Б а л а к ө т е р г е н ә й е л. Шырақжан-ай, қайда кете қалдың бізді тастап? Бала кездегі көп арманды, сөнген арманды қайта тұтатып ала көңіл етіп кеттің ғой, шырақжан. Неге айтпадың кетерінді. Соңынан қалмайтын едім...

Д ү к е н ш і. Жасың кіші бала болғанымен еркелегім келіп тұрушы еді. Таза едің, аңқау едің. Енді кімге еркелейін? Енді кімге емдетейін тісі құрғырды?..

С ұ р а у. Зәрина тәтемді көрдіңіз бе? Зә-ри-на...

Қараңғылық.

Сеңнің үстінде қалқып келе жатқан Зәрина көрінеді. «Көмектесіңдер, көмектесіңдер! Қайсың барсың?! Тоғаш!..

Қ а р а ң ғ ы л ы қ.

Қ а р и я. Айтыңдаршы неге бұлай?! Ау, азаматтар, айтыңдаршы неге бұлай болды?!

Музыка.

ҚЫР ГҮЛІ

Екі перделі драма

Қ а т ы н а с а т ы н д а р:

С а ғ ы н д ы қ – революция жолындағы жас азамат

Н а р ш а – Сағындықтың қалыңдығы

Г а р п е д (Карпов) – Сағындықтың досы

Ә у б ә к і р – Сағындықтың әкесі

Ә л т и – бай

К ү л ә й м а – Әлтидің қызы

Д а й ш а – Әлтидің әйелі

Ә л ғ а л и – Сағындықтың жама ағайыны

Б о я р с к и й – казак-орыс байы

О м а р – Әлтидің жандайшабы

Х а б а р – гимназия шәкірті

Ауыл адамдары. Трактористер.

Оқиға 20-жылдарда Қазақстанның солтүстігінде өтеді.

Жаз айының ашық күні. Егін арасындағы бұралаң жолдың шаңын шұбалтып жеңіл машина келіп тоқтады. Ішінен ырғалыңқырап барып бір кісі шықты. Ол облыстық партия комитетінің жаңа секретары Николай Васильевич Карпов. Жер ортасынан асып, сары-кідір тартқан шағы.

Николай Васильевич машинадан ұзаққырап барды да, төңірекке көз салды. Айнала көз жетер жердің бәрі көгерген егін. Кең сахараны қуалай соққан ыстық леппен баяу толқып тербеледі. Обком секретары еңбек алақанынан жаралған осы бір сұлу көріністі тамашалай ма, әлде өткен күннің басқа бір күңгірт елесін қуалай ма, томаға-тұйық ұзақ тұрды.

Машинадан тағы біреу шықты. Әлғали Төпенев – совхоз директоры. Оның да самай шашы ағарған. Бетінде ажымның қалың ізі бар.

Әлғали жай басып Карповтың қасына келді. Ол да шалғай қайқаңға көзін қадады:

Бір бетте айдалған аңыз. Жабыңқы жалғыз мола. Басына қойылған белгі қисайып қирап қалған. Сол молаға тұмсығын тіреп трактор тұр. Бірі малшы, бір тракторист қып-қызыл дау үстінде. Дауыстары еміс-еміс талып естіледі.

М а л ш ы. Қой дедім ғой мен саған!

Т р а к т о р и с т. Ал мен саған былай тұр дедім ғой.

М а л ш ы. Былай тұрмаймын мен.

Т р а к т о р и с т. Онда маған өкпелеме.

М а л ш ы. Өкпелегенде не істейсің?

Т р а к т о р и с т. Бұрылмаймын. Қиратып, басып кетем...

М а л ш ы. Ал, кәне, баса ғой.

Тракторист. Басам дедім, басам. Басып кету түк те емес маған.
У-шу. «Баса алмайсың!» «Басам!» Карпов пен Әлғали осылай қарай беттеді.

Карпов. Бұл не шу?

Малшы. Е, мынау сәулік өзеуреп болмайды.

Әлғали. Жөндерінді айтыңдар. Бұл кісі Николай Васильевич Карпов – Обкомның бірінші хатшысы.

Малшы. Мен бұл жерде мола бар, айналып өт деймін. Ал мына ант атқан көнбейді. Моланы да, сені де таптап кетем дейді.

Карпов. Мола таптағаны қалай?

Тракторист. Мола болғанда... Бұл мола... Бұл моланы осы жердің адамдары бай баласының моласы деген.

Карпов (елеңдеп). Кім деген байдың баласы екен?

Әлғали. Руы Самай; Әубәкір деген бай болған, Николай Васильевич...

Карпов (ойланып). Ә... Ә... Күркенің Әубәкірі ме?

Әлғали. Иә тап өзі...

Карпов (ойланып). Күркенің Әубәкірі... Сонда бұл жерде жатқан Сағындық болды-ау?

Әлғали (таңырқап). Біледі екенсіз ғой, Николай Васильевич.

Карпов. Білгенде қандай! Бұдан қырық жыл бұрын осы жерде болғаным бар... (Трактористі қасына шақырады.) Сөйтіп моланы айналып өтуге болмайды дейсің?

Тракторист. Болмайды дегенде...

Карпов. Жо... Жо... Күмілжіме...

Тракторист. Иә, рас еді.

Карпов. Айналып өтуге болмайтыны – бұл жерде жатқан бай баласы? Солай ма?

Тракторист. Со-со-лай...

Карпов. Қай жақтан келген едіңіз мұнда?

Тракторист. Одессадан...

Карпов. Ә, Одессадан?.. (Салмақтап.) Одессадан келген екенсіз ғой? Ал Одессадан келген жігіт, сіздің есіміңіз кім сонда?

Тракторист. Николай.

Карпов. Николай? О, аттас болдық онда. Сіз де Николай біз де Николай. (Қарқылдап күледі.) Екі Николай кездесіппіз ретіменен. Сонда сіз моланы таптап кетесіз? Ана малшыны да таптап кетесіз?

Николай. Кешіріңіз. Қателік болды.

Карпов. Ал сіз бұл жерде қандай байдың баласы жатқанын білесіз бе?

Николай. Жоқ, білген емеспін.

Карпов. Ендеше тыңдай бер. Бұл бұдан қырық жыл бұрын болған оқиға...

Бірінші бөлім

Әлти осы өңірдің үлкен байы. Сағындықтың әкесі Әубәкірмен құда болып, көңілді жүрген шағы. Қызы Күләйманы гимназия шәкірті Сағындыққа қосса, орыс, қазақ арасында өрісі кеңейеді, мәртебесі өседі. Қазір Әлти өз үйінде, өз жақыны Омар пысық екеуі осы жайды әңгіме етіп отыр.

Ә л т и. Күйеу баланы осында келеді дедің бе? Оны саған кім айтты?

О м а р. Тәйкеттің Сүлеймені. Макөшінге барған екен, Сағындықты вокзалда көріпті...

Ә л т и. Қо-ош!

О м а р. Қасында бір орысы бар дейді.

Ә л т и. Қо-ош?

О м а р. Беті осы ауыл дейді.

Әлти *(ойланып)*. Ой, Омар...

О м а р. Ләббай, Әлеке?

Ә л т и. Сол Сағындық баланы қайда оқиды деді осы?

О м а р. Кетрампор шаһарында. Қасым баласы Хабар бар ғой, сонымен бірге кемназияда.

Ә л т и. Ана өзіміздің дөңдегі шоғадағы бай Қасымның Хабары ма?

О м а р. Дәп солай. Екеуі бір бөлмеде жатып оқиды.

Ә л т и. Сонда күйеу бала кім болып шығады екен?

О м а р. Аана Әубәкір осында құдалыққа келгенде бір сөзінде: балам кемназияда, аман болса, ақ патшаның көмекшісі болады демеді ме?

Ә л т и. Ақ патшаң құлаған жоқ па еді?

О м а р. Жай қауесет пе деймін. Әзірше тынышпыз ғой.

Ә л т и *(ойланып)*. Әу, сонда күйеу бала ақ патшаның көмекшісі болса, мына мен – Әлти бай ақ патша көмекшісінің қайын атасы боламын, сонда.

О м а р. Әлбетте, Әлеке. Енші алласы ішінде, болып тұрсың.

Ә л т и. Қатен... Әй, Қатен...

Дайша кіреді.

Д а й ш а. Мені шақырдың ба?

Ә л т и. Сен мына жаман шалыңның кім болайын деп тұрғанын білдің бе?

Д а й ш а. Түсімде ақ боз атқа мініп жүр екенсің. Тәуіпке жорытсам сіздің үйдегі кісінің мәртебесі өседі, ақ патшаның оң тізесінде отырады деді.

Ә л т и. Міне, міне... Қатын, дәп өзі. *(Күледі.)* Ал Күләйма қайда?

Д а й ш а. Күләйма осында, біздің үйдің кісісі.

Ә л т и. Дайында ендеше. Күйеу балаң келе жатыр.

Д а й ш а. Жаксы... Дайындайын.

Шыға бастайды.

Ә л т и. Жоқ, тұра тұр, қатын... Әлгі күйеу бала келеді ғой... Сонда Күләймаға айтып қой, бетімен сөйлеп қойып жүрмесін. Көп күлмесін.

Д а й ш а (*күрсініп*). Айтудан кінә жоқ-ау, біздің үйдің кісісі. Құдайтағала (*басын көрсетіп*) мына жерге бірдеме бермеген соң, не амал бар.

Ә л т и. Жә, жә, өз қызың туралы өзің сөйдесің, басқаларға не жорық. Бар, айтқанды істе.

Дайша шығып кетеді.

Омар?

О м а р. Ләббай, Әлеке?

Ә л т и. Қонаққа қой сойғанымыз жөн болмас... Ана тор дөнен дұрыс шығар?..

О м а р. Ана таңын қасқыр тартқан дөнен бе? Жоқ, ақ патша көмекшісінің қайын атасы болайын деп отырып... таңын қасқыр тартқан... жо... ұят болады, байекесі. Ана ту жүрген көк бие дұрыс...

Ә л т и (*ойланып*). О да жөн екен-ау... Ай, Омарым-ай, сенің осы ақылың үшін ұнатам ғой...

О м а р. Е, әрине, естіген елден ұят қой. Таңын қасқыр тартқан бай-тал сойып...

Әлти (*Омарды сөйлетпей*). Жә, жә... Ал енді күйеу баланың алдынан кім шығады?

О м а р (*ойланып*). Күйеу баланың алдынан ба? Күйеу баланың алдынан... Күйеу ба... Әһа, күйеу баланың алдынан Бірімжан шықсын...

Ә л т и. Таптың, Омар. Күйеу баланың алдынан Бірімжан шығады. Ал, келіп есік алдына тоқтағанда аттың басын Қасым ұстасын.

О м а р. Жөн, Әлеке, Қасым ұстайды...

Ә л т и. Ал, арбадан қолтықтап, арбадан қолтықтап бар ғой өзін түсіресің.

О м а р. Жөн, Әлеке, өзім түсірем.

Ә л т и. Ал, үйдің есігін Шәбден ашады.

О м а р. Жөн, Әлеке, есікті Шәбден ашады.

Ә л т и. Тоқта, Омар... Ойбай-ау. Паянтозды кім төсейді? Паянтозды ұмытып барады екенбіз ғой...

О м а р. Құдай-ау, естен шығып кетіпті ғой паянтоз дегенің, әрине, Әлти бай күйеу баласын паянтоз төсеп қарсы алмаса... Сұмдық қой... Сонда паянтозды ма? Паянтозды... Мына мен өзім төсейін...

Әлти. Ә!?

О м а р. Иә, иә, ең алдымен паянтозды төсеп жіберіп, сосын күйеу баланы былай қолтықтап...

Ә л т и. Ә, дұрыс енше... Таптың, Омарым, һе, һім. Ең алдымен қайын ата болып алайын... былайғы жұртпен қалай сәйлесуді білеміз ғой сосын.

О м а р. Әлбетте, Әлеке.

Ә л т и. Қымызды өзім сапырам...

О м а р. Әлбетте, қымызды өзің сапырасың.

Ә л т и. Аяқты сен әпересің...

О м а р. Ә?

Ә л т и. Аяқты сен әпересің деймін.

О м а р. Әлеке, сен қымыз сапыр, мен аяқ тасыын, сонда күніміз не болады? Күйеу бала түгіл, құдай болса да жұрт артын ашып күлмей ме? Жоқ, қымызды мен сапырам. Аяқты балалардың біріне тасытамыз.

Ә л т и. О да жөн екен-ау. Әй, Омарым-ай, тауып кетесің-ау осын-дайда. Ал жүр онда дайындала берейік.

О м а р. Ә, жүр, жүр, Әлеке.

Екеуі де шығып кетеді. Күләйманы жетелеп, Дайша келеді.

Д а й ш а. Ал олай дейтін болсаң, әкеңнің өз аузынан естіші не дегенін. Жүр былай қарай.

Күләйма шегіншектей береді. Әй, біздің үйдегі кісі, мына қызыңа бірдеңе десеңші. *(Аңырып.)* Көтек, біздің үйдің кісісі жоқ па? *(Күләймаға.)* Ойбай-ау, мына сорлыға не болған, жүр деймін. Күйеу баланы кім деп ойлайсың өзің?.. Кетрампорда оқып жатқан төре.

К ү л ә й м а. Төре болса қайтейін. Күйеуге тимеймін дедім, тимеймін.

Д а й ш а. Неге тимейсің? Сонда не, кәрі қыз атанып, осы үйдің босағасын құшақтап өтесің бе?

К ү л ә й м а. Еркектердің бәрі ит, алдайды.

Д а й ш а. Әй, жап аузыңды.

К ү л ә й м а. Жаппаймын. Өтірік пе? Түнде қасыңа келіп, қол салғанда айтпайтыны жоқ. Ал ертеңіне... Ал ертеңіне түк көрмегенсіп шайын ішеді де аттанып отырады.

Д а й ш а. Қой деймін, қызым, мына сөзді әкең ести көрмесін.

К ү л ә й м а. Естісе қайтейін, қонақ түсірмендер онда.

Д а й ш а *(аярланып)*. Айналайын, ақылды өзі. Өстіп турасын айтады... Төре болғанда, басқа еркектің біріне де ұқсамайтын төре. Сен білесің бе оның кім екенін?

К ү л ә й м а *(жуасыңқырап)*. Жоқ.

Д а й ш а. Білмесең, ана Самай ішіндегі Күркенің Әубәкірі бар ғой... Соның баласы.

К ү л ә й м а *(өзгеріп)*. Әлгі өткен қыста біздікіне келген жігіт пе?

Д а й ш а. Иә, сол. Дөңдегі Шоғадағы Қасымның Хабарымен бірге келіп еді ғой?!

К ү л ә й м а *(өзгеріп)*. Хабар жаман.

Д а й ш а. Хабар жаман болса, жаман бола берсін. Ал Сағындық оқыған, ақылды бала.

К ү л ә й м а. Сағындық!.. *(Күледі.)* Апа, мен онда киінейін.

Д а й ш а. Бар киін, жаным. Бәрін де дайындап қойғам...

Күләйма кете бастайды.

Ау, балам, Күләймажан?.. Сағындық келгенде, әрине, екеуіңнің бір оңаша қалатын кезің болады. Сонда байқаулы бол. Бетімен сөйлеп қойып жүрме.

Күләйма. Апа...

Дайша. Әу, құлыным?

Күләйма. Әкеммен ең алғаш кездескенде не дедің сонда? Айтшы?

Дайша (күліп). Не дейін, түк үндемей жүзімді төмен салып, тұра бердім. Жоғары қарауға дәтім шыдамаған. Ұялғам сондай. *Күләйма сықылықтап күледі.*

Бар, Күләймажан. Киіміңді киіп, әзірлене бер. *Күләйма шығып кетеді. Омар келеді.*

Қайын інім, ал не болып жатыр?

Омар. Бәрі әзір, жеңеше. Күйеу баланы қарсы алу жабдығы түгел ойластырылды. Жылқыға кісі кетті.

Дайша. Қонақ келгені осы емес қой. Ас табылады ғой бұл үйден. Мен мына өз баламның жайын ойлап, қамығам.

Омар. Қырық жетіні байлап матап алып отырғаның мынау, не қамығатыны бар? Әубәкір ақылсыз адам емес. Кіммен құда болғанын біледі.

Дайша. Қайдам, қайным. Жүрегім сонда да төп. Ел-жұрттың алдында масқара болмасақ...

Омар. Қам жеме деймін, жеңеше. Екі баланы жағыстыру жағын маған тапсыр.

Дайша. Олай ете алсаң, қалағаның болар еді ғой.

Омар. Бір айғырдың үйірі...

Дайша. Болады, қайным. Біздің үйдің кісісінің берері өз алдына. Қызынан малын аямайды.

Омар. Уәде құдай аты...

Дайша. Уәде құдай аты, қайным... Әлти келеді.

Әлти. Күн екінді болды. Күйеу баланың келер шағы да жақындап қалды-ау, ә, Омар?

Омар. Иә, Әлеке, құдай біледі, дәл қазір Көсеней қыстауынан бері асты.

Әлти. Ал енше, Омар, күйеу бала келмей тұрып, екінді намазын оқып алайық. Қатын, жайнамаз қайда?

Дайша су әзірлейді, жайнамазды дайындайды. Екеуі алда.

Дайша кейінірек намаз оқи бастайды. Осы кезде сырттан жүгіріп бір малышы келеді.

Малшы. Сағындық тоқтамады. Өтіп кетті...

Әлти (намазды бұзып). Не дейді? Оны саған кім айтты?

Малшы. Өзім көрдім. Сиыр жайып жүр едім. Жеккені қос ат. Көшірде бір жігіт. Ал қасында бір орысы бар. Қара жолмен құйғытып былай өте шықты. Біздің ауылға көз де салған жоқ.

Әлти. Не деп тұр мына сорлы? Өз көзіңмен көрдің бе? Сағындықты танушы ма едің?

Малшы. Танымағанда ше?

Әлти. Сенің де танымайтының болсайшы бір.

Омар (екі жағына кезек қарап). Ассалаумағалейкум, Рахметолла.

Ассалаумағаләйкүм, Рахметолла! Әлеке, саждаға басыңды сал. Намазың бұзылды.

Ә л т и. Мынау ит емес пе, намаз үстінде кеп айтып... *Малшы: «Мен білмедім ғой, байеке, мен білмедім ғой, байеке», – деп шегіншектей шығып кетеді. Үшеуі тағы намазға бас қояды.*

Д а й ш а. Жол ауыл іргесінен өтеді. Таяқ тастам жерге келіп, қалайша ат басын бұрмайды?

Ә л т и. Әшадан лә иләһә еллалла. Мен де соған қайранмын.

О м а р. Әлеке, намаз бұзылды.

Әлти (*ашуланьп*). Бұйткен намазы құрысын!

О м а р. Күнә, Әлеке, күнә.

Ә л т и. Әй, сен осы қашаннан бері сұфы бола қалғансың?

О м а р. Бәрі де құдай ісі.

Ә л т и. Ә, құдай ісі болса, кейін дұрыстап оқып, күнәмізді жуармыз.

Ал сен қазір Әубәкірдің ауылына аттан. Күйеу бала не хабармен келді екен? Ау-жайы қалай екен? Соны біл.

О м а р. Жеңешем айтқаны болады ғой?

Д а й ш а. Болады делінді болады. Біздің үйдің кісісі баласынан мал аямайды дедім ғой.

Ә л т и. Мал аямауын аямаймыз-ау, бірақ сен ауызды молырақ ашқан екенсің.

О м а р. Олай болса, өздерің біліңдер. Көлденең іске күйініп отқа түсер жайым жоқ.

Д а й ш а. Әй, біздің үйдің кісісі-ай. Жоқ жерде тарыла қалатын әдетің бар-ау. Қызыңның қызығынан аяғаныңды ертең көрге әкетпексің бе?

Ә л т и. Аяп отырмын ба, сөздің сірәғысы ғой...

Д а й ш а. Сірәғысы болса, қайнымның қалауы орындалады.

О м а р. Ал енше мен отырмайын.

Ә л т и (*зорланыңқыран*). Ал жарайды, Омар, жолың болсын!

Омар кетеді. Сахна қараңғыланады.

2

Әубәкір байдың арнап тіктірген отау үйі. Есік алдында Әубәкірдің өзі. Көзін қалқалап, алысқа қарайды. Қасында бір топ ауыл адамдары.

Ә у б ә к і р. Апыр-ау, рас Сағындық па келе жатқан?

А у ы л а д а м д а р ы. Рас, Әуке, дәл өзі.

Ә у б ә к і р. Жолда атасына барып сәлем беруге тиісті еді. Мұнысы қалай болды екен?

А у ы л а д а м ы. Білмеген шығар...

Ә у б ә к і р. Қайтып білмейді?..

Шапқын келеді.

Ш а п қ ы н. Жолаушылар жақындап қалды. Алдынан шығындар.

А у ы л а д а м ы. Алты жасар бала алыстан келсе, алпыстағы шал алдынан шығар деген. Әуке, балаң келе жатыр, ал, кәне, баста.

Әубәкір бастаған топ сыртқа ойыса береді. Сахна босаған кезде екінші жақтан Сағындық пен Гарпед шығады.

Сағындық. Ал Гарпед мырза, келістік қой? Бір оқ шығармайтын боламыз.

Гарпед. Келіскенде қандай, Сағындық Аубакирович, ең аяғы ит тұмсығы да қанамайды. *(Алты атарын алып, қайта қабына салады.)*

Сағындық. Е, жөні осы... *(Екеуі де қарқылдай күледі. Сағындық келген бетте жасырлап әлгі топ келеді.)*

Ауыл адамы. Сағындықжан-ау, біз сені ана жақтан іздеп жүрсек, мына жақтан шығыпсың ғой.

Сағындық. Әкем қайда?

Әубәкір келеді.

Әубәкір. Е, жаратқан ием бергеніңнен айналайын!...

(Сағындықты құшақтап маңдайынан сүйеді. Амандық сұрасады. Оқыстан.) Сен осы жолда Әлти ауылына соқпай өткенің рас па?

Сағындық. Әке, мен бұл жолы дем алайын деп келгенім жоқ. Тығыз шаруа бар.

Әубәкір *(кейіңкіреп)*. Не шаруа соншама, әкетіп бара жатқан! Аанада әдейі хабар салдым, Әлти секілді бай ауылдың үстінен ат ойнатып өте шығуға бола ма екен, балам?! Ұят жасағансың.

Сағындық. Ұят болса, бірер күннен кейін әдейі барып ат басын тіреп, кешірім сұрармыз. Шаруа тығыз болған соң үйге жетуге асықтым.

Әубәкір *(разы болып)*. Е, бәсе, Әубәкір нәсілі осылай болса керек еді.

Сағындық. Әке, сасқандықтан таныстыруды да ұмытып кетіппін. Бұл кісі Гарпед деген кісі. Морозовтың сізге жіберген арнайы делдалы.

Әубәкір. Ә, Мороз бай ма, Мороз байды білем. Бір жылы Қоянды жәрмеңкесінде табақтас та болғанмын.

Жұрт шуласып кетеді: Байекесі Мороздың өзімен де табақтас болған. Біздің байекең қайда бармады. Қорғанға да барған!

Әубәкір. Табақтас болғанда, тіпті қызық.

Дауыстар. Ие, ие, сондағыңызды айтыңызшы.

Әубәкір. Шәуешектен бір дұңған сәудегері шай әкепті. Алам деген ойымда жоқ, жай былай жөнін білейін деп барсам үстінде жанат ішік, басында құндыз бөрік, бір орыстың дәуі тұр. Байқаймын, саудасы ұсақ. Шай жәшігіне дұңған бес сом сұрайды, орыстың дәуі үш сом береді. *(Күлкі.)* Сонымен жыным келіп кетті де: Әй, дұңған, неше жәшік шайың бар? «Жүз жәшік». Бары сол ма? «Мә ендеше бес жүз сомың», – деп ақшаны суырып тастадым да, жүз жәшікті арттырып алып жүре бердім. Сөйтсем әлгі дәу Мороз байдың өзі екен.

Жұрт шуылы: Екі жүз қойдың құны-ау сонда? Біздің Әукең сөйтеді?!

Әубәкір. Содан Мороз бай екі жыл менімен араз болып жүрді. Шөп шабатын машина, сайман әкел деп жіберген делдалымды қатарынан екі жыл қайтарып жіберді. Ақыры үшінші жылда татуластық, әйтеуір.

Г а р п е д. Ие, мен сонда Морозовтың қасында тұрғам. Сіз келдіңіз де, ай-түйге қарамастан кие жөнелдіңіз ғой. *(Күледі. Әубәкір де күледі.)*

Ә у б ә к і р. Ие, ие, сол жағында орта бойлы бір бала тұрып еді. Жөн-жөн, жаңа есіме түсті.

Г а р п е д. Ие, сондағы бала менмін.

С а ғ ы н д ы қ. Морозов Гарпедті сол бала кезінен бастап баулыған.

Ә у б ә к і р. Ә, Мороз бай кісі тани біледі. Обалы нешік менің де көкжалдың ішіндегі осалы емес екенімді бірден таныды ғой. Соның арқасында арадан қыл өтпейтін дос боп кеттік.

Г а р п е д. Александр Иванович сол достығын салық етіп жіберіп отыр мені.

Ә у б ә к і р. Құлағым сізде. Мороз бай салық етсе, көтереміз.

Г а р п е д. Александр Ивановичтің салығы – мың лау астық.

Ә у б ә к і р. Мұның қарымы не сонда?

Г а р п е д. Астық тапсырғандар үшін үй басы бір-бір шөп машинасы, бір-бір ат тырнауышы, мың кез кездеме, қалғаны ақшадай. Ал осы істі ұйымдастырғаныңыз үшін Александр Ивановичтің сізге арнайы сыйлығы тағы бар.

Ә у б ә к і р. Мороз бай бұл жолы шын көсілген екен.

С а ғ ы н д ы қ. Жұмысшылары ашыға бастапты. Морозов астыққа мұқтаж.

1 - ш і қ а р а с а қ а л. Біздің үйде былтырдан қалған бір қапшық бидай бар еді, бір шөп машинасын алып қалар ма екем, байеке, соны бір жеріне тыға салшы.

2 - ш і қ а р а с а қ а л. Маған да бір шөп машинасы керек еді?

Г а р п е д. Астығыңыз бар ма?

2-ші қара сақал. Жинаған тері-терсегім бар еді, соны алмас па екен Мороз бай?

С а ғ ы н д ы қ. Морозов байлармен ғана сөйлеседі. Орта шаруалармен сөйлеспейді.

2-ші қара сақал. Сағындықжан-ау, тіл білесің ғой, түсіндірсейші ана Карпетіне, тері-терсегі бар деп, шөп машинаға мұқтаж деп...

Ә у б ә к і р *(2-ші қара сақалға ашулана қарап)*. Өстіп қосарланып отыратын әдетің сенің. Тері-терсекті қайтеді Мороз бай? Бар, итке таста тері-терсегіңді.

(Жұрт үндемей қалады. Соны сезген Әубәкір тез көңілденіп.) Гарпед мырза, Мороз бай делдалын кісі таппай жібермеген болар. Мың арба деген не, тәйірі. Жұрт та тез өзгеріп көңілденеді.

Г а р п е д. Морозов та «Аубакир Куркинычқа мың арба деген не, тәйірі», – деп қалды.

Ә у б ә к і р *(Сағындыққа)*, Балам, қағаз ал!

(Сағындық қағаз, қарындаш алады.) Бояр байға елу лау... Көбештегі Иван досқа қырық бес лау... жаздың ба?

Омар кіреді.

О м а р. Әлти байды қайда қалдырдың? Жаз оған да бір елу лауды.
Ә у б ә к і р. Е, Омармысың? Төрлет, Омеке? Төрлет! *(Сағындыққа.)*
Иә, Омекең дұрыс айтады. Әлти құдаға да елу арба деп қой.
О м а р. Бірақ бір ғана шарты бар: Сағындық өзі келіп әкетеді.
Ә у б ә к і р *(Күліп)*. Әлбетте, Омар, әлбетте.
С а ғ ы н д ы қ. Барған сайын елу лау шығарсаңыздар, Әлекеңнің босағасын тоздыратын боламыз әлі...

Ду күлкі.

О м а р *(күліп)*. Оқыған балалар, міне, осылай сөйлейді.

Г а р п е д. Морозовқа астық керек, астық шығатын жерге барудан біз жалықпаймыз.

Ә у б ә к і р. Ал, не жаздың, оқышы, Сағындық?

С а ғ ы н д ы қ. Боярский Никоно́р Слыч... елу лау... Көбештегі...

Ә у б ә к і р *(Сағындықтың сөзін бөліп)*. Тоқта, балам... жоқ. Бояр байға елу аз болады, жетпіс лау деп қой.

Д а у ы с т а р. Ой, одан жүз лау да шығады. Қаптесер емес пе?

Ә у б ә к і р. Жүз десең, жүз де енше. *(Гарпедке.)* Гарпед мырза, ол өзі осы өлкенің шіріп жатқан шонжары. Әдейі апарып таныстырсам қалай болады?

С а ғ ы н д ы қ. Әбден дұрыс. Шаруаны сол Боярскийден бастайық.

Г а р п е д. Сағындық не айтса, сол болады. Мен қарсы емеспін.

Жұрт қонарыла береді.

Әріректе астық қабылдау пункті. Астық тасыған жұрт ерсілі-қарсылы өтіп жатады.

Гимназия шәкірттерінше киінген Сағындық өзінің сүйген қызы Наршамен кездеседі.

С а ғ ы н д ы қ. Амансың ба, Наршажан? Бүгін мен келгелі табаны күректей бір апта. Бір рет кісі де жіберіп ем. Келмедің. Енді алып ұшқан көңіл сап басылып, жүдеп қалған жайым бар еді. Тіпті көре алмай кетем бе деп те қорқып ем...

(Нарша көпке дейін үндемейді. Беті ашылмаған уыз ұяң қыздың мінез-ибалығын танытып, жүзін төмен салып тұрады.) Неге үндемейсің, Нарша?

Н а р ш а. Үндегенде не айтайын, Сағындық. Көре алмай қалам ба деп мен де қорықтым... Келеді ғой деп күтумен болдым...

С а ғ ы н д ы қ. Оның рас, Наршажан. Мен бірақ бұл жолы ауылға дем алайын, тынығайын деп келгем жоқ. Мойнымда үлкен жүк бар.

Н а р ш а. Түсінбесем де, ет жүрегім сезген секілді соны. Шақыртып жатыр деген соң әдептен озып келіп тұрмын.

С а ғ ы н д ы қ *(тебіреніп)*. Оқудың бітуіне бір-ақ жыл қалды енді. Бірақ бір күн сенсіз тұруға халім жоқ, Нарша.

Сағындым сондай. Өткен жылғы жазды есіме жиі ала берем. Алты ай қыс армандаумен болдым. Жыл құсы қашан келер екен? Мен ауылға қашан барар екем деп армандап ем. Сол күнге жеттім, міне.

Нарша (*нұрланып*). Осы жуырда түс көріп едім. Түсімде бір кең дарияның үстінде екенбіз деймін. Құдай-ау, кәдімгі өнімдегідей. «Сағындық, біз қайда бара жатырмыз», – деп сұраймын. Сіз сонда: «Әне алыс қырқаны көресің бе? Сонда жердің жаннаты иран бақ бар. Соған барамыз», – дейсіз. Көзім талғанша қараймын. Бірақ шалқыған көк теңізден басқа ештеңені көре алмаймын.

Сағындық. Шалқыған теңіз – ол біздің болашақ ғұмырымыз ғой, Наршатай.

Нарша (*мұңайып*). Қорқам сондай, Сағындық.

Сағындық. Неден?

Нарша. Сіз мен үшін аспандағы жұлдызбен тең секілдісіз. Қолымды бекерге созам ба деп қорқам.

Сағындық (*күліп*). «Сен бай баласысың. Ал мен кедей қызымын. Сен қалада оқисың, ал мен ауылда тірлік кешкен, аздап мұсылманша ғана сауатым бар адаммын...» Осы ғой қорқатының?

Нарша. Рас, былтыр мұндай сөзді айтпа деп өтініп едіңіз. Сонда да ойыма орала береді.

Сағындық. Баяғы бір ескі әуен, бос күдік, Нарша. Махаббатта «бай», «кедей» деген ұғым болмайды. Махаббаттың өз байлығы бар. Онысы – шалқыған сезімі. Жүрек лүпілі. Байлық?.. Бар тірлігі мал тұяғына бағынған мына кең сахарада байлық деген не, тәйірі. Бір жылғы жұтқа төтеп бере алмайтын байлық. Оның үстіне заман да қазір басқа. Асан қайғы армандаған жерұйыққа бет алып келеміз. Сонда көздің құрты – байлық та, қу сіңір кедейлік те жойылады.

Нарша (*оқыстан*). Біздің ауылдарды аралап жүрген ана орыс қонак кім осы?

Сағындық. Әлгі маған еріп келген Гарпедті айттың ба?

Нарша. Ие, сол Гарпед.

Сағындық (*ыңғайсызданыпқырап*). Оны неге сұрадың?

Нарша (*ол да ыңғайсызданып*). Жай... Былай, жай сұрағаным ғой...

Сағындық. Ә, ол ма? Ол ана Екатеринбург қаласындағы бір алпауыт байдың делдалы. Орысша маклер. Қыр байларынан қожасына астық сатып алып жүр.

Нарша (*ойланып*). Саудагерге тіпті де ұксамайды өзі. Ондай саудагерлер осында келсе, сіздің үйге түсіп, Дмитриевкаға барса, орыс байларының үйіне түсіп, карта соғып, ішіп-жегеннен басқа түк бітірмеуші еді. Ал мына Гарпед болса, ылғи...

(*Сағындық бір нәрсе айтқысы келіп оңтайланып тұрып қалады. Соны Нарша сезе қояды.*) Бірдеме айтқыңыз келді ғой деймін?..

Сағындық. Жоқ, жай. (*Зорланып күледі.*) Саудагерлердің бәрі бірдей ме? Олардың ішінде мына Гарпед секілді парасаттылары да болады.

Қолында телеграмма, Гарпед кіреді. Наршаны байқамайды.

Гарпед. Телеграмма, Сағындық Аубакирович. Телеграмма. Ондағы жағдай түзелейін деген.

Сағындық. Жағдай түзеледі екен деп жайбарақат болмайық, Гарпед мырза.

Г а р п е д (*шошынып*). Немене, сыбыс бар ма?

Са ғ ы н д ы қ. Орыс байлары тым самарқау. Аяғын басқысы келмейді.

Г а р п е д. Онда қалай болды?

Са ғ ы н д ы қ. Сіз Морозовтың делдалы болсаңыз, әкем маған делдал. Қайтсең де, орыс байларының қыбын өзін табасың деп елші етіп жібердім. Не шара, бүгінгі таңда бұдан басқа айла жоқ.

Г а р п е д (*күліп*). Делдал біткенге жарыдық қой. (*Ойланып.*) «Күнәні» тарих шіркін кешеді де. (*Наршаны байқап, сескеніп қалады.*)

Са ғ ы н д ы қ (*күліп*). Гарпед мырза, бұл Нарша ғой.

Г а р п е д. О, Нарша ма? (*Жақындап келіп, қолынан сүйеді.*) Нарша Гулхайыровна... Мына Сағындық Аубакировичті ертелі-кеш зарлатып қойған Нарша сіз екенсіз ғой?

Нарша төмен қараған бойы, тағзым етеді.

Са ғ ы н д ы қ (*күліп*). Дәл соның өзі.

Г а р п е д. Наршатай, Сағындық Аубакировичті енді зарықтыра көрмеңіз. Биыл, қалай болса да, Сағындық Аубакировичпен бірге қалаға келіңіз.

Н а р ш а. Оны Сағындық біледі ғой...

Г а р п е д. Сағындық білсе, сол жаңағы мен айтқан. Ал достар сендерге кедергі жасамайын, кетейін... *Жүгіріп Әлғали келеді. Жас жігіт. Сағындықтың жасамайыны.*

Ә л ғ а л и. Әу, Сағындық деймін... Қайдасың, Сағындық?

Са ғ ы н д ы қ. Ие, Әлғали, не болды? Тыныштық па?

Ә л ғ а л и. Әлти бай...

Са ғ ы н д ы қ. Не қыл дейді екен Әлти бай?

Ә л ғ а л и. Сағындық келмесе, астық жоқ деп барған адамды қайтарып жіберіпті.

Са ғ ы н д ы қ. Әлти байдың ол бір қулығы да.

Г а р п е д. Енді қайттық?

Са ғ ы н д ы қ. Қайткені несі? Барамыз. «Астық шығатын жер болса барудан біз жалықпаймыз», – деп айтқан кім еді осы?

Г а р п е д (*күліп*). Оны айтқан кісі осы төңіректен ұзап кетпеді ме деймін.

Н а р ш а (*қолайсызданып*). Рұқсат етсеңіздер мен кетейін.

Са ғ ы н д ы қ. Жок, рұқсат жоқ, Наршатай. Кетпейсің.

Ә л ғ а л и. Сағындық, әне әкеңнің өзі осылай қарай беттеп келеді.

Наршамен Әлғали кете береді. Сасқалақтап Сағындық «Наршалап» Наршаның соңынан жүре түсіп барып қалады. Дубәкір көрінеді.

Ә у б ә к і р (*ұнатыңқырамай*). Гарпед мырза, айтыңызшы осы баланың не ойлағаны бар?

Г а р п е д. Ойы көп қой балаңыздың жете алатын болса, Аубакир Куркиныч.

Са ғ ы н д ы қ (*сасып*). Іс жаман басталған жоқ, әке.

Ә у б ә к і р. Әкең кіріссе, іс жаман аяқталмайды да, балам. Ал өз жайыңды айтшы, не ойлағаның бар?

Са ғ ы н д ы қ. Не ойлайын, әке. Биыл оқуды бітірем, сонан соңғысын көре жатармыз.

Ә у б ә к і р. Жоқ көре жатқанды қой, балам. Жасың болса, міне, жиырмадан асты. Ата-анаң қызығыңды көргісі келеді.

Г а р п е д. Аубакир Куркиныч, дұрыс айтасыз. Сағындық Аубакировичтің үйленетін уақыты жетті. Үйлен де, қатыныңды қалаға алып бар, оқыт деп ылғи айтамын бұл жігітке. Заман талабы осы.

Ә у б ә к і р. Дөп айтасыз, Гарпед мырза. Осы өңірде өзімізбен босағасы тең Әлти деген бай бар. Құда болып отырмыз. Келінімізде мін жоқ. Көргенді жердің баласы жаман бола ма?

С а ғ ы н д ы қ (*шошынып*). Әке, о не дегеніңіз?

Ә у б ә к і р. Дегенім деген.

Г а р п е д. Ұнатқаны бар ғой, Аубакир Куркиныч.

Ә у б ә к і р. Ұнатқаны кім сонда? Орыс па, әлде ноғай ма?

С а ғ ы н д ы қ. Орыс та, ноғай да емес. Осы жердің қызы.

Ә у б ә к і р. Келген сайын әлгі ку сіңір Жақыбайдың ауылына барғыштай береді деп естуші ем. Таңба түсірме сүйегіме. Теңіңе бар.

С а ғ ы н д ы қ. Таңба түспейді сүйегіңе. Бардың жоқ болуы, жоқтың бар болуы оп-оңай бұл заманда. Аласа босаға биіктеп, биік босаға аласара береді, әке.

Ә у б ә к і р. Астағыпыралла, мына бала не деп кетті, Гарпед мырза?

Г а р п е д. Сағындық Аубакировичтің айтқанында жан бар. Көне заманның бар ғұлама философтары дүниенің баянсыздығын айтып кеткен...

Ә у б ә к і р (*тіксініп*). Гарпед мырза, сіз осы Мороз байдың делдалысыз ба, болмаса мына қазақ сахарасына келген эзәзілсіз бе? Кімсіз?

С а ғ ы н д ы қ. Әке, бұл не дегеніңіз? Гарпед мырза бар болғаны шындықты ғана айтты ғой.

Ә у б ә к і р. Шындық-мындығыңызды білмеймін мен, Гарпед мырза. Балаға өйтіп жел бермеңіз.

С а ғ ы н д ы қ. Өз жүрегімнің қалауы сол болса, қайтесің. Босқа жазғырма Гарпед мырзаны.

Ә у б ә к і р (*ойланып*). Олай болса, Мороз байға сәлем айтыңыз. Гарпед мырза, тілегін орындай алмаймын.

Г а р п е д. Тым шұғыл кеттіңіз ғой. Біз райдан қайттық, Аубакир Куркиныч.

Ә у б ә к і р (*күліп*). Ә, мен де райымнан қайттым.

С а ғ ы н д ы қ (*қынжылып*). Дүниенің бәрі «мә саған, мә маған» сауда болып кетті ғой...

Г а р п е д. Саудасыз тірлік жоқ, жігітім. «Сен маған балта берсең, мен саған пышақ берем», – түү-түү заманнан келе жатқан қағида.

Ә у б ә к і р. Делдалдығыңды жаңа таныдым ғой, Гарпед мырза. (*Күлкі.*)

Дауыстар. Сықырлаған арба дыбысы. Өз нөкерімен Боярский келеді.

Б о я р с к и й (*әртінірек таразы басындағы біреуге*). Әділ есеп адамды жақын етеді. Дұрыстап адал өлше астықты.

Ә у б ә к і р. О, Бояр баймысың, жақсы келдің.

Боярский (қалжыңдап). Жаңа үлкен үйіне түсіп, Аубакир Куркиныч қайда деп сұрасам, бәйбішенің отау үйде деп жауап береді. Мұнығыз қалай, Аубакир Куркиныч, Сағындық Аубакировичпен жарыстыра отау тігудің қай жағындасың, ә?

Бәрі де күліседі.

Ә у б ә к і р (күліп). Мынадай бір аңыз бар екен: қайтсе де ана сүтін өтеймін деп бір ер азамат шешесін арқалап Мекеге бара жатыпты. Талай жыл арып-ашып, жолаушылап кеп бір жерге дем алып отырса, бір жүргінші жолығысады. Жай-күйін сұрасып біліскеннен кейін әлгі жүргінші: «Е, бейшара ана, арып-ашып Мекеге барғанша, бір шал тауып алып үйінде жатпайсың ба?» – депті. Сонда әлгі әйел: «Ондай атты күн қайда? Оны білер ұл қайда?» – деген екен. (Күліседі.) Сол айтқандай-ақ баламен жарыстыра отау тігетін баяғы заман қайда?!

Боярский. Ие, заман бұзылды ғой. Өтірік-шынын кім білсін. Қызылжарға да қызылдар келіп кіріпті деген қауесет бар.

Сағындық (шошынған болып). Қой, бекер болар.

Гарпед. Бізге жеткен хабарға қарағанда Қызылжар қамалы берік.

Боярский. Ә, маклер мырза, сіз де осында екенсіз ғой.

Гарпед. Мен енді қайда болуға тиісті едім?

Боярский. Маклер мырзаның жүріс-тұрысы маклерге ұқсамайды деген де хабар бар. Жаңағы хабар секілді, лайым теріс бола көрсін.

Гарпед. Шүбәланбауыңызға болады.

Боярский. Шүбәсіз болса жүріңіз, осымен бүгін елуінші лау келді. Таразы басына барайық, көзіңізбен көріңіз.

Гарпед. Құп болады.

Гарпед жол бастайды. Боярский артына қайырылып.

Боярский. Байка, Сағындық Аубакирович. Түбінде біз сені ғана білеміз. Айтпады деме.

Сағындық. Бұрынғыдай емес, жоқ нәрседен секем алып жұқарайын дегенсіз бе деймін, Никонор Силыч.

Боярский. О да мүмкін. Заман солай. (Кетеді.)

Ә у б ә к і р. Балам, осы мені буынсыз жерге жұмсап жүрген жоқсың ба?

Сағындық. О не дегенің, әке?

Ә у б ә к і р. Заман болса мынау. Сол Кетрампорың да қағынып тұрған секілді көрінеді ғой. Түбінде осы астық барар жеріне жетпей қолды болса, орыс, қазақтың ақсақал, қара сақалына не бетімізді айтамыз?

Сағындық. Жол жайы күн ілгері ойластырылған. Астықты станция басына жеткізіп берсеңдер болды. Ар жағын олардың өздері біледі.

(Гарпед Боярскиймен әлденеге таласып қалған секілді. «Сағындық, бері кел!» – деген дауыс. Сағындық кетеді.)

Ә у б ә к і р. Осы Гарпед дегеннен қорқам. Саудагер адамға мүлде ұқсамайды. Түбі балам орға жығылмаса жарар еді.

Омар келеді.

О м а р. Айтқаныңның бәрі орындалды, Әуке. Әлекең ауылы күтініп дайын отыр.

Ә у б ә к і р. Мен де мұнда қарап жатқам жоқ. Балаға тақым бұрау салып жіберіп едім, бірден көнді.

О м а р. Бала көнуін көнеді-ау. Бар бәле ана қасындағысында ма деп қорқам. *Әлғали көріне беріп, әңгіменің төркіні бөтен болған соң тұрып қалады.*

Ә у б ә к і р. Осы бәледен құтылудың қандай жолы бар, Омар?

О м а р. Омардың қалағанын орындасаң құтылудың жолы табылады.

Ә у б ә к і р. Орындалады, Омар, орындалады.

О м а р. Бір айғырдың үйірі.

Ә у б ә к і р (*қолын ұсынып*). Келістік, жалғыз-ақ бір ғана шарты бар.

О м а р. Құлағым сенде.

Ә у б ә к і р. Сағындық түк сезбейтін болсын.

О м а р. Сағындық түк те сезбейді, Әуке.

3

Әлти аулының көрінісі. Омар жол қарап тұр. Кейініректе Әлти. Дайша, ауыл адамдары. Күләйма.

О м а р. Құдай жазса, екі айғырдың үйірі қалтада. Ретін тауып екі дәуді тағы бір-екі айғырдың үйіріне тотитсам... Төрт айғырдың үйірі... (*Күліп.*) Сонда Омекеңнің мұртын балта кеспейді-ау...

Шаң көрінеді. «Келе жатыр, күйеу бала келе жатыр!» – деген дауыстар. Гарпед. Әлғали келеді. Амандық-саулықтан кейін қонақтар үйге кіріп жайласады. Омар қымыз сапырады.

Ал, Омеке, іске сәт!

Ә л т и. Ал, Сағындық шырақ, ана Кетірампорында не жаңалық бар, айта отыр.

С а ғ ы н д ы қ. Жаңалықтың үлкені – астық жоқ. Мороз бай аштан өлейін деп жатыр.

Ә л т и. Астағыпыралла-ай, Мороз бай ашықса, зауал да бір орысқа келген. Сағындықжан, мына қатын екеуміз ойлап-ойлап шеше алмай жүрген бір сауалымыз бар. Соны айтшы.

С а ғ ы н д ы қ. Шамам келсе, айтайын. Сұраңыз.

Ә л т и. Сен ғой, Сағындықжан, Кетірампорда оқып жатырсың ғой. Сонда қандай оқу?

Д а й ш а. Иә, Сағынтай, қандай оқу, соны айтшы.

Сағындық (*күліп*). Гимназия деген оқу.

Ә л т и. Хо.. ош... Құлағым сізде.

С а ғ ы н д ы қ. Бары сол... Гимназия.

Ә л т и. Әлгі дөңдегі Шоға Қасымның Хабары да сол кемназада ма?

С а ғ ы н д ы қ. Иә? Кемназда. Менімен бірге оқиды.

Ә л т и. Сонда Қасымның Хабары кемназды бітірген соң ақ патшаға көмекші болады деген сөз рас па? Соны айтшы.

С а ғ ы н д ы қ. Болса болар. Хабар пысық жігіт.

Ә л т и (қынжылыңқырап). Ақ патшаның көмекшісі біз өзің болатын шығар деп жүрсек...

Гарпед пен Сағындық күледі.

Г а р п е д. Ақ патша құлағалы үшінші жыл, міне.

Ә л т и. Не дейді? Ақ патша құласа, жұрт қалай тірлік етіп жүр?

Г а р п е д. Морозовтың аштан өлейін деп жатқаны содан ғой.

Ә л т и. О жасаған ием, тәуба.

С а ғ ы н д ы қ. Мороз бай бірақ құлаған патшаны қайта тұрғызам деп бар қаражатын соған жұмсап жатыр. Ендігі дәмесі – сіздер, қыр байлары. Көмектесетін шығар деп әдейі делдалын жіберіп отыр.

Ә л т и (әлгі бір ойдан шыға алмай). Апыр-ау, ақ патшаның көмекшісі деген бекер болды-ау сонда.

Омар кесеге қымыз құйып, қасында отырған Әлтиге ұсынады. Сол кезде Сағындық Әлғалиға ым қағады. Әлғали ұшып тұрып кесе толы қымызды алып көтеріле берген Омарға жармасады.

Ә л ғ а л и. Омеке, мен әперем ғой кеселерді.

О м а р. Жоқ, сен қонақсың, өзім әперем отыра бер.

Ә л ғ а л и. Жоқ, қонақ болсам да жасым кіші, мен әперем.

Ә л т и (ұнатпай). Қонақ болса да, ат қосшы емес пе, несіне таластың, Омар, әперсін дағы.

О м а р. Ал, ендеше мына кесені Сағындықжанға ұсын.

(Кесе Сағындыққа ұсынылады). Ал, енді мына кесені Гарпед мырзаға. (Әлғали кесені шайқалақтаатып әкеле жатып, жарқ еткізіп төгіп алады. Кесе қақ айырылады.)

Ә л т и (ақырын). Ой, өзің бір алаңғасар неме екенсің ғой, көзіңе қарамайсың ба?

Ә л ғ а л и. Байқамай қалғаным... Былай келе жатып, мына бір кілемі түскірдің тұйығына сүрініп кетіп...

О м а р. Әлекең үйінде ақ төгілді деген не сұмдық! Обал болды ғой, обал.

С а ғ ы н д ы қ. Бұйырмаса, бір айғырдың үйірі де жоғалып кетеді, Омеке. Опына берменіз.

(Алдында тұрған кесені Гарпедке ұсынады.) Ал маған басқа ыдысқа құйып беріңіздер. Сасып қалбалақтаған Омар біресе ана кесені, біресе мына кесені алып, көп әуреленеді.

Д а й ш а. Мына қайныма не болған! Былай отыршы өзің. Өзім сапырам қымызды.

С а ғ ы н д ы қ. Е, жеңеше. Соныңыз дұрыс. Керек кесесі сынған соң Омекеңнің берекесі кетіп қалды.

О м а р (естімеген болып). Мен, Әлеке, ас жағына барайын.

Д а й ш а. Ие, қайным, сен сүйт. Омар шығып кетеді. Дайша сапырып қымыз құйып бере бастайды.

Ә л т и (төс қалтасынан добалдай сағатын алып). Намаз оқитын уақыт болып қалыпты-ау, қатын.

Әлти шығады. Дайша, Дайшаның соңынан Күләйма да шыға бастайды.

Д а й ш а (кейін қайырылып). Күләймажан, сен осында ана Сағынтай ағанның қасында бол.

Күләйма екі қолымен бетін басып орнына кеп отырады. Саусақтарының арасынан Сағындыққа сығалап қараумен болады.

С а ғ ы н д ы қ. Е, Күләйма қарындас, сіз екенсіз ғой?

К ү л э й м а (сықылықтап күліп). Сағындық... Гарпед пен Әлғали ақырын басып олар да шығып кетеді.

С а ғ ы н д ы қ. Ие, Күләйма қарындас, аман-сау, барсыз ба?

(Күләйма үндемейді. Пауза.) Қарындас-ау аман-сау барсыз ба деймін?.. Хат танысыз ба, Күләйма? Молда бетін көрген шығарсыз?

Күләймада әлі үн жоқ. Қолайсызданған Сағындық жақындап келеді.

Күләйма, неге үндемейсіз? Әлде тіліңіз жоқ па?

Пауза.

Е, осы үйде тілі жоқ бір бала бар деуші еді. Сол осы Күләйма болып шықты-ау тегі?

К ү л э й м а. Иә, тілім деген, бар менің. (Салаң еткізіп тілін көрсетеді.)

С а ғ ы н д ы қ. Енше неге үндемейсіз?

(Күләйма тағы да үндемейді.)

Тілің болғанмен сөйлей алмайтын болып шықтыңыз ғой.

К ү л э й м а. Иә, деген, сөйлей де алам.

С а ғ ы н д ы қ. Ал сонда үндемеуіңізге жол болсын?

К ү л э й м а (тез-тез). Сағындықпен оңаша қалған кезінде үндеме, аузыңа берік бол деген апам.

С а ғ ы н д ы қ. Ым... солай де, неге үндеме дейді сонда?

К ү л э й м а. Баяғыда өстіп әкем ұрын барғанда апам да үндемей қойыпты.

С а ғ ы н д ы қ. Е, түсінікті ендеше...

К ү л э й м а. Көп сөйлесең, ақылыңның жоқтығын сезіп қояды дейді апам.

С а ғ ы н д ы қ. Жөн-жөн, апам жөн айтқан.

К ү л э й м а. Сағындық – оқымысты бала, тіпті құйтықандай да шалыс сөйледің бар ғой, бірден сезе қалады деген тағы да апам.

С а ғ ы н д ы қ (күледі). Иә, тағы не деп еді?

К ү л э й м а. Апам тағы да айтқан, оқыған адам залым болады дейді.

С а ғ ы н д ы қ (күліп). Мен сондай залыммын ба сонда?

К ү л э й м а. Жоқ, сіз залым емессіз. Сіз қайта сондай жақсы адамсыз.

С а ғ ы н д ы қ (күліп). Оны қайдан білдіңіз?

К ү л э й м а. Сіз былтыр келдіңіз ғой, сонда білдім.

С а ғ ы н д ы қ. Қайтіп?

К ү л э й м а (сәл толқыңқырап). Сіз былтыр келдіңіз ғой, сонда...

С а ғ ы н д ы қ. Қысылмаңыз, айта беріңіз.

К ү л э й м а. Сіз сонда бар ғой, түнде кеп маған қол салған жоқсыз. Ал басқа қонақтардың бәрі де жаман, ылғи кеп оятады. Оянбайын десен

де қоймайды... *(Сағындық сұрланып сала береді. Сырттан Дайшаның «Күләйман» деген даусы шығады. Күләйма шығып кетеді.)*

Сағындық *(басын ұстап)*. Қандай надандық десенізші. Омардың түрі анау, бір айғырдың үйіріне әкесі мен шешесін де сатып кеткелі тұрған. Жер дүниеге аты шыққан Әлти бай мынау, көр соқыр.

(Гарпед келеді.)

Гарпед. Әлти баймен сөзді мықтап байластық. Елу арба...

Сағындық. Елу арбасы түссін. Кетейікші, Гарпед, бұл жерден.

Гарпед. Е, не болды?

Сағындық. Әлғали-ау, Әлғали?..

(Жүгіріп Әлғали келеді.)

Әлғали аттарды жек, қазір аттануымыз керек. *(Әлғали жүгіріп сыртқа кетеді.)*

Гарпед. Не болды, Сағындық Аубакирович?

Сағындық. Әлгінде Әлғали қымызды неге төкті? Білдің бе?

Гарпед. Жок.

Сағындық. Енше, не болды деп сұрама.

(Асып-сасып Әлти, Дайша, Омар келеді.)

Әлти. Сағындықжан, бұл не? Кеткені несі?

Сағындық. Кеткеніміз кеткен. Ал, сау тұрыңыздар.

Ширақ басып Гарпед екеуі шығып кетеді. Әлти мен Омар аңырып қалған. Дайша боздап жылай бастайды. «Әй, ет-жүрек бір жаманшылықты сезіп еді?» Күләйманы шақырып алады.

Дайша. Сен, қатын, әлгі Сағындыққа не деп қойдың?

Күләйма. Түк те дегем жоқ.

(Дайша ұрмақ болып ұмтыла түседі.)

Дайша. Түк демесең неге кетіп қалды Сағындық? Түк демедің, ә? Түк деген жоқсың, ә?

(Күләйма бақырып әкесіне тығылады.)

Әлти. Жә, болды енді...

Дайша. Қалай болады? Өй, сен нарға үндеме дегенім қайда?

Күләйма. Үндемеп едім, Сағындық: «Неге үндемейсің?» – деп қоймады. «Тілің жоқ», — деп мазактаған соң тілімді көрсеттім. «Енді неге үндемейсің?» – деп сонда да қоймады. Сосын «апам үндеме» деп айтқан деп шынымды айттым.

Дайша. О, ку қатын...

Әлти. Бәрін бүлдірген өзің екенсің ғой. Үндеме деп нең бар. Балалар өзінше шүйіркелесіп бір сөйлеспеуші ме еді оңаша қалған соң. Тұрған жерінде қамшының астына алайын ба осы!

Дайша. Өне бұл қит етсе маған бас салады. Күләймаға айтып қой, бетімен сөйлеп қойып жүрмесін деп өзің едің ғой қоймаған.

Әлти. О, ит сенен-ақ көрдім ғой көресіні! *(Ұмтыла береді. У-шу. Дайша дауыс көтеріп сыртқа қашады. Соңынан бақырып Күләйма кетеді.)*

Омар. Әлеке, ашу алды, ақыл соңы. Ашуыңды бас, қатын сабағанмен іс бітпейді. Басқа бір амалын ойлайық.

Ә л т и. Иә, Омар, соныңды айтшы.

О м а р. Мен айтсам, Сағындықты өлтіру керек!

Ә л т и. Астағыпыралла. Кісі өлтірген деген не сұмдық!

О м а р. Ойбай-ау, Әубәкірдің орыс баласы не істеп кетті, түсінесің бе өзін? Бүкіл бір тайпа елдің сүйегіне таңба салып, өлтіріп кетті ғой. Ойбай-ау, Әлти байдың үйіне ұрын келіп, қызын алмақ түгіл, көтерген дәміне қарамай кетіпті, берген асын төгіп, кесесін қиратып кетіпті...

Ә л т и. Жә, жә... болды енді...

О м а р. Әлде құр сұлдерін, тірі қалғаныңды шүкіршілік дейсің бе?

Ә л т и. Ал, қалай өлтіресің? Оп-оңай ма кісі өлтіру? Арты не болады?

О м а р. Оп-оңай. Ол үшін осылардың не жұмыспен жүрген адамдар екенін білу керек.

Ә л т и. Оны қалай білесің?

О м а р. Дөңдегі Шоғадағы Қасымның Хабарына барам...

Ә л т и. Е, мұның табылған ақыл. Ай, Омарым-ай! Қапиядан жолды осылай табасың-ау! Ал, жолың болсын онда! Әумин!

О м а р. Әумин.

4

Көкорай шалғын көл басы. Алыста ауыл нобайы. Қараша жүдеу үй. Нарша үйі. Сағындық. Нарша оңаша.

С а ғ ы н д ы қ. Наршатай, түк те қиындығы жоқ. Міне, арбанын арысы секілді екі сызық тартасың. Сосын шашылып қалмасын деп бел ортасынан көлденең бір сызық тартып қосып қоясың. Мұны «эн» әрпі дейді.

Н а р ш а. Ны...

С а ғ ы н д ы қ. Иә, «ны» десең де болады. Бірақ «эн» деп оқылады.

Нарша күледі.

Н а р ш а. «Ен». Үйге ен деген секілді екен.

С а ғ ы н д ы қ. Тап солай. Ал мынау сондай бүйірлі, мынадай шүмегі бар әріпті «а» дейді.

Н а р ш а. «А» (*күледі.*) Шәйнекке ұқсайды ғой өзі.

С а ғ ы н д ы қ. Иә, тұтқасы жоқ шәйнекке ұқсайды. Ал мынау «р» әрпі, содан кейін мынадай етіп шарбақ саласың, ол «ш» әрпі. Сосынғысы жанағы құман. Сонда «Нарша» болып шығады.

Н а р ш а. Ғажап! Қағаз бетіне әлде бір жұмбақ сызықтармен аты-жөніңді, айтқаныңды айнытпай түсіріп, сосын бұлжытпай қайталап беру – ғажап қой!

С а ғ ы н д ы қ. Нарша! Бар дүниенің кереметі мен ғажабы сызықтарда емес. «Нарша» деген сиқырлы есімде тұр ғой.

Н а р ш а (*күрсініп*). Айға талпынған бала секілдімін ғой мен.

С а ғ ы н д ы қ. Наршатай, түсінсеңші менің жан сырымды. (*Ойла-нып.*) Былай қарағанда маған не жетпейді? Не ішейін, не киейін демеймін. Бірақ саналы адам дүниеге келгеннен кейін бар мақсаты ішіп-жеумен,

киінумен ғана шектеле ме? Бай баласы болсам да, осы бір теңсіздікті, аштық-жалаңаштықты көргенде өзегім өртенетін еді. Сен түске дейін ұйықтайсың. Содан кейін тұрасың да сары қымызды сапырып ішесің. Түннен қалған жал-жаяны кертiп жейсiң. Ал ертеден қара кешке дейiн салпактап жүрiп, сен iшiп отырған қымызды дайындаған, сен iшiп отырған тамақты әзiрлеген күң-жалшы балалары – менiң құрбыларым бiр түйiр бауырсақты қашан ұсынар екен деп көзiн сатып есiкте тұрады. Менiң сонда бұлардан нем артық. Олар нелiктен осылай? Бұл менi көптен берi жегiдей жеп жүрген сұрау. Шынымды айтсам, кедейшiлiк бар жерде байлық маған арам ас сияқты...

Н а р ш а. Ақылдысыз ғой, Сағындық. Жатсам-тұрсам да атыңызды дұғама қосып, амандығыңызды тiлеп жүрем, әманда. Жалғыз-ақ... Жалғыз-ақ сахараға үйренiп қалған басым, тынысы тар, қалаға көндiге алмаймын ба деп қорқам.

С а ғ ы н д ы қ. Сахара маған да бiр қым-қиғаш әсер салады, Наршатай. Шынымды айтсам, мен сахараны соншалық жек көрем. Өйткенi сахара адамды енжарлық, жалқаулыққа үйретедi. Шабандыққа үйретедi. Сахарада сенi санадан жырақ, жайбарақат тiрлiк баурайды. Ал қалаға барсам, сол жек көрген сахараны көргенше асығам. Сағынамын соншалық. Аңсап, асығып келем де көпке дейiн мауқымды баса алмай жүрем. Екi ынтық жанның сөзiн баспалап келiп тыңдаған Әлғали оқыс көрiнедi.

Ә л ғ а л и. Бәле, жек көрген нәрсесiн де аңсайды екен адам деген.

С а ғ ы н д ы қ. Оу, сен Әлғалимысың. Қайдан сая бола қалдың?

Ә л ғ а л и (*Наршаға*). Жек көре тұрып Сағындықтың сахараны, неге сағынатынын бiлем мен.

Н а р ш а. Неге өйтедi, айтшы, Әлғали?

Ә л ғ а л и. Өйткенi... онда... сахарада Нарша бар.

Сағындық пен Әлғали қосыла күледi.

Н а р ш а (*күлiп*). Е, мен басқа бiр шын себебi бар екен десем...

Оқыстан Омар көрiнедi. Үшеуi де күлкiден кенет тиылады. Омардың қолында ортеке.

О м а р. Мен сенi өз ауылыңнан iздеп жүрсем, осында екенсiң ғой, Сағындық. (*Ортекенi ойнатып қояды.*)

С а ғ ы н д ы қ. Иә, Омеке, осындамыз.

Ә л ғ а л и. Омеке, мына ортекеңiз не, бала болайын дегенсiз бе?

О м а р. Ортекем – менiң ортеке. Көлденең келген адамды Омекең осы ортекеше ойнатады.

С а ғ ы н д ы қ. Е, Омеке, мұның керемет екен.

О м а р. Әлти байды мен он жыл осылай ойнатып келдiм. Сенiң әкең Әубәкiр де менiң қолымда. Оқымыстымын деп көкiмей-ақ қой. Керек болса, Омекеңнiң қолында сен де осылай ойнап кетесiң, Сағындық.

С а ғ ы н д ы қ. Иә, Омеке, мұның бiр жаңалық екен.

О м а р. Мен сенiң қандай шұбар жылан екенiңдi жақсы бiлем, Сағындық.

С а ғ ы н д ы қ (*шошынып*). Түсiнбедiм ғой мұныңды.

О м а р. Шошынба, Сағындық. Ана, Гарпедің де менің алақанымда.

Са ғ ы н д ы қ (*өзіне-өзі келін*). Жұрттың бәрін қашаннан бері алақаныңа салып жүретін болғансың, Омеке?

О м а р. Қашан деп сен сұрама! Қашан деп мына мен сұрайын. Қалыңдығыңды қашан келіп әкетесің? Соны айтшы?

Са ғ ы н д ы қ. Ол болмайтын шаруа, Омеке.

О м а р. Басың екеу емес, отпен ойнама, Сағындық.

Са ғ ы н д ы қ. Ауыл арасындағы ондай қоқан-лоқынның талайын естігенбіз, Омеке. Естігенбіз де күлгенбіз талай-талай. Е, бар жаңалықтан жырақ, бейқам жатқан аңқау ел, аңқаулықтан арылмай арамза молдалардан құтыла алмайсың ғой...

О м а р. Аңқау елдің арамза молдасы біз емес, сіз боларсыз ба деймін. Хабар! Ә, Хабар! Бері кел. (*Гимназия шәкіртіңше киінген Хабар кіріп тағзым етеді.*)

Х а б а р. Мороз бай мың да бір алғысымен сәлемін айтты сіздерге. «Аштан өлуге қалып едім, астықтың алды жетіп жақсы болды», – деді. Қарқындарың жақсы, қимылдай беріңдер. Маклер Гарпедке дұғай сәлем. (*Омар екеуі кете береді.*)

Са ғ ы н д ы қ. Омеке, тоқтаңыз.

О м а р (*қайрылып*). Омекеңнің уақыты жоқ, аялдайтын. Не басыңды тігесің, не қалыңдығыңды кеп әкетесің. Екінің бірі. Ал жүр, Хабар.

Х а б а р. Ал, Омеке бастаңыз. *Хабар мен Омар шығып кетеді. Сағындық сұлқ отырып қалады.*

Н а р ш а. Сағындық сізге не болды?

Са ғ ы н д ы қ (*сейіліп*). Ә, Гарпед мырза қайда болды екен?

Әлғали. Әлгінде ғана астық қабылдайтын жерде көргем.

Са ғ ы н д ы қ. Білмедің бе, бүгін қанша лау жөнелтілді?

Әлғали. Жетпіс лау.

Са ғ ы н д ы қ. Сонда ұзын-ұрғасы жеті жүзге жетіп қалды-ау.

Әлғали (*қалтасынан кітапшасын суырып*). Алты жүз тоқсан үш.

Са ғ ы н д ы қ. Бұл бір біткен іс болды.

Н а р ш а. Сағындық, жаңағы кісі не деп кетті? Соған қайранмын.

Са ғ ы н д ы қ. Жаңағы Хабарды айтасың ба? Е, ол бір жүрген есуас. Гимназиядан екі рет шығып, екі рет ақшаның күшімен аллалалап қайта кірген.

Н а р ш а. Сонда да, сөзі бұзық сондай. Түріңіз бұзылып кетті тіпті.

Са ғ ы н д ы қ (*күліп*). Ал Омар болса, Әлтидің намысын жыртып жүр. Саспай-ақ қой оған бола.

Н а р ш а. Олай болса, Гарпедте не шаруасы бар Омардың?

Са ғ ы н д ы қ. Гарпед жөнінде де бірдеме деді ме?

Н а р ш а. Айтты ғой жаңа «ана Гарпедіңнің де кім екенін жақсы білем, о да менің алақанымда» деп...

Са ғ ы н д ы қ (*күліп*). Есуастар не демейді, Наршатай.

Н а р ш а (*қамығын*). Осы сіз бірдемені жасыратын секілдісіз менен.

Са ғ ы н д ы қ (*Наршаны құшақтап*). Жасыратыным көп сенен, Наршатай.

Әлғали (*жәтелін*). Көкек. Мен қайда тығылып тұрмын, табыңдаршы, кәне?

(*Нарша ұялып бетін басады.*)

Сағындық. Сен әлі осында ма едің, Әлғали?

Әлғали. Жоқ, мұнда емеспін. Тығылып тұрмын, табыңдар.

(*Қуанып Гарпед келеді.*)

Гарпед (*шек-сілесі қатып*). Сенің әкенді айтам, жарайсын Аубакир Куркиныч. Ана Дмитриевканың бір байының жағасынан алып «қайтсең де жиырма бес лау астық арттырасың. Олай болмаған күнде ана Кетрампор байына не бетімізді айтамыз. Қазақ сахарасында жүргенімен құр жанды қуыршақ екен демей ме?» Сөз осы.

Әлғали. Ағатайым шынында да қатты кеткен екен.

Сағындық. Иә, әкемізді де алдауға тура келді.

Нарша (*шошынып*). Алдағаны несі?

Сағындық (*өзгеріп*). Ә, Наршатай, қонаққа қымыз бермейтін бе едің?

Гарпед. Сондай қаталап келіп едім, Нарша Гүлхайыровна!

(*Нарша «қазір» деп шығып кетеді.*)

Сағындық. Әлғали, сен ат дайында. Гарпед мырза бәріміз жайлау аралап, бой жазып қайтайық.

Әлғали. Жақсы, мен ат дайындайын. (*Кетеді.*)

Сағындық. Гарпед мырза, бұл жерде енді қалуға болмайды саған.

Гарпед. Себеп?

Сағындық. Қасымов Хабар жаңа осы үйден кетті.

Гарпед (*шошынып*). Қасымов Хабар?.. Ол қайдан жүр екен?

Қымыз алып Нарша келеді.

Нарша. Гарпед мырза, алыңыз.

Гарпед (*кесені алып, қағып салады*). Басында ұнатпаған едім осы ішімдікті. Өңшең жасық пен жылбысқыға үйреніп қалғандықтан ба, тым қышқылтым сияқтанып тұратын-ды. Қазір тіпті мүлде басқаша. Барған сайын тілді үйіріп бара ма қалай? Іздейтін секілдісің. Ішпей қалсаң, бір нәрсең жетпей тұрғандай болып көрінеді екен.

Сағындық (*күліп*). Табиғаттың заңы солай, Гарпед мырза. Жат нәрсенің жақсы екенін енді-енді түсініп, тұшынып келе жатқан кезде уақыттың бітіп қалатын әдеті бар.

Нарша. Гарпед мырза аттанғалы отыр ма?

Гарпед. Иә, Нарша сұлу, аттанатын болып отырмыз.

Нарша. Жүрем деген ойыңызда жоқ секілді еді, шұғыл шешіпсіз ғой...

Сағындық. Мороз байдан хабар келді. Әйтпесе жүре тұрғанын мен де қалаған болар едім.

Нарша. Асықпаңыз, Гарпед мырза, қыдырыңыз, жатып демалыңыз. «Астық, астық», – деп уақыттарыңыз шабуылдаумен өтті ғой.

Гарпед. Осы бір аз күннің ішінде даламен әбден туыстасып кеткендеймін. Артымда кимасым қалып бара жатқандай. Амал не,

күтіп тұрған іс бар, ажырасуға тура келеді. Оқасы жоқ, Наршатай, әлі дүние бір орнығып, заман шарасына түскен соң, жазғы демалысты осы қырларда өткізетін боламыз.

Сағындық. Қазақ халқының пейілі өзінің сахарасындай кең. Сен секілді асыл достарына қашанда есігі ашық.

Гарпед. Оны көзбен көрдік, Сағындық Аубакирович. Бұл істі атаусыз қалады деп ойлама.

Әлғали келеді.

Әлғали. Аттар дайын болды.

Гарпед. Бақытты адамдар уақыттың қалай өткенін аңғармайды деген осы-ау, қымыз ішіп, әңгімемен отырып, түстің болғанын байқамаппыз ғой. Ал жүрейік онда.

Сағындық. Сапар оң болсын, Гарпед мырза. (Әлғалиға.) Ал, Әлғали, саған тығыз тапсырма бар.

Әлғали. Шамам келсе, мен дайын.

Сағындық. Мына Гарпед мырзаны қазір станцияға алып жүресің.

Әлғали (сасқалақтап). Ойбай-ау, әлгінде ғана серуенге шығамыз демеп пе едіңдер?

Сағындық. Сен сұрамайсың, біз айтпаймыз себебін. Гарпед мырзаны станция басына жеткізіп саласың да түнделетіп қайтып ораласың. Түсіндің бе?

Әлғали. Түсіндім, Сағындық.

Сағындық. Түсінсең сол. Жолда барынша сақ болған жөн.

Гарпед. Қалған астық жиналса, өзің де жатып алмассың...

Сағындық. Әлбетте, Морозовқа даланың сәлемін жеткізе бар. Ықылас-ниетін көрдің ғой...

Гарпед. Қалай болса да айтам ғой сәлемінді. Көріскенше, Сағындық Аубакирович!

Сағындық. Көріскенше, Гарпед мырза. (Әлғали мен Гарпед шығып кетеді. Нарша Сағындыққа үрейлене қарайды.)

Наршажан, басымыз кесіледі, бірақ біз Гарпед мырзаны кешелі-бүгін көрген жоқпыз.

Нарша. Сағындық, дүние неге екені белгісіз тарылып бара жатқан секілді. (Жыламсырап, Сағындықтың мойнына асылады.)

Сағындық (қайталап). Біз Гарпед мырзаны көрген жоқпыз.

Екінші бөлім

1

Түн. Сахна алды. Жарық Карповтың басына түседі.

Карпов. Гарпед сөйтіп аттанып кетті. Сағындық сахарада жалғыз қалды.

Карповтың басын кексе Әлғалидың басы алмастырады.

Ә л ғ а л и. Сөйтіп мен Гарпед мырзаны станцияға апарып салып қайттым. Сағындық сахарада жалғыз қалды.

Жарық өшеді. Жүгіріп Әлғали шығады.

Ә л ғ а л и. Сағындық, ә, Сағындық?

Сағындық көрінеді.

Са ғ ы н д ы қ (*шошынып*). Не болды, Әлғали?

Ә л ғ а л и. Қуғын. Әлти байдың ауылының тұсында соңымнан бір қуғын түсті. Мен қалай жүрсем де, қалмай қойды.

Са ғ ы н д ы қ. Гарпед мырза аман-сау барды ма?

Ә л ғ а л и. Аман-сау. Сол тегі Омар бастаған біреулер ме дейім әдейі менің жолымды тосқан.

Са ғ ы н д ы қ. Аман-сау барса, жарады. Ал енді Наршаға жетейік. Мен де жүретін болдым. *Дабырласып Әубәкір, Әлти, Омар келеді. Дайша мен Күләйма артта, оңашалау. Сағындық, Әлғали баспалап шығып кетеді.*

Д а й ш а (*Күләймаға*). Бас деймін аяғыңды, бассаншы.

К ү л ә й м а (*кейін шегініп*). Ал баспаймын, басымды кессең де баспаймын.

Д а й ш а. Кесірлісін-ай мына қатынның.

Ә л т и. Балаңа сөзің өтпейді екен, неге бізді әуре еттің, Әубәкір?

О м а р. Әуре еткені өз алдына, сүйегімізге таңба салды ғой.

Ә у б ә к і р. Бұл тұйықтан шығар жол жоқ деп мен ойламаймын. Сағындық ақылсыз бала емес.

О м а р. Күні-түні әлгі Жақыбайдың үнінен шықпайды дейді. Ақылдысы сол ма!

Ә л т и. Бүйтіп тірі өлік болып отыра алмаймын, Әубәкір. Мені ашуландырма. Мен ашуландым бар ғой...

Д а й ш а (*Күләймаға*). Әкең әне қатты кетті. Бәрі сенің қамың.

К ү л ә й м а. Менің қамым... (*Күледі.*)

Ә у б ә к і р. Заман болса мынадай. Бұрынғының баласы қайда, әке ойындағысын қабағынан түсінетін.

О м а р. Әлекең ашуланды бар ғой, Әубәкір, байқа...

Ә л т и. Омар рас айтады. Мен ашуланбайын. Мен ашуландым бар ғой...

Ә у б ә к і р. Сонда не қыл дейсің, Әлти?

Ә л т и. Не қыл дейсің! Қара мұны! Не қыл демеймін мен саған соншама шығынға белшемнен батып отырып. Қыз бала Әлтидікі, барар жері Әубәкір бай деп мыналар қоймаған соң қайда ат сабылтпадым. Тұу-тұу Самарханнан жүзік алдырдым ба? Алдырдым. Тұу-тұу Түрікпеніңнен қалы кілем алдырдым ба? Алдырдым. Ит арқасы қиян Ірбітті қайта-қайта шапқыздым ба? Шапқыздым. Ендеше соның бәрі баланы жасаулап аттандыру қамы.

Ә у б ә к і р. Қайдан не алдырғаныңды несін айта бересің, Әлти. Қырық жетіні матап беріп, мен де үндемей отырмын ғой.

Ә л т и. Үндемегенде ше? Мал даулайын деп пе едің менен.

Ә у б ә к і р. Бала көнбесе, не істеймін, даулаймын.

О м а р. Әлекеңді ашуландырма дедім ғой, Әубәкір. Әлекең ашуланса...

Ә у б ә к і р. Не істейсің сонда, қырасың ба?

О м а р. Шаңырағыңды ортаға түсіреді Әлекең.

Ә л т и. Иә, Омар дұрыс айтады. Ашулансам шаңырағыңды ортаға түсірем.

Ә у б ә к і р. Байқа, Әлти. Біз де бір жылы шектің иесіміз ғой, қарап қалмаспыз.

О м а р *(аярланып)*. Шыныңды айтшы, Әубәкір. Гарпед мырзаның қайда қашырып жібердің?

Ә у б ә к і р *(шошынып)*. Қайда қашырыппын? Гарпед мырза осында.

О м а р. Ә, солай ма! Ал Әлекең екеуміз Бояр байға барамыз. Бояр байды ертіп қайтып келеміз. Гарпед мырза мен Сағындық балаңыздың не істеп жүргенін сонда сөйлесеміз.

Ә л т и. Иә, сөйлесеміз. *(Әубәкірден басқалардың бәрі де шыға бастайды. Дайша мен Күләйма соңында.)*

Д а й ш а *(Күләймага)*. Өй, тұр.

К ү л ә й м а. Енді қайда барамыз?

Д а й ш а. Бояр байдың аулына.

К ү л ә й м а. Бармаймын.

Д а й ш а. Өй, тұр деймін, бармағаны несі?

К ү л ә й м а. Бояр байға барып, Сағындықты жамандайсыңдар. Бармаймын.

(Дайша жселкелеп қызын алып шығады.)

Ә у б ә к і р. Күләйжан?.. Ау, Дайша кұдағи? *(Ере түсіп барып тоқтайды.)* Апырмау, мыналар не деп кетті? Сағындық, ә, Сағындық!

(Дауысқа Әлғали келеді.)

Ә л ғ а л и. Ағатай, не?

Ә у б ә к і р *(тез өзгеріп Әлғалидың алқымынан алады)*. Жаның барында айт. Гарпед мырза қайда?

Ә л ғ а л и. Білмеймін, ағатай.

Ә у б ә к і р. Жок, білесің, айт, деген соң, айт. Әйтпесе буындырып өлтірем.

Ә л ғ а л и. Өлдім, ағатай, айтайын, қоя беріңізші.

(Әубәкір Әлғалиды босатады.)

Ә у б ә к і р. Ал, кәне.

Ә л ғ а л и. Гарпед мырза станцияда. Сағындық айтты, Гарпед мырзаны апарып саласың деді, сосын апарып салып келдім.

Ә у б ә к і р. Мен неге білмеймін. Маған неге қоштаспай кетеді? Ойында түк жоқ еді ғой кетем деген.

Ә л ғ а л и. Білмеймін, ағатай.

(Сағындық келеді.)

Ә у б ә к і р. Балам, осы сен не істеп жүрсің?

С а ғ ы н д ы қ. Не істейін, әке, жүрмін.

Ә у б ә к і р. Гарпед мырза қайда?

С а ғ ы н д ы қ. Гарпед мырза жүрген осында.

Ә у б ә к і р (*оқыстан*). Маған ақылдаспастан Гарпед мырзаны неліктен қашырып жібердің? Соны айтшы?

С а ғ ы н д ы қ. Қашырып жібергені несі. Гарпед мырза осы кеше ғана осында...

Ә у б ә к і р. Өтірік айтпа, балам. Шыныңды айт. Мен бәрін білем.

С а ғ ы н д ы қ (*Әлғалиға қарап, жайды түсінеді де*). Бәрін білсең, несін айтамын, әке.

Ә у б ә к і р. Неге кетті? Соны айт.

С а ғ ы н д ы қ. Морозовтан төтенше хабар келді.

Ә у б ә к і р. Оны мен неге білмеймін?

С а ғ ы н д ы қ. Хабардың тұтқиылдығы сондай, Гарпед мырзаның ай-түйге қарауға шамасы келмеді.

Ә у б ә к і р. Ол не хабар сондайлық?

С а ғ ы н д ы қ. Жөнелтілген астықтың қолды болар қауіп бар екен. Сол себепті Морозов астық тиелген вагондарды қарулы жасақпен Гарпед мырзаның өзі бастап келуін мақұл көрген.

Ә у б ә к і р. Ал осы астық қолды болса, біздің күніміз нешік?

С а ғ ы н д ы қ. Қолды болмасы үшін кетті ғой Гарпед мырза.

Ә у б ә к і р. Жаман айтпай жақсы жоқ, қолды болды делік?

(*Сағындық көпке дейін үндемейді.*)

Үндемейсің, ә? Қолды болса, ана Бояр бай бізді үйтіп жейді, білдің бе?

(*Сағындық үндемейді.*)

Оған енді сенің қырсығыңнан Әлти барып қосылғалы отыр. (*Пауза.*) Сен балам, райдан қайт. Әлти әлі де біздің уыста.

С а ғ ы н д ы қ. Сүйгенім бар ғой, әке.

Ә у б ә к і р. Сүйген-күйген!.. Ол еріккеннің ісі. «Сүйген-күйгенді» жағдай көтермейді қазір. Әлгінде осында Күләйма: «Бояр байға барып, Сағындықты жамандайсыңдар, бармаймын!» – деп отырып алды. Сүйген деген, эне, сол емес пе. Өзің сүйгенді алма, өзінді сүйгенді ал! – деген атам қазақ.

С а ғ ы н д ы қ. Балаңа есі ауысқан қыз алып беріп жұрт табасына қалмайсың ба, әке, соны неге ойламадың?

Ә у б ә к і р. Балам әлі бала екенсің ғой. Қатын алма, қайын ал. Әлти екеуіміз құда боп, тізе қоссақ, бұл өлкеде кімнің азуы батады біз екеуімізге. Басқаны былай қойғанда сонда Бояр байыңның өзі де бізбен байқап-байқап сөйлесетін болады. Мен арғы түбін ойлаймын балам.

С а ғ ы н д ы қ. Мен арғы түбі, бергі түбі дегенді білмеймін. Таңдағаным біреу-ақ. Ол – Жақыбайдың қызы. Ақ батанды бермесең... Онда бәрібір, алып кетем.

Ә у б ә к і р (*ойланып*). Жарайды, рұқсатымды берейін. Бірақ бір тілеуім бар.

Ә л ғ а л и (*қуанып*). Алақай, ағатайым батасын берді.

С а ғ ы н д ы қ. Қай тілегіңізді болса да орындайын, әке, айта беріңіз.

Ә у б ә к і р. Қызылжарға барып қайтатын шұғыл бір шаруа болып тұр. Сен болмасаң, басқа адам тындыра алмай ма деп қорқам.

Сағындық. О не қылған шаруа?

Әубәкір *(әлгі ойын жалған)*. Қайтып келген соң тойынды жасап, батамды беріп, аттандырып салам.

Сағындық. Онда Екатеринбург сапарын кейінге қалдыратын боламыз ба?

Әубәкір. Иә, иә. Кетрампор сапарын кейінге қалдыра тұрасың.

Сағындық. Сонда Қызылжар сапарының мәні не?

Әубәкір. Мен бір орыс байымен бірлесіп дүкен салдырып жатыр едім, қандай халде? Бітті ме? Біткен жоқ па? Түгінен хабарым жоқ, ана бай бар болғаны ақша сұрата береді. Бергенім шарттағы мөлшерден асып кетті. Соны барып, рас, өтірігін тексеріп қайтасың.

Сағындық. Жаксы, әке. *(Қараңғы түседі. Сахна алды. Үйден шыққан Сағындыққа Нарша ұмтыла береді.)*

Нарша. Шыдамым таусылды, жан ием, неге шақыртыпты? Аман-шылық па?

Сағындық. Атаң рұқсатын беретін болды. *(Буыны дірілдеген Нарша отыра кетеді.)*

Не болды, Наршатай?

(Көтеріп тұрғызып алады.)

Нарша. Ел кісісі ғой, түсінетін шығар деп ойлаушы едім. Енді өлсем де арманым жоқ, Сағындық.

Сағындық. Өлгені несі, дүниенің бар қызығы енді ашылып, көктемнің бар гүлі шешек жарғалы тұрғанда өлім жайлы ойлай ма екен адам деген.

Нарша. Ата рұқсат берсе, болды. Менің бар қызығым атаның сол батасында ғана. Әйтпесе көзге шыққан сүйелдей болып, ата пиғылына көлденең тұрғанымға қамығушы едім. Екі кісі бас қосса, мені әңгімелейтін секілді, өз-өзімнен қуыстанып жүруші ем. Енді неге болсын ризамын, Сағындық.

Сағындық. Жалғыз-ақ бір он күнге шыдау керек, Наршатай?

(Нарша тесіле сұраумен қарайды.) Себебі Қызылжарға шұғыл барып кайтуға тура келіп тұр.

(Нарша мұңайып қалады.)

Сенші, жаным, сен жоқ жердің бәрі де көшкен елдің жұрты секілді, құлазып қаңырап тұрады, Наршатай. Бір он күнге шыдаймыз, бірақ. Атаң той жасап, ақ батасын беріп аттандырып салмақшы.

Нарша. Сарғайтпаңызшы жан ием, жалбарынамын, тезірек орала көріңізші.

Сағындық. Өлермін, бірақ оралармын қайтсем де. Наршатай, тез оралам.

(Сағындық кете береді. Нарша соңынан ұзақ қарап тұрып қалады.)

2

Сахна түпкірі қара көлеңке. Біраз адам жиналған секілді. Гөй-гөй сөз. Сахна алдына Әубәкір шығады. Соңында Омар.

Ә у б ә к і р. Ал мынаны ала тұр. Салмақтысы кейін болады. *(Ақша ұсынады.)*

О м а р. Салмақтысын не деп түсінеміз сонда?

Ә у б ә к і р. Аанадағы уәде, уәде. Бір айғырдың үйірі.

О м а р. Жоқ. Омар ол пиғылдан қайтқан. Заман қазір басқа. Омар да басқа.

Ә у б ә к і р. Қысылма, Омар. Осы құдалық жолында аянайын деп тұрған мен жоқ. Бәрі де бала үшін.

О м а р *(ойланған болып)*. Он қадақ алтын.

Ә у б ә к і р *(шошынып)*. Ол байлықты мен қайдан таппақпын?

О м а р. Жылама. Әубәкір, жылама.

Ә у б ә к і р. Жылағаным емес, шыны сол.

О м а р. Ал енше өз мөлшерінді айтшы.

Ә у б ә к і р. Жаңағының тең жарасы болсын. Қайтейін, балам үшін.

О м а р. Ә, жарайды. Омар саудаласып жатпайды. *(Екеуі қол алысады.)*

Ә у б ә к і р. Әуелі жауабын өзім беріп жатам ғой. Сен байқап отырып, ұрымтал жерден басып қалатын бол. Сонда бәріміздің де есебіміз түгелденеді.

О м а р. Уәде құдай аты.

Ә у б ә к і р. Уәде құдай аты, Омеке.

(Әубәкір мен Омар жоғалып кетеді. Шам жанады. Казак-орыс байының кәдуілгі бай бөлмесі. Боярский бастаған бір топ казак-орыс байлары. Ортасында Әубәкір, Әлти, Омар.)

Ә у б ә к і р. Бояр бай, асылық айтасың. Бұл іске түк қатысы жоқ баламның.

Б о я р с к и й. Сонда Сағындық Гарпедтің кім екенін білмеді демексің бе, Әубәкір?

Ә у б ә к і р. Құран көтерем.

Б о я р с к и й. Құраның өзіңе. Сағындық Гарпедтің большевик екенін жақсы біледі. Біле тұра әдейі алып келді.

Ә л т и. Астағыпыралла. Құран көтерем десе де сенбейді ғой мына дүлей!

Ә у б ә к і р. Білмейді, Бояр бай, білмейді.

Ә л т и. Бояр бай, Сағындықтың білмейтіні рас.

Б о я р с к и й. Оны немен дәлелдемексіңдер?

Ә у б ә к і р. Балам мені алдамайды. Кісі өлтірсе де маған айтуға тиісті.

Б о я р с к и й. Балаңды онда білмегенің. Біздің қолымызда қазір ақпар бар. Гарпед пен Сағындықты бұл өлкеге қызылдар жіберген.

Ә у б ә к і р. Иланбаймын, Бояр бай. Сен мұны ашу үстінде долбармен айтып тұрсың. Бар пәле ана Гарпед дегенде. Сағындықты да, бізді де алдап соғып отыр.

Б о я р с к и й. Жақсы, Сағындық Гарпедтің кім екенін білмеді дейік. Бірақ мен алтынға шаққанда мың теңге шығынға ұшырадым. Бұған кім кінәлі?

Ә у б ә к і р. Оған Сағындық емес, мен кінәлі.

Боярский (*кекетін*). Мүмкін онда шығынды орнына салатын шығарсың?

Әубәкір. Орнына қазір салуға дайынмын. Тек бізге тыныштық бер, Бояр бай.

Әлти. Мен де аздап үлес қоса алам құда үшін.

Боярский. Бір тиынды екі тиын етіп балалатып жататын саудагер Әубәкір едің. Қашаннан бері мырза болып кеткенсің? (*Зілмен.*) Жоқ, Әубәкір, біздің шығынымыз тиынмен толмайды. Ең қиыны Сағындық біздің сендерге деген сенімімізді ұрлап кетті. Оны ештеңемен толтыра алмайсың енді.

Әубәкір. Сонда не істе дейсің?

Боярский. Біз саған ештеңе де істе демейміз. Жалғыз-ақ Сағындық қайда, соны айтсаң болды. Жүзбе-жүз кездесіп, бір екі-ауыз сөйлесеміз де, әңгімені тамамдаймыз. Иә, сөйтеміз біз.

Әубәкір. Сағындық осыдан екі күн бұрын аттанып кеткен.

Боярский. Онымен бізді алдай алмайсың, Әубәкір Куркиныч. Ойлан.

Әубәкір. Ойланғаным осы.

Әлти. Иә, Әубәкірдің бұл ойланып айтқаны.

Боярский (*Омарға*). Сенің де айтарың осы ма?

Омар. Жоқ, мен Әубәкірдің айтқанына да, Әлтидің айтқанына да қосыла алмаймын.

Боярский. Иә, иә, Омарчик, сөз сенікі.

Омар. Әубәкір жауапты ойланып айтып отырған жоқ.

Боярский (*мәз болып*). Е, міне, әділ адам осылай болады. Жарайсың, Омар. Ал сосын?

Омар. Әубәкір, сен, анау деп, мынау деп бұлталақтатпа. Сағындық қайда, турасын айт. Қателік жасаған екен, мойнымен көтерсін.

Әубәкір. Сағындық Кетірампорға жүріп кеткен дедім ғой.

Боярский. Әубәкір, сенің осы сөзден басқа білерің бар ма?

Омар. Бояр бай, олай болса, былай жасау керек.

Боярский. Ал, иә?

Омар. Сағындықтың осында сүйгені бар. Жақыбай дегеннің қызы. Сол қызды аманатқа алдыр да қамап таста. Сағындық бір соқпай қоймайды.

Дауыстар. Міне табылған ақыл!

Омар. Ал, Сағындық оралмады бар ғой, онда Жақыбай қызын құрбан етіп жіберу керек.

Боярский (*ойланып*). Бұл айтқаның теріс болмасқа керек. (*Әубәкірге.*) Ал жақсы. Сағындық бізбен сөйлеспейтін болса, онда Нарша сұлу жоқ дей беріңдер.

Әубәкір. Бояр бай, құдайдан қорықсаңшы!

Боярский (*кесіп*). Сөз бітті. Ал жолдарың болсын!

Шам сөнеді. Сахна алды. Омар өтеді.

Омар. Омардың есебі түгел. Енді Әлтиды айналдырайын.

Әлти өтеді.

Әлти. Мынау бір әділ шешім болды-ау. Жақыбай қызының қарасы өшсе, Әлти қызының бағы жанды дей бер.

Әубәкір көрінеді.

Ә у б ә к і р. Апырай, мыналардың әлпеті тым жаман екен. Енді қайттым? Бұл пәле бір шүйкебаспен кете қалса жақсы ғой. Кетпейді-ау, бірақ кетпейді. Жазған балам-ай, оқуынды оқып, тек жүретін-ақ жөнің бар еді. Мынадай теріс жолға түсуге не мұқтаждық итермеледі, балам-ау. Сағындықжан, ә, Сағындық. *(Кеңкілдеп жылайды.)*

Әлғали келеді.

Ә л ғ а л и. Ағатай, не болды сізге? Іс немен тынады?

Ә у б ә к і р. Істің беті жақсы емес, балам. Жоқ, жақсы емес дедім бе? Жоқ, жаман емес, деймін. Істің беті жақсы. Бірақ істің беті... Әлғали, сен қалаға шап. Істің беті... істің беті болғанда былай... *Әлғалиға сүйеніп Әубәкір де сахнадан шыға береді.*

3

Нарша әбдіре сандығына төсек-орын, нәрселерін салып дайындық үстінде.

Н а р ш а *(саусағымен санап)*. Сәрсенбіден сәрсенбі жеті күн... бейсенбі сегіз, жұма тоғыз, сенбі он, жексенбі он бір, бүгінмен он екі. Кешікті-ау. Ит-құстан, тіл-көзден аман болсаң жарар едің. *(Ойлана күліп.)* Өзі жоқ жерде тіл ұшына мың түрлі сөз кеп оралады. Айтайын дегенім соншалық көп секілді. Іздеймін. Әманда қасымда болса екен, кетпесе екен деймін. Сөйтіп отырғанда келе қалса, не дерімді білмей абдырап қалам. Қызық тіпті.

Өңі сұсты, Әлғали келеді.

Н а р ш а. Сағындық қайда? Әлғали, неге үндемейсің? Амансындар ма, айтсайшы тезірек?

Ә л ғ а л и. Істің беті жаман, Нарша.

Н а р ш а. Не дейді?

Ә л ғ а л и. Әлгі анадағы Гарпед мырза делдал емес, камөнес болып шығыпты. Астықты түгелімен Марғау өткізіп жіберген.

Н а р ш а. Сұбықан-алла-ай, арты не болар екен енді? Өй, саудагерге ұксамаған еді өзі де.

Ә л ғ а л и. Арты не боларын кім білсін. Дмитриевканың Боярский бастаған байлары Сағындықты аласұрып іздеп жатқан көрінеді.

Н а р ш а. Енді не істедік? Сағындық біле ме мұны?

Ә л ғ а л и. Сағындық білмейді тегі. Білмегені жақсы ғой деймін.

Н а р ш а. Неге?

Ә л ғ а л и. Жарлық солай. Сағындыққа тағы бір тапсырма бар әкесінен. Мен сол жарлықпен қалаға жүріп барамын. «Мұндағы жайды айтпайсың», – деп менен ант алды. Ал, Нарша, сақ бола көр. *Кетеді. Сыртта ат дүбірі.*

Н а р ш а. Келді ғой? *Боярский бастаған төрт-бес казак-орыс сау етіп кіріп келеді. Бәрі де қарулы.*

Боярский й. Ә, жас қалыңдық, Нарша сұлу екенсің ғой? Күйеу бала қайда?

Н а р ш а (*тез өзгеріп*). Ат сабылтып іздейтіндей неге керек болып қалды? Құлағым сізде, айта беріңіз.

Б о я р с к и й . Қарай көр мынаны! Қалай-қалай сөйлейді?! (*Күліседі. Нығыздап.*) Жалғыз құлақпен бітпейді біздің шаруамыз. Сіздің құлағыңыз керек емес, күйеу баланың өзі керек бізге.

Н а р ш а. Онда Кетрампор барыңыз. Бүгін он бірінші күн, Сағындық аттанып кеткен.

Б о я р с к и й . Ал сіз ше, қалыңдық, не бітімге қалып қойдыңыз? Бірге кетеді деп естіп едік қой.

Н а р ш а. Дәм тартпағаны шығар, дәм тартқан күні мен де қалмаспын, аттанатын болармын.

1 - ш і к а з а к - о р ы с . Сіздің дәміңіз басқа бір жерден тартып тұрған секілді, бикеш.

Б о я р с к и й . Тәлкектің бізге керегі жоқ, кәне, шындықты айт. Қайда Сағындық? Әйтпесе найзаның ұшына іліп кетеміз.

Н а р ш а . Шындықты айтты деп ілесіздер ме?

2 - ш і к а з а к - о р ы с . Осы қатын жолға дайындалғанға ұқсайды. Көрмейсің бе, буынып-түйініп отырғанын?!

3 - ш і к а з а к - о р ы с . Сағындық осы төңіректе болмасын?!

2 - ш і к а з а к - о р ы с . Осы төңіректе болса, соқпай кетпейді мұнда.

Б о я р с к и й (*күліп*). Әй, көксілдерім-ай, қапияда тауып кететіндерің бар-ау! Ал онда мына қатынның аяқ-қолын байлап тастандар. Аттар камыс арасына апарылсын.

(I-II к а з а к - о р ы с қ а.) Сен, сен үйді андисыңдар. Мерзім – таң атқанша. Сағындық келмесе мына қатынды алып деревняға келіндер.

Б ә р і д е. Айтқанды бұлжытпай орындаймыз!

Н а р ш а. Бәрібір атсаңдар да шыны сол. Сағындық кетіп қалған.

У-шу, шыңғырған әйел даусы.

Түн ортасы ауган шақ. Жиырмасыншы жылдардағы Қызылжар қаласындағы бір көше көрінісі. Бұрыштағы үй номері айқын. Омар, Әлти, Күләйма шығады.

О м а р. Міне, тап осы үй. Шамы бар, әлі жатпапты.

Ә л т и. Иә, осы үй секілді.

О м а р. Осы үй секілді емес. Сол үйдің нағыз өзі.

Ә л т и. Мен енше кете берейін.

О м а р. Кете бергенде шаруаны пысықтап алайық, Әлеке. Есепті ағайын айырылмайды.

Ә л т и. Уәде-уәде ғой.

О м а р. Жоқ, ол уәденің күні өткен.

Ә л т и. Бір айғырдың үйірі...

О м а р. Жоқ, Әлеке, заман болса мынадай, Омекең жылқы бағып жүре алмайды.

Ә л т и. Сонда не, ақшадай ма?

О м а р. Ақшада емес. Тазасы.

Ә л т и. Мөлшерін білуге бола ма екен сонда?

О м а р. Омар ауызды кең ашпайды, он қадақ!

Ә л т и. Әй, мына ант атқан не деп тұр. Он қадақ тазаны мен қайдан таппақпын?

О м а р. Ендеше өзің сөйлес. Мен кірмеймін. *(Кете бастайды.)*

Ә л т и. Әй, әй, батыр екесі, тоқта.

О м а р *(тоқтап)*. Құлағым сенде.

Ә л т и. Төрт қадақ, қазіргі бары сол мендегі.

О м а р. Омар саудаласуды білмейді. Болса болсын.

Ә л т и. Уәде құдай аты. Орындап шығасың.

О м а р. Уәде құдай аты.

Әлти бір жаққа, Омар Күләйманы жетелеп екінші жаққа кетеді. Перде көтеріледі. Жарық үй ішіне түседі. Жиырмасыншы жылғы жұпыны қала тұрғынының үйі. Сағындық солдат киімін киген біреуге тапсырма беріп отыр.

С а ғ ы н д ы қ. Мұрат диірменінің қасына күзетті күшейту керек. Кәрімге соны жеткіз.

С о л д а т к и і м д і. Құп болады. Бір сауалым бар саған, Сағындық.

С а ғ ы н д ы қ. Мархабат. Сұрай бер.

С о л д а т к и і м д і. Гарпед мырза хақында не біледі екен, біз хабар ала алмай отырмыз деп еді Кәрім.

С а ғ ы н д ы қ. Ә, Гарпед мырза қазір Екатеринбургта. Ел ішінен жиналған астық тиісті жеріне жөнелтілген. *(Әлғали келеді.)*

Ау, сен Әлғалимысың? Түн қатып, суыт жүріп не? Ел аман ба?

Ә л ғ а л и *(тұттығып)*. Д...дін аман.

С а ғ ы н д ы қ. Нарша қайда?

Ә л ғ а л и. Нарша да д...дін аман.

С а ғ ы н д ы қ. Ал өзің неге келдің?

Ә л ғ а л и. Әкеңнен тағы бір тапсырма...

С а ғ ы н д ы қ. Тапсырма?! *(Солдат киімдіге бұрылып.)* Ал жақсы онда, Кәрімге жаңағыны айтарсың. Сактықта қорлық жоқ. *(Солдат киімді кетеді. Әлғалиға.)* Ал о не қылған тапсырма?

Ә л ғ а л и. Жазғытұры байекең Ірбіт шапты ғой. Сонда Ірбіттің Күртенрау деген байымен компан болып Қытайдың бір саудагерімен контрасия жасаған екен.

С а ғ ы н д ы қ. Контрактация.

Ә л ғ а л и. Иә, контрасия.

С а ғ ы н д ы қ *(күліп)*. Иә, айта бер.

Ә л ғ а л и. Сол Күртенрау байекеңе хат жазып, тез жетсін депті. Хаты мінекей.

С а ғ ы н д ы қ *(хатты күбірлеп оқып)*. Иә, шақырғаны рас екен.

Ә л ғ а л и. Соған қайтсе де барып қайтыңдар деп мені жіберді. *(Пауза. Сағындық ойда.)* Және айтты: асықпаңдар деді. Ел көріп, жер көріп, күзге қарай қайтасыңдар деді.

Сағындық даусы. «Өлермін, бірақ оралармын қайтсем де.»

С а ғ ы н д ы қ. Күзге қарай?..

Наршаның даусы. Сарғайтпаңызшы, жан ием, жалбарынамын, тезірек орала көріңізші!

Сағындық. Күзге қарай дей ме?

Гарпедтің даусы. Қалған астық жиналса, өзің де жатып алмассың.

Сағындық. Күзге қарай...

Әлғалидың даусы. Жек көре тұрып, Сағындықтың сахараны неге сағынатынын білем ғой мен. Өйткені онда... сахарада Нарша бар.

Сағындық. Әлғали, әкенің бұл тапсырмасын орындай алмаймын ғой деймін.

Әлғали. Әке бұйрығы қатаң, Сағындық. Тілін алмасаң теріс батасын береді.

Сағындық. Қай ата түсініп еді өзінен кейінгі ұрпақ сырын? Көреген деген Абайдың өзі де: «Қорқамын кейінгі жас балалардан» деп түңіліп кеткен. Ата үшін бар жақсылық артта, Әлғали. Ал біз болсақ жақсылықты алдан, болашақтан іздейміз. Түсін, Әлғали, бұл айтқанды.

Әлғали. Түсінем ғой, Сағындық.

Сағындық. Түсінсең, әке, ата деп далақтай берме. Сенің ендігі орның – біздің сапта.

Әлғали. Сағындық, өзіңмен бірге алып кетші. Мен де барып оқиын. Азамат болайын. Үй ішіне айтсам. «Қаражат қайда?» – деп жібермейді.

Сағындық. Шын жыласа соқыр көзден жас шығады деген. Қаражат деген сөз болып па! Талап керек, талаптана білу керек.

Әлғали. Бұрын айта алмаушы едім, өлсем де сенің қасыңда болам енді, Сағындық. *(Екеуі төс тақасып құшақтасады.)*

Сағындық. Ал, Әлғали шыныңды айтшы, Гарпед жайында ел ішінде не сыбыс бар?

Әлғали. Ойбай! Сағындық, ел іші бүлініп жатыр.

Сағындық *(шошынып)*. Иә, не болды?

Әлғали. Сен сұрама, мен айтпайын. Әйтеуір, дәп қазір ел бетін көруге болмайды саған. Әке жарлығы да мына оқиғаның ыстық-суығы басылғанша сені алыста жүре тұрсын дегенді аңғартатын секілді. Өйткені: «Тілімді алмаса теріс батамды берем!» – деп үш қайтара айтты.

Сағындық *(дағдарып)*. Наршатайдың халі не болар екен десейші енді?

Наршаның даусы. Сарғайтпаңызшы, жанием, жалбарынамын, тезірек орала көріңізші.

Сағындық даусы. Өлермін, бірақ оралармын қайтсем де.

Есік тықылдайды.

Сағындық *(шошынып)*. Бұл қайссың? *(Бесатарын суырып есікке жақындайды.)*

Әйел даусы. Есігінді аш, Сағындық.

Сағындық. Сіз кімсіз?

Әлғали. Мынау Күләйманың даусы ғой?

Сағындық. Күләйма?.. *(Есікке бұрылып.)* Қайдан жүрсің, Күләйма? *(Жауап орнына есік тықылдайды.)*

Сағындық. Жалғызсың ба, Күләйма?

(Жауап орнына есік тықылдайды.)

Әлғали. Қасыңда кім бар, Күләйма?

(Тағы да есік тықылдайды.) Ар жағында андыған біреулер болмасын. Боярскийдің беті жаман.

(Сағындық есік ашпақ болады. Әлғали көлденеңдей береді.)

Құдай біледі, қуғыншылар бар.

Әй е л да у с ы. Сағындық, есік аш. (Сағындық болмайды, есік ашады. Шашын жалбыратып жіберген Күләйма көрінеді.)

С а ғ ы н д ы қ. Күләйма, қайдан жүрсің, Күләйма?

(Күләйма үндемейді.)

Ә л ғ а л и. Жалғыз келдің бе, әлде қасында біреу бар ма?

(Күләймада үн жоқ.)

С а ғ ы н д ы қ. Бұл үйді қайдан тауып келдің?

(Күләйма үндемейді.)

Ә л ғ а л и. Әлде біреу көрсетіп жіберді ме?

(Күләймада үн жоқ.)

С а ғ ы н д ы қ. Күләйма, мен Сағындық қой. Неге үндемейсің?

Кү л ә й м а. Са...ғын...дық. (Пауза.) Омар ағам үндеме деген маған.

(Оқыстан Омар көрінеді.)

О м а р. Сағындық, мен сенің құдай қосқан қалыңдығыңды алып келдім.

С а ғ ы н д ы қ. Е, бәсе, Омар екенсің ғой. Сенің ісің шығар деп едім өзім де.

О м а р. Енді тырп ете алмайсың, Сағындық. Қалыңдығың қасында қалады.

С а ғ ы н д ы қ. Қалыңдығым ауылда менің.

О м а р. Жоқ, ол қалыңдықты іздемей-ақ қой, Сағындық. Жақыбай қызының алдынан жарылқасын. (Омар алақанын қайырады да кете бастайды. Күләйма соңынан ереді.) Сен осында қаласың, Күләйма.

С а ғ ы н д ы қ (Әлғалиға). Мына Омар не айтып тұр, Әлғали?

Ә л ғ а л и (жыламсырап). Әлти бай, мына Омар, ағатай үшеуі бірігіп Наршаны Боярскийге ұстап берген.

С а ғ ы н д ы қ. Осы Омар ма?

(Бесатарын кезеп ұмтылады. Омар қашады. Омардың соңынан бақырып Күләйма кетеді.)

С а ғ ы н д ы қ. Өлі-тірісін білесің бе?

Ә л ғ а л и. Тірі ме деймін. Тамыр Мекеттің үйінде деп естігем.

С а ғ ы н д ы қ (қуанып). Өзіміздің дос Никита ма? Олай болса, қайтсе де біз Наршаны ажалдан құтқаруымыз керек.

Ә л ғ а л и. Өз басыңды ойла, Сағындық. Боярский Дмитриевканы түгел қаруландырыпты деп естігем.

С а ғ ы н д ы қ. Біз де бір, екі солдат алып барамыз. Бірақ олармен бетпе-бет кездеспеуге тырысамыз. Шама келсе, қараңғы түнді жамылып ұрлап әкеткенге не жетсін.

Ә л ғ а л и. Тәуекел, Сағындық. Түн. Терезе алдынан қараңдап бір-екі солдат өтеді. Сағындық, Әлғали.

Ә л ғ а л и. Үйді айналып шықтым. Тыныштық.

С а ғ ы н д ы қ. Сен аттарды алып ойда тұрасың. Солдаттар үй төңірегінде болады. Жақсылықтың бірінші белгісі ысқырық.

Әлғали. Түсіндім, Сағындық. Әлғали қараңғылыққа батып кетеді. Ақырын ғана терезе қағылады.

Дауыс. Әй, бұл қайсың?

Сағындық. Бұл бір жолаушы.

Нарша Сағындықтың даусын бірден таниды.

Нарша. Жалынамын жан ием, көріне көрме. Бояр байдың беті жаман. Жазым етеді. Жолына құрылған тұзақ бар.

Сағындық. Наршатай?..

Никита. О, Сағындық Аубакировичпісің? Кел, кел.

Есік ашылады.

Нарша. Мекет аға, шам жаға көрмеші. Торұшылар бар.

Никита. Е, тірі болсақ өлмейміз.

Шам жағылады.

Нарша. Ағатай-ай, торға түсесіз ғой енді. Үй айнала жау, бәрінің де аузы алынып қойылған. Аялдамаңызшы, аттана көріңізші енді. Сіздің жолыңызда құрбан болсам, арманым жоқ бұл дүниеде. Аз күнде мол бақытты көрдім. Өңім түгіл, түсіме енген нәрсе ме еді. Разымын мен тағдырға.

Сағындық. Наршатай, жүзің сынық, аз ғана күннің ішінде сондайлық жүдеп қалыпсың ғой, жаным-ау.

Никита. Іш құса, ауру бұл бала. Күні-түні дала бетін көрмейді. Бүк түсіп жатады да қояды. Әйтпесе біз жер айдатқанымыз жоқ. *(Қатынына.)* Ей, қатын тұр. Қадірлі қонақ келді. Самогонды әкел.

Сағындық. Самогон ішіп отырар уақыт жоқ, Никита тамыр. Ал, Нарша, киін. Сені алып кетуге келдім мен. *(Нарша киіне бастайды. Кенет далада у-шу. Мылтық атыла бастайды. Сағындық бес атарын ұстап есік қайырмасына ұмтылады.)*

Не болса да жастығымды ала өлейін. *(Сол кезде Боярский бастаған қарулы топ кіре бастайды. Никита солардың жолын бөгеген болып, «Мұнда ешкім де жоқ, ағайындар!» – деп айғай салып жақындай береді де, Сағындыққа жармаса түседі.)*

Боярский. Ә, большевик Аубакирович, біз сізді көп күннен бері ат сабылтып басқа жақтан іздеп жүрсек, мында екенсіз ғой?

Сағындық. Ия, мен осындамын, Боярский мырза. Керек болсам, міне, алдында тұрмын.

Боярский. Бізбен бірге жүресің, олай болса. *(Сағындық «Қайда?» – деп сұрамайды. Қозғала бастайды. Нарша жылайды.)*

Боярский. Жылама бикеш. Бекерге жылайсың. Мына Сағындық Аубакирович екеуіміздің әнеугіден қалған есебіміз бар. Сол есепті айырысамыз осы түнде. Сосын қайтарып жібереміз.

Екінші қазак-орыс. Біздің үйде үлкен той бар еді. Сағындық бізбен бірге сол тойда болады... Ертең қайтады сосын.

Сағындық. Жылама, Наршатай, келем ғой мен. Қайтып келем. Бұл бір жаңсақтық қана болуға керек. *(Олар Сағындықты алып кете береді. Нарша «жан бауырымдап» боздап қала береді.)*

ШАЙҚАҚ

Бір перделі драма

Қ а т ы н а с а т ы н д а р:

Б а т ы р б е к

Ж а ң ы л – Батырбектің әйелі

П а н а р – Жаңылдың сіңлісі

Ғ а б д о л л а

Қ а й к е н

Ж а м а н т а й

I.

Қала тәртібімен жиналған Батырбек үйінің ас ішетін шағын бөлмесі. Ғабдолла Батырбектің үлкен портретін қабырғаға ілемін деп әуре. Төменде Батырбек. Біресе алыстан, біресе жақыннан қарайды. «Жоғарырақ», «төменірек», «оңға қарай», «солға таман», – деп жән сілтеп тұр.

Ғ а б д о л л а. Міне, үйдің сәні енді кірді. Жан-жақтың бәрі құлпыра салып барады.

Б а т ы р б е к. Өзі де бір өнерлі неме екен. Айнытпаған.

Ғ а б д о л л а. Кімді қалай шығарарын художнигің де біледі. Бірер жүзді тастап жіберген кезде көзіңнен ұшқындаған бір отты байқаушы едім. Міне, сол бір құбылыс айна-қатесіз түскен де, мәңгі-бақи тоқырап қалған. Елу жыл өтеді. Жүз жыл өтеді. Сонда бейтаныс келер ұрпақ келіп қарайды да, осы отты дәл қазіргі менше дәл басып таниды-ау, ә!

Батырбек масаттанып, портретті әр қырынан бір келіп тесіле қарайды.

Б а т ы р б е к. Соны ойласаң көкірегіңе нұр саулап жүре бергендей болады, тіпті.

Ғ а б д о л л а. Бала кезден бірге өсіп, өкшенді басып келе жатырмын ғой, түсінемін бұл сөзінді. Ау, жеңеше, жеңеше деймін. Қайда жүрсің? Келсеңші бері, көрсеңші келіп бөлменің құлпырып кеткенін.

Жаңыл кіреді.

Ж а ң ы л. Оның рас, қайным, құлпырып кетіпті бөлмем.

Ғ а б д о л л а. Анау қабаққа кара, дүниенің бар қайратын бір өзіне сыйғызып тұрған. Анау көзге кара, өткеннің тұңғыығына, болашақтың жұмбақ сырларына қадалып қалған.

Ж а ң ы л. Рас айтасың, қайным.

Ғ а б д о л л а. Шіркін, осыншалықты дана болып адам баласы да жарала береді екен-ау?!

Б а т ы р б е к. Итің жеткізе біледі.

Ғ а б д о л л а. Жетпей тұрған бір-ақ нәрсе бар.

Ж а ң ы л. Түсінем, қайным. Қазір ұйымдастырып жіберейік.

Ғ а б д о л л а. Жо-жоқ, ол өз алдына бола жататын дүние ғой. Жайшылықта қолы ашық жеңгемізге мынадай елеулі оқиға үстінде не күн туыпты. Жетіспей тұрғаны басқа нәрсе.

Ж а ң ы л. Иә, қайным?

Ғ а б д о л л а. Енді мына қабырғаға дәл осындай етіп мына Жаңыл жеңешемнің портретін ілсе... Бұл бөлме бұдан да құлпырып сала берер еді-ау.

Ж а ң ы л. Ойбай, қайным-ау, көзіміздің тірісінде үйімізді музей етіп жібермекпісің. Осы мына Батырбек өзі үйде, портреті төрде. Бір бөлмеге сол керік те жететін шығар. Құдай-ау, шеге қағамын деп қабырғаны жарып тастапсың ғой, қайным, байқа дегенім қайда?!

Б а т ы р б е к. Жә, жә, сондай ұсақтық неге керек.

Ж а ң ы л. Қайдағы ұсақтық. Аанада бір ай әуре болғанымыз қайда. Сылақшы табылса, бояу табылмай, бояу болса, сылақшы қолға түспей жынданып кете жаздамап па едік. Сол азапты қайта тартар жайым жоқ енді.

Б а т ы р б е к. Батырбектен қабырға қымбат болғаны ғой саған.

Ғ а б д о л л а.

Ой, жеңеше-ау,

Мінезің сенің өзгеше-ау.

Қолында кітаптары бар Панар көрінеді.

– О, шамшырақтай жарқырап Панардың өзі келді ғой. Бері, бері кел, Панар. Қара мына жездеңе. Қабағына, көзіне қара.

П а н а р. Көзінің тірісінде бір қабырғаны алатын портрет жаздырып, оны өз үйіне ілгенді мына Батырбек жездемнен ғана көріп отырмын.

Ж а ң ы л. Жездеңнің әдеті емес пе, бір нәрсені көңіліне алса, қисая тартатын. Портрет дегенді ойлады да, ұйқы-күлкіден қалған жоқ па?!

Б а т ы р б е к. Осы бір жаман жездең ойда жоқта өле қалса ғой, жақсы жездем, алтын жездем, жақсы күйеуім, алтын күйеуім деп жылайсыңдар. Ал қазіргі айтып тұрғандарың мынау. Көзіңнің тірісінде бір жылы сөз естімеген соң, өлгеннен кейінгі мақтағандарыңнан не пайда.

П а н а р. Рас, ойда-жоқта өліп қалсаң жылаймыз. Жақсы жездем еді деп жылаймыз. Ал мына тірі күнінде не деп жыламақпыз. Жаман жездем еді, тезірек өлмеді деп пе?!

Ғ а б д о л л а. Ха, ха, ха. Шіркін, бұлай демесең Панар боласың ба, Панар болып аспирантурада оқырсың ба!

П а н а р. Мақтай бермеңізші, осы сіз. Сіздің осы бір мақтау сөздеріңізді ести-ести құлағым сарсыды.

Ж а ң ы л. Ғабдолла қайнымның тілі жұмсақ. Жұмсақ тілдің түрпідей қадалғанын сенен көрдім, сіңлім.

Б а т ы р б е к. Сендер бірің де мені түсінбейсіңдер. Мені түсінетін жалғыз Ғабдолла ғана.

Сасқалақтаңқырап Қайкен кіреді.

Қ а й к е н. Апырай, әлгі Бекен қайтыс болыпты...

Ж а ң ы л. Не дейді? Қай Бекен?

Қ а й к е н. Әлгі өзіміздің бастық Бекен. Бекентай Байқабылов.

Ж а ң ы л. Алда байғұс-ай, көп ауырды ғой өзі де.

Б а т ы р б е к. М, м... Өлді де...

Ғ а б д о л л а. Ө-өлді...

Ж а ң ы л. Апырау, селт етпейсіңдер ғой, тіпті.

Б а т ы р б е к. Мал болмайтыны көптен-ақ белгілі болатын. Ертең бе, бүгін бе деп күтіп отырған хабарда селт еткізер не жаңалық болушы еді.

Ғ а б д о л л а . Иә, күткен хабарымыз ғой.

Ж а ң ы л. Қайдам. Беке, Беке деп ауыздарыңнан тастамайтын едіңдер. Қит етсе, Бекенді шақырып жібере қояйық деп Батырекен де маза-лап бағушы еді. Енді үндемей қалғандарыңды айтамын.

П а н а р. Көзіңнің тірісінде мақтаған жөн. Өлген соң не десе, о десін.

Ж а ң ы л. Иә, бұл біздің Батырекеннің философиясы. Жүр, Панар, қолымнан талай рет дәм татқан адам еді, барып үй ішіне көңіл айтып шығайық. Біздің қолдан одан басқа не келеді.

Жаңыл мен Панар шығады.

Қ а й к е н. Ендігі бір жаңалық, үлкен үй жағында сөз болып жатқанға ұқсайды. Зады, орнына кісі іздейтін болса керек.

Б а т ы р б е к. Кімдерге құрық салыпты?

Қ а й к е н. Кім білсін, әйтеуір әр түрлі ұсыныстар бар ма қалай?

Ғ а б д о л л а . Шіркін, бұл орынға лайық бір-ақ адам бар. Бірақ үлкен үй оны біле бере ме?

Б а т ы р б е к. Иә, оның кім? Өзіміздің Жыландыдан ба?

Ғ а б д о л л а . Иә, өзіміздің Жыландыдан.

Б а т ы р б е к. Кім демексің сонда? Мына Қайкен арасулық болса да, етене сырлас болып кеткен жолдас қой. Жасырма.

Қ а й к е н. Иә, мен өздеріңмін ғой. Қымсынбай-ақ қой, Ғабдолла.

Ғ а б д о л л а . Ол мына дүниенің төрт бұрышына көзін қадап қалған Батырекеннің нақ өзі. Қара келбетіне. Дүниенің бар даналығын да, бар тентектігін де бір басына жинап алған отырысына қара.

Үшеуі де күледі.

Қ а й к е н. Оның рас. Бір лайықты адам болса, соның өзі ғой.

Б а т ы р б е к. Лайықтысы лайықты-ақ еді-ау. Әттең не керек, пәле-жаланың құрбаны болып жүрміз ғой. Құландылық біткен түгел жабылып, «жершілсің», «менмен», «мақтаншақсың» деп жапқан жоқ па пәлені. Ақты-қарасын тексеріп жатқан кім бар оның.

Ғ а б д о л л а . Тиісті жеріне айтып жеткізу керек. Батырекеннің от ауызды шешен, майталман көсем, организатор екенін жұрттың бәрі де білмей ме.

Б а т ы р б е к. Шіркін, алты ай емес, алты-ақ күн сол араға барып отырсам, дүниені шыр көбелек айландырар едім-ау.

Ғ а б д о л л а . Жыландылықтардың мерейі өсіп, құландылықтар жер болып қалар да еді.

Б а т ы р б е к. Жер болғаның не, күн көре алмай, тозып кетпес пе еді.

Ғ а б д о л л а . Өздеріне де сол керск.

Б а т ы р б е к. Бірақ ондай атты күн қайда? Жоқ қой ондай атты күн. Шіркін, бұл орынға өзімді есептемегенде бір қолайлы адам бар еді...

Қ а й к е н. О да Жыландыдан ба?

Б а т ы р б е к. Талант десең талант бар. Сауат десең сауат бар. Организаторлық қасиеті дейсің бе, онысы да бар.

Қ а й к е н

Ғ а б д о л л а (*қосарланып*). Бұл кім болды екен?

Б а т ы р б е к. Ол мына отырған... Иә, иә, нақ мына отырған Қайкекеннің өзі ғой. Амал қанша, мұның да соңында шала бар байлаған.

Қайкен. Тілімізден жазып жүрміз ғой. Мінді бетке айтпай тұра алмаймыз.

Батырбек. Оның үстіне жұтып қоятыным да бар демейсің бе.

Қайкен. Иә, ептеп оның да жаны жоқ емес.

Ғабдолла. Енді кім бар бұл орынға лайықты?

Қайкен. Ең дұрысы осы отырған Ғабдолланың өзі еді...

Ғабдолла. Иә, біз де көресіні тілден тартып жүрген жокпыз ба.

Қайкен. Оның рас. Мен көзге жамандаймын деп, ал сен болсан көзге мақтаймын деп опық жедік.

Ғабдолла. Қайтейін. Жақсы көрсем жасыра алмаймын. Жақсы көремін деп айтып саламын. Құдайдың берген мінезін бұл қайтерсің, айтпайын десем де болмайды «айт, айт!» деп ар жақтан үнемі итермелейді де тұрады. Сосын айтасың да саласың. Онынды түсінсе жақсы-ақ қой. Түсінбейтіндер де көп смес пе. Мына марқұм болған бастықпен келісе алмауымның да бір ұшы сонда ғой. «Сіз осы, Беке, асыл нәсілден жаралған көшелі жандардың бірісіз ғой», – деп жақсы көңіліңді, жақсы сезімді айта бастасаң, бет-аузын тыржитып үндемей қалатын сазарып. Әй, өзі де бір ит еді, айтқанға міз бақпайтын, өліп тынды ақыры.

Батырбек. Әй, жігіттер, мен таптым шын лайықты адамды бұл орынға. Мына өзіміздің Жамантай бар ғой, содан дұрысы жоқ.

Ғабдолла. Ой, ол жарамайды. Жыландыдан деп мақтай берсең де, бір жақындығын көрген емен. Әрі ана Құланды жағында достары бар.

Қайкен. Бұл ойланатын идея екен. Жамантай жуас жігіт. Бір қолға кондырып алса, айтқанды орындаттырасың да отырасың.

Батырбек. Ой, ол өзіміздің қол бала емес пе. Ағасының айтқанын екі етсе, құртып жібермеймін бе!

Ғабдолла. Бұл жағынан алғанда келіп те қалатын кандидатура.

Қайкен. Оның үстіне Жамантай жөнінде үлкен үйде де бірер сыбыстың барын құлағым шалған еді. Білім, қабілеті бар жас жігіт, істеп кетеді.

Батырбек. Ақыл-кеңесімізді аямаспыз. Баулимыз.

Ғабдолла. Бұл жағынан алып қарағанда жақсы жігіт екені жақсы жігіт енді.

Батырбек. Ойлай келгенде жөні осы. Ал қарап отырып қапы қалмайық. Қазірден бастап іске кірісейік. Тіпті менде мынадай да ой бар. Мен білсем, осы біздің Панар балдыз бар ғой, дұрыстап таныстырып қойса бар ғой кет әрі демейді. Сол күнді бір ойлашы сонда. Өзі өзіміздің Жыландыдан болса, оның үстіне өзі Батырбек даданың балдызына үйленген болса, қайда барады? Ешқайда да бармайды. Мына менің, мына Батырбек көкеңнің бұзауы болады да шығады. Ал, кәне, отырмайық. Былай болсын. Төрекеңмен мен өзім сөйлесемін. Тіпті Осекеңді де өз мойныма алайын. Осындайда көтермеген мойынды итке таста. Алда-жалда бар ғой, жаман айтпай жақсы жоқ, анау айтқандай жан мұрынның үшіне келсе бар ғой, онда Белекеңнің өзінің де тамырын басып, байқаудан Батырекең тайынбайды. Ал сен бар ғой, Қайкен, ең алдымен өзің осы тоқтамға табаныңды мықтап бас.

Қайкен. Бастым ғой, Батырбек-ау.

Б а т ы р б е к. Жок, жоқ. Былай шыға бере бұлтың ете қалатынын болатын. Білем ғой мен сені.

Қ а й к е н. Бастым деймін.

Б а т ы р б е к. Бассаң, онда осы шешімді ана арасулықтардың бәріне де құпнаттырасың.

Қ а й к е н. Шамадан келгенінше.

Б а т ы р б е к. Үшіншіден, ана Тасекеңе де құлақ қағыс етесің. Жазатайым болып, Тасекең шалқалап қалса, шаруаның шырқы бұзылады дей бер. Бірақ былай жайлап түсіндіресің. Істің жайын, мекемеміздің келешегін ойлағанда деп...

Қ а й к е н. Әрине жайлап, істің жайын мекемеміздің келешегін ойлағанда деп...

Ғ а б д о л л а. Шіркін біздің Батырекеңнің басы істей біледі-ау, ә!

Б а т ы р б е к. Ал, Ғабдолла, сен бар ғой... сені мен бар ғой... Более бір тонкий шаруаға жұмсағалы отырмын. Тілің майда. «Сіз», «бізді» білесің, орындап шығарсың деп ойлаймын.

Ғ а б д о л л а. Әлбетте, «сіз», «бізге» келсе болды ғой.

Б а т ы р б е к. Сен онда былай ет, анау менің балдызым бар ғой. Өзі бір өзіме тартқан тентек неме. Тентекті тентек тыңдамай тік келіп қалатыны бар ғой. Ал сен болсаң битіп тілін тауып дегендей. Жаман-таймен жағыстырып жіберсең...

Ғ а б д о л л а. Айтқаның орындалады, Батырбек.

Б а т ы р б е к. Ал онда отырмайық. Жолдарың болсын!

Қайкен мен Ғабдолла кетеді. Батырбек портретке жақын келіп сұқ саусағын шошайтып сөйлейді.

Ғабдолла біліп айтады. Сен иттің басың істей біледі, әттең не керек, таудай талабың болғанымен, бармақтай бағың жоқ. Ұрыншақтаусың. Мақтамен білдірмей бауыздап жіберетін жерде, қызыл кеңірдекке салып айқайлап шыға келесің. Тал бойындағы мінің сол. Әйтпесе, сен бұл үйде емес, біздің мекеменің төрінде тұрмас па едің. Ойлан мұны, Батырекесі.

(Телефон шылдырайды.)

– Алло... алло... ие, иә. Өзіңсің бе? Иә, шаруа не болып жатыр? Е, оны естідім ғой. Ал өзің не ойлап жүрсің? Ә! Ойбай-ау, «таз таранғанша той тарқайды» дегендей, сен найқалғанша, ана құландылықтар біреуді әкеп отырғыза салмай ма? Иә, оны кімнен естідің? Үлкен үйде сондай сөз бар дейді? Аһа! Бұл бір жақсы лепес екен. Ал онда былай ет. Ана Қарекеңе айтып қой. Ана үлкен үйдегі Белекеңе сөйлессін. Жай сөйлеспесін, мықтап сөйлессін. Әйтпесе болмайды. Құланды дегенің бел алып кетеді. Өзіңнің жезден емес пе, батылырақ кетпейсің бе, битіп. Ұқтын ба? Ұқсаң сол. Ал, жақсы. Қимылда. *(Трубканы сала берген кезде тағы телефон шылдырайды.)*

Иә? Ау, жаным-ау, сен қайда жүрсің осы күнге дейін? Ертең Құландыдан біреу тұра қалса, тағы да төбеңде әнгір таяқ ойнайды ғой. Осы арасын ойладың ба? Жо... жоқ... Сен ойламағансың... Ара түсе бере алмаймын енді саған. Көзсіз батыр болып болдым. Батырға да жан керек. Сөздің қысқасы сен былай ет. Коллективтегілердің тамырын баса бер. Мен істесем бірден көзге түсіп қаламын. Ал сен болсаң елеусізсің ғой.

Иә, сөйт. Тамырын бас. Ана Жамантайды мақтай бер, не дер екен, білдің бе? Жамантайға жақсы қарайды? Бәрі де сол бастық болсын деп отыр? Өй, онда көктен тілегенді жерден берді ғой. Дегенмен қулық болып жүрмесін. Сен солардың арасында бол. Жиі-жиі хабарласып тұр.

(Трубканы салады да қайта көтереді.)

Алло. Ә, бұл Төрекен бе? Ә, бұл әлгі тентек інің Батырбек қой. Хал ма? Қалдың несін сұрайсың, Төреке. Хал жаман. Иә, бассыз қалып тұрмыз. Иә, иә, құландылықтар шабуылда сияқты. Қарап отырған біз ғана. Енді қайтеміз. Төрекен сияқты мықты ағалары бар тұрғанда, қайтеміз дейміз де. Жамантай ма? Ау, ол өзіміздің жыландылық қой. Иә, иә, табанды жігіт. Жаманаты жоқ. Істегенде қандай. Иә, иә оның үстіне ақыл-кеңесімізді беріп тұрамыз ғой. Ана Қайкен деген жігітті білегін шығарсың. Жоқ, ол арасулық болғанымен өзіміз. Рас, кейде бұлтың ете қалатыны болады. Бірақ негізі біздік. Соны кейін Жамантайға көмекші етіп қойсақ, кеңсе жұмысын тасқаяқтай қағыстыратын болады. Иә, жөн... Жөн айтасың. Әрине, жаның ашитынын білем ғой. Иә, жақсы. *(Трубканы салады.)*

Бұл жағы тынды. Енді ме? Ә, апырау, осы құландылықтар неге үндемей жатыр? Жо-жо!.. Мүмкін емес үндемеулері. Дауыл алдындағы тыныштық секілді. Жо... жо... Алдын алған жөн. Әйтпесе, болмайды. Иә, Белекеннің өзіне де құлаққағыс етіп қояйын. Айып болмайтын шығар оным? Егер коллектив Жамантайды қалап отыр десем... Әлде сөйлеспей-ақ қойсам ба екен? Басқаша түсініп қалса, қиын болады-ау, түбі... Жо... жоқ... Бас сауғалауға болмайды. Осы жігітті жіберіңіздер дейін. Қалай түсінсе, олай түсінсін.

(Трубканы алады.)

Жо... жо... Мәжілісте отырғанның өзі де жөн болды. Кім біледі, арпаң-тарпаң сөйлеп тұрып, бірдемені бүлдіріп алсам, сорлағаным ғой сосын. Дегенмен, істің беті дұрысталып келеді. Енді қайтсе де Панарды ию керек.

2

Батырбек үйінің алды. Баспалдақта Панар мен Ғабдолла жолығысады.

Ғ а б д о л л а . О, алдым жап-жарық болып жүре бергенге жалт қарасам, Панардың өзі келе жатыр екен ғой.

П а н а р . Ғабдолла аға, кісіні көзіне мақтауды қашан қоясыз осы?

Ғ а б д о л л а . Шын жақсыны жақсы десе, оның несі айып. Алтынды алтын демей ме өз атымен.

П а н а р . Алтынды рас алтын дейді. Сол сияқты әркімнің өз аты бар емес пе.

Ғ а б д о л л а . Әйтеуір көңілім таза, Панар.

П а н а р . Көңілім таза деп кез келген жерде жайып сала берсеңіз, кірлеп қалуы да оп-оңай.

Ғ а б д о л л а . Міне, айттым ғой тұрған ақыл деп, оны қалай айтпай тұра аламын.

П а н а р. Тағы да мақтай бастадыңыз ба? Дауа жоқ екен.

Ғ а б д о л л а. Шіркін, қандай жігіттің маңдайы жарылып тұр екен десенші!

П а н а р. Осы қаладағы бір жігіттің маңдайы шығар.

Ғ а б д о л л а. Ұзын бойлы ма?

П а н а р. Иә, ұзын бойлы.

Ғ а б д о л л а. Кеудесі былай?

П а н а р. Иә, кеудесі былай.

Ғ а б д о л л а. Мұрны аздап қоңқақтау?

П а н а р. Иә, мұрны аздап қоңқақтау.

Ғ а б д о л л а. Шашы қап-қара, жатпайды, тікірейіп тұрады үнемі?

П а н а р. Шашы қап-қара...

Ғ а б д о л л а. Жүргенде бүйтіп адымдай басып жүреді?

П а н а р. Иә, адымдай басып жүреді.

Ғ а б д о л л а. Өзі көп сөйлемейді? Арақты аз ішеді? Өзі ақылды?

П а н а р. Көп сөйлейтін, арақты көп ішетін ақылсыз жігітпен Панар таныс бола ма?

Ғ а б д о л л а. Жөн, жөн. Ал бетінде ептеп қорасан дағы бар ғой?

П а н а р. Қорасан дағы бар.

Ғ а б д о л л а. Қорасан дағы бар?

П а н а р. Иә, қорасан дағы бар.

Ғ а б д о л л а. Ойбай-ау, бұл өзіміздің Жамантай болды ғой.

П а н а р. Жамантай дегеніңіз кім?

Ғ а б д о л л а. Өй, ақылдым, менің. Шіркін, Панардай болып та қыз баласы туа береді екен ғой.

Батырбек көрінеді. Панар үйге кіреді.

Б а т ы р б е к. Ал, Ғабдолла, шаруаның барысы қалай?

Ғ а б д о л л а. Шаруаның барысы тамаша.

Б а т ы р б е к. Немене, былай жағыстыра алдың ба?

Ғ а б д о л л а. Жағыстыра алғаның не, «сүйдім, күйдім» дегізіп те қойдым ғой екеуін.

Б а т ы р б е к. Бұл апаң мен жезденнің қалауы дедің ғой?

Ғ а б д о л л а. Апырау, Ғабдолладан сөз қалатын ба еді! Талай сөздер айтылды.

Б а т ы р б е к. Бәсе, өзім де сезгенмін осылай боларын. Апасы Жаңыл, жездесі мен тұрғанда қайда барады деп едің. Есті тентек қой. Түсінген ғой жездесінің ау-жайын. Иә, істің беті түзелді, Ғабдолла. Барған жердің бәріне де құптатып келемін. Жакын күндердің бірінде әлгі Батырекеннің жаман інісі бастық болыпты дегенді естисің. Құландымен біз сонда сөйлесетін боламыз.

Ғ а б д о л л а. Шіркін десейші!

Өлеңдетіп Қайкен кіреді.

Аспанда ұшып жүрген қара шыбын,
Қай жерде отыр екен қарашығым.

Б а т ы р б е к. Шаруаның беті қалай, Қайкен?

Қ а й к е н. Шаруаның беті жаман болса, Қайкен бүйтіп өлеңдетпейді ғой.

Ғ а б д о л л а . Шіркін, біздің Қайкендей болып та адам баласы жарала береді екен ғой.

Б а т ы р б е к . Ал сөйле, Қайкен.

Қ а й к е н . Не сөйлейтіні бар. Бүйтіп кіріп бардым да ашық айттым, егер де бұл креслоға Жамантай отырмаса, онда біздің мекеме ақ үйлі болып тозып кетеді дедім турасынан.

Б а т ы р б е к . Расы осы ғой. Иә, сосын?

Қ а й к е н . Сосын не болушы еді, «ойбай-ау, ойлап-ойлап өзіміз де сол Жамантайға тоқтап отырмыз», – деген жоқ па?

Б а т ы р б е к . Төрекең де айтып жеткізген екен ғой онда. Сабазым-ай!

Ғ а б д о л л а . Шіркін, біздің Төрекеңдей болып та адам баласы жарала береді екен ғой.

Б а т ы р б е к . Ал ендігі сөзді үйде отырып бастайық. *Үшеуі де үйге беттейді.*

Бай дастарқан басында Батырбек, Қайкен, Ғабдолла. Жаңыл мен Панар кіріп-шығып жүреді.

Б а т ы р б е к . Не болса, о болсын, айды аспанға бір шығардық. Жамантайды отырғыздық креслоға.

Ғ а б д о л л а . Құландықтар енді байқап сөйлесер-ақ бізбен.

Б а т ы р б е к . Байқап сөйлеспей көрсін. Күлін көкке ұшырайын!

Қ а й к е н . Дегенмен өзі пысық па деймін. Кеше бір қызметкерді шақырып алып, жан алқымынан алмасы бар емес пе, екі рет айттым ғой, неге орындамадыңыз деп. Шолақтықпен қорқытып, келте қайырып жатқан жоқ, зіл, салмақ сезіледі мінезінен.

Б а т ы р б е к . Батырекең білмей, таңдамайды кісіні. Үндеме, Батырекеңнің жаман інісі талайды тотитады әлі.

Ғабдолла. Соның өзі бізді де ала кетіп жүрмесін. Түрі жаман.

Б а т ы р б е к . Мен барда тырс етпе. Батырекеңнен асып қайда барады дейсің. Қол шоқпар етеміз де, талай Құландыға жұмсаймыз әлі.

Ж а ң ы л . Ғабдолла қайным-ау, тез-тез деп асықтырып едің. Қонағың әлі жоқ қой. Қашан келетін еді?

Б а т ы р б е к . Иә, Жамаекең кешікті.

Ғ а б д о л л а . Он жерден жыландылық болса да, сол жігітіңнің кей мінездері ұнамаушы еді. Бастық болған соң мұрынын көтерейін деген шығар.

Қ а й к е н . Қит етсе жаманшылыққа жори берудің керегі не. Осы мен қазақ тілін білетін болсам, «келемін» дегенін мына құлағыммен естігенмін.

Ж а ң ы л . Біз үшін қонақтың мезгілінде келгені жақсы.

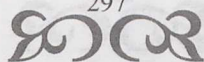
Б а т ы р б е к . Жә, жә, сөзге араласа бермесеңші сүйрендеп. Қазір келгенде бірдеме деп айтып қалып жүрме. Аузыңды бақ.

Ж а ң ы л . Әне, мұның өститіні бар енді.

Ғ а б д о л л а . Ау, жолдастар, менің басыма бір тың идея оралды.

Қ а й к е н . Иә, құлағымыз сенде, Ғабдолла.

Ғ а б д о л л а . Осы мен білсем бар ғой, мына жыландыға қарағандар болып, түгел... бәріміз... мына Жаңыл жеңешемнің, алтын жеңешемнің ден саулығы деп бір-бірден қағып жіберген дұрыс болады.

Ж а ң ы л. Мұндай қайын інінің құлдығы болып кетсең болмай ма!
Сырттан жамандағаннан да, көзге мақтаған дұрыс.

Б а т ы р б е к. Сөз тапқанға қолқа жоқ. Кеттік онда.

Қ а й к е н. Ау, жыландылық, жыландылық деп тандайың тақ-тақ етеді. Арасулық ара ағайын мен қайда қалдым?

Ғ а б д о л л а. Әй, арасулығың не, жыландымын де деп баяғыда айтпап па едім. Жыланды тұрғанда Арасу деген сөз боп па, тәйір! Ал, алтын жеңешем үшін. *(Бәрі де көтереді.)*

Б а т ы р б е к. Ау, жолдастар, менің де басыма тың бір идея оралды.

Қ а й к е н. Иә?

Б а т ы р б е к. Жаңыл, сен бара тұршы.

(Жаңыл кетеді.) Жамантай келмей тұрғанда бір нәрсенің басын ашып алайық.

Ғ а б д о л л а. Иә, ашайық басын.

Б а т ы р б е к. Жамантай ғой мына араға отырады?

Ғ а б д о л л а

Қ а й к е н *(қатарласып)*. Иә, мына араға отырады.

Б а т ы р б е к. Қатарында Панар болады?

Ғ а б д о л л а

Қ а й к е н. Иә, Панар болады.

Б а т ы р б е к. Тамадаға Қайкенді сайлаймыз?

Ғ а б д о л л а. Ә?.. Иә, тамадаға Қайкенді сайлаймыз.

Қ а й к е н. Өмірінде бұт артары болмаған Құлсарт деген бір қу сорлы жолаушының атын суара бара жатып «Құлсарттың атқа осы мінгені мінген-ақ шығар» депті ғой. Сол айтқандайын...

Б а т ы р б е к. Дұрыс айтасың, сенің атқа осы мінгенің мінген. Жамантайдың тәжірибесі аз, түбінде көмекші боласың да, бар шаруаны өз қолыңа аласың.

Қ а й к е н. Сенімдеріңе рахмет. Кеңсе жұмысы дегенді, құдайға шүкір, білеміз ғой.

Б а т ы р б е к. Ал әзірше тамада боласың.

Ғ а б д о л л а. Қайкен тамада болады.

Б а т ы р б е к. Ал сонда сен осы-ей, бірінші сөзді кімге бересің?

Ғ а б д о л л а. Бірінші сөз кезегі маған келеді де.

Қ а й к е н. Жок, саған келмейді.

Б а т ы р б е к. Дұрыс айтасың. Ғабдолла, саған келмейді сөз кезегі. Келмейді.

Қ а й к е н. Меніңше-е-е... Бірінші сөзді... Бірінші сөзді ме? Бірінші сөзді тәртіп бойынша тамаданың өзі сөйлейтін шығар?

Б а т ы р б е к. Қолыңа бірдеме тисе, сенің сөйтіп ала құйрық торғай сияқты құбылып кететінің бар. Батырбек тұрғанда бірінші сөзді қалайша тамада сөйлеуге тиісті?

Ғ а б д о л л а. Иә, соны айтам-ау, Батырекең тұрғанда қалайша бұл сөйлейді?

(Жаңыл кіреді.)

Ж а ң ы л. Жанжалды доғарыңдар. Қонақтарың келді. *(Бәрі де орын-*

дарынан ұша-ұша түрегеледі. «О, қош келіңіз», «жоғары шығыңыз», «күтіп отырмыз», – деген дауыстар.)

Ж а м а н т а й. Аздап кешігіңкіреп келдім. Жеңеміз кешіреп деп сенемін.

Д а у ы с т а р. Кешіргенде қандай, әбден кешіреді. Кешірмесе жеңге бола ма.

Ж а м а н т а й. «Тяжела шапка Мономаха» деп орыстар айтқандай, сау ба-сыма сақина тілеп алғандай болып жүрмін. Сінбіруге мұрша болмай кетті.

Б а т ы р б е к. Е, осындай жас кезде істеп қалған жөн. Мынадай жаман ағаларына арқа тіре де сілтей бер. Ал, кәне, отыра қал. Мына орындық манадан бері сені күтіп тұр. Айтпақшы, Панар қайда кете қалды? Панар? Панар?

(Панар келеді.)

Б а т ы р б е к. Ал, балдызым, енді бізден ұялмай-ақ қой. Ана Жамекеннің қасына барып отыра ғой.

П а н а р. О не деген сөзіңіз, жездекей?

Б а т ы р б е к. Жә, жә, қызымның өзі үйде, қылығы түзде деген. Мен білмейтін пәле жер астында.

П а н а р. Түкке түсінбедім.

Ж а м а н т а й. Ау, ай-шай жоқ, бұларыңыз қалай? Ең алдымен танысайық та.

Б а т ы р б е к. Е, бұрын таныс емес пе едіңдер?

П а н а р. Бірінші рет көріп отырсам, қайдан таныс болайын бұл кісімен.

(Батырбек Ғабдоллаға қарайды.)

Ғ а б д о л л а. Ойын осымен бітсін, ал енді іске кірісейік. Панар, мына Жамантайдың қасынан орын ал, кәне.

П а н а р. Осы сіздер неге соншама қолпаштап кеттіңіздер бүгін мені?

Б а т ы р б е к. Маңдайға басқан жалғыз балдызымды қолпаштама-ғанда, кімді қолпаштамақпын.

П а н а р. Жоқ, жездекей, ана апамыз екеуміз сап түзеп отырып алатын болсақ, онда аш қаласыздар.

(Кетеді.)

Б а т ы р б е к. Балдызым тентек. Есті тентек. Өзіме тартқан.

Ж а м а н т а й. Көрініп тұр.

Қ а й к е н. Ал, жолдастар, мен тамада болатын, болатын болсам...

Б а т ы р б е к. Тамадалықтан бұрын, жолдастар, мынаны білген жөн. Мына төр алдында қасқайып отырған Жамантай менің талантты, білімді, ақылды інілерімнің бірі. Мына біз сияқты жаман ағаларының арқасында үлкен креслоға нық басып бір отырды. Осы бір нық отырғаны үшін бокалды бір аударып тастаймыз.

Ғ а б д о л л а. Ал бұл тост үшін мен өзім ішпей тұра алмаймын.

(Күліседі.)

Ж а м а н т а й. Батырбек аға, тым асырыңқырап алған жоқсыз ба?

Б а т ы р б е к. Қай жерде асырып, қай жерде жасыарын Батырбек аға біледі.

Ғ а б д о л л а. Шіркін, біздің Батырекең де айта біледі енді.

Қ а й к е н. Ал, жолдастар, мен тамада болатын, болатын болсам...

Б а т ы р б е к. Аты Жамантай болғанымен бұл өзі Жақсытай. Ал, Жақсытай, шын достық үшін, қатарымыздың сетінемес беріктігі үшін тағы да бір бокалды төңкереміз.

(Сыңғырлаған рюмка дауыстары.)

Қ а й к е н. Ал, жолдастар, мен тамада болатын, болатын болсам... онда...

Ғ а б д о л л а. Шіркін, Батырекең сөйлесе алды, артын тақырлап, аламайымен қопара сөйлемей ме. Бұл өзі Жамантай емес, шынында да Жақсытай.

Ж а м а н т а й. Апырмай, тым асыра мақтап бара жатырсыздар, жолдастар. Мен қолайсыздана бастадым. Басқа бір тақырыпқа ауыссақ қайтеді?!

Ғ а б д о л л а. Жаманды көзіне мақтасаң өзеуреп, есіріп кетеді, жақсыны көзіне мақтасаң ұялып, қысылып қалады деген бар. Жамантай мына мінезімен де өзінің асыл қасиетін танытып отыр.

Ж а м а н т а й. Сөз тапқанға қолқа жоқ деген. Жеткіздіңіз, Ғабдолла. Жетер енді.

Қ а й к е н. Ал енді мен тамада болатын болсам...

Ғ а б д о л л а. Жаңа Батырекең әдемі бір тост көтерді. Қатарымыздың сетінемес беріктігі үшін көтерді. Дұрыс көтерілген тост. Жыландылықтардың қатары құландылықтарға қарсы күресте сетінемеуге тиісті. Әйтпесе олар бізді құртады.

Ж а м а н т а й. Жоқ қателесесіз, Ғабдолла. Сіздерді құртып жүрген бір-ақ нәрсе бар. Ол сен құландылық мен жыландылық деп жікке бөлініп, біріңізді біріңіз ғайбаттап, болмағанды болды деп жала жауып арыз айдасып, қырық пышақ болысып жататындарыңыз. Бұл шындап келгенде ақыл-ойдың мешеулігі. Сананың төмендігі. Бұл ілгері басқан аяқты кері сүйрер кесірлі жай. Біздің мекемеде біз осы бір жыландылық-құландылық дейтін жікшілдермен күресті мықтап тұрып ашамыз. Аямаймыз да ондайларды.

Ғ а б д о л л а. Ау, мынауыңның түтіні басқа ғой.

Қ а й к е н. Жамантай жөн айтады. Осы жік құрымай біз оңбаймыз.

Б а т ы р б е к. Жөн, жөн сөз. Бірақ жыландылықтардың жазығы жоқ қой.

Ж а м а н т а й. Жоқ, бар бәлені өрбітетін осы жыландылықтар. Не шықса да, әуелі солардан шығады.

Б а т ы р б е к. Сенген қойым сен болсаң дегендей, тоқташы, сен осы Жыландыда туып, құландылық болып кетіп жүрген неме емессің бе?

Ж а м а н т а й. Мені Жыландыда туды деп кім айтып еді сізге?

Б а т ы р б е к. Не дейді?!

Ж а м а н т а й. Мен Құландыда да, Жыландыда да туған жоқпын. Мен қазақ жерінде тудым, жолдастар. Бір жаққа бүйірі бұрады екен деп үміттенбей-ақ қойыңдар.

Ж а ң ы л. Қайным, жөн айтасың. Ұстаған жолың дұрыс. Аума содан.

Б а т ы р б е к. Есіл еңбек зая кеткен. Панар, балдызым менің, не болып барады мына дүние?!

КЕШ ОЯНҒАН МАХАББАТ

Телевизиялық драма

Қатынасатындар:

Жантуар

Шәмшігүл

Дәулет

Есқалин

Есқалиннің әйелі

Тәрбиеші әйел

Бибінұр

Базаларды, мебель магазиндерін басқаратын сауда қызметкері Дәулеттің кабинеті. Кабинет иесі жоқ, оны күтіп Жантуар мен Шәмшігүл отыр.

Жантуар. Шәмшігүл-ау, көрсе қызарлық жасап қайтеміз, осы өзіміз қосылған кездегі дүниеміз маған сондай ыстық көрінеді.

Шәмшігүл. Үй шаруасына араласпа, ол әйелдің жұмысы.

Жантуар. Араласпа десең араласпай-ақ қояйын... Дегенмен өзімізде жасалатын мебельді де жаман демей жүр ғой. Соны алып кете берсек қайтеді?!

Шәмшігүл. Жаңа пәтер алып, жаман мебель қойғанымыз ұят, Жантуар, жұрттың бәрінде импорт. Біз не, солардан кембіз бе?

(Осы кезде кабинетке Дәулет кіреді.)

Дәулет. Ә, сәләмәтсіздер ме? Кешіріңіздер бір жұмыстармен ұстатып қалғаным, отырыңыздар берірек, төрлетіңіздер...

(Шәмшігүл мен Жантуар қосарлана амандасып Дәулеттің столына таман отырысады.) Ал құлағым сізде!..

Шәмшігүл. Ал Дәуке, анада: «Қажет бірдемелерін болса, хабарласыңдар», – деп айтқан едіңіз. Реті келіп, қаланың нақ ортасынан екі бөлмелі пәтер алдық. Тіпті пәтер емес, жұмақ: еден дегеніңіз қызыл паркет, жалтырап жатыр, ванна мен ас бөлменің қабырғасы айна дерсің – ақ кафель. Терезелері аттылы кісі өткендей. Ыстық су, суық су, газ дейсіз бе, бәрі де қол астында. Он екі жыл отын-су тасып, күл шығарған басымыз, уһ, жеттік пе, жетпедік пе деп жүрміз.

Дәулет. Ә, тамаша болған. Құттықтаймын! Тап өздеріңше қуанып отырмын. Құтты болсын үйлерің!

Шәмшігүл. Шын қуанған адам «құтты болсынды» үйге келіп айтады.

Дәулет. Жөн, жөн айтасың, Шәмшігүл. Оның да ретін келтірерміз бір... Ә, келген шаруаларыңызды енді түсіндім, жаңа пәтерге үй жиһаздары, жаңа мебель керек қой, солай емес пе?

Жантуар. Иә, солай еді...

Шәмшігүл. Ұнатқанымыз «Космос».

Жантуар. Білмеймін, Шәкеңнің ұнатқаны «Космос», ал мен болсам...

Дәулет. Иә, ал сен болсан?

Жантуар. Мен болсам, ана чех мебели дұрыс па деп...

Шәмшігүл. Қазіргі жұрт аузында жүргені осы «Космос». Соны аламыз. Біздің Жантуар білмесе де айта береді.

Дәулет *(телефон трубкасын көтеріп бірнеше номер алды да.)* Алло... Бұл кім? Ә, Бекбатыровсың ба? Өзінде бол, қазір саған Шәмшігүл, Жантуар деген ерлі-зайыпты екі кісі барады... Ия, Шәмшігүл, Жантуар. Ал-ло... «Космосың» бар ма? Е, болса, сол «Космостың» біреуін...

(Жантуарға бір қарап) Ал чех мебели ше?.. Қысқасы, қазір осы кісілер саған барады, қалаған мебелин беретін бол! *(Трубкины орнына қойды.)*

Бұрын үйленсеңдер де, жаңа үй болып жатырсыңдар ғой, тағы не керек? Қысылмандар, айтыңдар.

Шәмшігүл *(батылдана түсіп)*. Екі-үш кілем керек еді... Екі-үш палас... хрусталь, вазалар, рюмкалар...

Жантуар *(ыңғайсызданып)*. Бір жолға мебелиңнің өзі де аз жүк емес еді ғой, Шәке?!

Шәмшігүл. Жоқ, тағы келіп Дәукеңнің мазасын алғанша, бір жола тындырып кеткеніміз жақсы.

Дәулет *(қарқылдап күліп)*. Шәкең дұрыс айтады. Бүгін тындыратын шаруаны ертеңге қалдырып керегі жоқ. Бірақ тағы да айтарым – бәрін бүгін тындырдық деп келмей қойып жүрмеңдер. Мынандай жерде отырып ағайынға қолғабыс жасамаудың несі жөн. Қолдан келгенді жасаймыз. Жиі-жиі хабарласып тұрыңдар. Мазалайды екенбіз деп қапа болмандар! *(Жантуар мен Шәмшігүл қосарлана алғысын айтысты. Дәулет қоштасып бұларды есікке дейін ұзатып салды.)*

Көңілді музыка. Экранда бума-бума гүлдер. Бір букетке екінші букет келіп қосылып жатыр. Сырттан «қоныстарың құтты болсын! Шәмшігүл от пен кіріп күлмен шығушы еді. Бір бейнеттің бір зейнеті бар деген осы. Көзі ашылды енді...» деген сөздер естіледі.

Бір кезде гүлдерге екінші экспозициямен, шампан толы бокалдар беріледі. Экранда тек қана хрусталь бокалдар... Сырттан бокалдар сылдыры, күлкі, құттықтау сөздер.

Дәулеттің даусы. Па, па. «Космос» дегенің үйді жайнатып жібереді екен-ау.

Бөтен даусы. Е, бұл Дәулеттің еңбегі. Дәулет араласқан шаруа жайнамай қала ма?!

Тағы бір даусы. Жетпей тұрғаны мына бір жерге пианино керек.

Шәмшігүл даусы. Дәукең аман болса пианино да бола жатады.

(Мебель магазинінің ішінде екенін білдіретін шағын ғана задниктің алдында, егде тартқан әйел болса да, шалбар киген Бибінұр тұр. Оның қасына Шәмшігүл келеді. Екеуі шүйіркелесіп амандасады. Әрі-бері өтіп жатқан адамдар.)

Шәмшігүл. Е, не алмаққа тұрсың?

Б и б і н ұ р. Бір мебель түседі деп...

Ш ә м ш і г ү л. Е, мебелиң бар емес пе еді?

Б и б і н ұ р. Бар болатын, бірақ мынау айтулы.

Ш ә м ш і г ү л. Айтулы болғанда не, «Космос» па? *(Бибінұр мырс етіп күліп жіберді, даусында кекесін бар).*

Б и б і н ұ р. Арасына ағаш үгіндісін толтырған «Космос» алып жыным бар ма! «Будапешт» нағыз қызыл ағаштың өзі...

(Шәмшігүл Бибінұрдың арғы сөзін естуден қалды, бір түрлі тауы шағылып, қатты өкінді. Экранда ірі планда Шәмшігүл көрініп тұр, ол терең ойда. Бір кезде, бір шешімге келіп алға, камераға қарай жүріп кетті.)

Дәулеттің кабинеті.

Шәмшігүл кіріп келіп қысқа ғана амандасты.

Ш ә м ш і г ү л. Сәлеметсіз бе, Дәуке?!

Д ә у л е т. Ә, Шәке! Сәләметсіз бе? Төрлетіңіз... Жантуардың хәлі...

Ш ә м ш і г ү л. Дәуке! Маған мебель керек.

Д ә у л е т. Е, осы жуырда ғана алған едіңіз ғой?

Ш ә м ш і г ү л. Алғам. Бірақ ұнамайды. Оны мен «Космос» деп дардай етіп жүрсем, арасы үгіндімен толтырылған бірдеме екен. Енді «Будапешт» керек.

Д ә у л е т. Ойбай-ау! «Будапешт» төрт-бес бөлмесі бар пәтерге лайық мебель. Оның үстіне... бағасы да...

Ш ә м ш і г ү л. Немене, бізді ақшасы жоқ кедей деп естіп пе едің?

Д ә у л е т. Құдай сақтасын, Шәке, ондай ой түсімізге де енген емес. Екеуің де айтулы қызметтесіңдер. Жантуар болса анау, жобалау институтында бөлім бастығы, сіз болсаңыз, ғылым кандидаты, жоғары оқу орнында сабақ бересіз. Табаны күректей он екі жыл әй-шәйсіз өмір сүріп, біріңнің көңіліндегіні бірің айттырмай, айтайын дегендерінді кабак қағыстан дөп басып білетін тату жандарсыңдар! Ақша сендерде болмағанда кімде болмақ?!... Шынымды айтайын, жалғызы ғана түскен еді, амал жоқ, өзіңіз келіп қалған екенсіз, алыңыз.

Ш ә м ш і г ү л. Жоқ, өйтіп қиналсаңыз алмауыма да болады.

Д ә у л е т. Жо-жоқ! Қиналып отырғаным жоқ. Қазір! *(Телефон трубкасын көтереді.)*

Алло... Бекбатыровысың?... (Оның арғы сөзін музыка басып кетеді. Камера Дәулеттен жылжып отырып ірі планда телефон аппаратын көрсетіп тұрады. Біраздан соң екінші түрлі музыка беріліп телефонға екінші экспозиция мен будильник беріледі. Экранда будильник. Камера жылжып үй ішін көрсете бастайды. Үй-іші толы мебель. Бөлмеге көп заттар сыймағандықтан жазу столының үстіне тумба, оның үстіне үшінші қабат етіп телевизор қойылған. Орындықтар да бірінің үстіне екіншісі төңкерілген, бір жақта диван, оның үстінде гарнитурдың әр түрлі бөлектері, олардың үсті жабулы тұрғандықтан не зат екенін айыру қиын. Екінші жақта пианино, айнасы бар киім ілетін шкаф.

Екінші бөлмеге кіретін есік жоқ, сондықтан ол жатқан қроваттың

шеті көрініп тұр. Шкафтың үстінде де, пианиноның үстінде де әр түрлі үй жиһаздары. Үй-іші ала көлеңке. Камера осылардың бәрін панорамамен көрсетіп шығып, пианиноның үстіндегі будильникке қайта оралады. Будильниктің шырылдаған даусы естіледі. Екінші бөлмеден Жантуар шығады. Оның орнынан жаңа тұрған беті. Ол үйлі тұрған орындықтарды құлатып алады. Екінші бөлмеден Шәмшігүлдің даусы естіледі.

Ш ә м ш і г ү л. Не болды, жазған?

Ж а н т у а р. Мына үйілген орындықтарға сүрініп кетіп, иығымды сүйеулі тұрған кіреует жақтауына соғып алғаным.

Ш ә м ш і г ү л. Байқамадың ба алдында стулдар барын?

Ж а н т у а р. Байқағандағым осы ғой.

Ш ә м ш і г ү л. Қатты ауырды ма?

Ж а н т у а р (*жауап орнына Шәмшігүлге шүйіле түсті*). Ақшамыз бар екен деп құр бекер үй-ішін кәкір-шүкірмен толтыра беріп керегі не еді? Тіпті мына пианиноны ойнайтын ешкім жоқ, құр сәнге демесең...

Ш ә м ш і г ү л (*екінші бөлмеден жүгіріп шығып*). Ешкім жоғы қалай? Қазан аузы жоғары. Отқа қарап отырған жандар емеспіз, қайта тілеу тілеп тұрады. Анадaғы айтқаным жетпесе, қайталап, анықтап айтайын, баламыз болар ма екен деп ырым етіп алдым!

Ж а н т у а р. Жарайды... мұның жөн болсын. Ал әлгі «Космосың-ақ» осы үйге жетіп жатыр еді ғой... Оны бір айға жеткізбей комиссияға өткіздің де үйді мына бір «Будапешт» деген бәлемен толтырдың да қойдың. Айналатын жер жоқ. Қос-қостан келген сұмдық бір: сырт киім салатын шкаф, іш киім салатын шкаф, ас сервизін салатын сервант, шай сервизін салатын сервант, бөлек-бөлек. Оның үстіне, горка деген пәлесі тағы бар.

Секретер дейсің бе, үш қырлы стол, төрт қырлы стол, шалқақ кресло, еңкек кресло, кітап сөресі, газет-журнал сөресі, жазу столы, сызу столы дейсің бе, тіпті санап тауыса алмайсың. Бұдан он жыл бұрынғы, жалғыз тақтай үстіне сиып кетер шағымыз емес, аз да болса екі төсекте кең көсіліп жатып рахаттанып қалып едік, ал мынауыңның екі кіреуеті бірдей симағасын біреуін жинап қабырғаға сүйеп қойдың. Шәмшігүлау, бүйтіп қиналғанша, қаланың шет жағынан, жер алып кеңірек етіп үй салып алсақ қайтеді? (*Бұл сөздер айтылып жатқанда Шәмшігүл андасанда экраннан шығып кетіп, жуынып-таранып, киініп алады.*)

Ш ә м ш і г ү л. Онсоң екі үйі бар деп көрсетіп жүрмей ме?

Ж а н т у а р. Мына үйді үкіметке тапсырамыз. (*Енді Жантуар жуынып-киініп жүреді.*)

Ш ә м ш і г ү л. Үкіметке тапсырамыз? Жоқ, шырағым, айта көрме. От жағып, күл шығарып жүрсін дейсің ғой... Бола қоймас оның. Он екі жыл от жағып, су тасығаным да жетеді.

Ж а н т у а р. Олай болса, тағы бір ой бар: мына пәтерге жарым жарты мебель қалдырып жасаулап қоямыз да, өзіміз қалған жарым жарты мебельді алып үй жалдап тұрамыз. «Бөлмемді баласы жоқтарға беремін», – деген хабарландыруды талай жерден көргенім бар.

Ш ә м ш і г ү л. Жалға бөлме беретіндердің үйі дымқыл болады. Мебеліміз бүлінеді.

Ж а н т у а р. Енді не қыл дейсің?

Шәмшігүл. Дал болмай-ақ қой, амалын өзім табармын. Бері қара! *(Шәмшігүл Жантуарды қасына отырғызады.)* Ана Есқалин бар ғой?..

Ж а н т у а р. Қай Есқалин?

Ш ә м ш і г ү л. Ана музейде істейтін Есқалин Сарыбас ше? Соның жалғыз баласы бар еді ғой? Сол үйленіпті. Содан көп кешікпей шешесі келінімен сиыспай, бөлініп кетіпті.

Ж а н т у а р. Иә, оның бізге қандай қатысы бар?

Ш ә м ш і г ү л. Тоқта! Төрт бөлмелі үйде сопайғаннан сопайып екеуі-ақ қалса, неге қатысы болмайды! Болады. Үстіне ақша қосамыз. Сөйтіп, айырбастау керек үйді.

Ж а н т у а р. Айырбастамайтын шығар?...

Ш ә м ш і г ү л. Өстіп кежегеңнің тартып тұратыны-ай! Баспа аяғыңды ілгері! Ыңғайлы екі бөлмелі үй болса айырбастар едікті өздері айтыпты. Ал білгін келсе... *(Жантуар ойланып қалды, Шәмшігүл отқа май құя түсті.)* Музейден алатыны қанша дейсің, қонторғайлау тұрады деп естігем. *(Дәлел орынды болған соң, Жантуардың көнуіне тура келді.)*

Ж а н т у а р. Айтқаның болсын...

Ш ә м ш і г ү л. Тезірек шай ішіп, соларға жетейік!

Музыка

Есқалиннің үйі. Ас ішетін бөлме. Есқалин музей экспонаттарының бірін шұқылап отыр. Сырттан есік қоңырауы естілді. Есқалин орнынан тұрып барып есік ашты. Үйге Жантуар мен Шәмшігүл кірді. Есқалин әуелі бұрын келмеген адамдарды көріп таңырқап қалса да, кешеулеп барып таныды.

Е с қ а л и н. Ә, Жантуар, екенсің ғой. Жоғары шығындар! Мен қазір!...

(Есқалин экспонатты алып екінші бөлмеге шығып кетті.)

Ш ә м ш і г ү л *(күйеуіне сыбырлап).* Мынаның түрі жақсы екен, жолымыз болар!.. *(Әр бөлменің есігін бір ашып).* Мен тіпті қай мебельді қайда қоюға болатынын да шамалап отырмын.

(Есқалин келіп, бұларға қарама-қарсы отырды.)

Е с қ а л и н. Дағарадай, дағарадай төрт бөлмеде жеңгең екеуіміз-ақ қалдық, Жантуар. *(Жантуар жөтеліп, Шәмшігүл қозғалып қойды.)* Жеңгелеріңнің сыпырып, тазалайтыны болмаса, тіпті әне бір шеткі бөлмеге жұмалап басымды сұқпаймын мен.

Ж а н т у а р. Иә, екі бас үшін үйлеріңіз тым үлкен екен. *(Телефон звонғи, Есқалин ауыз үйге телефонға кетеді, оның: «Тыңдап тұрмын, жоқ ол кісі үйде жоқ» – деген даусы естіліп тұрады.)*

Ш ә м ш і г ү л *(Жантуарға төніп).* Жайыңа отырсайшы. Өлер жеріңді білмейтін әдетің-ау, олар екеу болса, өзін ше? Төртеу ме едің? *(Есқалин келеді.)*

Е с қ а л и н. Айтпақшы, жеңгелерің осы сендерді де үй алды деген секілді еді?.. *(Жантуар «алдық» дерін де, «алмадық» дерін де біле алмай әйеліне қарады. Шәмшігүл қысылған жоқ.)*

Ш ә м ш і г ү л. Иә, Сәке, біз де алғанбыз үйді.

Е с қ а л и н. Е, оларың жақсы болған екен. Үй тақсыретін біраз тарттыңдар-ау деймін осы? Жеңгелерің де: «Апырай, үйді бір алса, солар алуға тиісті еді», – деп жүруші еді.

Ж а н т у а р. Оныңыз рас, Сәке, біз көрмеген азап жоқ десе де болады. Кереметі сол азаптан әлі де болса құтыла алмай жүрміз...

(Шәмшігүл күйеуіне ала көзімен қарады, Жантуар сасқанынан сөзді басқа жаққа бұрды.)

Ж а н т у а р. Сәке, жеңгеміз қайда?

Е с қ а л и н. Базарға кетіп еді, қазір келіп қалуға тиісті. Айтпақшы, мен шай қоя берейінші, бұрын есік ашып көрмеген балалар едіндер. *(Орнынан тұрды.)*

Ш ә м ш і г ү л. Сәке! Әуре болмаңыз, көп рақмст, біз бірер минутқа ғана кіріп едік, рақмет. Отырыңыз... *(Есқалин қайта отырды, Шәмшігүл манағы бір әңгімені қайта жалғады.)* Келінді болды деп естіп едік, балалар не сонда, бөлек шыққан ба?

Е с қ а л и н. Үйленген соң бала қызығы өзімен екен ғой. Келіннің төркіні осы жерде еді. Соларға көшіп кеткен. Қиыны мына дағарадай төрт бөлмеде сопайғаннан сопайып екеуден-екеуміз құлазып қалғанымыз ғой. Әйтпесе, бала шіркін қашанға дейін қанжығанда жүреді дейсің!..

(Шәмшігүл енді оңтайлы жерден ұрды.)

Ш ә м ш і г ү л. Үй үшін қиналатын не бар, қала орталығындағы бір-екі бөлмелік пәтерге айырбастаңыз да жіберіңіз.

Е с қ а л и н. Тіпті ол да ойымызда жоқ емес. *(Шәмшігүл енді іркілмеді.)*

Ш ә м ш і г ү л. Айран сұрай келіп шелегіңді жасырма деген бар ғой, Сәке, біз сондай бір сөз естіп келіп едік. Жарығы мол екі үлкен бөлме. Балконы да үлкен, әрі көлеңке жағында. Қысқасы үйіміз жақсы. *(Есқалин үндеңкіремей қалды, Жантуар тап осы жерде батылырақ сөйледі.)*

Ж а н т у а р. Бөтен адамдар емеспіз ғой, шынымызды айтайық, ренжітпейміз.

Ш ә м ш і г ү л. Қысылмаңыз, Сәке, қосарымыз өз көңіліңіздегідей.

Е с қ а л и н. Қысылып отырғаным жоқ, Шәмшігүл шырақ. Жеңген қалай қарар екен, соны ойлап отырмын.

Ш ә м ш і г ү л. Е, өзіңіз тап басып, бел байласаңыз, жеңгеміз қайда кетер дейсіз!... Міне ініңіз отыр ғой, шынын айтайын, «қай жағынан шығамыз» деп күні бүгінге дейін қасы мен қабағына қарап жүреміз.

(Жантуар бір көтеріліп, желпініп алды.)

Е с қ а л и н. Жақсы. Жеңгелерің келсін, тоса тұрыңдар. Қайда кетер дейсің, айырбастап жіберейікті шығарып жүрген өзі болатын. *(Есіктің звоногі.)* Ә, міне, өзі де келді білем, мен оған оңашада айтып көрейін... *(Есқалин есік ашуға кетеді, әйелі екеуінің сөздері естіліп тұрады.)*

Ж а н т у а р. Кісідегінің кілті аспанда деген емес пе, кешігіп жатқаны құнын көтерудің амалы шығар...

Ш ә м ш і г ү л. Мүмкін. Мейлі, тартынба! Біздің үйдің еркегі сен емессің бе? Еркекпен еркек болып сөйлеспейсің бе бір?

Есқалиннің әйелі шаптыға кіреді.

Есқалиннің әйелі: Көкиін деген екен! О несі-ей! Ұялмай ма екен жасы үлкен, жолы үлкен адамға келіп, сондай сөз айтуға! Жантуар! Сені мен бір инабатты бала деп жүрсем... Кіммін деп, не бетіңмен келдің? Соны айтшы?

(Жантуар сөз таба алмай күмілжи берді.) Шарананнан тазармай жатып не бетіңмен келдің деймін?

Жантуар. Жеңеше, кешіріңіз, бір ағаттық болды.

Есқалиннің әйелі. Балам кетсе, өз балам, келінім кетсе, өз келінім. Бүгін болмаса, ертең қайтып келеді. Сонда бұл үйде үбірлі-шүбірлі мен отырмағанда өкшесі қанамаған Шәмшігүл мен сен қу бас отырмақсыңдар ма?

Жантуар. Апырай, тым қатты кеттіңіз-ау. Өзгені айтсаңыз да қу бас деменізші! Біз де бір жылы шектің иесіміз ғой!.. *(Жантуардың басқа сөз айтуға дәті шыдамай орнынан тұрып есікке бет алды.)*

Оның артынан Шәмшігүл шыға жөнелді. Есқалин кеткендердің артына бір, әйеліне бір қарап, мұның не дегендей түрде қалды. Музыка.)

Жантуардың үйі. Жантуар мен Шәмшігүл үйге ашулы кірді.

Шәмшігүл. Әлгі Есқалиннің әйелі нақ көргенсіздің өзі екен. Соншама шаптығатын әкесін біз өлтірген жоқ едік қой.

(Үрлеген қуықтай тырсылдап, ашуға булыққан Жантуар кінәні әйеліне аударды.)

Жантуар. Бәрін шығарған сен осы, ойда жоқта мебель алам, ойда жоқта үй айырбастаймын деп. *(Енді Шәмшігүл де шыдай алмады.)*

Шәмшігүл. Мен... мен... мен... кінәлі бәріне де. Сенің қу бас атануыңа да кінәлі менмін!... Қу бас атансаң, оған өзің ғана кінәлісің. Менің денім сап-сау. *(Шәмшігүл солқылдап жсылап жіберді. Жантуар тез жадырап, өмірі ренжітіп көрмеген әйелінің маңдайынан сипады.)*

Жантуар. Жарайды енді. Қоя қой енді. Бадырайтып айтпасаң да түсінем ғой.

Шәмшігүл. Сенің арқанда эне «өкшесі қанамаған» атандық.

Жантуар. Жә, қи енді ашуыңды бір жолға.

Шәмшігүл. Қимаймын.

Жантуар. Қимағанда не, өл дейсің бе енді. Осы үй де жарайды... *(Аз паузадан соң.)* Шәмшігүл, әзірше үй кеңітеміз деп қайтеміз, осы екі бөлмеде-ақ тұра берсек қайтеді?

Шәмшігүл. Сыйып отырмыз ба?!

Жантуар. Сияр едік қой. Мына ас ішетін бөлменің жартысындай үйшікке де сиып тұрып едік қой.

Шәмшігүл. Онда дүниеміз, мебеліміз болмаған.

Жантуар. Иә, дүние пәленің бәрі осы мебельде болып тұр ғой. *(Шәмшігүл тіксініп қалды.)*

Шәмшігүл. Неліктен мебельде?

Жантуар. Бұрынғы «Космос» болса, үй кеңітеміз деп әуреленбей-ақ тұра берер едік қой.

Ш ә м ш і г ү л. Он екі жыл ит болып тұрғаным да жетеді. Енді адамша тұрғым келеді.

Ж а н т у а р. Сонда не қыл дейсің?

Ш ә м ш і г ү л. Ертең тура горсоветке барып, үш бөлмелі үй сұрайсың. Мынасын кайтарып береміз.

Ж а н т у а р. Жарайды, барсам барайын, тек ашуынды басшы өзін. *(Жантуар әйелінің маңдайынан иіскеді, қанша ашуланса да Шәмшігүл жасырайын деді. Мебельдердің арасынан әр нәрсеге бір соқтығып өтіп, гардеробка келіп шешіне бастады.)*

Ш ә м ш і г ү л. Айттым ғой, ертең қайтсең де горсоветке бара-сың.

Ж а н т у а р. Әрине, барғанда, қандай барам...

М у з ы к а.

Тағы да сол Жантуардың үйі. Түс мезгіл. Шәмшігүл күйеуін күтуде. Гүлдерге су құйып радиодан айтылып жатқан көңілді әнге қосыла шыр айналып жүр. Үйге Жантуар кіреді.

Ш ә м ш і г ү л. Өй, не болды?

Ж а н т у а р. Не болғанын қазір айтам, отыршы өзін.

Ш ә м ш і г ү л. Иә, не болды деймін?

Ж а н т у а р. Ойбай, сұрама! Отыр деймін!

Ш ә м ш і г ү л. Айтпасаң отырмаймын!

Ж а н т у а р. Айтқанда, былай, бәсекең айтты: «балаларың болса жоқ, екі басты адамға екі үлкен бөлме жетеді. Ал бұдан былай бүйтіп жүгіре беретін болсаңдар, екі бөлмені қайтып алып, бір бөлмелі пәтерге жібереміз», – деді.

Ш ә м ш і г ү л. Құдай-ау, адамша бір шылым ұсынып...

Ж а н т у а р. Ойбай-ау, ұсынбайын дедім бе, кірсем қабырғаға «бұл бөлмеде шылым шегілмейді» деп баттитып тұрып жазып қойыпты. Енді қайтып шылым шегіңіз дейін.

Ш ә м ш і г ү л. Мен саған өзінді иығы тең адамша еркін ұстап, сөзді әріректен, өз мекемең жайлы, салынып жатқан жаңа үйдің сен жасаған проектісі жайлы баста, шаруаңның реті сонда ғана келетін болады деп үйретпеп пе едім.

Ж а н т у а р. Проект жайын бастай беріп едім, бәсекең: «Көлденен сөз тындап отырар уақытым жоқ, көрдің ғой қабылдау бөлмеде анталап күтіп отырған жұртты, тоқ етерін айтсаң»... – деп қадалып болмады.

Ш ә м ш і г ү л *(зілді үнмен)*. Әйтеуір, басқан жеріңнен шөп сынбайды-ау!..

Ж а н т у а р. Шәмшігүл, түсінсеңші, ақылды едің ғой. *(Шәмшігүл бір шешімге келін.)*

Ш ә м ш і г ү л. Телефонды ал да, қазір тез такси шақырт!

Ж а н т у а р. Е, не болып қалды?

Ш ә м ш і г ү л. Шаруа бар.

Ж а н т у а р. Иә, төтеннен кездескен не шаруа? Аманшылық па?

Ш ә м ш і г ү л. Шақыр дедім ғой таксиді! *(Шәмшігүл киіне бастайды. Жантуар коридорға шығады, оның телефон номерін алып... такси*

жіберіңіз... деген сөздері емiс-емiс естiлiп тұрады. Жантуар үйге кiргенде Шәмшiгүл киiнiп дайын тұрады.)

Ш ә м ш і г ү л. Найқалып тiптi болмай қойдың ғой, жүр!

Ж а н т у а р. Құдай-ау, қайда бара жатырмыз, айтып өлтірмейсiң бе, Шәмшiгүл-ау?

Ш ә м ш і г ү л. Бiр шаруаға белiмдi бекем байладым. Бала асырап алам!

(Жантуардың бұл мүлде ойланбаған нәрсесi екен. Шәмшiгүлдің сөзi Жантуардың жан-жүйесiн тебiрентiп кеттi. Экранда iрi планда Жантуардың, үлкен үмiт күткен, жсайнап қуанышқа бөленген көздерi көрiнiп тұрады. Оның ойы сырттан магнитофон записi арқылы берiледi.)

Ж а н т у а р *(ойы сырттан)*... Бала!...

...Демалыс күнi мойныға салып алып, паркке барсаң... зоопарктi аралатсаң...

...Тiптi басқа қызық-қылығын былай қойғанда. «Папа!» – деген бiр ғана бала даусының өзi неге тұрады?!.. Дүние жүзiнiң баласы бiрақ дауыспен папалайды емес пе?!... Ал олай болса, өз нәсiлiң бе, басқаның нәсiлi ме, не тұр онда!.. Әңгiме шын аталық махаббатпен тәрбиелей бiлуде ғой... Өзiң бiреудi «папа» демесең немесе бiреу сенi «папа» демесе бұл дүниенiң сәнi не?!

(Ендi камера артқа шегiнiп Жантуар мен Шәмшiгүлдi бiрге көрсетедi.)

Ж а н т у а р. Шәмшiгүл сен керемет ақылдылық жасадың. *(Бiрнеше рет Шәмшiгүлдi сүйiп.)* Жарайсың, жаным! Жүр! *(Екеуi жүгiрiп шығып кетедi.)*

М у з ы к а.

Экранда үлкен үйдiң сыртқы көрiнiсi. Оның қабырғасында жазу бар. Екiншi камера жазуды iрi планда көрсетедi: «Балалар үйi» деген титр көрсетiледi.

Балалар үйiнiң кең, жарық коридоры. Шәмшiгүл мен Жантуар кiредi. Оларды ақ халат киген, сүйкiмдi тәрбиешi қарсы алады.

Тәрбиешi. Ә, келiңiздер. Сiздерге бала керек қой?

Ш ә м ш і г ү л. Иә.

Тәрбиешi. Онда былай қарай жүрiңiздер. Әрине, керегi ұл бала болар?

Ж а н т у а р. Иә, ұл бала...

Ш ә м ш і г ү л. Жоқ ұл бала емес, қыз бала. Ұл баланың азабы көп болады.

(Тәрбиешi қыз келiп есiктi ашады.) Мiне, ана бөлмеге қараңыздар! *(Тәрбиешi есiктi ашқан кезде бөлмеден балалардың у-шу көңiлдi дауыстары естiледi, экранда киносьемка жүрiп жатады.)*

Киносьемка. Үлкен жарық бөлме. Балалар әр түрлi ойыншықтармен ойнап жүр. Ортасында тәрбиешi қыз әрбiр балаға жақындап оның ойыншықтарын бұрын берiп тыныш таппай жүр. Бiр шетте бiр бала, үлкен ойыншық автомашинаны сүйреп келе жатыр. Кинокусокқа

есіктен қарап тұрған Шәмшігүл, Жантуар, тәрбиеші қыз да көрсетіліп тұрады.)

Ж а н т у а р (Шәмшігүлдің қолынан тартып). Мына баланы қарашы!

(Машина сүйреп келе жатқан дөңгелек жүзді, көзі қап-қара баланы көрсетті. Бұдан соң тек қана студияда құрылған декорация дәліз көрсетіледі).

Ш ә м ш і г ү л. Ұл баланың керегі жоқ дедім ғой мен саған. (Шәмшігүл ілгері кетті, Жантуар машинасын сүйретіп коридорға шыққан балаға еңкейді.)

Ж а н т у а р. Атың кім?

Б а л а. Болат.

Ж а н т у а р. Болат?!

Т ә р б и е ш і. Иә, бұл баланың аты Болат.

Ж а н т у а р. Болат, мамаң қайда?

Б о л а т (Тәрбиешіні көрсетіп). Міне, тұр ғой.

Т ә р б и е ш і (Болаттың маңдайынан сүйіп, басын сипады). Сондай ақылды. Үш-ақ жаста, бірақ елуге дейін санай біледі.

Ж а н т у а р. Болат, ал папаң ше? Папаң қайда?

Б о л а т. Папам ба?... Папамды білмеймін. (Осы кезде екінші бөлмеден Шәмшігүлдің: «Ау, Жантуар, жүрсейші»,— деген даусы естіледі. Жантуар қозғала беріп артына қарады. Болат Жантуарға тесіліп қалыпты.)

Б о л а т. Папам бар ғой. Папам ертең келеді. (Жантуар Болатқа қарай-қарай Шәмшігүл шақырған жаққа кетті. Сырттан балалардың шуымен бірге Жантуардың «ана бала ше, мына бала ше» деген дауыстары естіліп тұрады. Балалардың даусы, күлкісі алдын ала магнитофонға жазылып алынуы керек. Коридорда тәрбиеші қыз бен Болат машинаның дөңгелегін жөндеп екінші бөлмеге кетеді, бұларға бөлмеден шыққан Шәмшігүл мен Жантуар қарсы жолығады. Жантуар Болат кеткен жаққа қарап тұр.)

Ш ә м ш і г ү л. Мен ойлаған бала мұнда жоқ болып шықты.

Ж а н т у а р. Құдай біледі дейін, ана Болат деген бала бар ғой дана болады.

Ш ә м ш і г ү л (мырс етіп). Оны неден білдің?

Ж а н т у а р. Сөйлеген сөзінен. Тіпті үлкен кісі секілді.

Ш ә м ш і г ү л (күліп). «Данышпандықты бақырғанына қарап айыратын болса, онда есек сорлы бәйгенің алдында келген болар еді» деген шығыс мақалы бар еді. Соның керін жасадың ғой.

Ж а н т у а р. Маған бала ұнады.

Ш ә м ш і г ү л. Маған ұнамады ендеше.

Ж а н т у а р. Неге ұнамады?

Ш ә м ш і г ү л. Мұрны...

Ж а н т у а р (күліп). Өз мұрның бір оңып тұрғандай...

Ш ә м ш і г ү л. Оңып тұрмаса, неге соқтықтың? Күйемін де өлемін деп соңымнан қалмап едің ғой.

Жантуар. Себебі маған осындай таңқы мұрындар ұнайды.

Шәмшігүл. Ал маған ұнамайды. *(Жантуар ақырын ғана есікті ашты, балалар шуы естіледі.)* Ал, жүрмейміз бе енді?

Жантуар. Шәке, әдейі келдік қой, ана баланы алып кетейікші.

Шәмшігүл. Жүр дедім ғой мен саған.

Жантуар *(ашуға булығып)*. Жок, жүрмеймін ендеше. Жүре бер өзің...

Шәмшігүл. Болды, жүр! *(Жантуарды сүйреп алып шығып кетеді.)*

Музыка.

Жантуардың үйі. Таң атып келе жатқан мезгіл. Екінші бөлмеден Жантуар шықты. Оның түні бойы ұйықтамағаны сезіліп тұр. Шам жақты. Пианиноны ашты, осы кезде пианино тартып отырған Болат елестеді көзіне (бұл қос қатар экспозициямен алдын ала түсіріп алған фотолар арқылы көрсетіледі). Диванға отырып еді, қасында Болат отырған елес көрінді. Сервантқа барып еді, сервант әйнегінен бұған күліп қолын созып тұрған Болат елестеді (мұның бәрі фотолар). Тағы бірнеше түрде көрді Болатты. *(Жантуардың көңіл күйіне сай музыка аңырап тұр.)* Ең соңында қолында машинасы бар Болат елестеді де, *(оның пленкаға жазылып алынған «папам бар ғой... папам ертең келеді, – деген даусы естілді. Жантуар тез пиджагін киді. Шамды сөндірді, таң біліне бастапты. Ішкі үйден Шәмшігүлдің: «Таң сәріден қайда тұрып барасың?» – деген даусы естілді. Жантуар оған жауап қатпай қолды бір сілкіп шығып кетті.)*

Музыка.

Балалар үйі. Коридор.

Тәрбиеші. Сіз Болатқа келдіңіз бе?

(Жантуар басын изеді.)

Қайтып келетін шығар деп ойлап едім өзім де. Болат жаңа ғана тұрып тамағын ішіп жатыр. *(Тәрбиеші есікті ашты. Киносьемка.)*

Кинокамера есікті бірге ашқандай. Болат кешегідей шетте емес. Көп баланың нақ ортасында. Өзге баладан өзгеше тіпті. Жұп-жұмыр, білезіктеніп келген сәби қолымен қасық ұстап, аузына апарғаны, сосын бұлтыңдатып шайнағаны тіпті қызық. Коридорда болмашы тірлік азабын ұмытып үлгірген Жантуар бала қылығына мүлде тебірене беріліп күле қарап тұрғаны врезкамен көрсетіледі. Болат бір кезде тамағын ішіп болды. Сосын қағаз салфеткамен аузын сүртті. Сосын даяшы қызға: «Рақмет!» – деп столдан түсті де, томпалаңдап бері жүрді. Коридорда *(студияда)* тұрған тәрбиеші оны шақырды.)

Тәрбиеші. Болат, бері кел! Сен кеше менің папам ертең келеді деп едің ғой, міне папаң. Саған келіп тұр.

(Болат жақындай беріп сәл аңырып қалады.)

Болат. Папа?!

Жантуар. Иә, Болатжан, мен сенің папаңмын. Танымай қалдың ба? Келе ғой бері. *(Жантуар жүрелеп отыра қалып қолын жайды. Болат ұмтыла берді.)*

Болат. Папа! Сағындым ғой сені!

Жантуар. Сағынсаң келдім, міне, құлыным. Бір жола алып кетейін деп келдім. *(Жантуар Болатты жерден көтеріп алып құшырлана сүйді.)* Оның көз жанары мен нұрындағы шын әкелік мөлдір махаббат бала жүрегіне осы сәтте жетті. Болат та «папалап» Жантуарды құшақтап мойнына асылды.

Экранда ірі планда тек Жантуар мен Болат. Осы кезде, сырттан, магнитофонға жазып алынған Жантуардың ойы естіледі.

Жантуар ойы. «Дүниеде құрығанда үйі құрысын, дүниесі құрысын. Он екі жыл тұрған үйшігіме қайтып баруға бармын. Тек қасымда Болатым болса жетті!...»

(Содан соң Жантуар Болатты мойнына мінгізді де, сол бойда далаға шығып кетті. Тәрбиеші әйел бұлардың соңынан сүйсіне, ұзақ қарап тұрып қалды.)

Музыка.

Кинокусук. Аспан ап-ашық. Көк – жапыраққа малынған айңала таңғы самалмен баяу тербеліп, шайқалады.

Шашырап туған күн ұйқысынан енді оянып, дағдылы тірлік қамына кірісе бастаған кең көшенің сонау маңдайына ілігіп көтеріліп барады.

Жантуар Болатты мойнына отырғызған бойы сол қасқа күнді бетке алып адымдай басып жүріп келеді.

Бұл – қаланың әсем көшелерінің бірі Ленин проспектісі.

Жаңа ғана су шашатын машина жуып өткен көше асфальті күнмен шағылысып айнадай жарқырайды.

Ендігі сәтте Болатты жетектеп алған Жантуар, көше ортасымен оңы мен солындағы зәулім биік үйлерді артқа тастап, Калинин, Құрманғазы, Абай проспектінің түйіскен жол тораптарынан өтіп, ақбасты Алатауға қарсы кетіп бара жатқаны көрінеді.

Олардың көңіл күйі, адымдап аттаған жүрісі, бар күйкі тірлік азабынан құтылған көңілі алабұртып әкелі-балалы екі газиз жанды жаңа бір жарқын соныға жетелеп бара жатқандай.

Әйел деген исі аңқыған гүл ғой. Ал мынау бір жұпар иісі мұңкіп тұрған біреуі екен. Өзіне мен де ғашық болып қалмайын.

Ғ а л и я. Ішіңіз пысып кетеді-ау енді. Не істесем екен, ә?

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в (*отырып жатып*). Сіздей бикештің жанында мынадай жігіттің іші пыса ма? Ха-ха-ха. (*Күлкісін тез жиып.*) Ал іш пыспас үшін жұмыс істей отырайық. (*Қалтасынан блокноты мен қаламын алады.*)

Ғ а л и я (*таңырқап*). Апырай, ә? Сіздер ғой үйде де, түзде де, отырып та, жүріп те жаза бересіздер, ә? Шіркін-ай, сіздердегі таланттың тым болмаса иненің жасуындай бірдемесін бізге берсе...

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в (*маңғазданып. Көпке*). Түсінді жылытсаң-ақ болды бұларға, гүлге үймелеген арадай айналсоқтай береді. (*Ғалияға күліп.*) Ал енді әңгімені сізден бастайық, қарындас.

Ғ а л и я. Менен бастайсыз ба?

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Бірінші сұрақ:

(*Қаламын сүйреңдете бастайды.*) Халіңіз қалай!

Ғ а л и я (*аңырып*). О не дегеніңіз?

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в (*көпке*). Мм... газет оқымайтын болып шықты ғой. Осындай сұлулардың бойын баққаннан басқа ештеңеге көңіл аудармайтын әдеті енді. (*Ғалияға.*) Ал газет алдыруыңыз, ондағы мақалаларды жанкиярлықпен аянбай оқып, ұйымшылдықпен талқылап тұру жағыңыз қалай?

Ғ а л и я. Газет алдырамын. Оқып тұрамын.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в (*бірдемелерді жазады*). Так... так... Ал артель мәселесіне көшейік. Бірінші сұрақ: пәрменді үгіттің арқасында, зор қарқын туғызып, жаңа табыстарға жеткен адамдар көп пе сіздерде?

Ғ а л и я. Озат адамдарды айтасыз ғой?

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Так точно... «Пәрменді үгіттің арқасында» дегенді қосыңыз.

Ғ а л и я. Озаттар көп бізде.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Өздерінің күш-жігеріне кенеліп, және өз күштеріне берік сеніммен қарайтын адамдар ғой олар?

Ғ а л и я (*түсінбей*). Күш-жігеріне кенеліп?

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Так точно.

Ғ а л и я. Күш-жігеріне кенелгендер бізде... ондайлар бізде... жоқ.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Жок?

Ғ а л и я. Жо-жок, бар. «Жок» деген сөздің сірағасы ғой жай.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Өте жақсы. Та... ак. Табыс қалай, ұшан-теңіз бе?

Ғ а л и я (*қиналып*). Сырмақбай Қармақбаевич, сіз мұны...

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в (*Ғалияның сөзін бөліп*). Ол табысты табу жолында мұрындық болған кімдер!

Ғ а л и я. Мұрындық болған? Арбаның мұрындығы дегенді білуші едім. Ал кісінің мұрындық болғанын сізден естіп тұрмын. Асылы сіз мұны бастығымыздың өзінен сұрасаңыз. Кімнің мұрындық болғанын сол кісінің өзі болмаса...

Сырмақбай Қармақбаев. Бастық демекші, бастықтарыңыздың жанды басшылығы қалай?

Ғалия. Бастықтың жанды басшылығы?

Сырмақбай Қармақбаев. Так точно. Өзі қалай, қажетті мүмкіндікті түгел пайдалана ала ма?

Ғалия. Сіз мұның бәрін сол кісінің өзінен...

Сырмақбай Қармақбаев (*Ғалияның сөзін бөліп*). Ал көтеріңкі міндет алу жағы ше?

Ғалия үндемейді. Сағатына қарайды.

Ғалия. Бастық кешікті.

Сырмақбай Қармақбаев. Ие, кешікті.

Ғалия. Сол кісі мәжіліс бірдеңеге айналып қалған болар. Сіз бір айналып соқсаңыз. Не ертең келсеңіз, қалай болар еді?

Сырмақбай Қармақбаев. Так... так... о да жөн екен-ау. (*Блокнотына үңіліп*.) Айтпақшы. Сіз өзіңіз мұнда артель жүктеген тиісті міндетіңізді қашаннан бері атқарып келесіз?

Ғалия (*Ұнатыңқырамай*). Көп болды.

Сырмақбай Қармақбаев. Так... так... өте жақсы. Ал, қарындас, сіздің артельдің материалдық ынталандыру жағы қалай?

Ғалия (*күліп жіберді*). Бұл бір кең отырып сөйлесетін шаруа ғой. Мен қазір асығыс бір материал басып отыр едім.

Сырмақбай Қармақбаев (*көпке*). Қайда тартып бара жатқанын көрдің бе? (*Ғалияға*.) Оныңыз да жөн екен, қарындас.

Ғалия. Келетініңізді бастығымызға да ескертейін.

Сырмақбай Қармақбаев. Так... сіздің атыңыз кім болмақ, олай болса, қарындас? Мыңның түсін білгенше, бірдің атын... дегендей.

Ғалия. Ғалия.

Сырмақбай Қармақбаев (*Ғалияның қолын қысып*). Өте жақсы. Ойпыр-ай, қолыңыз неткен жұмсақ еді. Саусақтарыңыз тіпті камысты көлдің ағаш қоғасындай екен.

Ғалия күліп ақырын ғана қолын босатып алады.

Сырмақбай Қармақбаев. Ал қарындас, то есть замандас, сізге қалай звондасам екен.

Ғалия бір тілім қағазға телефон номерін жазып, Қармақбаевқа ұсынады.

Сырмақбай Қармақбаев. Өте жақсы, Ғалия қарындас, то есть Ғалия замандас. Көп-көп рахмет. *Телефон шылдырлайды.*

Ғалия (*телефонды тыңдап*). Сіз ғафу етіңіз, мен қазір келейін, цехқа шақырып жатыр. (*Шығып кетеді*.)

Сырмақбай Қармақбаев (*жазғанына үңіліп*). Та... ак. Сонымен артель жайындағы мақаланың да құлағы қылтиып калды. Редакцияға бара салысымен өзіме-өзім пәрменді үгіт жүргізіп жанқиярлықпен еңбек етіп жіберсем, мерзімінен бұрын дайын етіп тастаймын ғой. Мынадай сұлу қыз факт беріп, шабыт беріп тұрғанда үш бет десе, сегіз етіп жібермеймін бе, тәйірі. Сөйтіп, Сырмаекен норманы асыра орындап жібереді. Ал норма асыра орындалды дегенше, материалдық

ынталандыру жағы өсті дей бер. Шіркін, Ғалияжан замандас-ай. Мен сізге шексіз борышты болам ғой. Өйткені сіз ғой мақаланың тууына тікелей мұрындық болғалы тұрған адам. Мұрындық демекші. *(Қалталарын қарманады.)* Апыр-ау, қайда салдым жаңағы қағазды? Қап! Қайта жазып бер десем ұят болады-ау. Басыңыз орнында ма десе, пе айтпақпын? Қап, жоғалып қалып көзім ағармаса жарар еді. Е, таптым, мында жүр екен ғой. Әп бәре-келде... Так... Осыны жазған қолыңнан айналайын, қолыңның тырнағынан, тырнағыңның көбесінен, көбесінің бояуынан, бәрінен қоса қабат айналайын. *(Запискаға үңіледі.)* Так-так 00–80 қос! 87. Так-так. Айтпақшы қос? «Қосы» несі мұның? Тіпті «қос» депті де қолақпандай етіп леп белгісін қойыпты. Қос, ә? Қосу... жоқ, қосар... о да емес. Қосақ. Әһа, қосақ... Қосылу. Қосылу керек... Қосылу керек... Қосылатын болсақ... Қосылайық. Е, жазған-ай. Қосыламын дегені екен ғой бұл. Бәсе, қолақпандай леп белгісі тегін қойылмаған. Та-ак. Мен саған қосыламын. Әһа. Мен сені жақсы көремін. Мен сені сүйемін... Хи-хи-хи. Мен саған тие... қой, тоқта, Сырмаеке. Терендеп кеттің, тіпті шыға алмай қалып жүрерсің түге. *(Жоғары қарап.)* Шіркін, Ғалияжан-ай. Көзің сенің қандай, шу асаудың көзіндей шытынап тұрған. Тіпті электр шамындай десе де болады. Тіктеп қарай да алмадым-ау. Ал, жымыып тұрған құлағың ше, ал дөп-дөңгелек иегің, үлбіреген тамағың... Ал үш қоңырдың жайлауындай шалқақ жатқан ақ төсің ше? Ал бір уысына сыйып кетер қылдырықтай белің ше! Шіркін-ай, битіп, уыстап алып, мытып жіберер ме еді. Ал, ішін... Жо... жоқ, тоқта, Сырмаеке. Терендеп кеттің. Жазған басым-ай. Бір нәрсені жеңіл-желпі ойлау деген жоқ. Үнемі бір тұңғиыққа тартасың да тұрасың-ау. *(Сағатына қарап.)* Уақыт өтіп барады. Қой, отыра бермейін. Норманы асыра орындап тастаймын да мына қағаздағы леп белгісіне тартайын.

Макинтошын ап, шығып кетеді.

Ш ы м ы л д ы қ

Екінші көрініс

Сәнді жиналған бөлме. Терезе алдында үй гүлі. Қолында гүлі бар Сырмақбай Қармақбаев кіреді.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в . Оһо! Мәселе қайда жатыр. Біздің Ғалияжан қандай үйде тұрады... Байқайсыңдар ма? *(Екінші есіктен Ғалима шығады.)*

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в . Сәлематсыз ба, енетай. Көзіңізге не қылған?

Ғ а л и м а . Көзіме бір теріскен шығып... Сөйтіп емтиханды үйде алуға тура келіп қалғаны.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в . Емтиханды?

Ғ а л и м а . Ие, ие, жел тиеді деп, дәрігер далаға шығармай қойды.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в . Апыр-ау, осы мен сонда дұрыс келдім бе осы?

Ғ а л и м а . Дұрыс келгенде қандай? Отырыңыз. Емтихан алудан бұрын танысып алайық. Сіздің аты-жөніңіз?

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в . Емтихан алмастан бұрын? *(Көпке.)* Ә, сиқырлы қыз, менімен жақсылап танысу үшін әуелі шешесін салып отыр екен ғой. Алып көрсін емтиханды? *(Ғалимаға.)* Сырмақбай Қармақбаев.

Ғ а л и м а . Қай ауданнан келдіңіз?

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в . Мен осында газетте істеймін.

Ғ а л и м а . Әрі газетте істейсіз, әрі сырттан оқисыз? Тіпті жақсы. *(Гүлді көріп.)* Қандай жақсы гүлдер! Маған әкелдіңіз, ә?

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в *(жұртқа қарап қолын жаяды.)* Осының бәрін істеттіріп отырған әлгі ку қыз-ау. Ай, Ғалия-ай! *(Ғалимаға.)* Ие, ие осы үйге, сіздерге әдейі арнап әкелдім.

Ғ а л и м а . Көп-көп рахмет сізге. Өзіңіз бір жөн білетін жігіт екенсіз. Қазір мұны мен суға салып қояйын. *(Суға салады.)*

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в . Осынша жасқа келіп жөн білмеудің өзі... то есть осынша жасқа келу емес. Әлі жап-жаспыз ғой. Тек көргеніміз көп қой.

Ғ а л и м а . Ие, ол жағы көрініп тұр...

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в *(көпке.)* Бәрекелде, қыз шешесіне ұнап қалдык. Шаруа бір жайлы дей бер енді, Сырмаке!

Ғ а л и м а . Ал, жақсы. Негізгі мәселеге көшейік. Шыныңызды айтыңыз. Дайындығыңыз қалай?

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в *(көпке.)* Болашақ енеміз бірден тойға дайындық жайын сұрай бастады ғой. *(Ғалимаға.)* Дайындық зор, бұл бір үлкен сын ғой, бізге емтихан деп сіз дұрыс айттыңыз. Зор қанағаттанған сезіммен өткізетін боламыз бұл емтиханды.

Ғ а л и м а . Жақсы екен онда. Ал енді сіз мына сұраққа жауап берсеңіз.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в . Пожалыста. Зор достық жағдайда жауап беруге әзірмін.

Ғ а л и м а . Пушкиннің қазақ поэзиясына әсерін айтып жіберсеңіз.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в . Пушкиннің? Сіз соны рас сұрағалы отырсыз ба?

Ғ а л и м а . Әрине.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в . Қойыңызшы, тіпті балаға ұқсатып... Күнде газетке жазып жататын сондай оңай сұрақты білмейді дейсіз бе? Одан да әңгіменің ана жағын... шаруаның тоқ етерін тындырайық та.

Ғ а л и м а . Кім екеніңізді білмей жатып, ештеңе сұрамай жатып шаруаңыздың тоқ етерін қалай тындырмакпын мен. Ол болмайды, жолдас.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в *(көпке.)* Бәле, мына кісі қызына қалың мал сұрайын деді ғой. *(Ғалимаға.)* Газетте істеймін дедім ғой. Одан артық не білу керек мен жөнінде.

Ғ а л и м а . Газетте істеймін деп мұрныңызды шүйіре бермеңіз.

Менің алдыма келгеннен кейін қойшы болыңыз, газетте істеңіз, онын маған бәрі бір. Ештеңе сұрамай, хал-жайыңыздың шамасын байқамай, шаруаңызды тындыра алмаймын.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Ал жарайды енді. Сонда сіз не сұрағыңыз келеді? Басын ашып айтыңызшы. Ақшадай ма, әлде заттай бірдеме ме дәметеріңіз.

Ғ а л и м а (*ашуланып*). Не сөйлеп кеттіңіз. Шетен қалпақ киіп, галстук таққанға көргенді адам ба десем, пасық болып шықтыңыз ғой.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Тіл тигізбеңіз. Қокан-лоқы жа-самаңыз.

Ғ а л и м а. Сонда сіз мені пара алады деп ойлайсыз ба? Сөйлеспей-мін сізбен.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Жә, татуласайық енді. Қырғикабақ соғысты қояйық та.

Ғ а л и м а. Қырғи қабақ соғыс? Оның бұл жерге қандай қатысы бар. Асылы сізбен сөйлесу қиын екен. Әбден дайындалып, келер жылы келініз.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Келер жылға дейін күтіп жүре алмаймын.

Ғ а л и м а. Ол өз шаруаңыз.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Сіз мені ерегістірмеңіз.

Ғ а л и м а (*зілмен күледі*). Газетке жазатын шығарсыз?!

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Одан да жаманы болады.

Ғ а л и м а. Сонда не істемексіз?

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Сізден рұқсат сұраймыз. Той жа-саймыз. Қосыламыз. Екеуміздің уәдеміз солай.

Ғ а л и м а. Сіз не айтып тұрсыз осы? Тойыңыз не? Қосыламыз не? Кіммен қосыласыз?

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Турасын айтқанда сіздің қы-зыңызбен. Ғалиямен.

Ғ а л и м а (*күледі*). Ал егер менде қыз бала болмаса қайтесіз?

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Тәлкектемеңіз. Осы әлгінде телефонмен сөйлескенде күтіп отырмын, тез кел демеді ме!

Ғ а л и м а. Ол сөйлескен мен болатынмын.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Олай болса, сіздің менде нендей шаруаңыз бар еді?

Ғ а л и м а. Мен сізді емтихап тапсыра келген сырттан оқитын студент екен деп қалғанмын.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. А, мен ендеше, сізді болашақ қайын енем деп келіп отырмын ғой. Қате болса, кешіріңіз.

Үшінші көрініс

Сахна бірінші көріністегідей. Ғалия машинка басып отырады. Сырмақбай Қармақбаев кіреді.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. О, қарындас, то есть замандас, қалай, бұрынғыша жанқиярлықпен еңбек етіп жатырсыз ба?

Ғ а л и я. Үстінен түстіңіз. Бастық өзінде қазір.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Мен бастыққа келген жокпын, замандас. Менің шаруам сізде ғана.

Ғ а л и я. Менде ғана ма? Ол бір қуаныш екен онда. Айта отырыңыз.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Мен мәлімдеме жасасам, былай. Сіз, осы мені неге алдадыңыз?

Ғ а л и я (*күліп*). Қайтіп мен сізді алдаппын? Қызық екен.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Ие, қызығын көріп келдім, замандас. Күлетін шаруашылық болмады бұл. Әлгі екеуміз осында кездесіп, сіз телефоныңызды бергеннен кейін болды бәрі. Ол бір аса қанағаттанғандық сезіммен өткен кездесу еді ғой. Содан кейін ұйықтай алсамшы. Несін жасырайын. Өзіме-өзім пәрменді үгіт жүргізсем де болмады. Жүрек шіркін үнемі дәйектілікпен сіз деп соқты да тұрды. Бойымда бір жаңа қарқын пайда болды. Содан өзіме кетеріңкі міндеттер жүктеп, қол жеткен табысты мақтан етермін деген сезімге толы болып, сіз берген телефонға звондасам «күтіп отырмын, тез келе ғой» дейді бір әйел даусы. Мен сіз екен деп қалдым. Содан творчестволық күш-жігеріме кенеліп, жетіп барсам, емтихан алам деп студенттерін күтіп отырған Ғалима деген мұғалима болып шықты. Сөйтіп құрттыңыз ғой мені, замандас. Айтыңызшы, басқа адамның телефонын неге бердіңіз?

Ғ а л и я. Мен беріппін бе? Мүмкін емес. Мен сізге артельдің телефонын ғана жазып бергенмін.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Тана алмайсыз енді, міне қағазыңыз. 00–80. Қос! 87, «кос» деп тұрып леп белгісін де қойғансыз. Адамның жүрегіне әр түрлі ой салып тіпті.

Ғ а л и я (*қаран*). Мм... Сізді құртқан мен емес, леп белгісі екен ендеше. Анықтап қарасаңыз не етті? Бұл леп белгісі емес қой мүлде. Бұл бірдің цифры. Сонда сіз айтқандай леп белгісі мен сексен жеті емес, бір де сексен жеті.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Не дейді?

Ғ а л и я. Содан соң (*күліп*) пәрменді үгітті тым нашар жүргізгенсіз өзіңізге. Мен үйлі-баранды адаммын. Жүрек-жүрек деп жүгіре берсеңіз неңіз қалады?

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Мәссаған безгелдек! (*Мұңайып*.) Ойпыр-ау, дүние не болып кетті? (*Ойланады*.) Ал жақсы, замандас, то есть қарындас. Амал қанша, көрісуіміздің дәнді-дақылдық жағы, сондай шығымсыз болады деп ойламаған едім. Қайтейін. Ал сау тұрыңыз, замандас, то есть қарындас. (*Кете береді*.)

Ш ы м ы л д ы қ .

МАЗМҰНЫ

Повестер

Қарғаш.....	3
Ит ашуы	78
Бірінші тарау. Айқас.....	78
Екінші тарау. Өткен күннің белгілері	95
Үшінші тарау. Жалғыздық.....	125
Төртінші тарау. Өуре-сарсаң	137
Бесінші тарау. Ізім-қайым.....	155
Эпилог.....	165

Пьесалар

Әнім сен едің	168
Дөкей келе жатыр.....	201
Қайдасың, Зәрина?	228
Қыр гүлі	255
Шайқақ.....	290
Кеш оянған махаббат	301
Леп белгісі.....	313

Әдеби басылым

Шаймерденов Сафуан

ТАҢДАМАЛЫ ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ

Повестер мен пьесалар

Редакторы **Рысқалым Асанбай**

Техникалық редакторы **Гүлмаржан Сәбитова**

Көркемдеп, компьютерде беттеген **Әйгерім Молдахметова**

Баспаға Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің
№ 0000082 мемлекеттік лицензиясы 2005 жылы 11 қаңтарда берілген

ИБ № 03

Басуға 20.08.12 ж. қол қойылды. Пішімі 60х90^{1/16}. Офсеттік басылыс.

Әріп түрі “Times New Roman”. Офсеттік қағаз.

Шартты баспа табағы 20,0. Есептік баспа табағы 21,0.

Таралымы 2000 дана мемлекеттік тапсырыс + 500 дана баспа есебі бойынша

Тапсырыс № 1048.

“Таймас” баспа үйі” ЖШС. Алматы қаласы, Абай даңғылы, 153-үй, 27-офис.

Факс: 266-21-14, тел.: 250-09-95, 250-09-96, 250-09-97, 250-09-98.

ISBN 978-601-264-084-7

9 786012 640847

Тапсырыс берушінің дайын файлдарынан
басылып шықты.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009,
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.
E-mail: rpik-dauir81@mail.ru